

54175
3 FID47

DEMOGRÁFIA

2012. LV. ÉVF. 1.

2013 AUG. 15

DEMOGRÁFIA

55. ÉVFOLYAM, 2012
VOLUME 55. 2012

BUDAPEST
2012

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Kovács Katalin: Társadalmi egyenlőtlenségek a mortalitásban és az ok-specifikus halálozási minták változása – egy közös elméleti keret kialakítása felé	5
Szalma Ivett – Takács Judit: A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon	44
Dupcsik Csaba: A családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák, különös tekintettel a familizmusra	123
Tóth Olga: Új anyák és új apák. A gyerekvállalás motivációi	136
Takács Judit: Termékenységi korlátok a 21. század eleji Magyarországon	147
Szalma Ivett – Anna Matysiak: A nők munkapiaci stratégiái és a második gyermekvállalás Lengyelországban és Magyarországon	172
Murinkó Lívia: A gyermekkori család összetételének szerepe a szülői ház partnerrel vagy partner nélkül történő elhagyásában Magyarországon	196
Kamarás Ferenc: A születések és a termékenység hazai irányzatai	243
Pakot Levente: Családok és háztartások két székelyföldi településen a 19. század második felében	268

KÖZLEMÉNYEK

Ács Vera – Gellérné Lukács Éva: Kutatói mobilitás, avagy a harmadik országbeli állampolgár kutatók migrációja és magyarországi integrációja	69
Őri Péter: Magyarország társadalma 1869-ben. A Mosaic-projekt magyarországi adatbázisa	292

FIGYELŐ

Tóth Pál Péter; Cseh-Szombathy László: Statisztikus, szociológus, demográfus. Életrajzi vázlat	103
Xu Yan Yi: A mikroközösség demográfia változásai az ezredforduló Kínájában	316

IRODALOM

KÖNYVEK

- Meslé, F. – Toulemon, L. – Véron, J. (eds.): *Dictionnaire de démographie et des sciences de la population*. (Demográfiai és népességtudományi lexikon.) 2011, Armand Collin, Párizs, 528 p. (Makay Zsuzsanna) 230
- Az Ormánság örök *avagy egy diskurzus lezáratlansága*. Kováts Zoltán: *Az Ormánság népesedés-története, 1720–1990*. Múzeumi Tudományért Alapítvány, Szeged, 2011. 208 o. (Koloh Gábor Lajos) 328

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

- European Journal of Population 112
- Journal of Marriage and Family 112
- Population 114
- Population and Development Review 115
- Population Research and Policy Review 115
- Population Studies 116
- European Journal of Population 232
- Journal of Marriage and Family 233
- Population 234
- Population and Development Review 234
- Population Research and Policy Review 235
- Population Studies 236
- European Journal of Population 330
- Journal of Marriage and Family 330
- Population 331
- Population and Development Review 332
- Population Research and Policy Review 332
- Population Studies 332

CONTENTS

STUDIES

Katalin Kovács: Historical changes of cause-specific mortality patterns and social inequalities in mortality: towards an integrated theoretical framework	5
Ivett Szalma – Judit Takács: Some factors influencing childlessness in Hungary	44
Csaba Dupcsik: Ideologies concerning family and gender roles with special respect to familism	123
Olga Tóth: New mothers and fathers. The motivations of childbearing	136
Judit Takács: The obstacles of childbearing in Hungary at the beginning of the 21 st century	147
Ivett Szalma – Anna Matysiak: Women's employment strategy and second childbearing in Hungary and Poland	172
Lívía Murinkó: The role of childhood family structure in leaving the parental home with or without a partner in Hungary	196
Ferenc Kamarás: National trends of live birth and fertility	243
Levente Pakot: Families and households in 19 th century Transylvania	268

ARTICLES

Vera Ács – Éva Lukács Gellénné: Researchers' mobility: migration of researchers from third countries and their integration into the Hungarian society	69
Péter Óri: Hungary's society in 1869. The Mosaic database for historic Hungary	292

CHRONICLE

Péter Pál Tóth: Cseh-Szombathy, László: Statistician, sociologist, demographer. A sketch of biography	103
Xu Yan Yi: Demographic changes of the microcommunities in China at the turn of the millennium	316

REVIEW

BOOKS

Meslé, F. – Toulemon, L. – Véron, J. (eds.): <i>Dictionnaire de démographie et des sciences de la population</i> . (Dictionary of Demography and Population Studies.) 2011, Armand Collin, Paris, 528 p. (Zsuzsanna Makay)	230
--	-----

<i>Ormánság for ever or an unclosed discourse.</i> Kováts Zoltán: <i>Az Ormánság népesedés-története, 1720–1990.</i> (The population history of the Ormánság region, 1720–1990.) Múzeumi Tudományért Alapítvány, Szeged, 2011. 208 o. (Lajos Gábor Koloh)	328
---	-----

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

European Journal of Population	112
Journal of Marriage and Family	112
Population	114
Population and Development Review	115
Population Research and Policy Review	115
Population Studies	116
European Journal of Population	232
Journal of Marriage and Family	233
Population	234
Population and Development Review	234
Population Research and Policy Review	235
Population Studies	236
European Journal of Population	330
Journal of Marriage and Family	330
Population	331
Population and Development Review	332
Population Research and Policy Review	332
Population Studies	332

2012 DEC. 14

DEMOGRÁFIA

55. ÉVF. 1. SZÁM

BUDAPEST
2012

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

DÖVÉNYI ZOLTÁN, GÁRDOS ÉVA, HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER,
KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS (elnök), PONGRÁCZ TIBORNÉ,
SPÉDER ZSOLT, TÓTH PÁL PÉTER

SZERKESZTŐSÉG:

SPÉDER ZSOLT főszerkesztő
ŐRI PÉTER felelős szerkesztő
KAMARÁS FERENC szerkesztő
MURINKÓ LÍVIA szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ZSOLT SPÉDER editor-in-chief
PÉTER ŐRI responsible editor
FERENC KAMARÁS editor
LÍVIA MURINKÓ editor

OLVASÓSZERKESZTŐK:

NÁCSA KLÁRA, ŐRI PÉTER

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Zsolt Spéder*

Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1-3.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Kovács Katalin: Társadalmi egyenlőtlenségek a mortalitásban és az ok-specifikus halálozási minták változása – egy közös elméleti keret kialakítása felé	5
Szalma Ivett – Takács Judit: A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon	44

KÖZLEMÉNYEK

Ács Vera – Gellérné Lukács Éva: Kutatói mobilitás, avagy a harmadik országbeli állampolgár kutatók migrációja és magyarországi integrációja	69
---	----

FIGYELŐ

Tóth Pál Péter: Cseh-Szombathy László: Statisztikus, szociológus, demográfus. Életrajzi vázlat	103
--	-----

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

European Journal of Population	112
Journal of Marriage and Family	112
Population	114
Population and Development Review	115
Population Research and Policy Review	115
Population Studies	116

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

Katalin Kovács: Historical changes of cause-specific mortality patterns and social inequalities in mortality: towards an integrated theoretical framework	5
Ivett Szalma – Judit Takács: Some factors influencing childlessness in Hungary	44

ARTICLES

Vera Ács – Éva Lukács Gellérné: Researchers' mobility: migration of researchers from third countries and their integration into the Hungarian society	69
---	----

CHRONICLE

Péter Pál Tóth: Cseh-Szombathy, László: Statistician, sociologist, demographer. A sketch of biography	103
---	-----

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

European Journal of Population	112
Journal of Marriage and Family	112
Population	114
Population and Development Review	115
Population Research and Policy Review	115
Population Studies	116

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK A MORTALITÁSBAN ÉS AZ OKSPECIFIKUS HALÁLOZÁSI MINTÁK VÁLTOZÁSA – EGY KÖZÖS ELMÉLETI KERET KIALAKÍTÁSA FELÉ¹

KOVÁCS KATALIN

A halálozás az utóbbi évtizedekben az emberi történelem során soha nem látott léptékben csökkent a világ legtöbb országában. Ennek során az egyes halálokok súlya jelentősen változott, azaz a haláloki mintázat is átalakult. Ugyanakkor a teljes halálozás szintjét számottevően befolyásoló halálozási egyenlőtlenségek mértéke, azaz a különböző társadalmi csoportok halálozási szintjei közötti különbség – az általános halálozási szint mérséklődésével párhuzamosan – inkább növekedett, mint csökkent.

Az okspecifikus halálozási minták átalakulásának megértéséhez általában az epidemiológiai átmenet elméletét szokás segítségül hívni. Az epidemiológiai átmenet elmélet/elméletek gyakorta érintik a társadalmi egyenlőtlenségekhez kapcsolódó halálozási egyenlőtlenségek témáját, de az egyenlőtlenségek értelmezésére szolgáló szisztematikus elméleti háttérrel az elmélet egyetlen változata sem nyújt. A mortalitásban (illetve az egészségi állapotban) megjelenő társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatát célzó számos szociológiai középszintű elmélet viszont többnyire figyelmen kívül hagyja a haláloki mintázat változásának tényét, így az az időbeli periódus, amelyre vonatkoztatható, az epidemiológiai átmenet valamelyik meghatározott szakaszára szűkülhet.

Ebben a tanulmányban a haláloki mintázat átalakulására és a halálozásban megjelenő társadalmi egyenlőtlenségek megjelenésére vonatkozó, többnyire divergáló elméleti megközelítések részletes bemutatására teszünk kísérletet, azzal a céllal, hogy olyan megközelítést találjunk, amely alkalmas rá, hogy keretei között a magyarországi halandóság utóbbi négy évtizedének – epidemiológiai korszakokon átívelő – történetét a mortalitásbeli egyenlőtlenségek kibontakozásának történetével együtt értelmezzük.

Az epidemiológiai átmenet elmélete és az elmélet alakváltozásai

Az epidemiológiai átmenet elmélete a forrásának tekintett megfogalmazásban teljes népességi elmélet, azaz „demográfiai átmeneti” elmélet volt, vagyis

¹ A tanulmány a 69031 számú OTKA kutatás keretein belül készült.

mind a mortalitásra, mind a fertilitásra (termékenységre), mind pedig a kettő kapcsolatára vonatkozó állításokat tartalmazott. „Karriert” azonban a mortalitási mintákra vonatkozó elméletként futott be, a fertilitásra vonatkozó állítások pedig, amelyek egyébként sem voltak túl részletesek, a körülötte zajló diskurzusban fokozatosan elveszítették a jelentőségüket. Az epidemiológiai átmenet elmélete, amely elválaszthatatlanul összekacsolódott első megfogalmazója, Abdul Omran nevével, így szinte teljes egészében a mortalitási minták elméletévé vált. Az elmélet egyrészt a korszecifikus, másrészt az okspecifikus halandóság trendjeire fókuszál, és ambíciója szerint ezeknek a trendeknek az alakulását értékeli a teljes halálozás alakulása szempontjából.

Nem csupán a történeti hűség okán, de a teória sajátos jellegének – amelyet a széles látókör és az állítások elnagyoltsága egyaránt jellemez – érzékeltetése céljából is fontos lehet az elsőként publikált változat főbb pontjainak („posztulátumainak”) bemutatása. A posztulátumokat a következőkben Abdul Omran 1971-ben megjelent cikke alapján ismertetjük, helyenként szó szerinti fordításban. Az összefoglalásban ugyanakkor figyelembe vettük a szerző e témában megjelent második írását is (Omran 1983), minthogy e két időpont között az elmélet főbb pontjaiban nem változott, és kritikai megjegyzésekre sem kellett reflektálnia.

Az első posztulátum azt rögzíti, hogy a mortalitás a népesség alakulásában alapvető szerepet játszik.

A második posztulátum az epidemiológiai átmenet elméletének legfontosabb és egyben legvitatottabb eleme. Eszerint „az átmenet folyamán a mortalitási és megbetegedési mintázatokban (tág időperspektívában szemlélve) alapvető eltolódás megy végbe, amelynek során a fertőzések által okozott pandémiák fokozatosan felváltódnak degeneratív és ember által okozott betegségekkel, mind a megbetegedések, mind pedig a halálozás elsődleges okait illetően. Ez az eltolódás alapvetően három fázisban megy végbe. A »pestis és az éhezés« korszakában a mortalitás magas és jelentős fluktuációt mutat, s ez megakadályozza a népesség fenntartható növekedését. A várható élettartam ebben az időszakban alacsony, és jelentős kilengéseket mutat: 20 és 40 év között ingadozhat. A »visszaszoruló járványok (szelídülő pandémiák)« időszakában a mortalitás fokozatosan csökken, és ahogyan a járványos halálozási csúcsok egyre ritkábbá válnak, majd végül eltűnnek, a mortalitás csökkenésének üteme felgyorsul, így a születéskor várható élettartam 30-ról 50 évre² növekszik. A népesség növekedése, amelyet egyre inkább exponenciális jellegű függvény ír le, fenntartható folyamattá válik. Ennek a korszaknak egy későbbi fázisában a fertilitás csökkenése is megkezdődik. A »degeneratív és ember által okozott betegségek korszakában« a mortalitás csökkenése folytatódik, és végül egy viszonylag alacsony szinten, a stabilitáshoz közeli állapotban állandósul. A születéskor várha-

² A későbbi, 1983-as verzióban (Omran 1983) 55 évre.

tó élettartam fokozatosan nő, míg végül 50 év fölé³ emelkedik. Ezen szakasz során a népesség növekedésében a fertilitás kezd meghatározó szerepet játszani.”⁴

A harmadik posztulátum nem az okspecifikus halálozás, illetve a megbetegedési minták, hanem a – mindezek következményének is tekinthető – nem- és korszpecifikus halálozási ráták változására vonatkozik. „Az epidemiológiai átmenet során legnagyobb mértékben a gyermekek és a fiatal nők egészsége és mortalitása változik meg.”⁵

A negyedik posztulátum, bár meglehetősen általánosnak tűnik, rögzíti az epidemiológiai átmenet elméletének nézőpontját, és kijelöli a kapcsolódási pontokat a lehetséges magyarázó okok, folyamatok felé, azaz értelmezési keretet nyújt: „Az epidemiológiai átmenet során a megbetegedési és halálozási mintákban végbemenő változások szorosan kötődnek azokhoz a demográfiai, gazdasági és társadalmi folyamatokhoz, amelyek a modernizáció egészét jelentik.”⁶

Az ötödik posztulátum a fent leírt folyamatban esetlegesen mutatkozó különbözőségekre leírására tesz kísérletet. „A népességi változások mintáit, sebességét, meghatározóit, illetve következményeit tekintve sajátos változatok léteznek, amelyek az epidemiológiai átmenet három különböző modelljébe illeszkednek. Ezek a következők: a klasszikus vagy nyugati modell (nyugati országok), a gyorsított modell (Japán és a kelet-európai országok), valamint a kortárs vagy késleltetett modell (fejlődő országok).”⁷ Omran 1983-as közleményében a késleltetett modell egy újabb altípusa is elkülönül, amely elsősorban az olyan országokban tapasztalt demográfiai fejleményeket kísérel meg leírni, mint Szingapúr vagy Hongkong.

Omran ezekben a tanulmányokban a következő időbeli szakaszolást vázolja fel a különböző modellekben lezajló folyamatokat illetően. A klasszikus modellben a mortalitás fokozatos csökkenése a 18. vagy a 19. században kezdődött meg, a 19. és a 20. század fordulója után ez a folyamat felgyorsul. A „degeneratív, illetve ember által okozott” betegségek korszaka a szóban forgó országokban a 20. század második, illetve harmadik évtizedében köszöntött be. A mortalitás csökkenését ebben a modellben a fertilitás csökkenése kísérte. A gyorsított modellben a fokozatos mortalitás-csökkenés a 19. század második felében kezdődött. A gyorsított modellt követő országokban a „teljes” átmenet sokkal rövidebb idő alatt ment végbe, mint azokban az országokban, amelyekre a klasszikus modell vonatkozik. Végül a késleltetett modell a [z az idő tájt] kortárs és a még nem befejezett átmeneteket szándékozott leírni. A mortalitás

³ A későbbi, 1983-as verzióban (Omran 1983) 70 év körülire.

⁴ Omran 1971.

⁵ Omran 1971.

⁶ Omran 1971.

⁷ Omran 1971.

csökkenése a késletett típusú átmentet mutató országokban a 20. század első felében kezdődött meg, a fertilitás azonban ezen időszak során is magas maradt, és csökkenése csupán a mortalitás mérséklődését néhány évtizeddel követően kezdődött/kezdődik meg.

Omran posztulátumait az 1970-es és 1980-as évek főbb politikai és tudományos kérdéseinek összefüggésében érdemes értékelni. Omran sok későbbi kritikusára elfelejteti, hogy a szerző legfontosabb célja a fejlődő országok problémáinak megvilágítása, és ezen országok emancipációja volt az egészségről és a halandóságról folytatott nemzetközi politikai és népegészségügyi diskurzusokban; az átfogó, valójában a teljes emberi történelemre „ráterülő” elmélet megalkotását ezzel legfeljebb egyenértékű, de semmiképpen nem elsőrendű célnak tekintette.

Az elmélet legkorábbi formájának értékeléséhez azt is fontos megjegyezni, hogy bár ekkoriban már rendelkezésre álltak az Egyesült Nemzetek által kidolgozott „modell halandósági táblák”, Omran részletes történeti adatokkal 1971-ben csupán hat országra (Svédország, Anglia és Wales, Japán, Chile és Ceylon) vonatkozóan rendelkezett. Ebből is adódhat, hogy a három fázis történeti időben való elhelyezése csupán a klasszikus modellre vonatkozóan világos, bár kérdőjelek ezzel kapcsolatban is felmerülnek.

Az elmélet első formáját többen kritizálták, részben pontatlanságai miatt is: sok zavart szült például az „átmenet” kifejezés használata, amely azt sugallja, hogy az átmeneti korszakok valójában egyéb (feltehetően stabil mortalitási mintázatot mutató) korszakokat választanak szét időben (Mackenbach 1994). A leggyakoribb értelmezés szerint azonban Omran az emberi történelem egészét osztotta fel (először három, később több) „átmeneti szakaszokra”, amelyeket a domináns halálóki csoportok önmagukban is jellemeznek. A későbbiekben heves vita tárgya lett az ilyen módon elkülöníthető szakaszok száma is.

A domináns betegségcsoportokat illetően az 1971-es közlemény még kevésbé informatív. Explicit módon Omran csak 1983-as közleményében nevezte meg azokat a betegségeket, illetve betegségcsoportokat (halálókokat), amelyeket „ember okozta”, illetve „degeneratív” jellegűnek tartott. Ezek a következők voltak: szív- és érrendszeri betegségek, tumoros betegségek, az anyagcsere-rendszer betegségei, sugárzás okozta sérülések, balesetek, munkahelyi kockázatokhoz kötődő betegségek, az iparban és a környezetben található karcinogén tényezők és az élelmiszerekhez hozzáadott anyagok okozta betegségek, valamint a „stresszel kapcsolatos” betegségek, mint például a mentális betegségek vagy a drogfüggőségek (Omran 1983).

Omran közleményei tehát a rendelkezésre álló adatok víziószerű értékelésén alapulnak. Mint ahogy talán már a korábbiakban bemutatott részletek alapján is érzékelhető, 1971-es, illetve 1983-as megjelenési idejükhez képest a tanulmányok a mortalitást alakító tényezőkre vonatkozó szemléletmódja meglepően „modern”, ugyanakkor annak a kapcsolatrendszernek az elemeire, amely mind-

ezeket a mortalitási mintákat létrehozta, csupán hipotézisszerűen utalnak, és nem tartalmaznak tudományos igényű érvelést vagy bizonyítást arra nézve, hogy ezek a kapcsolatok valóban fennállnának. Azok a tényezők, amelyekkel Omran a mortalitási minták átalakulást kapcsolatban állónak látja, lényegében három nagyobb csoportba sorolhatók: az öko-biológiai jellegű meghatározók (a betegségek kórokozóinak virulenciája, illetve a megtámadott népesség ellenálló képessége), a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális meghatározók (beleértve az életszínvonalat, az egészségmegőrzési szokásokat, a higiénét, valamint a táplálkozást), és végül a népegészségügyi és orvosi ellátáshoz kapcsolódó meghatározók csoportjába. Omran mindezen tényezőkkel kapcsolatban csak annyit szögezett le, hogy a közegészségügyi tényezőknek a 19. században volt lényegesebb a szerepe, míg a 20. században az egészségügy és a népegészségügy súlya volt nagyobb.

A szakaszok számának kérdésére visszatérve, az epidemiológiai átmenet „standard” (azaz ma leggyakrabban használt) formájának kialakulásához Olshansky és Ault 1986-ban megjelent cikke nyújtotta a legnagyobb hozzájárulást. Ahogyan ezek a szerzők megjegyzik, az epidemiológiai átmenet elmélete korábbi formájának kialakulásában nagy szerepet játszott az akkor (az 1960-as és 1970-es években) rendelkezésre álló adatok természete, amelyek a mortalitási mutatók javulásának lassulására utaltak a korabeli fejlett országokban. A mellett a – ma is általában véve igaznak tartott – feltevés mellett, mely szerint a mortalitás csökkenésének erős biológiai határai vannak, azaz van olyan „természet adta” maximális életkor, amely a népesség döntő hányada számára nem túlszárnyalható, logikus volt a feltételezés, hogy ez a határvonal közel esik a világ néhány országában akkorra már elért várható élettartamokhoz. A nyolcvanas években vált világossá, hogy a halandóság csökkenésének folyamata addigra korántsem merítette ki minden tartalékát – a várható élettartam ebben az időszakban az országok döntő többségében növekedett, a fejlett országokban pedig korábban elérhetetlennek látszó magasságba emelkedett. Olshansky és Ault – bár a „negyedik szakasz” koncepcióját az ő nevükhöz szokás kötni – valójában nem foglalkoztak azzal, hogy az általuk felfedezett „negyedik” fázisban milyen halálokok uralják a mortalitási mintát. Érdeklődésük középpontjában – minthogy alapvetően az idősödés kérdéseivel foglalkoztak és az egészségügyi költségek alakulásának előrejelzésére törekedtek – a generációs nyereségek kérdése állt. Az 1900 és 1980 (illetve az előjelzett adatok segítségével 2020) közötti évekre vonatkozóan tanulmányozták a várható élettartam (részletesebben: a születéskor várható, illetve a 0–20, 20–45, 45–65 és 65–85 év között várható élettartamok) alakulását. Tanulmányuk végkövetkeztetése az volt, hogy a várható élettartamban bekövetkező nyereség a 20. század során (ahogyan a fiatal életkorokban a korcsoportos halálozási ráták fokozatos javulásával a további hozzájárulás számára már egyre kevesebb hely maradt) egyre nagyobb arányban származik az idősebb korcsoportoktól, illetve az ő halálozási

rátáikban bekövetkező javulástól. Ezt a szakaszt nevezték el a negyedik epidemiológiai korszaknak.

Ezzel szinte párhuzamosan az okspecifikus halálozás kutatói részéről is felmerült egy „negyedik” fázis bevezetésének szükségessége, amelyet ők „hibrid” szakasznak neveztek (Rogers – Hackenberg 1987). Rogers és Hackenberg a mellett érvelt – mely érvek a későbbiekben, mint látni fogjuk, gyakran visszatérnek majd –, hogy több okból sem lehet a fertőző betegségek egyértelmű eltűnéséről beszélni. A többszörös halálokok szerepét vizsgálva azt találták, hogy bár a haláloki regisztrációban a fő halálökként szereplő betegségek legtöbbször nem fertőző jellegűek, annak más kategóriáiban (például a közvetlenül a halált kiváltó okok között) változatlanul gyakran jelennek meg fertőző betegségek. A halálozási mintát azonban összességében a nem fertőző betegségek uralják – ezért kell véleményük szerint a legutóbbi időszakot haláloki szempontból „hibridnek” tekintenünk.

A későbbiekben ez az új szakasz „polgárjogot” nyert az elmélet „standard” (azaz leggyakoribb) használatában, és a haláloki mintázatban végbement finomabb átalakulásokra vonatkozó megfigyelésekkel kiegészülve ma a „késleltetett degeneratív betegségek”, esetleg a „krónikus betegségek” korszakaként szokás emlegetni.

A korszakok számát illetően azonban a vita tovább szélesedett, diszciplináris értelemben is. Történészek és történeti demográfusok vitatták azt, hogy a járványos betegségek dominálta korszak egyben kezelhető, illetve kezelendő. Többen különböző szakaszokat különböztettek meg, elsősorban az európai középkoron belül: bizonyos megközelítésben három különböző fázis is elkülöníthető volt (Schofield – Reher 1991). Ennek a vitának a lezárására kevés az esély, minthogy csupán néhány országból vagy területről állnak rendelkezésre nagyon régre visszanyúló és időben folyamatos halálozási statisztikák.

Sor került a korszakolás „visszamenőleges” bővítésére is, amely az epidemiológiai elmélet első modelljében megjelenő, „éhezés” fémjelezte korszak elnagyolt jellegére reflektált. Az elsősorban antropológusok által kidolgozott „evolúciós biológiai” elmélet tulajdonképpen a ma ismert biológiai hatásmechanizmusok őskorszakbeli működét „modellezi”, de kisebb részben régészeti leletekre is épít (Barett et al. 1998; Armelagos et al. 2005). A fertőző ágenseket a biológiai átviteli mechanizmusok típusa alapján csoportosítja. Külön csoportba tartozónak tekinti azokat, amelyekkel az ember hosszú időn keresztül, feltételezhetően a letelepedést megelőzően is együtt él („megörökölt” vagy „heirloom” ágensek), azokat, amelyekkel esetlegesen találkozhat („souvenir” fertőzések), illetve azokat, amelyekkel a letelepedés és a mezőgazdasági tevékenység kapcsán találkozott (főképp zoogén, azaz a háziásított állatok közvetítette fertőzések, kisebb mértékben a föld művelése során szereshető fertőzések). Ezen az alapon különíti el a „paleolit aranykort”, amelynek jellemzője a gyűjtögető, illetve vadászó életmód, s amely kevés lehetőséget teremt bizonyos

fertőző betegségek – és éppen az ember számára legvégzetesebbnek bizonyult, nem „heirloom vagy „souvenir” jellegű betegségek – nagy léptékben való elterjedésére.

Az imént bemutatott „evolúciós biológiai” megközelítésben a fertőző betegségeknek olyan központi szerep jut, hogy ez a szerzői kör végül egy elsősorban a fertőző betegségek megjelenése alapján azonosítható háromfázisú epidemiológiai átmeneti modellt alkotott meg. Az első fázisban a fertőző betegségek felemelkedése figyelhető meg (ez tulajdonképpen az alapállapotnak tekintett vándorló életmódot felváltó letelepedés idején, hozzávetőleg 10 000 évvel ezelőtt kezdődik), majd az iparosítással kéz a kézben járó „a krónikus betegségek felemelkedése” alkot egy további korszakot. A harmadik átmeneti korszakot a szerzők az 1990-es évektől számítják: ekkortól ismét a fertőző betegségek dominanciájának kialakulására számítanak. A modern korra jellemző fertőző betegségek azonban a szerzők szerint csak részben azonosak a régiakkal, melyek közül néhány új formát ölt és antibiotikum-rezisztenssé válik (tébécé), néhány viszont, amelyeket korábban már kontrollhatónak tartottunk, régi formájában válik ismét nagymértékű járványok kirobbantójává. Ezen túl új, korábban nem ismert fertőző betegségek is megjelennek. Annak ellenére, hogy többen is figyelmeztetnek rá, hogy az „újonnan felfedezett” fertőző betegségek talán csak a gazdag országokban voltak korábban valóban ismeretlenek (Farmer 1996), az 1980-tól egyre több emberéletet követelő AIDS/HIV megjelenése és terjedése nyomós érvet jelentett a mellett az álláspont mellett, hogy a fertőző betegségek a mortalitásbeli jelentősége a fejlett országokban is újra növekedhet (Gaylin – Kates 1997).

A „három fázisú” átmeneti modell elfogadottsága elenyésző, ugyanakkor a benne megjelenő evolúciós szemléletmód számos eleme szervesen beépült az epidemiológiai átmenetről szóló diskurzusba. Armelagos és szerzőtársai meggyőzően érvelnek amellett, hogy az emberi fajt sújtó betegségek megjelenése és jelenlétük intenzitása az emberi tevékenység és környezetének interakciójában érthető meg. Ez a szemléletmód valóban gyümölcsözőnek bizonyult a fertőző betegségek terjedése értelmezésének területén. Az HIV/AIDS ázsiai és afrikai megjelenését tekintve például a szerzők négy, mások által beazonosított társadalmi, gazdasági, illetve történeti oksági mechanizmust is felelősnek találtak: a neokolonializmusra visszavezethető környezeti degradációt; a szegény családok integrációjának gyöngülését az időszakos munkavállalás szüksége miatti migráció okán; a szexuális életre vonatkozó döntéshozatal jellegét, illetve a szegénység feminizálódását (Barett et al. 1998).

Ami az „új” fertőző betegségek felemelkedését illeti, Armelagos és munkatársai nem állnak egyedül a tekintetben, hogy azokat elsősorban az emberi tevékenység következményeinek tekintik. Számos más szerző mellett így vélekedett az elmélet alapító atyja is az „ötödik átmenet” fázisáról írt utolsó, posztumusz megjelent cikkében (Omran 1996). Ez utóbbi, meglehetősen pesszimista

vízióban – más megállapítások mellett – tulajdonképpen az előzőekhez hasonló, bár meglehetősen elnagyolt érvelés támasztja alá a fertőző betegségek dominálta ötödik korszak közeli beköszöntének elkerülhetetlenségére vonatkozó nézeteit. Omran az imént bemutatottakon túl számos más tényezőt is számításba vesz az „ötödik fázis” kialakulását esetlegesen provokáló okok között, így például a korosodó társadalmakban az idősellátás fokozódó intézményesülését. Általánosságban is megállapítható, hogy a „konvencionális négyfázisú” modellt elfogadók körében polgárjogot nyert az a feltételezés, hogy a közeljövőben elképzelhető egy „ötödik epidemiológiai fázis” megjelenése, amelyet sokak szerint ismét a fertőző betegségek dominanciája jellemez majd. Az ötödik fázist jellemző betegségstruktúrára vonatkozóan azonban más feltételezések is kialakultak, amelyeket a későbbi részekben mutatunk be.

A korszakolás problémáján túl, de azzal szoros összefüggésben jelentős bizonytalanság figyelhető meg az egyes korszakokat jellemző domináns betegségcsoportokkal (azaz halálokokkal) kapcsolatban is. Elsőként kell említenünk a „degeneratív” (illetve „az ember által okozott”) betegségek csoportjával kapcsolatos definíciós nehézségeket. A „degeneratív” betegségcsoportot napjainkban leggyakrabban a „krónikus” betegségek csoportjával szokás azonosítani. Krónikus betegségek alatt viszont azokat a betegségeket szokás érteni, amelyek ugyan az élet egy meglehetősen korai szakaszában is elkezdődhetnek, de jeleik és szimptomáik az idősödés során válnak egyre intenzívebbé, és a megfelelő okspecifikus halálozási ráta az életkorral növekszik, azaz mind az életkor és a szimptomák súlyossága, mind pedig a kor és a népességi szinten mért gyakoriság között szoros összefüggés áll fel (Fries 2005). Kivéve – mint ahogyan az előbb idézett szerző némi malíciával megjegyzi – néhány szintén „krónikusnak” tekintett betegséget, amelyekre nézve ilyen összefüggések nem állnak fenn, mint például a sclerosis multiplex. A „krónikus” helyett sokan a „non-communicable” alternatív terminust részesítik előnyben, amely tulajdonképpen a fertőző betegségek meghatározásának negatív vetülete. Mindenesetre a legelterjedtebb csoportosításokban az epidemiológiai átmenettel kapcsolatos vizsgálatokban a kardiovaszkuláris és a tumoros megbetegedések alkotják a „krónikus” betegségcsoportot, néhány más betegséggel kiegészülve. Ez utóbbiak köre szerzőről szerzőre változik.

Az 1980-as és 1990-es évek tudományos felfedezései további kételyeket ébresztettek az epidemiológiai átmenet érvényességével kapcsolatban: az ekkor napvilágra került új összefüggések megerősítették a bizonyos szempontból már régen szunnyadó, a fertőző és nem fertőző betegségek közötti éles határvonalat illető kételyeket. Régen is ismert volt, hogy a szívbetegségekben belül egy jól elkülöníthető csoportot alkotnak az ún. reumás szívbetegségek, amelyek fertőzés következtében alakulnak ki. Szintén ismert volt a májrák és két hepatitisvírussal (hepatitis B és C vírus) való fertőzöttség közötti szoros összefüggés. Szemlélet-átalakító hatása azonban annak a felfedezésnek volt, amely a

gyomorrák és a *Helicobacter Pylori* baktériummal való fertőződés közötti összefüggést mutatta ki. Innentől kezdve a fertőzésekkel összefüggésbe hozható tumoros megbetegedések elkülönített osztályként való kezelése elfogadottá vált. Napjainkra tulajdonképpen nem maradt olyan betegség, amellyel kapcsolatban ne merült volna fel olyan hipotézis, amely szerint kialakulása kapcsolatban állhat valamely fertőző ágenssel.

Az egyes betegségek szerepének értékelését illetően bizonyos konszenzus mutatkozott a tekintetben, hogy egyes „marker” betegségek alakulásának vizsgálata alkalmas „az epidemiológiai korszakváltásban elért pozíciók” értékelésére. Ilyen betegségnek tekintik a fertőző betegségek eltűnésének korszakát illetően a tébécét (a leginkább elterjedt négyosztátú modellt tekintve), a negyedik fázis kezdetét illetően pedig az ischaemiás szívbetegségeket. A „marker” betegségekre vonatkozó részletes vizsgálatok viszont jelentős különbségeket tártak fel az epidemiológiai korszakhatárokat illetően még olyan európai országok között is, amelyeket más szempontból hasonló mortalitási mintázatúnak szokás tekinteni (Smallman-Raynor – Phillips 1999).

Az 1980-as és 1990-es évek fordulóján azonban ennél jóval komolyabb aggályok merültek fel az epidemiológiai átmenet elméletével kapcsolatban. Ennek elsődleges oka az empirikus ismeretanyag gyarapodásában lelhető fel: egyre több elemzés látott napvilágot a nem fejlett országok epidemiológiai profiljainak (azaz mortalitási mintázatainak) alakulásáról. Ezek közül az elemzések közül a legtöbb latin-amerikai országokra vonatkozott (sok viszont az óceániai régióban elhelyezkedő kisebb országokra). Az elemzések egyrészt – később részletesen bemutatott – hatalmas különbségeket tártak fel az országokon belüli különféle népességi csoportok mortalitási profiljai között, másrészt az ország egészére sem találták alkalmazhatónak az epidemiológiai átmenet elméletét (Vigneron 1989, 1993; Marshall 1991; Castillo-Salgado et al. 1999). Részleges megoldást jelentett további „modellek” beemelése az elméletbe, úgymint az „átfedő”, a „visszaforduló”, az „elnyújtott” és a „polarizált” típusok⁸ megkülönböztetése (Frenk et al. 1991).

A nagy népességű latin-amerikai országokban azonban kevésbé hatott megnyugtatóan, hogy országuk epidemiológiai profiljának alakulását a domináns demográfiai, epidemiológiai és egészségpolitikai diskurzus „epidemiológiai kivételként” értelmezi. A mexikói halálozási profil átalakulásnak elemzése kapcsán Carolina és Gustavo azt a kérdést teszi fel, vajon szükségünk van-e egyáltalán az epidemiológiai átmenet koncepciójára, amikor az az egyedi országok mortalitási profiljait gyakorta csak „kivételként” képes értelmezni, egészségpolitikai döntéshozatalba való beépülése pedig egyenesen ártalmas, és teret nyújt az egészségpolitikusok számára, hogy a (költséges) egészségügyi ellátás fejlesztése helyett divatos prevenciók ideológiákat propagáljanak

⁸ „Overlapped”, „reversed”, „protracted”, „polarized”.

(Carolina – Gustavo 2003). A koncepció politikai felhasználásának gyakorlata keltette felháborodáson túl ugyanezen szerzők kínálják az epidemiológiai elmélet általános fogalmi keretként való használatára ellen szóló legmegalapozottabb argumentációt.

Carolina és Gustavo véleménye szerint az epidemiológiai átmenet elmélete, összhangban keletkezési idejének „korszellemével”, egy olyan alapvetően lineáris szemléletű koncepció, amely az alulfejlettség, a fejlődés és általában véve a modernizáció lineáris szemléletén alapul. Ez a nézőpont alapvetően a korszak (az 1970-es évek) gazdaság- és társadalomszemléletét tükrözi. A téma jellegéből adódóan az orvosi gondolkodással való analógiák sem elhanyagolhatók: a társadalmakat, csakúgy, mint az emberi egyedeket időben fejlődő, meghatározott fejlődési szakaszokon keresztülmenő entitásoknak tekinti. A társadalmi idő lineáris szemléletének adaptációja azután olyan képzetet kelthet, mintha az egyes társadalmak, eltérő ütemben ugyan, de determinált úton haladnának a boldog végkifejlet, azaz az epidemiológiai átmenet negyedik szakasza felé, amelyben a fertőző betegségek már elhanyagolható szerepet játszanak, a mortalitási mutatók pedig egyre javulnak, köszönhetően a krónikus betegségek fatális szakaszai egyre későbbi életkorokra tolódásának. Ha ez nincs így, van-e az epidemiológiai átmenet elméletének mélyebb mondanivalója, mint hogy a mortalitási minták bizony helytől és időtől függően változnak?

Korlátozott érvényességű válasz érkezett a mortalitási minták egyik legátfogóbb igényű elemzésének során. Az Egészségügyi Világszervezet egyik legambiciózusabb vállalkozása, a „Betegségek globális terhei” program kapcsán született számos elemzés közül Salomon és Murray tanulmánya arra a kérdésre kereste a választ, vannak-e olyan szabályszerűségek a kor- és ok-specifikus mortalitás arányaiban, illetve azok alakulásában, amelyek nagyszámú országban azonos irányba mutatnak (Salomon – Murray 2002). Erre a célra az Egészségügyi Világszervezet mortalitási adatbázisát használták fel, amely 58 országra és 90 különböző betegségre nézve tartalmazott a 20. század második feléből származó korszecifikus mortalitási rátákat. A felhasznált adatbázis kétségkívül bővebb, mint bármely korábbi, hasonló célból készült elemzés adatbázisa, ugyanakkor az egyes országokból származó adatok igencsak különböző hosszúságú időszakokat takarnak: Albániára vonatkozóan például csupán az 1992–93-as éveket, míg sok fejlett nyugati országra vonatkozóan az 1950 és 1997 közötti időszak teljességét. Az adatbázis további gyengeségének tekinthető, hogy a tekintélyes számú ország közül mindössze három latin-amerikai állam (Costa Rica, Mexikó és Uruguay), egyetlen ázsiai ország (Szingapúr) szerepel benne, az afrikai országok közül pedig egyetlenegy sem.

Mindezekről a problémáktól eltekintve az eredmények egyértelműen bizonyítják, hogy az okspecifikus halálozás mintázata ezekben az országokban, legalábbis a 20. század végéig, meghatározott „rend” szerint alakult, amely rendet egyrészt a halálozás teljes szintjével való összefüggésben, másrészt

pedig a nemzeti jövedelemmel kapcsolatban lehetett felfedezni. Az általuk vizsgált 90 betegség (halálok) nagyobb csoportokba rendeződve mutatott (illetve nem mutatott) szabályosságot. Az első csoportba kerültek azok a betegségek, amelyeket akár szegénybetegségeknek is nevezhetünk. A klasszikus fertőző betegségi csoporton túl ide sorolódtak a légzőszervi fertőzések, az anyai halálozás, a születés előtti okokra visszavezethető halálozások, valamint a táplálkozási hiányállapotok. A második csoportba sorolódtak az általában krónikusnak tartott betegségek, azaz a rosszindulatú daganatok, a kardiovaszkuláris betegségek, a diabétesz, az endokrin zavarok, az idegrendszeri és pszichiátriai rendellenességek, az érzékszervi betegségek, a krónikus légzőszervi betegségek, az emésztőrendszer betegségei, a genitális rendszer betegségei, a bőrbetegségek, a mozgásszervi betegségek, valamint a veleszületett rendellenességek. Bár a lista hosszúnak tetszik, fontos megjegyezni, hogy ennek az összetett halálloki csoportnak a 90%-át két nagy halálloki csoport, a daganatos és a kardiovaszkuláris halálozás teszi ki. A harmadik csoportba sorolódtak a halálozás külső okai, beleértve a szándékoltan és a nem szándékoltan okozott sérüléseket, azaz a gyilkosság, öngyilkosság és balesetek teljes csoportját (1. táblázat).

Az elemzés eredményei szerint az első és második csoportba sorolt betegségek kompozíciója kimutatható összefüggésben állt mind az ország nemzeti jövedelmével, mind pedig a teljes halálozás szintjével, míg a harmadik csoportba tartozó halálokok esetében ilyen összefüggést nem lehetett felfedezni. Ezek az eredmények úgy is értelmezhetők, hogy az első és második csoportba tartozó betegségeket érdemes az epidemiológiai átmenettel kapcsolatos elemzésekben figyelembe venni, míg a harmadik betegségcsoportba tartozókat ebben az értelmezési keretben nem érdemes különös figyelemre méltatni. A külsődleges vagy externális halálokok az elemzés szerint – számos más elemzés eredményeivel összhangban – nem alakulnak „szabályosan”, hanem az országok olyan egyedi sajátosságai alakítják, amelyek nincsenek szoros összefüggésben a halálozás egészét alakító tényezőkkel. Ezt a tényt azért érdemes megjegyezni, mert Omran eredeti koncepciójában az „ember által okozott” halálozások között a külsődleges okok is szerepeltek, mint a „modernitás” velejárói, amelyek jelentőségének növekedésére a „harmadik szakaszban” feltétlenül számítani lehet. Ezt az eredetileg inkább vizionált összefüggést később számos, e tekintetben sikertelennek bizonyult kutatás próbálta igazolni (például Moniruzzaman – Anderson 2004), míg a más összefüggéseket feltételező kutatások, elsősorban a gyilkosságok és az öngyilkosságok, valamint az értékrend és a társadalmi anomia közötti lehetséges kapcsolatokra fókuszáló kutatások jóval sikeresebbnek ítéltetők.

*I. Nagy halálóki csoportok a „Global Burden of Disease” vizsgálat alapján
(A 30 éven felüliek halálozási mintáinak figyelembevételével
készített válogatás)*

*Broad groups of causes of death based on the results of the study
„Global Burden of Diseases” (selection prepared regarding the causes of
death pattern of those aged 30+)*

Nagy halálóki csoport	Kisebb halálóki csoportok	Jellemző
I. csoport	Fertőző betegségek Légzőszervi fertőzések Anyai halálozás Táplálkozási hiányállapotok	Szoros kapcsolatot mutatnak a teljes halálozás szintjével és a GDP-vel
II. csoport	Rosszindulatú daganatok Szív- és érrendszeri betegségek Diabétesz Endokrin zavarok Idegrendszeri és pszichiátriai zavarok Krónikus légzőszervi betegségek Az emésztőrendszer betegségei	
III. csoport	A halálozás külső okai	Nem mutatnak kapcsolatot sem a teljes halálozás szintjével, sem pedig a GDP-vel

Az elemzés eredményeit úgy értelmezzük, hogy legalábbis a 20. század végéig az országok egy széles körére – elsősorban az iparosodott országokra – nézve az első és a második csoportba sorolható halálokok valódi jelentéssel rendelkeznek. Fontos azonban megjegyezni, hogy a két nagy csoporton belüli további osztályozásra ez a tanulmány nem ad támpontot. Szintén kérdéses, hogy a talált törvényszerűségek a 21. század első évtizedében is érvényben maradtak-e.

Annak megállapítására, hogy a második csoporton belül milyen halálokokat érdemes közelebbről szemügyre venni, másfajta irodalomhoz kell fordulnunk. Ennek egyik oka az epidemiológiai átmenetre vonatkozó tudományos diskurzus megváltozásában keresendő. A koncepció – minden ellentmondásossága ellenére – terjedni kezdett a társadalmi orientációjú epidemiológiában, amelynek művelői napjainkra számos speciális problématerületen beépítették azt kutatásaik koncepcióiba, és az egyes speciális betegségek, illetve halálokok szerepére vonatkozóan olyan eredményeket kaptak, amelyek legalábbis erős hipotézisek felállítását tették lehetővé. Miközben ez a jelenség egyrészt az epidemiológiai átmenetről való gondolkodás széttöredezéseként is értelmezhető, másrészt az

is megállapítható, hogy ezek az értelmezések mind kapcsolódnak olyan nagyobb kérdésekhez (mint például a táplálkozás szerepe a halálozás alakulásában), amelyek az epidemiológiai átmenettel kapcsolatban más diszciplína művelőinek körében is felmerültek.

A továbbiakban elsőként az epidemiológiai részterületeken megjelent eredményeket vesszük szemügyre, kiegészítve ezeket a nagyobb kérdésekhez való kapcsolódási pontok jelzésével, illetve a mortalitásbeli egyenlőtlenségekre vonatkozó megjegyzésekkel, nézetekkel, elméleti sémákkal. Ezt követően vizsgáljuk meg a mortalitásbeli egyenlőtlenségekre vonatkozó társadalomtudományi orientációjú elméleteket abból a szempontból, hogy azok mennyire integrálhatóak az epidemiológiai átmenet sémájának elemeivel.

Az epidemiológiai átmenet elméletének „széttöredezése”, illetve az egyenlőtlenségek kérdése az epidemiológiai megközelítésben

Fertőző betegségek

A fertőző betegségek és ezek mortalitására, a népesség alakulására gyakorolt hatásának kutatása – bár az epidemiológia tudományának neve is a járványokkal való foglalkozásra utal – nem korlátozódik az epidemiológusok munkásságára; jelentős szerepet játszanak benne a történészek és számos más tudományterület képviselőire is. Armelagos és munkatársai az „evolúciós biológia” nevében (antropológusként) érvelnek amellett, hogy a „neolit forradalom” előtti korban, azaz a vadászó-gyűjtögető életmódot folytató törzsek körében nem figyelhető meg erős társadalmi rétegződés, továbbá a fogyasztott ételek különbözősége változatos tápanyagforrást kínált, így az emberek az őket támadó fertőző betegségeket (amelyek közül bizonyosak a szerzők szerint a vándorló életmódot folytató közösségekben is megjelentek) általánosságban nagy sikerrel védték ki. A mezőgazdasági termelés kezdetével, azaz a letelepedéssel nem csak az embert támadó organizmusok kerültek jóval gyakoribb kontaktusba az emberi szervezetekkel (egyrészt a földművelés, még inkább azonban a háziállatok közelsége okán), hanem az emberi táplálkozás is egysíkúbb lett, a társadalmi rétegződés is kialakult, valamint a közösségek is nagyobbá váltak. A szerzők bizonyítottan találják, hogy a neolitikum korszakából származó csontvázak átlagos magassága a korábbi időszakhoz viszonyítva csökkent, és több tápanyaghiányra utaló jel is észlelhető rajtuk, amelyek ráadásul a vélhetően szerényebb társadalmi állású egyének körében gyakoribbak voltak. Mindez újabb, már társadalmilag szelektíven sújtó járványok fellépéséhez vezetett (Harper – Armelagos 2010).

Az ember és környezetének kölcsönhatására mint a betegségi és halálozási struktúra döntő alakítójára vonatkozó „evolúciós” folyamatot néhány példával

illusztrálva, az erdőirtásos mezőgazdaság terjedésével közvetlen összefüggésbe hozható a maláriajárvány kialakulásának növekvő kockázata. Az építkezések kapcsán az emberi települések közelében hagyott víztárolók (avagy pocsolók) kedveznek a sárgaláz és a dengue-láz terjedésének. Az élelmiszer-termelés kialakulása magával hozza a raktározási rendszerek kialakulását, amely az ételmérgezésekhez kapcsolódó fertőzések kialakulásának esélyeit növeli.

Érdekes ebben a megközelítésben szemügyre venni az evolucionarista biológia „második átmenettel” kapcsolatos megjegyzéseit. A szerzők nem vitatják a legtöbb, a második átmenettel általában kapcsolatba hozott tényező, úgymint a legégszégügyi, környezet-egészségügyi tényezők (tisztá ivóvíz és lakókörnyezet), valamint a javuló táplálkozási viszonyok fontosságát. Fontosnak tartják azonban megjegyezni, hogy mindezekkel a változásokkal újabb „veszélyforrások” keletkezése is együtt járt. Az ehhez a jelenséghez kapcsolódóan kiformálódott egyik közismert feltételezés a „higiénia-hipotézis” volt: eszerint az egyre tisztább lakókörnyezet és a fejlődő élelmiszer-biztonság hatására drasztikusan lecsökkent azoknak a mikroorganizmusoknak a száma, amelyekkel régebben az emberek saját egyedfejlődésük korai szakaszaiban találkoztak, ezért az ilyen kórokozókkal szembeni védekezőképesség nem alakult ki, s ez esendőbbé teszi őket a felnőttkorban fellépő fertőzésekkel szemben. Ez a hipotézis azonban nem igazolódott be, úgyhogy napjainkban inkább ennek módosított változata, az „Öreg barátok” hipotézis élvez népszerűséget (Rook 2010). A biológiai összefüggések alapján feltehető, hogy a kora gyermekkori „csíramentes” környezet – azaz az egyébként ártalmatlan parazitákkal és más mikroorganizmusokkal való találkozás hiánya – a T-sejtes szabályozási rendszert gyengíti, amely az autoimmun betegségek kialakulásának növekvő veszélyével járhat együtt. Ezért feltételezhető az allergiák, a gyulladáshoz vezető betegségek, a sclerosis multiplex és az 1-es típusú (illetve újabb feltételezések szerint mindkét típusú) cukorbetegség arányának növekedése. A krónikus gyulladások gyakoribbá válásán keresztül a gyermekkori lymphoid fehérvérűség és általánosan a tumoros kockázat növekedése, valamint a depresszió, az atherosclerosis (szívkoszorúér-elmeszesedés), az Alzheimer- és a Parkinson-betegség (amelyek az idegrendszer degeneratív betegségei) gyakoribbá válása szintén valószínű (Rook 2010).

Az evolucionista megközelítés azonban a jelenre-közeli jövőre nézve fogalmazza meg a legérdekesebb feltevéseket. Az emberei életkörülmények részleteit a biológiai kapcsolatokkal együtt szemlélve korszakunk leginkább a „vírusok szuper-autópályájaként” jellemezhető, ahol a betegségek a vírusok gyors terjedése okán „globalizálódnak”. A folyamat elsődleges mozgatórugója a közlekedés globalizációja (Harper – Armelagos 2010).

Ebben a megközelítésben az epidemiológiai átmenet harmadik korszaka (mint korábban említettük, e szerzők körében csupán a fertőző betegségek mintázata szerint megkülönböztethető korszakok számíthatnak figyelemre) szinte

elkerülhetetlenül bekövetkezik. Az újonnan színre lépő fertőző betegségeket az ember által a környezetben végbevitt drasztikus változások váltják ki, mint például a mezőgazdasági fejlesztési projektek, az erdőirtás, áradások és klíma-változás. A globalizáció intenzifikálódása a szerzők szerint olyan tény, amely a jövőben szinte elkerülhetetlenül a járványos betegségek okozta halálozás növekedéséhez vezet – ugyanakkor arra, hogy pontosan melyek lennének ezek a betegségek, a szerzők nem térnek ki részletesen.

Visszatérve az evolúciós megközelítésmód által a korábbi időszakokra nézve központinak tartott táplálkozási kérdésre, jól látható, hogy e tényező vizsgálata más tudományterületeken is gyakorta megjelent. A táplálkozási tényezők szerepe a 19. és kora 20. század halandósági mintáinak elemzése során, a fertőző betegségek a fejlett országokban tapasztalt jelentős visszaszorulásának magyarázatakor is felmerült. Ezeket a változásokat sokáig az orvoslás fejlődésének, az első tudományosnak tekinthető gyógyítási technikák megjelenésének tulajdonították. Ezt a feltevést elsőként McKeown támadta meg (McKeown – Record 1962; McKeown 1976a, 1976b), a tuberkulózis Angliában és Walesben megfigyelhető visszaszorulásának vizsgálata során kapott eredményei alapján.

McKeown számításai szerint Nagy-Britanniában a tuberkulózis (és számos más fertőző betegség) visszaszorulása jóval a megfelelő terápiás eljárások felfedezését megelőzően elkezdődött, a terápiás eljárások mindennapi orvoslásban való meghonosodása idejéről nem is szólva. McKeown tézise az orvostudomány szerepére vonatkozó, addigra kialakult nézeteket ingatta meg, így érthető módon komoly rezonanciát elsőként az orvoslás, ezen belül a népegészségügy területén váltott ki. McKeown meggyőzően demonstrálta az orvoslás e tekintetben marginális szerepét, kevésbé meggyőzően azonban azt a tételt, amelyet a sok szóba kerülő hipotézis közül végül legvalószínűbbnek talált, nevezetesen a „táplálkozási” hipotézist. McKeown ugyanis – több szóba jövő társadalmi tényező (a lakhatási viszonyok, a munkakörülmények illetve a ma népegészségügyinek nevezett intézkedések) szerepének vizsgálata után – arra a következtetésre jutott, hogy ezeknek a tényezőknek nem lehet döntő szerepe, tehát a fertőző betegségek 19. század végén megfigyelhető, drasztikus visszaszorulásban elsősorban a népesség javuló táplálkozási viszonyai játszották a főszerepet. Ez a tézis viszont a történettudomány művelői körében keltett rezonanciát, akik sok energiát fektettek megcáfolásába.

A történeti kutatásokban azonban, elsősorban a kora újkor halálozási mintáinak vizsgálata során a történettudomány is fontosnak tekintette a rendelkezésre álló élelem mennyiségét és hozzáférhetőségét a mortalitás alakulása szempontjából. Egy másik domináns történeti kutatási irányzatban viszont a fertőző betegségek tanulmányozása élvez központi szerepet a halandósággal kapcsolatos kutatásokban. A történeti demográfusok között is elterjedt az a nézet, amely szerint a középkori halandósági minták alakulásával kapcsolatban a járványok jellegének változása a legfontosabb. A járványok ugyanis csoportosíthatók:

vannak „virulens” járványok, amelyek gyorsan terjednek és gyorsan halálhoz vezetnek, így a járványos betegségben szenvedő személy ellenálló képességének szintje (amelyet bízvást tekinthetünk a tápláltság függvényének) nincs lényeges befolyása a betegség hatására, azaz a halálozásra. A himlő, a malária, a pestis, a tífusz, a tetanusz, a sárgaláz, a gyermekbénulás és még számos más betegség ebbe a kategóriába tartozik. Más fertőző betegségek (például a tuberkulózis) hatása azonban függ az ellenálló képességtől, így a tápláltságtól, közvetve pedig a személy társadalmi állásától, azaz „diszkriminál” a társadalmi csoportok között.

Történeti demográfusok szerint a 16. és a 18. század között Európában a „nem diszkriminatív” járványok gyakoribbak voltak, mint a későbbi évszázadokban. A 18. század folyamán a domináns betegségek mintázata átalakult: számos nagyon virulens járvány egyszerűen eltűnt, mások visszaszorultak, és csak bizonyos életkori csoportokban szedtek áldozatokat, illetve csak bizonyos speciális körülmények (áradások) esetén léptek fel (Livi-Bacci 1999). Más járványok agresszivitása jelentősen csökkent, és felnőttkori halálos betegségekből gyermekkori, nem feltétlenül halálos betegségekké váltak (rubeola, kanyaró, mumpsz). Akármilyen is hozta létre ezt a változást, bízvást feltételezhető, hogy ekkortól a még változatlanul domináló fertőző betegségek a társadalmi helyzettől függő tápláltsági állapot és az ellenálló képesség eltérő szintje miatt jelentős mortalitási különbségeket hoztak létre. Mindezek alapján az feltételezhető, hogy a halálozás társadalmi különbségei a 18. századot követően, a nem diszkriminatív járványok visszaszorulása után válhattak markánsná. Ugyanakkor a 19. század közepétől a 20. század elejéig terjedő időszakban azokban a közösségekben, amelyek halandósági adatai foglalkozási osztály szerint elemezhetőek voltak, a mortalitásbeli egyenlőtlenségek jelentősen csökkenését lehetett megállapítani (Bengtsson – van Poppel 2011).

A történeti demográfia másik domináns kutatási irányának egyik legjelentősebb kurrens vállalkozása az élelmiszerárak mortalitásra gyakorolt hatásának vizsgálata a 18. és a 19. század folyamán. Ebben a kutatásban a mortalitási adatokat hat különböző ország egyes kiválasztott közösségeiben háztartásszinten gyűjtötték össze. A vizsgálat fő célja az – egyes években különösen magasra szökő – élelmiszerárak halálozásra gyakorolt hatásának bemutatása volt. Bár a kutatás által nyújtott összkép meglehetősen komplex, az eredményeket leegyszerűsítve mégis úgy tűnik, hogy a nagy élelmiszerváltságek csak azokban a közösségekben nem jártak együtt – az elsősorban a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokat sújtó – különösen magas mortalitási csúcsokkal, amelyek számíthatnak az éhezés elkerülését lehetővé tevő társadalmi támogató hálózatokra, és úgy tűnik, hogy ezek közül elsősorban az állam által működtetett rendszerek voltak a leghatékonyabbak (Bengtsson et al. 2004).

Ugyanakkor a fejlett és gazdag országokra vonatkozóan nagy ismeretanyag áll rendelkezésre a fertőző betegségek alakulását illetően. Ezek az elemzések

mind a fertőző betegségek a 19. és a 20. század folyamán bekövetkezett eltűnéséről számolnak be. Gazdag szakirodalom mutatja be az egyes betegségek eltűnéséhez vezető utat, különösen a közegészségügyi beavatkozások tekintetében. Az amerikai nagyvárosokban például a tiszta ivóvíz biztosítása (klórral való tisztítás, illetve szűrés) az 1910-es évek környékén a tífusz teljes eltűnését, a mortalitás 13%-os és a csecsemőhalandóság közel 50%-os csökkenését hozta magával a teljes lakosság körében (Cutler – Miller 2005). A fejlett országokban a 19. és a 20. század fordulóján a fertőző betegségek okozta halálozásban mutatkozó jelentős csökkenés sok esetben egyértelműen a bevezetett közegészségügyi innovációkhoz kapcsolható.

A fertőző betegségek okozta halálozás hosszú távú alakulását bemutató átfogó, sok halálokot vizsgáló elemzés csak két országra nézve áll rendelkezésre. A Hollandiára vonatkozó elemzés az 1900 és 1990 közötti időszakra nézve vizsgálja minden olyan betegség alakulását, amely az ezen hosszú időszak alatt érvényben lévő 9 különböző kódrendszer elemeinek összeillesztése segítségével vizsgálható volt (Wolleswinkel van der Bosch 1996). Ebben az elemzésben a fertőző betegségeknek négy különböző csoportja különült el. Az első csoportba tartozó betegségek (mint például a malária, skorbut és az enteritis) gyakoriságának csökkenése nagyon dinamikus volt már a 20. század első éveitől, és ezek a betegségek, illetve az általuk okozott halálozás az 1940-es évekre lényegében eltűnt (bár a második világháború időszakában átmenetileg újra visszatért). A második csoportba tartozó betegségek (a teljesség igénye nélkül: szarvarkórhögés, szifilisz, diftéria, légzőszervi és egyéb tuberkulózis) okozta halálozás ennél sokkal lassabb tempóban mérséklődött – bár a visszazorulás tendenciája ugyancsak nyilvánvaló a 20. század legelső éveitől kezdve –, teljes eltűnésük csak 1960 körül következett be. A harmadik csoportba tartozó okok (akut bronchitis és influenza, szifilisz, reumás láz, tüdőgyulladás, ismét csak a teljesség igénye nélkül) miatti mortalitás nem mutat határozott trendet a második világháborúig, gyors csökkenésük csak azt követően kezdődött és az 1970 körül fejeződött be. Végül a fertőző betegségek negyedik csoportja (appendicitis, szexuális úton terjedő fertőzések – a szifiliszt kivéve –, a fül betegségei) által okozott halálozás határozottan növekedett az 1930-as és 1940-es évek folyamán, és a második világháborút követő csökkenés csak 1980 körül vezetett az ilyen okokból bekövetkezett halálozás elhanyagolható szintjének kialakulásához. Mindezekon felül néhány fertőző betegség esetében nem lehetett a hozzájuk kapcsolódó halálozás trendjeit megállapítani, tekintettel a halálozás erősen fluktuáló természetére (himlő, kolera, antrax és gyermekbénulás). Ezek a halálokok 1960-ra szintén jelentéktelenné váltak Hollandiában (Wolleswinkel van der Bosch et al. 1997b). A társadalmi egyenlőtlenségek kérdése ebben a nagy ívű elemzésben modernizációs kontextusban vetődik fel, a Hollandián belüli földrajzi különbségek tárgyalásán keresztül (Wolleswinkel van der Bosch et al. 2001).

Egy másik, szintén nagyigényű elemzés Kanada mortalitási mintáinak változását vizsgálja az 1921 és 2000 közötti időszakban (Lussier et al. 2008). Erre a hosszú időtávra nézve azonban csak a nagyobb betegségcsoportok szerinti mortalitás alakulásának elemzését végezték el, részletes halálloki elemzés – az imént citált elemzéshez viszonyítva jóval kevesebb okot számba véve – csupán az 1958 és 2000 közötti időszakra áll rendelkezésre. Ez a tanulmány a klasszikus fertőző betegségek és a légzőszervi fertőzések csoportját összevontan kezeli, és az influenza, valamint a tüdőgyulladás csökkenő trendjei mellett a krónikus légzőszervi betegségek (asztma, bronchitis) okozta halálozás növekvő trendjeiről számol be.

A társadalmi különbséget tekintve egyedül a tuberkulózisra vonatkozóan állapították meg annak jellegzetes koncentrációját a fejlett országokban is a népesség kevésbé iskolázott és szegényebb csoportjaiban.

A fertőző betegségek okozta mortalitással foglalkozó vizsgálatok többsége azonban nem a fejlett országokban megfigyelhető folyamatokra vonatkozik. Az 1990-es és a 2000-es évek folyamán jelentős ismeretanyag halmozódott fel a latin-amerikai országok mortalitási viszonyairól. Ezekben a tanulmányokban általában regionális metszetben jelennek meg a társadalmi különbségek. Egy tipikus latin-amerikai ország halálozási profilját a „civilizációs” betegségek okozta halálozás növekvő trendjei, valamint a klasszikus fertőző betegségek okozta halálozás állandósultan magas szintje alakítja ki, amelyhez országonként eltérő mértékben járulhat hozzá a külső okok miatti mortalitás (Albala – Vio 1995; Huicho et al. 2009; Risques et al. 2008).

A latin-amerikai országokban honos fertőző betegségek mintázatai nem pontosan olyanok, mint az (akár korábbi) európai betegségprofilok. Ezért az ezekből az országokból származó elemzésekben nem elsősorban az egyes konkrét betegségek okozta mortalitás esetleges magyarországi párhuzamai lehetnek érdekesek. Sokkal inkább figyelemre méltó a latin-amerikai országok mortalitásának „mintázata”: a párhuzamosan egymás mellett létező „epidemiológiai világok” terminusával jellemzett mindennapi tapasztalat. A modern epidemiológiai világban elsősorban a városi középosztály él, míg a régi mortalitási mintázatban a vidéki népesség és/vagy a nagyvárosi slumok/favellák lakói. A mortalitási mintázat ezekben az országokban nem elsősorban „átfedőként”, hanem inkább „foltosként” írható le. A földrajzilag és társadalmilag elkülönült csoportok jellegzetesen különböző mortalitási profiljai „patchwork”-öt alkotnak, amelyben bizonyos halállokok csak adott „társadalmi foltokban” fordulnak elő. A „foltosság”, mint egy nagyon tágan értelmezett egyenlőtlenségi minta jelenségét a magyarországi viszonyok között is érdemes megvizsgálni.

2. A magyarországi halálozási minták vizsgálata során figyelembe veendő
fertőző, légzőszervi és hiánybetegségek*
*Causes of death of importance for contemporary mortality research in Hungary
within the infectious, pulmonary and nutritional deficiencies*

Halálok	Az epidemiológiai átmenettel kapcsolatos Jelentőség
Tuberkulózis	Az epidemiológiai átmenet harmadik szakaszára vonatkozóan szokásosan használt „marker” betegség
Enteritis	Korai mérséklődés más fejlett országokban
Szifilisz	Korai mérséklődés más fejlett országokban
Szexuális úton terjedő fertőzések	Késői mérséklődés más fejlett országokban
Influenza, pneumónia	Késői mérséklődés más országokban
Más akut légúti fertőzések	Emelkedő tendencia más országokban
Akut bronchitis és influenza	Késői mérséklődés a fejlett országokban
Vakbélgyulladás	Késői mérséklődés a fejlett országokban
A fül betegségei	Késői mérséklődés a fejlett országokban
HIV/AIDS	Az epidemiológiai átmenet ötödik szakaszának kezdetét jelezheti
Újonnan azonosított bakteriális és vírusfertőzések, antibiotikumrezisztens kórokozók által okozott betegségek	Az epidemiológiai átmenet ötödik szakaszának kezdetét jelezheti
Hiánybetegségek, alultápláltság, anyai halálozás	Az epidemiológiai átmenet második szakaszának jellemzői

* A magyarországi statisztikákban már 1970-ben is nagyon alacsony számban szereplő betegségeket itt nem tüntettük fel, akkor sem, ha más országokra vonatkozóan számos eredmény állt rendelkezésre.

Míg a fejlett világ a fertőző betegségekkel kapcsolatban elsősorban az „új” fertőző betegségekkel kapcsolatos aggodalmakkal van elfoglalva, a nem fejlett országokban elsősorban a soha nem látott volumenű urbanizációs folyamatok okoznak gondot. A nem tervezett urbanizációs folyamatok kapcsán törvényszerűen alakulnak ki rossz infrastruktúrájú, ivóvíz-, szennyvíz- és hulladékkezelést

nélkülöző, zsúfolt szegénynegyedek, ahol minden tradicionális fertőző betegség újra nagy arányban szedhet (illetve az ismert szegénynegyedek esetén bizonyítottan szed is) áldozatokat, és a helyzetet súlyosbíthatja a „vidéki fertőzések” behurcolása a városi területekre (Alior et al. 2010). Globális szinten tehát a jövő legvalószínűbb kihívása a fertőző betegségek területén a hatalmas volumenű migrációhoz fog kapcsolódni, nem pedig az esetlegesen fellépő új vagy újnak tartott fertőző betegségek okozta problémákhoz.

Tumoros betegségek

A rákos megbetegedésekre vonatkozóan közel egy évtizede nyert polgárjogot a „tumoros átmenet” („cancer transition”) technikus terminusa. Ez a szóhasználat azonban, mint látni fogjuk, inkább metaforikus, és egyetlen jól meghatározott betegségről gyűjtött tapasztalatokhoz kapcsolódik A tumoros megbetegedések szemléletmódjában alapvető átalakulást a gyomorrák fertőző ágenssel (*Helicobacter Pylori*) való szoros kapcsolatának felfedezése hozott, holott bizonyos ráktípusok vírusherzeseekkel való kapcsolata már korábban is ismert volt. A fertőző ágensek által befolyásolt ráktípusok listája idővel szépen gyarapodott.

Az első e tekintetben teoretizálónak nevezhető cikk 2005-ben született (Gerstein – Wilmoth 2002), amely a tumoros halálozás Japánban tapasztalható trendjeit vizsgálta. A szerzők a gyomor-, a méh- és a méhnyakrák halálozás-trendjeit a kolorektális, illetve a tüdőrák halálozás-trendjeivel egybevetve azt találták, hogy míg az előzőek dinamikusan csökkenő, az utóbbiak mérsékelt növekvő tendenciát mutattak az 1950 és 1995 közötti időszakban. Az epidemiológiai átmenet elméletének szóhasználata alapján „tumoros átmenetnek” nevezték el azt a folyamatot, amelynek kapcsán a fertőző ágensekkel erős kapcsolatban álló halálokok visszaszorulnak, míg az egyes „életmód-faktortokhoz” kötődő daganatok miatti halálozás előretör.

3. A fertőző ágensekkel összefüggésben álló tumoros megbetegedések
Cancers connected with infectious agents

A tumor típusa	Fertőző ágens	Megjegyzések
Gyomorrák	Helicobacter Pylori (baktérium)	Számos más rizikófaktor is hat, például korábbi reflux-betegség, nitrátok jelenléte az ételmiszerben, lúggal végzett munka, a tisztítókbán dolgozók fokozottan veszélyeztetettek
Méhnyakrák	HPV, HCV (vírusok)	A halálozás nagyban függ a rákbetegség korai, illetve késői azonosításától, azaz a szűrésektől
Orrgaratrák	EBV (herpeszvírus)	Számos más rizikófaktor is erős hatást gyakorol, elsősorban a dohányzás
Felnőtt T-sejtes lymphoma, Burkitt-szindróma	HTLV-1 (retrovírus). EBV (herpeszvírus)	Magyarországon ritkán előforduló betegségek
Hodgkin- és Non-Hodgkin-betegség	EBV (herpeszvírus)	Más tényezőknek is jelentős szerepe van
Májrák	Hepatitis B, C (vírusok)	Más rizikófaktorok is jelentősek és a szerv bonyolult felépítése miatt nagy az átfedés a nem elsősorban májhoz kapcsolódó tumorokkal. Országok szerint jelentős különbségek lehetnek a kódolási szokásokban (LaVecchia et al. 2010)
Húgyhólyagrák	Schistosoma haematobium	A kórokozó Magyarországon jellemzően nem fordul elő, a foglalkozási kockázatoknak nagy a jelentősége
Hímveszőrák	HPV vírus	Magyarországon ritka betegség

Forrás: Parkin 2006. „Infectious agents and cancer”.

Az európai trendek vizsgálata megerősítette, hogy a gyomorrák-halálozás csökkenése Európában általános, minden országban végbemenő folyamat (Levi et al. 2004): néhány ország kivételével ezek a tendenciák már 1960-ban vagy még korábban elkezdődtek, és 1970 után a gyomorrák-halálozás kivétel nélkül minden országban jelentősen mérséklődött.

A „tumoros átmenetre” vonatkozó egyéb állítások tesztelése azonban nem könnyű feladat, hiszen a legtöbb tumoros megbetegedést több kockázati tényező együttesen vagy külön-külön alternatív módon is kiválthatja. Mindazonáltal

napjainkra konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy milyen tumorerővel fertőző ágensekkel állnak kapcsolatban (3. táblázat). A lista természetesen idővel bővíthet.

A baktérium- illetve vírusfertőzésekkel összefüggésbe hozható halálozást a teljes tumoros halálozás 15–40%-ára becsülik (Parkin 2004), amely arány nagyobb a nem fejlett országokban. Feltételezhető, hogy a fertőző ágensekhez kapcsolódó tumoros halálozások nagyobb arányban sújtják a hátrányosabb helyzetű társadalmi csoportokat, legalábbis a kevés e tárgyban végzett kutatás (Ward et al. 2004; Menvielle et al. 2005; Puigpinós et al. 2009) eredményei erre utalnak.

A fertőző ágenssel szoros kapcsolatba álló tumoros megbetegedéseken túl a tumorerő egyéb formáit általában az úgynevezett rizikófaktorokkal kapcsolatban szokták vizsgálni és értelmezni. A rizikófaktorok mentén való osztályozás így olyan szempont, amely nem megkerülhető, annak ismeretében sem, hogy szinte nincs olyan tumoros megbetegedés, amely csupán egyetlen kockázati tényezőtől függene. Ennek figyelembevételével állítottuk össze a 4. táblázatokat sorozatának további darabjait, amelyekben a ma ismert kutatási eredmények szerint a domináns kockázati tényező alapján rendszereztük a leggyakoribb ráktípusokat.

4.a Elhízással és más táplálkozási tényezőkkel összefüggésbe álló tumoros megbetegedések

Cancers connected with obesity or with other dietary factors

A tumor típusa	A mortalitás relatív kockázata magas (30+) BMI-érték esetén	Megjegyzés
Kolorektális	1,5 – 2,0*	Számos más rizikófaktornak is jelentős szerepe van, ilyenek: ivóvíz-minőség, vörös hússok gyakori fogyasztása, diabétesz
Méhtest	3,5	
Vese	2,5	A dohányzás is jelentős rizikófaktor
Hasnyálmirigy	1,7	A dohányzás, illetve más életmódfaktorok szerepe is jelentős
Máj	1,5 – 4,0*	Rengeteg másfajta rizikófaktor szerepe is jelentős, a fertőzések szerepe domináns
Epe	2,0	
Nyelőcső	3,0	A fő rizikófaktor a dohányzás
Emlő	1,5	A fő rizikófaktor a szoptatás elmaradása

*Férfiakra, illetve nőkre.

Forrás: Calle – Kaaks 2004.

A tumorok és a rizikófaktorok kapcsolatát korábban elsősorban egyéni magatartási tényezőként, egészségviselkedési faktorként értelmezték. Napjainkra azonban a „globalizációs diskurzus” részeként megszülettek, illetve megszületően vannak azok a „párhuzamos elméletek”, amelyek az egyes rizikófaktorok elterjedésének alakulását konkrét társadalmi és gazdasági folyamatokhoz kötik, és ezeknek hatását társadalmilag differenciált módon tudják legalábbis megbecsülni. A párhuzamos átmenetek közül a legkidolgozottabb formában a „táplálkozási átmenet” elmélete született meg.

A táplálkozási átmenet Popkin-féle (2006) teóriája az epidemiológiai átmenet ötszakaszos változatának (a négy általánosan emlegetett szakasz kiegészülve az evolúciós megközelítés által hozzáadott „paleolit aranykor” szakaszával) az étkezés, a gazdaság és az életkörülmények egyes aspektusait fogja rendszerbe, és ezt veti egybe a „demográfiai profilokkal”. A demográfiai profil elemeit ebben a gondolati sémában a mortalitás, a fertilitás, a morbiditás, a korstruktúra és a lakókörnyezet egyes jellemzői alkotják. A „tápláltsági profilok” az étkezés (milyen típusú élelmiszerek fogyasztása a domináns), a tápláltsági státus (csontok állapota, alul- vagy túltápláltság, hiányállapotok), a gazdaság (főbb gazdasági szektorok), a háztartási termelés, valamint az élelmiszerfeldolgozás dimenzióiból állnak. Ebben a modellben „táplálkozási átmeneti szakaszok” határolódnak el, amelyeket azonban a szerző nem szakaszoknak, hanem „profiloknak” nevez, elkerülve így a „mechanikus fejlődés elméletként” való címkézés veszélyét. Az ötödik, véleménye szerint utolsó profilban (amelyet „viselkedésmódosításnak” címkéz) például az étkezést a jó minőségű zsírok és mérsékelt szénhidrátfogyasztás jellemzi, ezen túl a testtömeg az előző szakaszhoz tapasztalható képest mérséklődik, és a csontok egészsége is fejlődik. Ez a profil alapvetően a szolgáltatásokra alapuló gazdaságokban alakul ki, ahol a munka nem igényel komolyabb fizikai erőfeszítést, de a fizikai aktivitás hiányát az emberek szabadidős tevékenységek útján pótolják. A háztartásokban a technológiai változásoknak köszönhetően az ételkészítésre fordított idő és energia mérsékelt. A várható élettartam 70 év felett van, és a korlátozottság nélkül eltöltött élettartam is növekszik. A további részletek bemutatása nélkül is látható, hogy az „ötödik profil” a gazdag országok magasabb társadalmi presztízsű csoportjainak életkörülményeit jellemzi.

A dohányzással kapcsolatos párhuzamos elméletek kevésbé kidolgozottak, bár egy, megfigyelésen alapuló elmélet, a „dohányzás-epidémia” közkézen forog. Eszerint a dohányzás először általában a magas presztízsű társadalmi csoportok körében terjed el nagymértékben, és később „csurog le” az alacsonyabb presztízsű csoportok irányába (Molarius et al. 2001; Brenner, 1995). Ez a folyamat tipikusan korábban megy végbe a férfiak, mint a nők körében (Graham 1996). A dohányzás tehát elsőként a magas presztízsű férfiak között válik elterjedté, majd egy idő után ebben a társadalmi csoportban visszaszorul. A többi társadalmi csoport időben később ismétli meg ugyanezt a mintát. A

dohányzás-epidemiológia modell tehát egy „követő jellegű” sémát feltételez. Nem elterjedt, de a dohányzás-epidémiát is lehet értelmezni az innovációk diffúziójára vonatkozó elmélet keretében (Kuntze-Gmel 2005), amely elméletre a későbbiekben térünk ki részletesebben.

*4.b A dohányzással összefüggő tumoros megbetegedések
Cancers connected with smoking*

A tumor típusa	A dohányzásnak tulajdonítható halálesetek aránya (%), férfiak	A dohányzásnak tulajdonítható halálesetek aránya (%), nők
Tüdőrák	84	77
Gége	73	66
Orrgarat	57	1
Máj különböző részei	28–55	21–48
Végbélnyílás	48	41
Hólyag	43	36
Hasnyálmirigy	24	19
Hímvessző	30	..
Méhnyak	...	19

Forrás: Anad et al. 2008.

*4.c Az alkoholfogyasztással összefüggő tumoros megbetegedések
Cancers connected with extensive alcohol consumption*

A tumor típusa	Az alkoholfogyasztásnak tulajdonítható halálesetek aránya (%)	
	Férfiak	Nők
Máj	18	12
Gége	21	13
Nyelőcső	14	6
Emlő	..	3

Forrás: Anand et al. 2008.

Az alkoholfogyasztás és a tumoros megbetegedések kapcsolatára vonatkozóan nincs kialakult modell, a környezeti ártalmak esetében pedig az empirikus ismeretanyag összegyűjtésének fázisáról beszélünk. A környezeti problémák és a rák-mortalitás kapcsolatára vonatkozóan sokkal kevesebb kutatási eredmény áll rendelkezésre, mint a többi rizikófaktorra vonatkozóan. A bizonytalanság jelzésére a 4.d táblázatban feltüntettük, hogy a ma rendelkezésre álló adatok alapján milyen becslések állnak rendelkezésre egyes ráktípusok okozta halálozás növekedésére vonatkozóan az adott környezeti ártalom jelenléte esetén. Mint látható, ezek a becslések ma igen tág határok között mozognak.

*4.d Környezeti tényezőkkel és speciális kockázati tényezőkkel kapcsolatban álló tumorok
Cancers connected with environmental factors or with some other special risk factors*

Környezeti ártalom	Forrása és az érintett népességi arányokra vonatkozó becslés	Befolyásolt tumoros megbetegedés típusa (relatív kockázatokra vonatkozó becslések)
Azbeszt	Ipari és háztartási (lakókönyezet) 5%	Mesothelioma, tüdőrák (1,3–4,9)
Légszennyezettség		Tüdőrák (1,06–5,21)
Dohányfüst a környezetben		Tüdőrák (1,20)
Más forrásból származó lakáson belüli légszennyezettség	Fűtés, főzés	Tüdőrák (0,4–18,8)
Radon	Foglalkozási kockázat, bányászok körében	Tüdőrák (1,06–1,5)
Arzéntartalmú ivóvíz		Hólyag-, bőr- és tüdőrák Esetleg vastagbél- és májrák
A víz klórozásának melléktermékei		Hólyagrák
Nitrát tartalmú ivóvíz		Hólyagrák

Forrás: Bofetta – Nyberg 2003.

Szív- és érrendszeri betegségek

A kardiovaszkuláris betegségcsoportra vonatkozóan a 2000-es évek első évtizedében az epidemiológiai elmélet egy teljes „mini-modellje” formálódott ki (Pearson 2003; Yusuf et al. 2010), amelyben az epidemiológiai átmenet formális, négy-, illetve ötfázisú modellje által definiált történeti szakaszokat különféle szív- és érrendszeri betegségek dominanciájával jellemezték. Az 5. táblázatban bemutatott modell a legutóbbi években kisebb változatokkal több szerzőnél is megjelent. A változatok nem térnek el egymástól abban a tekintetben, hogy leíró jellegűek, azaz a napjainkban megfigyelhető földrajzi minták alapján állítanak fel egy – mindebből következően – hipotetikus történeti modellt.

Annak ellenére, hogy ez a kategorizáció egészében kevésbé megalapozott az időbeli trendekre vonatkozóan, mégis élvez némi megalapozottságot, mert az egyes itt feltüntetett betegség-kategóriákra nézve külön-külön születtek időbeli

trendeket vizsgáló tanulmányok, amelyek alátámasztják a modellt, de legalábbis nem mondanak ellent a modell által jelzett főbb tendenciáknak.

5. Az epidemiológiai átmenet és a szív- és érrendszeri (CVD) betegségek

(Yusuf et al. 2010 alapján)

CVD epidemiological transition by Yusuf et al. 2010

Epidemiológiai átmeneti korszak	A CVD-mortalitás aránya a teljes népességen belül (%)	A CVD-k domináns formája
A pestis és éhezés	5–10	Reumás szívbetegségek <i>Fertőzések és táplálkozási okok következtében létrejött cardiomyopathia</i>
A mérséklődő pandémiák	10–35	Az előzők + magasvérnyomásbetegség vérzéses stroke
A krónikus betegségek	35–65	A stroke minden formája (vérzéses és ischaemiás) Ischemiás szívbetegségek
A késleltetett krónikus betegségek	<50	Stroke és ischaemiás szívbetegség idős korban
Az egészségi állapot hanyatlása és társadalmi nyugtalanság	35–55	A reumás és más fertőző eredetű szívbetegségek ismételt gyakoribbá válása

Dőlt betű: a betegség, betegségcsoport nem azonosítható kielégítően a BNO alapján.

Az 5. táblázatban bemutatott modellnek számos variációja létezik. Bizonyos megközelítésekben az epidemiológiai átmenet első szakaszát egy a reumás szívbetegségekben belüli betegség-alcsoport, a „billentyűk reumás betegségei”-nek magas előfordulási aránya jellemezi. Az ötödik korszakot más kutatók szerint elsősorban a szívelégtelenség miatti halálozás növekvő aránya jellemzi, minthogy a szívbetegségek kialakulása ekkor már késleltetett, és a fiatalabb életkorokban esetlegesen mégis jelentkező kardiovaszkuláris betegségek túlélési aránya jó. A szívelégtelenség sokfajta szív- és érrendszeri betegség következménye, bizonyos értelemben végső formája.

A kardiovaszkuláris betegségekre vonatkozóan együtt is, és külön-külön is részletes ismeretek állnak rendelkezésre, a társadalmi különbségek vonatkozásában is. A halálozás társadalmi egyenlőtlenségeinek „újrafelfedezésében” jelentős szerepet játszott a szívkoszorúér-betegségek „társadalmi mobilitásnak” felismerése az 1970-es évek elején, bemutatva az Angliában és Walesben a második világháborút követően végbement folyamatot, melynek során a szív- és érrendszeri betegségek a „gazdagok” betegségeből a szegények betegségévé

váltak (Marmot et al. 1978). Napjainkra a kardiovaszkuláris betegségek okozta halálozásban mutatkozó társadalmi különbségek alaposan kutatott területté vált.

Európában a déli országoktól eltekintve a szív-és érrendszeri halálozásban mutatkozó társadalmi különbségek teszik ki a teljes halálozásban mutatkozó különbségek döntő hányadát, és a betegségcsoport jelentősége e tekintetben más fejlett országokban is növekszik (Feldman et al. 1989; Mackenbach et al. 2000; Turell – Mathers 2001).

A kardiovaszkuláris halálozás társadalmi különbségeire vonatkozó legtöbb kutatás a legutóbbi időig a klasszikus rizikófaktorok által való érintettség társadalmi különbségeire vonatkozott, ezért az ilyen típusú magyarázó modellek ma már igen részletesek és jól kidolgozottak. Ezen modellek közül az egyik legnevesebb az ún. „többgenerációs rizikómodell” (Harper et al. 2011), amely a nagy-britanniai követéssel vizsgálatok tapasztalatait összegzi. Ebben a megközelítésben az emberi élet különböző korszakaiban különböző veszélyeztető tényezőknek van különös fontossága. Az ischaemiás szívbetegségekre vonatkozó rizikófaktorok közül például kisgyermekkorban az anya általános egészségi állapotát, a terhességet megelőző és a terhesség alatti táplálkozási szokásait, a terhesség időszakában átélt esetleges stresszt, a szülők ischaemiás szívbetegséggel kapcsolatos kórtörténetét, az újszülött táplálását és az anyai kötődés minőségét találták fontosnak. A korai gyermekkor során hasonló szerepet játszik a szegénység, az esetleges átélt stressz, az alacsony testmagasság, az elhízás és bizonyos, gyermekkorban szerzett fertőzések. A serdülőkorban, illetve a fiatal felnőttek között a vérnyomásnak, a szérum koleszterinszintjének, a dohányzásnak, illetve a testmozgásnak van a kardiovaszkuláris betegség későbbi kockázatra nézve különösen fontos befolyásoló szerepe. A felnőttkorban a felnőttkori vérnyomás és szérum-koleszterinszint, az elhízás, a munka bizonytalansága, illetve elvesztése, az alacsony testmagasság, a mértéktelen alkoholfogyasztás, a cukorbetegség, valamint bizonyos felnőttkorban szerzett fertőzések adják a legfontosabb rizikófaktorokat (Harper et al. 2011). Ez a részletes elmélet ugyanakkor elsősorban a klasszikus rizikófaktorok működési mechanizmusait világitja meg, nem pedig az azokat alakító társadalmi mechanizmusokat.

A fenti rizikófaktorok szerepét a szív-és érrendszeri halálozásban és az ilyen okokból bekövetkezett halálozásban mutatkozó társadalmi különbségekben senki nem vitatja, ugyanakkor az ugyanakkor vita tárgya, vajon elegendőek-e a halálozásban mutatkozó társadalmi különbségek magyarázatára a dohányzásban, az alkoholfogyasztásban, a táplálkozásban, illetve a testmozgásban mutatkozó társadalmi különbségek. Az empirikus eredmények e tekintetben igencsak ellentmondóak. A híres Whitehall II. vizsgálat kifejezetten elégtelennek találta a dohányzás, alkoholfogyasztás, étkezés és testmozgás elterjedtségében mutatkozó különbségeket a későbbi kardiovaszkuláris halálozás esélyeinek magyarázatára, és innen eredeztethető a stressz-paradigma, amelyet ez a tanulmány a munkahelyi stresszre vonatkozóan dolgozott ki (Marmot et al. 1991). Más ta-

nulmányok ugyanakkor úgy találják, hogy a rizikófaktorok még akár „túl is magyarázzák” a mortalitási különbségeket. Szociológiai szempontból ugyanakkor lényegesebb kérdés az, hogy a rizikófaktorok egyenlőtlen társadalmi eloszlása, amely úgy tűnik, minden fejlett társadalom sajátja, milyen társadalmi mechanizmusok hatására jön létre.

Speciálisan a szív- és érrendszeri betegségekre vonatkozóan a társadalmi orientációjú epidemiológia is kínál ilyen elméletet, például Pearson 2003-ban kidolgozott sémáját, amelyben Pearson a különféle társadalmi csoportok halandóságának alakulását egy „adaptációs” folyamat hatásaként szemléli. Ez a modell az „adaptációt” ugyan lényegében kognitív folyamatnak tekinti, de a (rizikófaktorokra vonatkozó) tudás terjedésének útját nyomon követve bemutatja annak társadalmilag meghatározott, szegmentált jellegét. Ebben a modellben a hátrányosabb helyzetű társadalmi csoportok hozzájutása a szükséges „tudáshoz” (amely alapvetően a képzés és a tömegmédia csatornáin keresztül valósulhat meg) akadályozott, illetve az esetlegesen megszerzett tudás hatására megváltozott attitűdök esetén a megfelelően tartott viselkedés adaptációja is nehézségekbe ütközik. A szerző beépíti modelljébe a gazdasági érdekeltségek és az orvosi ellátás (pontosabban a kardiológiai ellátás) faktorait is. Mindezen tényezők figyelembevételével egy „követő” mintázatot feltételez a kardiovaszkuláris mortalitás alakulásában, ahol a magasabban képzett és gazdagabb társadalmi csoportokba megjelenő tendenciákat a hátrányosabb helyzetű társadalmi csoportok mortalitási tendenciái időben jókora késéssel, de követni fogják.

Az eddig bemutatott magyarázati sémák, elméleti keretek mellett különböző betegségekre, illetve betegségcsoportokra vonatkozóan számos olyan teória is közkézen forog, amelyre ebben a rövid összefoglalóban nem térünk ki. A betegségek valódi okai után való kutatás izgalmas intellektuális kihívás, amely folyamatosan termeli ki a szokatlan, új feltevéseket, mint például a nanoméretű organizmusok szerepe a különféle „meszesedéssel járó” betegségek kialakulásában (Kajander – Ciftocioglu 1998; Puskás et al. 2005), avagy a Chlamydia-fertőzés feltételezett szerepe a tumoros és több más megbetegedésben (Casselli 1998). Számos más, szintén jelentős, de szorosan nem kapcsolódó megközelítés, mint például a „health transition” elméleti nézőpont, ugyancsak kimaradt a jelen elemzés köréből. A betegségek okaira vonatkozó megközelítésünk így talán konzervatív, ám a társadalomtudományi összefüggések területén megközelítésünk nyitottabb, és egyáltalán nem szorítkoztunk bizonyított összefüggések számbavételére.

Szociológiai megközelítések

Az egészségi állapotban és halálozásban megjelenő egyenlőtlenségek magyarázatát célzó társadalomtudományi erőfeszítések két főbb irányt követnek. Az első – igen gazdag irodalmat produkáló empirikus és teoretikus irány – az epidemiológiai rizikófaktorokhoz kapcsolódik: az egészségre bizonyítottan pozitív hatással lévő magatartásformák elterjedtségében mutatkozó társadalmi különbségeket kívánja szociológiai keretben értelmezni. A másik irányzat a rizikófaktorok szerepét nem kitüntetetten, hanem több más társadalmi jellegű tényezővel egyenrangúan szemléli. Ez utóbbi, röviden csak „a halálozás fundamentális társadalmi okai” elméletének nevezett megközelítés irodalma a másik irányzathoz hasonlítva ma még szerényebb, így még kevésbé szilárd empirikus alapon áll, de perspektívája jóval tágabb, és minthogy egyik központi argumentációja a halálokok időben változó mintázata, szorosan kapcsolódik az epidemiológiai átmenet elméleteihez. Az irányzatok részletes ismertetését az elsőként említett irányhoz tartozó megközelítések bemutatásával kezdjük.

Egy kurrens, csupán a dohányzásra, a testmozgásra és az étkezési szokásokra vonatkozó irodalmat vizsgáló áttekintés (Pampel et al. 2010) kilenc olyan különböző, mertoni értelemben véve középszintű elméleti státusra aspiráló szociológiai megközelítést mutat be, amelyek az egészségi állapotban, illetve a halálozásban megjelenő társadalmi egyenlőtlenségek értelmezését célozzák. Ezek közül a stressz-paradigma az egyik legelterjedtebb és egyben a legnagyobb ismertségnek is örvend. A stressz-paradigma szerint a társadalmi rétegződés alsóbb lépcsőfokain élők körében a stresszt okozó életesemények és körülmények gyakoribbak és a kivédésükre szolgáló mechanizmusok gyengébbek (például: Pearlin 1989), mint a jobb társadalmi helyzetűek körében. Ebben a megközelítésben mind a túlzott alkoholfogyasztás, mind a dohányzás, mind pedig bizonyos értelemben véve a mozgásszegény életmód (amely a modern társadalmakban gyakran a mértéktelen tévénézésben testesül meg) hangulatjavító és belülről funkcionálisnak gondolt aktivitásokként értelmeződnek (például: Layte – Whelan 2009). A stressz-paradigma népszerűsége nem korlátozódik társadalomtudományi orientációjú megközelítésekre: mint ahogyan már említettük, a társadalmi orientációjú epidemiológia területén korábban a munkával kapcsolatos stressz és a szívbetegségek kapcsolatára vonatkozó feltevések (Marmot et al. 1991) váltottak ki komoly visszhangot, később pedig a társadalmi egyenlőtlenségek által kiváltott stressz egészségkárosító hatására vonatkozó elmélet (Wilkinson 1997) vált igen népszerűvé.

A közgazdasági orientációjú „alternatív költség” megközelítés szerint az egészséget előmozdító életmód követése kevesebb haszonnal járna az alacsonyabb gazdasági-társadalmi pozíciókkal rendelkezők körében, illetve amennyiben ez nem is lenne igaz, az emberek általában mégis úgy gondolják – legalábbis az alacsony „hasznonra” vonatkozó meggyőződés olyan elterjedt –, hogy

sikerrel befolyásolja a viselkedési mintákat. Ezen az úton hozzájárul ahhoz, hogy az alacsonyabb társadalmi státusúak körében valóban alacsonyabb legyen az „egészségtudatos” életvitelt követők aránya (például: Lynch et al. 1997).

„Latens jellemzők” megközelítésként szokás azokat a feltevéseket egybe-gyűjteni, amelyek szerint az élet korai szakaszaiban kialakuló, főképp személyiségvonásokkal jellemezhető okai lehetnének az egészségviselkedésben megmutatkozó társadalmi különbségeknek. Ezek a pszichológiai határterületekre eső feltevések nem nagyon kiforrottak, és az általuk magyarázott összefüggések megérthetők más, alternatív magyarázó sémák keretei között is (Pampel et al. 2010).

A társadalmi különbségek szimbolikus bemutatása lehetséges az életstílus jegyein keresztül is. Ebben a szociológiába jól beágyazott (Veblen 1992 [1898]; Bourdieu 1984) megközelítésben az egészséges életmód mint életstílus értelmeződik. Számítalan, elsősorban inkább az osztálykötődés reprezentálására szolgáló életstílus-jegy (például hogy milyen ételeket fogyaszt egy adott társadalmi csoport, vagy hogy milyen sporttevékenységek művelése számít normatívnak, divatosnak) adaptációja bizonyos értelemben „véletlenszerűen” hat abba az irányba, hogy a magasabb státuscsoportok olyan életmódot folytassanak, amely társadalmi státusuk sikeres felmutatása mellett egyben hosszabb és egészségesebb élethez vezet (például: Stempel 2005). E megközelítés erőssége az az alapvetően társadalomtudományi orientáció, amely a bizonyos társadalmi csoportokhoz (leginkább státus-csoportokhoz) való kötődésből indul ki, amelynek az életmód egyes elemei következményként szemlélhetők. Ez a sajátosság azért emelendő ki, mert számos más itt ismertetett megközelítés társadalomtudományi szempontból indokolhatatlan módon az egészségviselkedés egyes elemeit helyezi elméleti magyarázatának középpontjába, implicit módon feltételezve, hogy az egészség-érték központi szerepet foglal el az életvilágban. Ugyanakkor az életstílus-megközelítés negligálja a jövedelem, illetve a kereskedelem megszabta hozzáférési korlátok szerepét, de azoknak a masszív társadalmi feltételeknek a jelentőségét is, mint például az életstílust alakító reklámok.

A tudáshoz való hozzáférés társadalmi különbségeinek témája valójában több elméleti megközelítésben – köztük a később részletesebben tárgyalandó „a halálozás alapvető társadalmi okai” megközelítésben is – megjelenik. Ez a megközelítés általában a tudás, ezen belül az egészségről és az egészséget fenyegető tényezőkről való tudás egyenlőtlen társadalmi szétosztását tartja az alapvető, a társadalmi státus és az egészségi állapot között közvetítő társadalmi mechanizmusnak. Európában ezt a megközelítést a „Black Report” (1982) által kínált „kulturális megközelítés” tágabb magyarázó sémájába illesztik, amely gyökereiben a „szegénység kultúrájának” korábbi antropológiai-szociológiai megközelítéseivel kapcsolódik.

Az iménti megközelítés finomított változatának is tekinthető az információfeldolgozás hatékonyságára és a problémamegoldó képességre hangsúlyt helyező megközelítés (Ross – Mirowsky 1999), amely az iskolázottság hatásai közül az akadályok leküzdéséhez szükséges képességek fejlettségét emeli ki, mint a magasabb társadalmi státusúak jobb egészségi állapotát eredményező, az iskolázottság és az egészségi állapot közötti elsődleges közvetítő mechanizmust. Ez a megközelítés (csakúgy, mint az imént ismertetett általánosabb „kulturális” megközelítés) erős empirikus alapokon nyugszik.

Az anyagi erőforrások szerepének értékelése az egészséges életmód adaptálhatóságának kérdésében sem kikerülhető, és az egyes társadalmi csoportok közötti életmódbeli különbségek még a viszonylag gazdag társadalmak esetében is 20–40%-ban az anyagi erőforrásokhoz való hozzáférés különbségeinek tulajdoníthatók. Ez a megközelítés egyébként nem különbözik a „Black Report” (1982) által kínált úgynevezett „materialista”, marxista elméleti keretbe illeszkedő megközelítéstől.

A közösségi erőforrások koncepciója több szinten is megfogalmazódott. Legelterjedtebben a lakókörnyezeti erőforrások elosztásának egyenlőtlenségeit értik alatta. Ez a megközelítés ugyanakkor az anyagi erőforrásokra vonatkozó modell egyik változatának is tekinthető, ám nyitott (bár egyelőre még nem részletesen feldolgozott terület) a természeti-lakókörnyezeti méltányosság kérdései irányában.

A társas támogatottság, társas kohézió és a kortárs csoportok befolyásának témaköreit tárgyalja a sokszor társadalmi tőkének is nevezett nézőpont (például: Abel 2007).

Az eddig tárgyalt megközelítések szinte kivétel nélkül élveznek valamilyen szintű empirikus visszaigazolást, ugyanakkor egyikük sem tekinthető kizárólagosan magyarázó erejűnek. A fent ismertetett, társadalmi mechanizmusokat megfogalmazó megközelítések változó mértékben kapcsolódnak szociológiai nagyelméletekhez, illetve tekinthetők középszintű elméleteknek. Közös bennük, hogy alapvetően az epidemiológiai átmenet (klasszikus értelemben vett) negyedik korszakának betegségstruktúrájára, azaz az úgynevezett egészségviselkedés körébe tartozó rizikófaktorok által jelentősen befolyásolt betegségek-halálokok korszakára koncentrálnak, és nem jelenik meg bennük a betegségek-halálokok változó mintázatának kérdésére vonatkozó reflexió.

A betegségek/halálokok változó mintázata központi szerepet élvez azonban az először 1995-ben publikált, a szerzők által „az egészségbeli egyenlőtlenségek fundamentális társadalmi okainak elmélete”-ként emlegetett (röviden a „fundamentális okok”) paradigmában (Link – Phelan 1995).

Link és Phelan alapvetően az egyéni szinten mért kockázatok és az ehhez kapcsolódó egyéni szintre helyezett prevenciók elképzelések ellenében érvelt. Argumentációjuk szerint az individuális szinten jelentkező rizikófaktorok szociológiai konceptualizációjára van szükség, azaz annak megfogalmazására,

hogy milyen társadalmi mechanizmusok azok, amelyek a különböző társadalmi pozíciókhoz a kockázatok különféle mintázatait társítják. Másfelől a társadalmi helyzet – amely a különféle fontos erőforrásokhoz való hozzáférés különbségeiként is értelmezhető – olyan mértékben alakítja a megbetegedési és halálozási esélyeket, hogy önmagában tekinthető a betegség, illetve a halálozás okának, a rizikófaktorok jelenlétét és az azokhoz kapcsolódó biológiai mechanizmusokat az elmélet közvetítő mechanizmusoknak tekinti.

A „fundamentális okok” elméletének alapvető vonásai már 1995-ben körvonalazódtak. Link és Phealen abból a tapasztalati tényből indul ki, hogy a rizikófaktorok időben változó profilját követően a mortalitásbeli társadalmi egyenlőtlenségek mindig új és új betegségekben (halálalokokban) termelődnek újra: a lakókörnyezeti és az alapvető szegénységi kockázatokkal párhuzamosan alakuló tuberkulózis-halálozás egyenlőtlenségeit például idővel a kardiovaszkuláris betegségek okozta halálozásban mutatkozó egyenlőtlenségek váltják fel. Link és Phelan modellje tehát alapvetően dinamikus, és a mortalitási mintázat változásának felvetése elméletük egyik legerősebb alappillére. Ugyanakkor Link és Phelan határozottan leszögezte, hogy koncepciójuk más kérdésre reflektál, mint amit az epidemiológiai átmenet elmélete feltesz. Az epidemiológiai átmenet elmélete szerintük elsősorban a halálozás időben csökkenő trendjeit magyarázza, az ő elméletük viszont a halálozásban mutatkozó társadalmi különbségek „stabilizálódásának dinamikájára” (Link – Phelan 2002) vonatkozik.

A „fundamentális okok” paradigmát létrehozói határozottan középszintű elméletként kívánták megalkotni, először mint az elmúlt évtizedben különlegesen divatos stressz-paradigma egyik kiegészítő, társadalmi elméletét (Link 2008), később pedig mint a „Black Report”-ban körvonalazott materiális magyarázati séma alternatív konceptualizációját (Link – Phelan 2010).

A paradigma, bár az utóbbi évek során sokat finomodott, elsőként publikált változatához képest a tekintetben nem változott, hogy a különböző társadalmi pozíciókhoz tartozó erőforrások kérdését helyezi a középpontba. A társadalmi-gazdasági státus és a halandóság közötti kapcsolatok kialakulásában szinte a kezdetektől kezdve „a pénz, a tudás, a presztízs és a hasznot hozó társadalmi kapcsolatok” szerepét tekinti alapvetőnek. Ezek azok a források, amelyek a társadalom kedvezőbb helyzetű tagjai számára nagyobb mértékben rendelkezésre állnak. Az elmélet másik alappillére a források flexibilis természetére vonatkozó feltevés. A flexibilis, azaz rugalmasan felhasználható források egyéni és közösségi szinten is jelen vannak és rugalmasságuk okán különféle problémák megoldására használhatók.

A betegségek/halálalokok változó dinamikája ebben az elméletben tulajdonképpen egy leegyszerűsített sémában jelenik meg. A szerzők állítása szerint az egyes betegségek/halálalokok okozta mortalitásban akkor számíthatunk különös változásra, amikor az adott betegséggel kapcsolatban új ismeretek, illetve újfaja

orvosi technikák – beleértve a gyógyszerészeti innovációkat is – jelennek meg. A jobb helyzetű társadalmi csoportok tagjai ezeket az újdonságokat jóval hamarabb hasznosítják saját egészségük előremozdítása érdekében, míg a rosszabb helyzetű társadalmi csoportok nehezebben jutnak hozzá ezeknek az innovációknak a hasznosításához. Ebből következően ilyen esetekben az adott betegség okozta halálozásban a társadalmi különbségek növekedésére lehet számítani.

Az elmélet empirikus tesztelése nagymértékben segítette részleteinek finomítását. Link és Phelan elsőként a dohányzással kapcsolatos ismeretek terjedését vizsgálták az amerikai társadalomban, s azt társadalmilag nagymértékben differenciálnak találták. Az ismeretek terjedésének több évtizeden átívelő, társadalmilag differenciált trendjeit meg tudták feleltetni a tüdőrák-halálozás trendjeiben megmutatkozó társadalmi különbségeknek. Később az elméletet mások számos más betegségre vonatkozóan is tesztelték. Ilyen volt a szerzők saját vizsgálata a halálokokról azok elkerülhetőségének foka szerint (Phelan et al. 2004), a diabétesz-kezelésekkel kapcsolatos vizsgálatok (Lutfey – Freese 2005), a sztatinok használatát vizsgáló tanulmány (Chang – Lauderdale 2009), valamint a petefészekrák alakulásával kapcsolatos halálozás vizsgálata (Kim et al. 2010).

A „fundamentális” társadalmi okok elméletének empirikus tesztelése mindmáig csupán amerikai mortalitási és kanadai morbiditási adatokon (Wilson 2009) történt meg. Az alapvető társadalmi okok elmélete azonban a dinamizmus fogalmának bevezetésével jelentős fordulatot hozott a halandóság társadalmi egyenlőtlenségeit vizsgálatába. A különböző értelemben vett innovációk társadalmilag differenciált hatásainak vizsgálata feltehetően jó kiindulópontul szolgálhat majd a halandóság alakulásának vizsgálatában, különösen, ha az innováció fogalmát a korábbinál szélesebben és értékmentesen szemléljük. A jövőbeli kutatásoknak az innovációk társadalmi terjedésének vizsgálata során a hűtőszekrény-használat terjedésétől a koleszterinszint fontosságára vonatkozó tudás terjedéséig ívelő spektrumot kell átfognia. Amennyiben a fundamentális okok elméletének a jövőben sikerül olyan elmélete megközelítésekkel is elméletileg meglapozott kapcsolatot teremtenie, mint a mortalitásbeli egyenlőtlenségeket anyagi deprivációval magyarázó klasszikus elmélet, illetve az életmódot mint társadalmi reprezentációt értelmező elmélet, akkor jogosan formálhat igényt a halálozásban mutatkozó egyenlőtlenségek legátfogóbb elméletének státusára.

IRODALOM

- Abel, T. (2007): Cultural capital and social inequality in health. *Epidemiology & Community Health*, 2008. 62. e13.
- Albala, C. – Vio, F. (1995): Epidemiological transition in Latin America the case of Chile. *Public Health*, 109. 431–442.
- Alirol, E. – Getaz, L. – Stoll, B. – Chappuis, F. – Loutan, L. (2010): Urbanisation and infectious diseases in a globalised world. *Lancet Infectious Diseases.*, 10. 131–41.
- Anand, P. – Kunnumakara, A. B. – Sundaram, C. – Harikumar, K. – Tharakan, S. T. – Lai, O. S. – Sung, B. – Aggarwal, B. B. (2008): Cancer is Preventable Disease that Requires Major Lifestyle Changes. *Pharmaceutical Research*, 25/9. 2097–2116.
- Antonovsky, A. (1967): Social class, life expectancy and overall mortality. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 45. 31–76.
- Armelagos, G. J. – Brown, P. J. – Turner, B. (2005): Evolutionary, historical and political economic perspectives on health and disease. *Social Science and Medicine*, 61/4. 755–765.
- Barrett, R. – Kuzawa, C W – McDade, T. – Armelagos, G. J. (1998): Emerging and Re-Emerging Infectious Diseases: The Third Epidemiologic Transition. *Annual Review of Anthropology*, 27. 247–271.
- Bengtsson, T. – Cameron, C. – Lee, J. Z. et al. (2004): *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.
- Bengtsson, T. – van Poppel, F. (2011): Socioeconomic inequalities in death from past to present: An introduction. *Explorations in Economic History*, 48. 343–356.
- The Black Report (1980): <http://www.sochealth.co.uk/public-health-and-wellbeing/poverty-and-inequality/the-black-report-1980/>
- Boffetta, P. – Nyberg, F. (2003): Contribution of environmental factors to cancer risk. *British Medical Bulletin*, 68. 71–94.
- Bourdieu, P. (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Harvard Univ. Press, Cambridge, MA.
- Brenner, H. (1993): A birth cohort analysis of the smoking epidemic in West Germany. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 47. 54–58.
- Calle, E. E. – Kaaks, R. (2004): Overweight, obesity and cancer: epidemiological evidence and proposed mechanisms. *Nature Reviews Cancer*, 4. 579–591
- Carolina, M. S. – Gustavo, L. F. (2003): Epidemiological transition: Model or illusion? A look at the problem of health in Mexico. *Social Science & Medicine*, 57. 539–550.
- Cassell, G. H. (1998): Infectious Causes of Chronic Inflammatory Diseases and Cancer. *Emerging Infectious Diseases*, 4/3. July–September, 475–487.
- Castillo-Salgado, C. – Mujica, O. – Loyola, E. (1999): A subregional assessment of demographic and health trends on the Americas: 1980–1998. *Statistical Bulletin (Metropolitan Life Insurance Company)*, 80/2. 2–12.
- Chang, V. – Lauderdale, D. (2009): Fundamental Cause Theory, Technological Innovation, and Health Disparities: The Case of Cholesterol in the Era of Statins, *Journal of Health and Social Behavior*, 2009 September; 50/3. 245–260.

- Cutler, D. – Miller, G. (2005): The Role of Public Health Improvements in Health Advances: The Twentieth Century United States. *Demography*, 42/1. 1–22.
- Davey Smith, G. – Hart, C. (2002): Life-Course Socioeconomic and Behavioral Influences on Cardiovascular Disease Mortality: A Collaborative Study. *American Journal of Public Health*, 92/8. 1295–1298
- Farmer, P. (1996): Social Inequalities and Emerging Infectious Diseases. *Emerging Infectious Diseases*, 2/4. October–December 1996.
- Feldman, J.J. – Makuc, D. M. – Klieman, J. C. – Cornoni-Huntley, J. (1989): National Trends in Educational Differentials in Mortality. *American Journal of Epidemiology*, 129/5. 919–933.
- Frenk, J. – Frejka, T. – Bobadilla, J. L. – Stern C. – Lozano R. – Sepúlveda, J. – Jose M. (1991): Health transition in middle income countries. New challenges for health care. *Health Policy and Planning*, 4/1. 29–39.
- Fries, J. F (2005): The Compression of Morbidity. *The Milbank Quarterly*, 83/4. 801–823.
- Gaylin, D. S. – Kates, J. (1997): Refocusing the lens: Epidemiologic transition theory, mortality differentials, and the AIDS pandemic. *Social Science & Medicine*, 44/5. 609–621.
- Gersten, O. – Wilmoth, J. R. (2002): The Cancer Transition in Japan since 1951. *Demographic Research*, 7. 271–306.
<http://www.demographic-research.org/volumes/vol7/5/>
- Graham, H. (1996): Smoking Prevalence among women in the European Community. *Social Science & Medicine*, 41/2. 243–254.
- Harper, K. – Armelagos, G. (2010): The Changing Disease-Scape in the Third Epidemiological Transition. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 7. 675–697.
- Harper, S. – Lynch, J. – Davey Smith, G. (2011): Social Determinants and the Decline of Cardiovascular Diseases: Understanding the Links, *Annual Review of Public Health*, 32. 39–69.
- Huicho, L. – Trelles, M. – Gonzales, F. – Mendoza, W. – Miranda, J. (2009): Mortality profiles in a country facing epidemiological transition: An analysis of registered data. *BMC Public Health*, 9. 47.
- Kajander, E. O. – Ciftocioglu, N. (1998): Nanobacteria: An alternative mechanism for pathogenic intra- and extracellular calcification and stone formation. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*, 95. 8274–8279.
- Kim, S. – Dolecek, T. A. – Davis, F. G. (2010): Racial differences in stage at diagnosis and survival from epithelial ovarian cancer: A fundamental cause of disease approach. *Social Science & Medicine*, 71. 274–281.
- Kuntze, S. – Gmel, G. (2005): The smoking epidemic in Switzerland – an empirical examination of the theory of diffusion of innovation. *Sozial und Präventiv Medizin*, 50/6. 344–354.
- Layte, R. – Whelan, C. T. (2009): Explaining social class inequalities in smoking: the role of education, self-efficacy, and deprivation. *European Sociological Review*, 25. 399–410.
- Levi, F. – Lucchini, F. – Gonzalez, J. R. – Fernandez, E. – Negri, E. – La Vecchia, C. (2004): Monitoring falls in gastric cancer mortality in Europe. *Annals of Oncology*, 15. 338–345.

- Link, B. G. (2008): Epidemiological Sociology and the Social Shaping of Population Health. *Journal of Health and Social Behavior*, 49/4. 367–384.
- Link, B. G. – Phelan, J. (1995): Social Conditions as Fundamental Causes of Disease. *Journal of Health and Social Behavior*, 35, Extra Issue, 80–94.
- Link, B. G. – Phelan, J. (2002): McKeown and the Idea That Social Conditions Are Fundamental Causes of Disease. *American Journal of Public Health*, 92/5. 730–732.
- Link, B. – Phelan, J. (2010): Social Conditions as Fundamental Causes of Health Inequalities. In Bird, C. E. – Conrad, P. – Fremont, A. M. – Timmermans, S. (eds.): *Handbook of Medical Sociology*. Valderbilt University Press, Nashville, Tennessee, USA, 3–17.
- Lutfey, K. – Freese, J. (2005): Toward Some Fundamentals of Fundamental Causality: Socioeconomic Status and Health in the Routine Clinic Visit for Diabetes. *American Journal of Sociology*, 110/5. 1326–1372.
- Lussier, M.-H. – Bourbeau, R. – Choinière, R. (2008): Does the recent evolution of Canadian mortality agree with the epidemiologic transition theory? *Demographic Research*, 18. 531–568.
- Lynch, J. W. – Kaplan, G. A. – Salonen, J. T. (1997): Why do poor people behave poorly? Variation in adult health behaviours and psychosocial characteristics by stages of the socioeconomic life course. *Social Science & Medicine*, 44. 809–819.
- Mackenbach, J. P. (1994): The epidemiologic transition theory. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 48. 329–332.
- Mackenbach, J. P. – Cavelaars, A. E. – Kunst, A. E. – Groenof, F. et al. (2000): Socio-economic inequalities in cardiovascular disease mortality. An international study, *European Heart Journal*, 21.141–1151.
- Marmot, M. G. – Adelstein, A. M. – Robinson, N. – Rose, G. A. (1978): Changing social-class distribution of heart disease, *British Medical Journal*, 2. 1109–1112
- Marmot, M. G. – Davey Smith, G. – Stansfield S. et al. (1991): Health Inequalities among British civil servants: the Whitehall II study. *Lancet* 337 (8754): 1387–1393.
- Marshall, M. (1991): The second fatal impact: Cigarette smoking, choric disease and the epidemiological transition in Oceania. *Social Science and Medicine*, 33/12. 1327–1342.
- McKeown, T. F. – Record, R. G. (1962): Reasons for the decline of mortality in England and Wales during the nineteenth century. *Population Studies*, 16. 94–122.
- McKeown, T. F. (1976a): *The modern rise of population*. Edward Arnold, London
- McKeown T. F. (1976b): *The role of medicine—dream, mirage or nemesis?* Nuffield Provoncial Hospital Trust, London.
- Molarius, A. – Parsons, R. W. – Dobson, A. J. – Evan, A. –Fortmann, S. P. – Jamrozik K. – Kuulasmaa, K. – Moltchanov, V. – Sans, S. – Tuomilehto, J. – Puska, P. (2001): Trends in Cigarette Smoking in 36 Populations from the Early 1980s to the Mid-1990s: Findings from the WHO MONICA Project, *American Journal of Public Health*; 91. 206–212.
- Moniruzzaman, S. – Andersson, R. (2004): Relationship between economic development and suicide mortality: a global cross-sectional analysis in an epidemiological transition perspective. *Public Health*, 118. 346–348.
- Olshansky, J. – Ault, A. B. (1986): The Fourth Stage of the Epidemiological Transition: The Age of Delayed Degenerative Diseases. *The Milbank Quarterly*, 64. 355–391.
- Omran, A. R. (1971): The epidemiologic transition, a theory of the epidemiology of population change. *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 49. 509–538.

- Omran, A. R. (1983): The epidemiologic transition theory: A preliminary update. *Journal of Tropical Pediatrics*, 29. 305–316.
- Omran, A. R. (1998): The epidemiologic transition theory revisited thirty years later. *World Health Statistics Quarterly*, 51. 99–119.
- Pampel, F. C. – Krueger, P. M. – Denney, J. T. (2010): Socioeconomic Disparities in Health Behaviors. *Annual Review of Sociology*, 36. 349–370.
- Parkin, D. M. (2006): The global health burden of infection-associated cancers in the year 2002. *International Journal of Cancer*, 118. 3030–3044.
- Pearson, T. A. (2003): Education and income: Double-edged swords in the Epidemiological Transition. *Ethnicity & Disease*, 13, Spring S2-158-S2-163.
- Phelann, J. C. – Link, B. G. – Diez-Roux, A. – Kawachi, I. – Levin, B. (2004): “Fundamental Causes” of Social Inequalities in Mortality: A Test of the Theory. *Journal of Health and Social Behavior*, 45/3. 265–285.
- Popkin, B. M. (2006): Global nutrition dynamics: the world is shifting rapidly toward a diet linked with noncommunicable diseases. *American Journal of Clinical Nutrition*, 84/2. 289–298.
- Puigpinós, R. – Borrell, C. – Antunes, J. L. F. – Azlor, E. – Pasarín, M. I. – Serral, G. – Pons-Vigués, M. – Rodríguez-Sanz, M. – Fernández, E. (2009): Trends in socioeconomic inequalities in cancer mortality in Barcelona: 1992–2003. *BMC Public Health*, 9. 35.
- Renehan, A. G. – Tyson, M. – Egger, M. – Heller, R. F. – Zwahlen, M. (2008): Body-mass index and incidence of cancer: a systematic review and meta-analysis of prospective observational studies. *The Lancet*, Volume 371, Issue 9612, 569–578.
- Risquez Parra, A. – Echezuria, L. – Rodríguez-Morales, A. (2008): Epidemiological transition in Venezuela: Relationships between infectious diarrheas, ischemic heart diseases and transportation accidents mortalities and the human development index (HDI) in Venezuela, 2005–2007, 14th International Congress on Infectious Diseases (ICID) Abstracts, doi:10.1016/j.ijid.2010.02.569
- Rogers, R. G. – Hackenberg, R. (1987): Extending epidemiological transition theory: A new stage. *Social Biology*, 34. 234–243.
- Rook, G. W. A. (2010): 99th Dahlem Conference on Infection, Inflammation and Chronic Inflammatory Disorders: Darwinian medicine and the ‘hygiene’ or ‘old friends’ hypothesis. *Clinical and Experimental Immunology*, 160/1. 70–79.
- Ross, C. E. – Mirowsky, J. (1999): Refining the Association between Education and Health: The Effect of Quantity, Credential and Selectivity. *Demography*, 36/4. 445–460.
- Salomon, J. A. – Murray, C. J. L. (2002): The Epidemiological Transition Revisited: Compositional Models for Causes of Death by Age and Sex. *Population and Development Review*, 28/2. 205–228.
- Schofield, R. – Reher, D. (1991): The decline of mortality in Europe. In Schofield, R. – Reher, D. – Bidaeu, D. (eds.): *The decline of mortality in Europe*. Oxford, Claderon.
- Schooling, C. M. – Leung, G. M. (2010): A socio-biological explanation for social disparities in noncommunicable chronic diseases: The product of history? *Journal of Epidemiology & Community Health*, 64. 941–949.
- Smallman-Raynor, M. – Phillips, D. (1999): Late stages of epidemiological transition: health status in the developed world. *Health & Place*, 5. 209–222.

- Stempel, C. (2005): Adult participation in sports as cultural capital: a test of Bourdieu's theory of the field of sports. *International Review for the Sociology of Sport*, 40. 411–432.
- Turell, G. – Mathers, C. (2001): Socioeconomic inequalities in all-cause and specific-cause mortality in Australia: 1985–87 and 1995–97. *International Journal of Epidemiology*, 30. 231–239.
- Veblen, T. (1992[1899]): *Theory of the Leisure Class*. Transaction, New Brunswick, NJ..
- Vigneron, E. (1989): The epidemiological transition in an overseas territory: Disease mapping in French Polynesia. *Social Science and Medicine*, 29/8. 913–922.
- Vigneron, E. (1993): Epidemiological transition and geographical discontinuities: The case of cardiovascular mortality in French Polynesia. *Social Science and Medicine*, 37/6. 77–790.
- Ward E. – Jemal, A. – Cokkinides, V. – Singh, G. K. – Cardinez, C. – Ghafoor, A. – Thun, D. (2004): Cancer Disparities by Race/Ethnicity and Socioeconomic Status. *Cancer Journal for Clinicians*, 54/2. 78–93.
- Wilkinson, R. (1997): Socioeconomic determinants of health: Health inequalities: relative or absolute material standards? *British Medical Journal*, 314. 591.
- Willson, A. (2009): 'Fundamental Causes' of Health Disparities. A Comparative Analysis of Canada and the United States. *International Sociology*, 24/1. 93–113.
- Wolleswinkel-van der Bosch, J. (1996): *The Epidemiological Transition in the Netherlands*. Erasmus University, Rotterdam.
- Wolleswinkel van der Bosch, J. H. – Looman, C. W. N. – van Poppel, F. W. A. – Mackenbach, J. (1997b): Cause-specific mortality trends in the Netherlands, 1875–1992, A formal analysis of the epidemiological transition. *International Journal of Epidemiology*, 26/4. 772–781.
- Wolleswinkel van der Bosch, J. H. – van Poppel, F. W. A. – Looman, C. W. N. – Mackenbach, J. (2001): The role of cultural and economic determinants in the mortality decline in the Netherlands 1875/79–1920/24: a regional analysis. *Social Science & Medicine*, 53. 1439–1453.
- Yusuf, S. – Reddy, S. – Ôunpuu, S. – Anand S. (2001a): Global Burden of Cardiovascular Diseases Part I: General Considerations, the Epidemiologic Transition, Risk Factors, and Impact of Urbanization. *Circulation*, 104. 2746–2753.
- Yusuf, S. – Reddy, S. – Ôunpuu S. – Anand, S. (2001b): Global Burden of Cardiovascular Diseases Part II: Variations in Cardiovascular Disease by Specific Ethnic Groups and Geographic Regions and Prevention Strategies. *Circulation*, 104. 2855–2864.

Tárgyszavak:

Halandóság

Epidemiológiai átmenet

Társadalmi egyenlőtlenségek a halálkozásban

**HISTORICAL CHANGES IN CAUSE-SPECIFIC MORTALITY
PATTERNS AND SOCIAL INEQUALITIES IN MORTALITY: TOWARDS
AN INTEGRATED THEORETICAL FRAMEWORK**

Abstract

Long term changes in mortality patterns are usually interpreted within the framework of epidemiological transition theory, in which social inequalities in mortality are only marginally mentioned. Inequalities in mortality are interpreted via several sociological theories which usually pay little attention to the changing patterns of mortality and morbidity. This article seeks a framework under which the development of cause-specific mortality as well as the development of social inequalities in mortality in Hungary regarding the period between 1970 and 2008 can be properly studied.

The review of variations of the epidemiological transition theory revealed a significant fragmentation of the originally united theory by major groups of causes of death. While there is no proper and well-established theory for all countries of the world, for the set of the industrialized countries the usefulness of a broad framework of infectious and non-communicable causes of death has already been established, together with the necessity to neglect the group of external causes in connection with the epidemiological transition theory. Recent development of the epidemiological theory involves the advancement of the fragmented theories for all major groups of infectious diseases, notably for cancers and cardiovascular diseases. Most of these theories are linked to major "transitional" processes such as nutrition transition or dispersion of knowledge.

Sociological theories of social inequalities in health and mortality often disregard changing disease/mortality patterns. A notable exception is the "fundamental social causes of death theory". The theory claims that those with higher social status own flexible resources which they can use to adapt to new medical discoveries. New medical knowledge may require changes in life style or the usage of new medical technologies. In both cases "flexible resources" can be used by those with higher social status for achieving better health.

The newly discovered health promoting practices and procedures, which can be more intensively used by the higher societal status groups, together with "up-stream" life style changes (such as dietary transition), mostly adapted non-consciously and very often mediated by income inequalities, can provide an explanation to changes in cause-specific mortality patterns and inequalities in cause-specific mortality.

A GYERMEKTELENSÉGET MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK MAGYARORSZÁGON¹

SZALMA IVETT – TAKÁCS JUDIT

1. Bevezetés

A 21. század elején a legtöbb fejlett országban a termékenységi mintázat fő jellemzői közé tartozik, hogy a korábbi évtizedekhez képest a nők későbbi életkorban vállalnak gyermeket és kevesebb gyermeket szülnék. A teljes termékenységi arány a népesség reprodukcióját biztosító helyettesítési ráta (2,1 szint) alatt van szinte mindenhol Európában (Testa 2006; Kohler – Billari – Ortega 2006). A fertilitással kapcsolatos tanulmányok többsége a gyermekvállalás időzítésére és a gyermekek számára, valamint az ezeket befolyásoló tényezőkre fókuszálnak (ld. pl. Tóth 1993; Husz 2006; Kulu – Vikat 2007; Matysiak – Steinmetz 2008; Spéder – Kamarás 2008; Kreyenfeld 2002, 2010), míg a gyermektelenség jelenségének vizsgálata sokszor háttérben szorul. A kutatók gyakran azt feltételezik, hogy az alacsony termékenységi arány összefügg a gyermektelenség jelenségével: azaz ott magas a gyermektelenek aránya, ahol a fertilitási ráta alacsony és a két jelenség mögött hasonló okok húzódnak meg (Kohler – Billari – Ortega 2006; Pongrácz 2007; Frejka – Sobotka 2008). A makrostatisztikai adatok azonban ezeket a feltételezéseket nem támasztják alá: Spanyolország például az egyik legalacsonyabb termékenységű ország Európában (2009-ben 1,39-es értékkel), miközben a gyermektelenek aránya szintén nagyon alacsony (10,1% az 1960-ban született nők körében); hasonló összefüggés figyelhető meg Magyarországon is (Eurostat 2009; OECD 2011). Ezzel szemben Hollandiában a fertilitási ráta (2009-ben 1,79-es értékkel) magasabb, mint az EU átlag (1,59 2009-ben), viszont a gyermektelenek aránya is viszonylag magasnak tekinthető (17,6% az 1960-ban született nők körében) (Eurostat 2009; OECD 2011). Ezek az adatok azt mutatják, hogy a gyermektelenség jelenségét érdemes az alacsony termékenységi arányoktól elkülönítve (is) vizsgálni.

Tanulmányunkban gyermektelenségként az akaratlagosan vagy nem akaratlagosan megvalósuló gyermektelen életmódot értelmezzük. Az akaratlagos gyermektelenség vizsgálatát nehezítheti, hogy különösen a termékeny életkor-

¹ A tanulmány a Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund keretében végzett kutatás része.

ban lévő válaszadók esetén megjelenő gyermektelenségi preferenciák nem tekinthetők véglegesnek. Ugyanakkor a termékenységi pályájukat befejezett válaszadóknál szintén nehézségbe ütközhet elkülöníteni, hogy az eredetileg csak halasztani kívánt, majd véglegesen elmaradó gyermekvállalás utólagos magyarázatában hogyan jelenik meg az érintettek számára a szándékolt gyermektelenség az általuk tapasztalt kognitív disszonanciát (Festinger 1957) feloldó elemként. A nem akaratlagos gyermektelenség tekintetében elkülöníthetők a biológiai okokkal magyarázható gyermektelenségre adható különböző társadalmi válaszok (többek között a mesterséges megtermékenyítés hozzáférhetővé tétele, illetve az örökbefogadás szabályozása), valamint ezzel összefüggésben a társadalmilag előírt gyermektelenséget meghatározó tényezők (például a valamilyen mentális vagy egyéb betegségben szenvedők termékenységet korlátozó intézkedések, ill. preferenciák, valamint ide sorolhatók az azonos nemű párok gyermekvállalását érintő törvényi korlátok is).

Az (akaratlagos) gyermektelenség jelenségének vizsgálata mellett olyan érvek szólnak, hogy a fejlett társadalmakban az utóbbi évtizedek során megnövekedett a gyermektelenek aránya, illetve várható ennek az arálynak a növekedése (Gillespie 1999; Haskova 2008; Tanturri – Mencarini 2008; Kapitány – Spéder 2009). Ezért fontos vizsgálni, hogy milyen tényezők állhatnak az (akaratlagos) gyermektelenségre vonatkozó döntések hátterében. Ugyanakkor a gyermektelenséget átmeneti állapotként értelmezve azt találjuk, hogy egyre többen és életük egyre hosszabb szakaszát élik meg gyermek nélkül a szülővé válás időpontjának az egyéni életutakban megfigyelhető kitolódása miatt.

A jelenlegi kutatás célja, hogy felfedje a kapcsolatokat Magyarországon a (szándékolt) gyermektelenség és olyan alapvető társadalmi-demográfiai változók között, mint az iskolai végzettség, a vallásosság vagy a munkaerő-piaci helyzet. Vajon a magasabb iskolai végzettségű nőknek nagyobb az esélyük a gyermektelenségre, mint alacsonyabb iskolai végzettségű társaiknak? S vajon ugyanez a különbség jellemző a férfiakra is: azaz a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező férfiak kisebb eséllyel válnak apává, mint alacsonyabb iskolai végzettségű társaik?

2. Elméleti megközelítések és korábbi kutatási eredmények

2.1. Kiket tekintenek a korábbi kutatások gyermektelennek

A gyermektelenség témakörével foglalkozó kutatások korlátozott számát magyarázhatja, hogy korábban ez nem volt társadalmilag észlelhető módon elterjedt jelenség Európában. A biológiai okokból gyermektelen nők aránya Európában 4–5%-ra tehető, de a legtöbb EU tagállamban sokkal több olyan nő van, aki sosem szül (Kapitány – Spéder 2009; OECD 2011). A gyermektelen-

séget eredetileg sokkal inkább biológiailag meghatározott állapotként értelmezték, ezért kevésbé került a társadalomkutatók figyelmének középpontjába, bár az angolszász szakirodalomban már a hetvenes években elkezdték a témakör feldolgozását (Veevers 1973; Houseknecht 1979; Bloom – Trussell 1984). A 2000-es évektől azonban egyre többen foglalkoznak a jelenséggel Európában is – nyilván nem függetlenül attól a tendenciától, hogy az egyes európai társadalmakban is emelkedésnek indult azoknak az aránya, akik tudatosan elzárkóznak a gyermekvállalástól (Letherby 2000; Gillespie 2003; Hagestad – Call 2007; Tanturi – Mencarini 2008).

Mivel nem nyúlik vissza hosszú múltra a gyermektelenség társadalomtudományi kutatása, az ezzel kapcsolatos fogalmi koncepciók sem kristályosodtak ki teljesen. A szakirodalomban nincs egységes meghatározás arról, hogy pontosan kik tekinthetők gyermektelennek. A legtöbb kutatás két csoportra bontja a gyermekteleneket aszerint, hogy gyermektelenségük tudatos vagy nem tudatos döntés eredménye: ez alapján megkülönböztethető az akaratlagos gyermektelenség (*voluntary childlessness*) és a nem akaratlagos gyermektelenség (*involuntary childlessness*). Az első csoportba azok tartoznak, akik szabad akaratukból választják a gyermektelen életformát, az utóbbi kategóriába pedig azok, akiket bizonyos tényezők meggátolnak abban, hogy gyermeket vállaljanak. Ebben a kettős felosztásban azonban nem helyezhető el megfelelő módon az a – gyermektelenek többségét alkotó – csoport, akik eredetileg csak időlegesen tekintetik magukat gyermektelennek, azonban addig halasztják a gyermekvállalást, amíg az „időből kifutva” immár biológiai okokból nem tudnak már gyermeket vállalni (Veevers 1973; Kneale – Joshi 2008).

Az időleges gyermektelenséget vizsgáló kutatások (pl. Bloom – Trussell 1984) további problémákra is rávilágítanak. A gyermektelenség interpretációja is változhat az egyéni életutakban: az eredetileg „gyermekes életmódra” vágyókkal előfordulhat, hogy amikor véglegessé válik, hogy biológiailag már nem tudnak gyermeket vállalni, akkor tudatos döntéssé értelmezik át nem akaratlagos gyermektelenségüket.

Emellett a szándékolt gyermektelenség értelmezési keretében is megjelenhetnek további (al)kategóriák. Gillespie (2003) például az akaratlagos gyermekteleneket két fő csoportba sorolja döntésük indokai szerint: így megkülönbözteti a gyermekmentes (*childfree*) életmód előnyeire koncentrálókat (akik így például több időt tudnak partnerükkel kettesben tölteni) azoktól, akik kifejezetten elutasítják az anyaságot (mert például félnek attól, hogy elveszítik az önállóságukat).

A nem akaratlagos gyermektelenség definíciója is további kérdéseket vet fel. Ha például valaki biológiai okokból nem tud gyermeket vállalni, de sikerül örökbefogadás révén szülővé válnia, akkor ő vajon továbbra is a nem akaratlagos gyermektelenség kategóriáján belül vizsgálendő? Azaz a gyermektelenséggel foglalkozó kutatásoknak arra is választ kell adniuk, hogy milyen jelentő-

séggel bír a biológiai és a szociális szülőség annak megállapításában, hogy kit tekintünk szülőnek, illetve gyermeketlennek.

Tovább nehezíti a gyermektelenséggel kapcsolatos kutatási eredmények értékelését, hogy a kutatók gyakran egészen eltérő csoportokat vizsgálnak: egyes kutatások például a gyermektelenség kérdését leszűkítik a házasságban élőkre (Poston – Szakolczai 1986), mások viszont nem tesznek korlátozást a családi állapotra vonatkozóan és az egyedülálló nőket is vizsgálják (Park 2002; Gillespie 2003). További eltéréseket találunk, ha a kutatások által vizsgált életkori csoportokat vesszük figyelembe. A kutatások egy része egy meghatározott életkori csoportban – általában a 40 év felettiiek körében – vizsgálja a gyermektelenséget (Tanturri – Mencarini 2008), míg más kutatások – főleg az akaratlanos gyermektelenségre koncentrálok (Gillespie 2003) – nem határoznak meg ilyen életkori korlátot. Az eddigi kutatások közös jellemzője, hogy a gyermektelenség vizsgálata kapcsán elsősorban a nőkre koncentráltak, akik esetében meghatározható egy biológiailag termékeny életszakasz. A férfiak gyermektelenségi döntéseinek a vizsgálata során ugyanakkor nehézséget okozhat olyan életkor megadása, ami után kizárható a biológiai reprodukciós képesség.

2.2. Elméleti megközelítések

A nők gyermekvállalásával kapcsolatos döntéseket a klasszikus közgazdasági megközelítés költség-haszon elvű megközelítéssel magyarázza (Becker 1981; Friedman – Hechter – Kanazawa 1994; Schoen et al. 1997). A gyermekvállalás egyéni haszna a modern társadalmakban azonban egyre inkább csökken, miközben a gyermekvállalás költségei növekednek. A gyermekvállalásnak ma elsősorban szociális haszna lehet, mivel fontos és tartós szülő-gyermek kötődést biztosíthat a gyermek felnövekedése során és azt követően is (Schoen et al. 1997), miközben az életformák pluralizálódása miatt egyre kevésbé tekinthető a gyerekvállalás – például a családi gazdaság munkaerőjét potenciálisan fokozó – „jó beruházásként”. A gyermekvállalás költségvonzata ugyanakkor egyre magasabb, hiszen a gyermeknevelés egyre több humántőke-, illetve anyagi beruházást igényel – mivel egyre tovább tanulnak a gyerekek, a korábbi időszakokhoz képest gyakran tovább maradnak a szülői házban, és tovább lehet szükségük a szülők anyagi támogatására is (Vaskovics 2000; Murinkó 2010).

A gyermekvállalás a legtöbb európai társadalomban elsősorban a nőktől követel ráfordításokat: az esetek döntő többségében a nők maradnak otthon a gyerekekkel a szülést követően, így csökken a jövedelmük, és törés következhet be munkapiaci pályafutásukban. A magasabb iskolai végzettségű nők jellemzően magasabb jövedelemmel rendelkeznek, jobb előrelépési lehetőségeik vannak a munkapiacra, és általában nagyobb eséllyel tekinthetnek munkájukra mint önmaguk kiteljesítésének egyik fontos eszközére. Emellett fokozottabban tuda-

tosodhat bennük a gyereknevelés indirekt költségeinek jelentősége: például korábbi pénzügyi függetlenségük feladása vagy a megszakadó, illetve kimaradó karrierépítési lehetőségek által okozott pszichológiai veszteségek figyelembevétele révén. Mivel a magasabb iskolai végzettségű nők körében a gyermekvállalás nagyobb alternatív költséggel járhat, mint az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező társaiknál, így nagyobb eséllyel maradhatnak gyermektelenek. Ez a közgazdasági logika azonban kevésbé érvényesül a férfiak körében, hiszen az ő munkapiaci karrierjükre a gyermekvállalás nincs negatív hatással, sőt egyes kutatások ennek éppen az ellenkezőjét mutatják (Matysiak – Steinmetz 2008). A férfiak munkapiaci pályafutását kifejezetten ösztönözheti a gyerekvállalás, hiszen jellemzően nem a férfiak – hanem a nők – szakítják meg a gyermekgondozás miatt a munkapiaci karrierjüket. A kisgyermekes családok fokozott jövedelemszükséglete miatt pedig a férfiak általában még inkább elköteleződnek a fizetett munkavégzés irányában és további bevételek reményében gyakran akár pluszmunkákat is vállalnak. A munkaadók számára a gyermekes férfiak ezért különösen megbízható munkavállalóknak számíthatnak (szemben az ugyanezen okok miatt gyakran „kiszámíthatatlan munkaerőként” számon tartott kisgyermekes nőkkel).

A közgazdasági megközelítést számos empirikus kutatás támasztotta alá (Blossfeld – Huinink 1991; Kneale – Joshi 2008; Keizer 2010), melyek azt találták, hogy a magasabb iskola végzettségű nők körében magasabb a gyermektelenek aránya. A munkapiaci szerepvállalást vizsgálva viszont ellentmondóak az eredmények. A kutatások egy része arra világít rá, hogy a dolgozó, illetve a magasabb beosztású nők nagyobb eséllyel maradnak gyermektelenek, mint a kevésbé stabil munkaerő-piaci státuszú és alacsonyabb beosztásban dolgozó társaik (Gillespie 2003; Tanturri – Mencarini 2008). Ugyanakkor a volt szocialista országokra vonatkozó kutatások nem támasztják alá, hogy a dolgozó nők kevésbé vállalnának gyermeket. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy ezekben az országokban az alacsonyabb jövedelmi szint miatt a család anyagi stabilitásának biztosítása érdekében fontos, hogy a nő is dolgozzon (Matysiak – Vignoli 2008; Szalma 2011).

A klasszikus közgazdasági megközelítésen túl a társadalmi értékváltozásokból kiindulva is magyarázható az Európa szerte megfigyelhető alacsony termékenységi arányok kialakulása és fennmaradása. Lesthaeghe (1983) a modernizációs folyamattal összefüggésben értelmezi a házasságkötési és gyermekvállalási hajlandóság 20. század végétől tapasztalható visszaesését. Megközelítése szerint az általános gazdasági növekedés a jövedelmek és keresetek gyors felfutásával, valamint új munka- és karrierlehetőségek teremtésével megváltoztatta az – egyre inkább saját céljaik, „önérdekük” által vezérelt – egyének aspirációit. A fokozott individualizáció ugyanakkor megkérdőjelezte a hagyományos együttélési formák dominanciáját, és máig hatóan egyre kevésbé teszi vonzóvá a tradicionális értelemben vett családi életformát. Van de Kaa (1987) a második

demográfiai átmenet elméletének keretében több dimenzió mentén magyarázza az egyének demográfiai magatartásának átalakulását. Eszerint a jóléti állam kiépülésével és az iskolai végzettség növekedésével együtt növekszik a nők munkapiaci részvétele, ami megnöveli az – egyre inkább individuális értékeket követő – nők karrieraspirációit is; a tudományos-technikai fejlődés következtében a biztonságos fogamzásgátlók megjelenése megnyithatta az utat az akaratlagos gyermektelenség lehetősége felé; a vallási értékek meggyengülése szintén együtt jár a kevésbé családcentrikus életformák elfogadásával.

Az empirikus kutatások részben alátámasztották az értékváltozások szerepét a gyermektelenség jelenségének terjedésében. Egyes kutatási eredmények szerint a családdal kapcsolatos értékek a gyermekek számára valóban fontosabbak, mint a gyermektelenség számára abban az esetben, amikor a gyermekeket az akaratlagosan gyermektelennel vetették össze – ha azonban a nem akaratlagosan vagy az időlegesen gyermektelennel értékválasztásait hasonlítjuk össze a gyermekekével, akkor ez a különbség már nem mutatható ki (Keizer 2010). Korábbi kutatási eredmények szerint a nem vallásos nők nagyobb eséllyel gyermektelennel, mint vallásos társaik. Azonban a vallásosság tekintetében is az előbbihez hasonlóak az empirikus eredmények: az akaratlagosan gyermektelennel általában kevésbé vallásosak, mint a gyermekes társaik, viszont ugyanez nem mondható el a gyermektelennel többi csoportjáról (Tanturri – Mencarini 2008).

A gyermektelenség jelenségének magyarázatához jól alkalmazható egy harmadik típusú elméleti megközelítés is: az életút elmélet (*lifecourse theory*), amely az életkor alapján a társadalmilag beágyazott életeseményeket mikroszinten vizsgálja (Huinik 1995). E megközelítés szerint a gyermekvállalás olyan életeseménynek tekinthető, amelynek hosszú távú következményei vannak az egyén életére, ugyanakkor annak elmaradása – azaz: a gyermektelenség melletti döntés – is hasonlóan hosszú távú következményekkel járhat (Hagestad – Call 2007). Az életút elmélet elsődleges célja azoknak az egyéni életút-jellemzőknek a vizsgálata, melyek meghatározhatják az egyén döntéseit. Ezzel összefüggésben két aspektust kell figyelembe venni: a választások függőségét, azaz egy döntés potenciális hatását egy következő döntésre (például: ha valaki a továbbtanulást választja, akkor valószínű, hogy a gyermekvállalást addig elhalasztja, amíg befejezi a tanulmányait), valamint az élet különböző területei közötti kapcsolatok összefüggéseit (például: a gyermekvállalás alapvetően a családi szférához tartozik, ugyanakkor a következményei a foglalkoztatási karriert is befolyásolják).

Számos tanulmány bemutatta, hogy a gyermektelen nők aránya sokkal magasabb a nem házások körében, mint a házasságban élő nők körében (pl. Schoen et al. 1999), azaz a házasság egy olyan életesemény, amely közvetlen kapcsolatban áll a gyermekvállalással. Házasságban több gyermek születik, mint élettársi kapcsolatban, ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az élettársi kapcsolatok

házassággá alakításához nagymértékben hozzájárulhat, ha „útban van már a baba” (Kapitány – Spéder 2009; Szalma 2011). Az 1980-as években Magyarországon különösen erős kapcsolat volt megfigyelhető a házasság és a gyermekvállalás között: a házasságkötést követően rövid időn belül megszületett az első gyermek (S. Molnár 1982). Pár évtizeddel ezelőtt a felnőtté válás markerei (tartós párkapcsolat kialakítás, munkába állás, gyermekvállalás, elköltözés a szülői házból) sokkal inkább összefüggtek egymással, és időben szintén majdnem egyszerre következtek be. A házasság és a gyermekvállalás időzítése összefüggött a lakáshoz jutás kérdésével is, ugyanis a gyermektelen családoknak nagyon kevés esélyük volt lakáshoz jutni. A gyermekvállalás és a lakástulajdonlás között ma is szignifikáns kapcsolat mutatható ki, ugyanis a fiatalok többsége addig halasztja az első gyermek vállalását, amíg szert nem tesznek saját lakásra (Szalma 2011).

Az utóbbi évtizedekben Európában a házasság intézményének csökkent a szerepe a párkapcsolatok alakításában, hiszen egyre többen választják az élettársi kapcsolatot a házasság helyett. Így már nem magának a házasságnak, hanem a tartós párkapcsolatnak lehet hatása a gyermekvállalásra. Ugyanakkor számos kutatás (Rindfuss – VandenHeuvel 1990; Spéder 2004) rávilágított arra, hogy a gyermekvállalás szempontjából továbbra is jelentős a különbség az élettársi kapcsolat és a házasság között. A házassághoz képest kevésbé intézményesített élettársi kapcsolatokat kevésbé jellemzi a gyermekvállalás normatív elvárása, ennek következtében pedig kevesebb gyermek születik ilyen kapcsolatokban, mint a házasságokban (Bradatan – Kulcsár 2008). Más kutatók a szelektivitás hatására hívták fel a figyelmet azt hangsúlyozva, hogy eleve azok választják az élettársi kapcsolatot a házasság helyett, akik kevésbé elkötelezettek a házassággal és a gyermekvállalással kapcsolatosan (Axinn – 1992; Rindfuss – Vandenheuveel 1990).

3. Módszerek és változók

Elemzésünk során a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete által végzett „Életünk fordulópontjai” című panelkutatás első és harmadik hullámának adatait használtuk. A követéses demográfiai adatgyűjtés első hullámára 2001–2002, a másodikra 2004–2005, a harmadikra 2008–2009 fordulóján került sor. A 2001–2002-es adatfelvétel több mint 16 ezer személyre terjedt ki, akik a 18 és 75 éves magánháztartásban élő magyar népességet reprezentálják. A harmadik hullám mintáját – a halálozások, válaszmegtagadások és egyéb lemorzsolódás következtében – mintegy 10 641 ember alkotta.²

² A harmadik hullámban az életkorból adódó kopást korrigálták egy fiatalokból álló almintával. Mivel jelen kutatás csak azokat vizsgálja, akik 2001-ben 30 év felettek voltak és mindhárom hullámban részt vettek, ezért ezt az almintát ebben a kutatásban nem használjuk.

Az elemzés során életkor és gyermekszám szerint szelektáltunk: csak azokat a nőket és férfiakat vizsgáltuk, akik 2001-ben 30 és 45 éves kor között voltak és mindhárom hullámban részt vettek. Mintánk kialakítása során azért döntöttük életkori korlátozás bevezetése mellett, mert a gyermektelenné válás dinamikáját vizsgálva fontos szempont, hogy azokat vonjuk be a vizsgálatba, akik 2001-ben még termékeny korban voltak – azaz biológiailag még vállalhattak gyermeket –, így ez határozta meg a mintánkba kerülés felső életkorát.³ Általában 45–49 év közötti életkora becsülük a termékeny női életszakasz végét, ezért döntöttünk úgy, hogy a 2001-ben 45 éves nőknél és férfiaknál húzzuk meg a felső határt. Az alsó életkori határ kialakításakor azokat vettük figyelembe, akik 2001-ben a szülővé válás tekintetében már a halasztók közé voltak sorolhatók⁴ – azaz a szülővé válás átlagos életkorán már túljutottak –, ezért húztuk meg 30 éves életkornál az alsó határt.

A panel azon kérdéseit használtuk, melyek a saját gyerekek számára, az iskolai végzettségre, a foglalkoztatásra, a demográfiai háttérváltozókra (település, életkor, nem és vallásosság) és a családdal kapcsolatos attitűdökre irányultak. Módszertani eszközként leíró statisztikákat és logisztikus regressziós modelleket alkalmaztunk.

A gyermektelenek három csoportját különböztetjük meg: az *időlegesen gyermekteleneket*, az *akaratlagosan gyermekteleneket* és az *egészségügyi okokból gyermekteleneket*. Időlegesen gyermektelenek azokat tekintjük, akiknek nem volt saját gyermekük 2001-ben és az első hullám azon kérdésére, hogy „Szeretné, ha születne még gyermeke?” igennel válaszoltak, ugyanakkor azt is jelezték, hogy nem áll fenn egészségügyi probléma, ami akadályozná őket a gyermekvállalásban. *Egészségügyi okokból gyermektelenek* ezzel szemben azokat a 2001-ben gyermekteleneket tekintjük, akik a fenti kérdésre azt válaszolták, hogy egészségügyi okok miatt nem lehet gyermekük. Az akaratlagos gyermekteleneknek közé azokat a gyermekteleneket soroltuk, akik a fenti kérdésre úgy válaszoltak, hogy nem szeretnék, ha születne gyermekük.

Első lépésként leíró statisztikákkal mutatjuk be, hogy hány gyermektelen férfi és nő van a mintában, és milyen arányban szerepelnek közöttük az időlegesen gyermektelenek, az akaratlagosan gyermektelenek és az egészségügyi okok miatt gyermektelenek. Ezt követően multinomiális regressziót végzünk a 2001-es kiinduló adatokon annak felderítésére, hogy az időlegesen gyermektelenek, az akaratlagosan és az egészségügyi okokból gyermektelenül maradók

³ Kutatásunk során férfiakat és nőket vizsgálunk. Mivel a férfiak reprodukciós képességét tekintve nincs biológiai alapon meghúzható felső korhatár, a mi célunk pedig az volt, hogy a két nemet összehasonlítsuk, így a nőekkel megegyező életkorú férfiakat vontunk be a vizsgálatba. Ezáltal összehasonlíthatóvá vált, hogy az ugyanahhoz a kohorszhoz tartozó férfiak milyen arányban maradnak gyermektelenek a nőkhöz képest.

⁴ Magyarországon a nők 2009-ben átlagosan 27,2 éves korukban születték első gyermeküket (OECD 2011).

vajon rendelkeznek-e valamiféle sajátos jellemzőkkel hasonló életkorú gyermekes társaikhoz viszonyítva.

Végül logisztikus regresszióval azt vizsgáljuk, hogy milyen jellemzőkkel írhatók le azok a nők és férfiak, akik 2001-ben gyermektelenek voltak, de 2008-ra szülővé váltak. Ehhez dichotóm változóvá alakítottuk a függő változót: 0 értéket kaptak azok, akik gyermektelenek maradtak 2008-ban, 1 értéket pedig azok a nők és férfiak, akik időközben szülővé váltak. A magyarázó változók közé a kérdezettek életkora, iskolai végzettsége, településtípusa, vallási felekezethez tartozása és a (tradicionális) családi attitűdjeik mérésére szolgáló index⁵ tartozik, valamint az, hogy rendelkeztek-e fizetett munkával. A nehezen mérhető jövedelmi helyzet figyelembe vétele helyett a lakással való rendelkezést választottuk. Ez egyrészt azért vált szükségessé, mert sokan nem nyilatkoznak tényleges jövedelmükről (azaz: magas a válaszmegtagadási arány), másrészt azokban az esetekben, ahol a válaszadók egy háztartásban élnek a szüleikkel vagy egyéb rokonaikkal, nehezen különíthető el, illetve kevésbé releváns a tényleges személyes jövedelem. A lakással való rendelkezés figyelembe vétele mellett szólt az is, hogy a lakáshelyzet megoldása a legtöbb magyar fiatal számára előfeltétele a gyermekvállalásnak (Szalma 2010).

A logisztikus regresszió alkalmazása lehetővé teszi annak meghatározását, hogy az adott kategóriába tartozás a referenciakategóriához képest hányszorosára emeli, illetve csökkenti egy esemény bekövetkeztének az esélyét. Minden modellt külön lefuttattunk a férfiakra és a nőkre is, mivel azt feltételeztük, hogy gyermektelenségük mögött eltérő okok rejlenek.

4. Hipotézisek

Hipotéziseinket a korábban tárgyalt elméleti megközelítésekől kiindulva alakítottuk ki és a következő három csoportba soroltuk: (1) a gazdasági dimenzióra vonatkozó, (2) az attitűdökre, értékekre vonatkozó és (3) az életeseményekre vonatkozó hipotézisek.

⁵ A tradicionális családi attitűd indexet főkomponens-elemzéssel hoztuk létre a következő változók bevonásával: (1) „Az a helyes, ha a férj számára a munka a fontosabb, a feleség számára pedig az otthon és a gyermekek, még akkor is, ha mindketten dolgoznak”; (2) „Egy gyermek mindenben engedelmeskedjen a szüleinek és tisztelje őket még akkor is, ha a szülők nem szolgálnak rá”; (3) „Jó szakma, jó állás mellett igazuk van a nőknek, ha fontosabb a munkájuk, mint az, hogy több gyerekük legyen”; (4) „Vannak ugyan szülői kötelezettségek, de az életcélokról nem kell lemondani a gyermekek miatt”. Mind a négy állítást egy háromfokú (egyetért, nem ért egyet, bizonytalan) skálán mérték. Az első két állítás esetében az egyetértés fejezi ki a tradicionális családi életforma elfogadását, míg a második kettőnél az elutasítás jelzi ugyanezt. Az állításokat e szerint kódoltuk. A főkomponens magas értékei a tradicionális családi életforma elfogadását jelzik, míg az alacsony értékek annak elutasítását.

4.1. A gazdasági dimenzióra vonatkozó hipotézisek

H1.1. Azok a nők, akik magas(abb) iskolai végzettséget szereznek, nagyobb eséllyel fogják halasztani a gyermekvállalásukat (azaz nagyobb eséllyel válnak időlegesen gyermektelenné) alacsonyabb iskolai végzettségű társaiknál, mivel több időt töltenek az iskolapadban, és később lépnek be a munkaerő-piacra, miközben a stabil munkaerő-piaci helyzet feltétele a szülővé válásnak (Szalma 2011). A gyermekvállalás halasztása pedig megnöveli annak a kockázatát, hogy valaki gyermektelen maradjon.

H1.2. A férfiak esetében azt várjuk, hogy az iskolai végzettség kevésbé meghatározó tényező, mint a nőknél. A magas iskolai végzettségű férfiak szintén halasztják a szülővé válást, hiszen később kezdik el a munkapiaci pályafutásukat, ugyanakkor esetükben nincs életkori korlátja a szülővé válásnak, így az apává válás nagyobb eséllyel realizálódhat későbbi életkorokban is.

H1.3. Mind a férfiak, mind a nők esetében azt feltételezzük, hogy pozitívan hat a lakással való rendelkezés a gyermekvállalásra. Azaz a lakással rendelkezőkhöz képest az azzal nem rendelkezők körében nagyobb számban találhatók halasztók, tehát olyanok, akik időlegesen vallják magukat gyermektelenné.

4.2. Attitűdökre és értékekre vonatkozó hipotézisek

Mind a férfiak, mind a nők esetében hasonló hatást várunk az attitűdök és az értékek tekintetében.

H2.1. A vallásos emberek kisebb eséllyel maradnak gyermektelenné, mint nem vallásos társaik. A vallásos meggyőződés ugyanis együtt jár a pár házaságkötés utáni gyermekvállalásával.

H2.2. A tradicionális családi attitűdöket vallók nagyobb eséllyel vállalnak gyermeket, mint azon társaik, akik kevésbé jellemezhetők tradicionális attitűdökkel a családi élettel kapcsolatosan.

4.3. Az életeseményekre vonatkozó hipotézisek

Mivel az életesemények közül a párkapcsolat kialakítása áll a legszorosabb összefüggésben a gyermekvállalással, így erre vonatkozóan fogalmazunk meg egy hipotézist.

H3.1. A tartós párkapcsolat hiánya azzal jár mind a férfiak, mind a nők esetében, hogy az időlegesen gyermektelenné végül nem tudják realizálni gyermekvállalási vágyaikat.

5. Eredmények

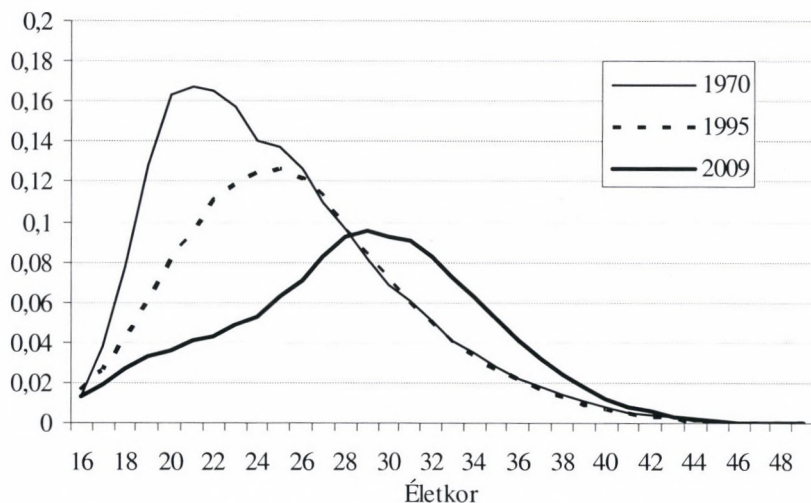
5.1. Szülővé válás életkori időzítése

Eredményeink azt mutatják, hogy egyre későbbi életkorokban következik be a szülővé válás: míg az 1970-ben szülővé válók nagy többsége a 20-as évek elején járt, az 1995-ben anyává válóknál ez már a húszas évek közepe táján következett be, míg 2009-re a legtöbb nő életében a szülővé válás a 30-as évek elejére tolódott (I. ábra). A szülővé válás életkori kitolódása együtt járhat azzal, hogy a tervezett gyerekekről végül lemondanak, és kevesebb számú gyermek születése realizálódik, mint amit eredetileg terveztek. Ez akár azt is jelentheti, hogy azért nő a gyermektelenek aránya, mert a halasztók végül kifutnak abból az életszakaszból, amikor még biológiailag lehetséges lenne számukra a gyermekvállalás. A gyermekvállalásra „használható” biológiailag adott életkori keretek nem biztos, hogy megfelelnek annak a társadalmi normának, amely meghatározza, hogy mely időintervallumban kellene megtörténnie a gyermekvállalásnak. A magyar társadalom többsége úgy gondolja, hogy egy nő átlagosan 39 éves kora után, egy férfi pedig átlagosan 45,7 éves kora után ne vállaljon gyermeket (Paksi – Szalma 2009).⁶ Ugyanakkor jellemző, hogy a fiatalabb (25–39 éves) korosztályba tartozók a (40–65 éves) idősebbekhez képest valamivel megengedőbbek a gyermekvállalás legkésőbbi „korhatárának megszabásában”: 2006-os magyar adatok szerint az anyává válás legkésőbbi életkora (a fiatalabbak szerint) a 41, illetve (az idősebbek szerint) 40,3 év, az apává válásé pedig (a fiatalabbak szerint) 46,9, illetve (az idősebbek szerint) 45,9 év (Testa 2006).

Amint az I. ábráról leolvasható, átlagosan későbbi életkorban válnak anyává a nők, mint korábban – ez azonban nem jelenti azt, hogy a tényleges anyává válás lehetséges időszaka is eltolódott volna az egyéni életútban. Mindhárom vizsgált időpontban 42 éves kor körül lezárult a termékeny időszak a nők életében. Például 2009-ben egy 39 éves gyermektelen nőnek ugyanannyi volt az esélye arra, hogy anyává váljon, mint egy tizenhét éves gyermektelen nőnek.⁷

⁶ A 2012-ben 35 év feletti gyermektelen nőkkel (n=20) készített kvalitatív kutatásunk eredményei szerint a gyermekvállalás életkori normája a tényleges biológiai határoknál gyakran jóval szűkebb keretet adhat arra, hogy egy nő megvalósítsa gyermekvállalási terveit.

⁷ A termékenység drasztikus csökkenése a 39 éves kor környékén azt jelezheti, hogy a társadalom által meghatározott életkori normáknak jelentős hatásuk lehet az egyének gyermekvállalási terveire.

Forrás: OECD (2011)

*I. Korspecifikus termékenységi arányszámok Magyarországon
1970 és 2009 között*

Age-specific fertility rates in Hungary between 1970 and 2009

5.2. Gyermektelen nők és férfiak aránya Magyarországon

Az 1. táblázat azt mutatja be, hogy 2001-ben a 30 és 45 év közötti nők és férfiak hány százalékának van gyermeke és hány százalékuk tartozik a gyermektelenek egyes csoportjaiba.

1. 30–45 év közötti nők és férfiak megoszlása a gyermekvállalás, illetve a gyermektelenség különböző kategóriái szerint, 2001 (%)

The percentage of childbearing and childlessness by categories, among males and females aged 30–45 in 2001

	Nő	Férfi	Összesen
Van gyermeke	88	76	83
Időlegesen gyermektelen	7	16	11
Egészségügyi okokból gyermektelen	3	3	3
Akaratlagosan gyermektelen	2	5	3
N	3039	2637	5676

Forrás: KSH NKI Életünk Fordulópontjai demográfiai panelfelvétel I. hullám (2001), saját számítás.

A 2001-ben 30–45 éves nők 88%-nak volt gyermeke, a férfiaknál ugyanez az arány 76% volt; a különbség valószínűleg abból adódik, hogy a férfiak későbbi válnak szülővé, mint a nők. A gyermektelen nők 7%-a mondta azt, hogy a jövőben szeretne gyermeket vállalni, míg a gyermektelen férfiaknál erre a kérdésre jóval magasabb arányban válaszoltak pozitívan (16%). A gyermektelen nőknek és férfiaknak egyaránt 3–3%-a számolt be arról, hogy egészségügyi okok miatt nem lehet gyerekük.

Azoknak az aránya, akik tudatosan nem szeretnék gyermeket vállalni a nőknél 2%-ra, a férfiaknál pedig 5%-ra tehető. Itt fontos megjegyezni, hogy a *survey* vizsgálat nem teszi lehetővé, hogy ezt a kérdést mélyrehatóbban vizsgáljuk. Nem tudunk választ kapni például arra a kérdésre, hogy ezek a válaszadók mennyiben tekinthetők ténylegesen tudatosan gyermekteleneknek, hiszen előfordulhat, hogy életútjuk során egy bizonyos pont után lemondtak a gyermekvállalásról és a kognitív diszszonancia csökkentésére törekedve később ezt az állapotot úgy értékelik, hogy tudatos döntés eredményeként nem szerettek volna gyermeket. Ugyanez persze a fordított irányban is működhet: vagyis azok között, akik időlegesen gyermektelenek, lehetnek olyanok, akik a társadalmi elvárásoknak való megfelelés miatt mondják azt, hogy a későbbiekben szeretnék gyermeket.

2. A 2001-ben még gyermektelen férfiak és nők 2008-as szülővé válási aránya (%)

The percentage of becoming parent by 2008 among those having no child in 2001, by the categories of childlessness in 2001

	Szülővé vált?	2001-ben gyermektelenek		
		Időlegesen gyermektelen	Egészségügyi okokból gyermektelen	Akaratlagosan gyermektelen
Nők	Nem	80	100	100
	Igen	20	0	0
N		199	98	65
Férfiak	Nem	82	99	97
	Igen	18	1	3
N		427	84	123

Forrás: KSH NKI Életünk Fordulópontjai demográfiai panelfelvétel I. és III. hullám, saját számítás

A 2. táblázatból kiderül, hogy azon nők közül, akik 2001-ben ideiglenesen tekintették magukat gyermektelennek, hét évvel később csak minden ötödik tudta realizálni a gyermekvállalással kapcsolatos terveit. Mivel a legfiatalabbak ekkorra már 37 évesek lettek, ezért várhatóan ez az arány nem javul/javult lé-

nyegesen, hiszen 37 éves kor fölött már elég alacsony az anyává válás valószínűsége. A 2001-ben időlegesen gyermektelen férfiak mindössze 18%-a vált apává 2008-ra. A férfiak első gyermekvállalásának átlagéletkora azonban jellemzően magasabb, mint a nőké – ráadásul esetükben nincs egzakt biológiai határa a termékeny életkornak, így elvileg későbbi életútjuk során nagyobb esélyük van arra, hogy megvalósítsák gyermekvállalási terveiket.

5.3. Különböző tényezők hatása a gyermektelenségre 2001-ben

A 3. táblázatban összefoglaltuk azt, hogy különböző életkori, társadalmi, iskolázottsági, kulturális és családi állapot szerinti változók hogyan hatottak a gyermektelenség különböző típusaira 2001-ben.

Az idősebb korcsoporthoz tartozó nők körében szignifikánsan kisebb az esélye az ideiglenes gyermektelenségnek, miközben a magasabb iskolai végzettségűekre (érettségizettek és diplomások) sokkal jellemzőbb ez a jelenség, mint a képzetlenebbekre. A párkapcsolatban élő és lakással rendelkező nőkre kevésbé jellemző, hogy halasztják a gyermekvállalást. Ugyanakkor a dolgozó nőkre inkább jellemző a halasztás – ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy a referenciacsoportnak tekintett munkanélküli nők számára a gyermekvállalás egyfajta jövedelempótló tevékenység, illetve a munkahelyi kötöttségek nem gátolják gyermekvállalási terveik valóra váltását.

Az akaratlagos gyermektelenség szignifikánsan kevésbé jellemző az élettársi kapcsolatban élőkre és még kevésbé a házasokra, iskolai végzettség tekintetében azonban nem tapasztalható különbség. A saját lakással rendelkezőkre nagyobb mértékben jellemző az akaratlagos gyermektelenség, mint a lakástulajdonnal nem rendelkezőkre, míg az időlegesen, illetve egészségügyi okokból gyermektelenek esetében fordított összefüggés figyelhető meg. Azaz, ha valakinek nincs saját lakása, az nyilvánvaló módon a gyermekvállalás halasztását váltja ki. A vallásosság vonatkozásában feltehetően az alacsony elemszám miatt nem kaptunk szignifikáns értékeket, azonban látható, hogy magukat vallásosnak tekintőkre kisebb mértékben jellemző az akaratlagos gyermektelenség.

3. Különböző változók hatásai a gyermektelenség egyes típusaira, 2001-ben
gyermektelen nők

(Multinomiális regressziós együtthatók)

Impacts of different variables on the types of childlessness in 2001, females
(Variables in multinomial regression analysis)

Változók	Időlegesen gyermektelen	Egészségügyi okokból gyermektelen	Akaratlagosan gyermektelen
Életkori csoport: 30–35	Ref.	Ref.	Ref.
Életkori csoport: 36–40	-1,52***	-0,52	-0,11
Életkori csoport: 41–45	-3,56***	0,54	-0,37
Vallásosság: Nem	Ref.	Ref.	Ref.
Vallásosság: Nem tudja megmondani	-0,24	-0,45	0,55
Vallásosság: Igen	0,01	0,18	-0,37
Iskolai végzettség: Max. befejezett általános iskola	Ref.	Ref.	Ref.
Iskolai végzettség: Szakiskola	-0,09	-0,07	-0,18
Iskolai végzettség: Érettségi	0,63*	0,13	0,38
Iskolai végzettség: Diploma	1,33***	0,48	0,47
Nincs munkája	Ref.	Ref.	Ref.
Van munkája	1,03***	0,35	-0,19
Családi állapot: Egyedülálló	Ref.	Ref.	Ref.
Családi állapot: Élettársi kapcsolat	-0,73**	-1,14***	-1,1**
Családi állapot: Házasság	-1,92***	-1,87***	-2,33***
Település típus: Falu	Ref.	Ref.	Ref.
Település típus: Város	-0,21	0,08	-0,07
Település típus: Budapest	0,04	0,84**	0,14
Nincs saját lakása	Ref.	Ref.	Ref.
Van saját lakása	-0,74***	-0,52*	1,01***
Tradicionális családi attitűd index	-0,11	-0,17	0,08
N	199	98	65

Megjegyzés: *p<0.05 **p<0.01 ***p<0.001

Forrás: KSH NKI Életünk Fordulópontjai demográfiai panelfelvétel I. és III. hullám, saját számítás.

Az egészségügyi okokból bekövetkező gyermektelenséget vizsgálva megállapítható, hogy a tartós párkapcsolatban élőkre ez jóval kevésbé jellemző. A jelenség magyarázata talán abban rejlik, hogy az egészségi problémák sok esetben hozzájárulhatnak a párkapcsolatok megromlásához, felbomlásához, a tartós párkapcsolatban élők között ezek a problémák kevésbé gyakoriak a korábbi szelekció miatt. Hasonlóképpen a stabilitás és a szelekció állhat a mögött, hogy a saját lakással rendelkezők között is kisebb az egészségügyi okokból való gyermektelenség előfordulásának esélye. A falvakhoz és a vidéki városokhoz

képest Budapesten valamivel nagyobb számban élnek olyan nők, akik nem akaratlagosan gyermektelenek. Ez összefügghet azzal, hogy a fővárosban magas a diplomás nők aránya, akik viszont az alacsonyabb végzettségű nőkhöz viszonyítva átlagosan későbbi életkorban válnak anyává – a gyermekvállalás halasztása ugyanakkor megnöveli annak egészségügyi kockázatait is. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a képzettebb fővárosi nők között nagyobb arányú lehet a diagnosztizált meddőség aránya, illetve ennek bevallása, mint iskolázatlanabb társaik körében.

4. *Különböző változók hatásai a gyermektelenség egyes típusaira, 2001-ben gyermektelen férfiak*
 (Multinomiális regressziós együtthatók)
Impacts of different variables on the types of childlessness in 2001, males
 (Variables in multinomial regression analysis)

Változók	Időlegesen gyermektelen	Egészségügyi okokból gyermektelen	Akaratlagosan gyermektelen
Életkori csoport: 30–35	Ref.	Ref.	Ref.
Életkori csoport: 36–40	-1,18***	0,17	-0,82***
Életkori csoport: 41–45	-2,32***	-0,04	-0,19
Vallásosság: Nem	Ref.	Ref.	Ref.
Vallásosság: „Nem tudom”	0,21	0,81*	0,47
Vallásosság: Igen	-0,05	0,29	-0,45*
Iskolai végzettség: Max. befejezett általános iskola	Ref.	Ref.	Ref.
Iskolai végzettség: Szakiskola	0,67*	0,18	-0,58*
Iskolai végzettség: Érettségi	0,9***	0,002	-0,02
Iskolai végzettség: Diploma	1,17***	0,541	-0,22
Nincs munkája	Ref.	Ref.	Ref.
Van munkája	0,07	-0,76*	-0,28
Családi állapot: Egyedülálló	Ref.	Ref.	Ref.
Családi állapot: Élettársi kapcsolat	-2***	-1,78***	-1,55***
Családi állapot: Házasság	-3,19***	-2,78***	-3,17***
Település típus: Falu	Ref.	Ref.	Ref.
Település típus: Város	-0,08	-0,022	-0,01
Település típus: Budapest	0,13	0,07*	0,1
Nincs saját lakása	Ref.	Ref.	Ref.
Van saját lakása	-0,59***	-0,91***	-0,81***
Tradicionális családi attitűd index	0,06	0,11	-0,008
N	427	84	123

Megjegyzés: * $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

Forrás: KSH NKI Életünk Fordulópontjai demográfiai panelfelvétel I. és III. hullám, saját számítás.

Elsőként itt is az időleges gyermektelenség (halasztás) háttértényezőit vesszük szemügyre. Az életkor előrehaladtával a halasztás esélye – a nőkhez hasonlóan – csökken. Szintén a nőkhez hasonlóan a magasabb iskolai végzettségű férfiak inkább halasztják a gyermekvállalást, mint alacsonyabb iskolai végzettségű társaik. Családi állapot szerint az egyedülállókhoz képest a tartós párkapcsolatban élők kisebb eséllyel tartoznak az ideiglenesen gyermektelen körében. A lakással rendelkező férfiak szintén szignifikánsan kisebb eséllyel tartoznak ebbe a csoportba, mint a lakással nem rendelkezők.

A vallásos, a szakiskolát végzett, a párkapcsolatban élő és a lakással rendelkező férfiakat jellemzi a legkevésbé, hogy tudatosan nem szeretnének gyermeket.

A tartós párkapcsolatban élők itt is – a nőkhez hasonlóan – kisebb eséllyel tartoznak az egészségügyi okokból gyermektelenek közé. A fővárosban élőkre is inkább jellemző ez, ismét hasonlóan a nőkhez. E mögött azonban eltérő magyarázat állhat, mint a nők esetében, mivel általában a férfiak termékenysége az életkor előrehaladtával nem csökken radikálisan. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a kisebb településen élő férfiaknál inkább számít stigmának a biológiai okokra visszavezethető gyermektelenség, mint fővárosban élő társaiknál, ezért egy kérdőíves felmérésben kevésbé „ismerik be”, hogy egészségügyi probléma áll gyermektelenségük hátterében.

5.4. Ideiglenesen gyermektelen nők és férfiak életútjának alakulása

Az 5. táblázatban foglaltuk össze, hogy milyen tényezők befolyásolták azt, hogy valaki 2001 és 2008 között szülővé vált vagy sem.

Eredményeink szerint a nők és a férfiak esetében egyaránt a családi állapot játszott meghatározó szerepet: a házasság mindkét nemnél növeli annak a valószínűségét, hogy szülővé váljanak. A nőknél ugyan az egyedülállókhoz viszonyítva ugyanolyan erős pozitív hatása van az anyává válásra az élettársi kapcsolatnak, mint a házasságnak: majdnem négyszer akkora esélye van egy élettársi kapcsolatban vagy házasságban élő gyermektelen nőnek, hogy szülővé váljon, mint egyedülálló társainak. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy azokban a szülővé válást vizsgáló korábbi kutatásokban, ahol valamennyi szülőképes korú nő bekerül a vizsgálatokba, szignifikáns különbség mutatható ki az élettársi kapcsolatban és a házasságban élők között: sokkal nagyobb az esélye egy házas nőnek arra, hogy szülővé váljon, mint azoknak, akik az együttélés kötetlenebb formáját választják (Spéder 2004; Bradatan – Kulcsár 2008; Szalma 2011). Mivel a férfiaknál nem vált egyetlen korábban egyedülálló férfi sem apává, így esetükben referenciacsoportnak az élettársi kapcsolatban élőket választottuk. A férfiaknál a házasság az élettársi kapcsolatban élőkhez képest 116%-kal emeli meg annak az esélyét, hogy egy gyermektelen férfi apává váljon.

5. Különböző tényezők hatása a 2001 és 2008 közötti szülővé válásra
(Logisztikus regressziós együtthatók)

*Impacts of different factors on becoming parent between 2001 and 2008, by sex
(Variables in logistic regression analysis)*

Változók	Nők	Férfiak
Életkori csoport: 30–35	Ref.	Ref.
Életkori csoport: 36–40	0,89	-0,16
Életkori csoport: 41–45	Törölt [^]	-1,43*
Vallásosság: Nem	Ref.	Ref.
Vallásosság: Nem tudja megmondani	0,78	0,55
Vallásosság: Igen	0,48	0,46
Iskolai végzettség: Max. befejezett általános iskola	Ref.	Ref.
Iskolai végzettség: Szakiskola	-0,14	1,06
Iskolai végzettség: Érettségi	0,34	0,32
Iskolai végzettség: Diploma	0,77	1,93*
Nincs munkája	Ref.	Ref.
Van munkája	0,57	-0,35
Családi állapot: Egyedülálló	Ref.	Törölt [^]
Családi állapot: Élettársi kapcsolat	3,87***	Ref.
Családi állapot: Házasság	3,77***	1,16*
Település típus: Falu	Ref.	Ref.
Település típus: Város	-0,31	0,19
Település típus: Budapest	-0,97	0,59
Nincs saját lakása	Ref.	Ref.
Van saját lakása	-0,04	0,4
Tradicionalis családi attitűd index	-0,11	0,065

Megjegyzés . * $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

[^]Nem fordult elő egyetlen ilyen eset sem, ezért töröltük az elemzésből

Forrás: KSH NKI Életünk Fordulópontjai demográfiai panelfelvétel I. és III. hullám, saját számítás.

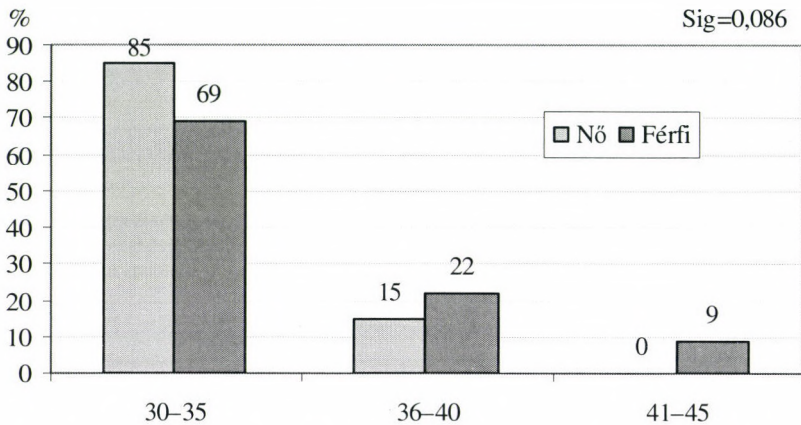
A családi állapoton kívül az életkornak volt szignifikáns hatása a férfiaknál: a legfiatalabb korcsoporthoz – azaz: a 2008-ban 37–42 évesekhez – képest a legidősebb életkori csoportba tartozók – azaz: a 2008-ban 48–52 évesek – szignifikánsan kisebb eséllyel váltak apává. A nők közül senki nem vált anyává a legidősebb korcsoport tagjai közül, viszont nem mutatkozott szignifikáns különbség a két fiatalabb életkori csoport esetén sem.⁸ A vallásosság és a településtípus hatása nem volt szignifikáns sem a nőknél, sem a férfiaknál.

Az iskolai végzettség tekintetében pedig csupán a diplomás férfiak esetében tudunk szignifikáns hatás kimutatni: a diplomával rendelkező férfiak nagyobb

⁸ Lehet, hogy azért nem tudunk szignifikáns hatást kimutatni, mert nem áll rendelkezésünkre elegendő elemszám a vizsgálatához.

eséllyel tudták megvalósítani a gyermekvállalással kapcsolatos terveiket, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű társaik.

A II. és III. ábra a férfiakat és nőket összehasonlítva részletesebben mutatja be a modellben szignifikáns magyarázó változók hatását.

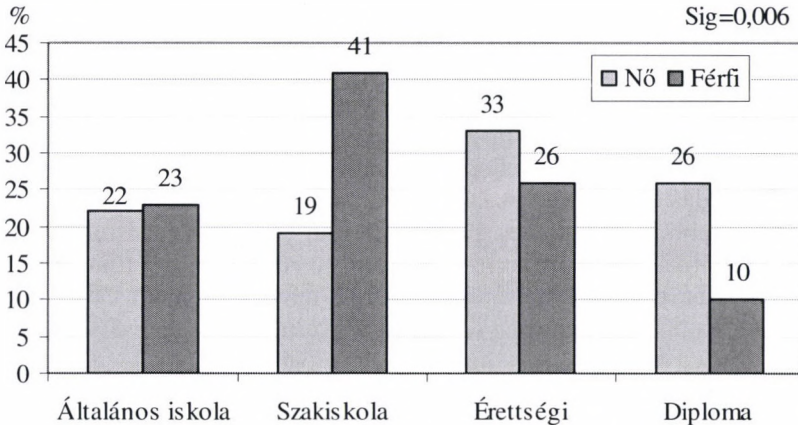
Forrás: KSH NKI Életünk Fordulópontjai demográfiai panelfelvétel I. és III. hullám, saját számítás.

II. 2001 és 2008 között bekövetkezett gyermekszületés gyakorisága életkori csoportok szerint a 2001-ben ideiglenesen gyermektelen férfiak és nők körében (%)

The frequency of becoming parent between 2001 and 2008, by age group and sex (%)

A II. ábrán látható, hogy 2001-ben a 40 év feletti gyermektelen nők közül senki sem tudta realizálni gyermekvállalási elképzeléseit, azaz nem született gyermeke, míg azon gyermektelen férfiaknak, akiknek 2008-ra gyermekük született, mintegy egytizede (9%) került ki ebből a korcsoportból. 2001-ben a 36–40 évesek korcsoportjából is a férfiak váltak nagyobb arányban szülővé, mint a nők. Az anyává váló nők 85%-ka a legfiatalabb korcsoportból került ki. Ez alátámasztja azt, hogy a férfiaknál nemcsak a gyermekvállalás biológiai életkora tehető későbbre, mint a nők esetében, hanem a társadalom által meghatározott életkori norma is bővebb gyermekvállalási időintervallumot tesz lehetővé a számukra, hiszen a 2001-ben 36–40 éves nők biológiai szempontból valószínűleg megvalósíthatták volna még a gyermekvállalási terveiket, ám esetükben mégis kisebb arányban következett be a gyermekvállalás, mint a hasonló életkorú férfiaknál. Itt azt is figyelembe kell vennünk, hogy a nők esélye az esetleges újabb párkapcsolat kialakítására – és egyszersmind a gyermek-

vállalásra – az első felbomlása (válás, megözvegyülés) esetén általában kisebb, mint a férfiaké.

Forrás: KSH NKI Életünk Fordulópontjai demográfiai panelfelvétel I. és III. hullám, saját számítás.

III. A 40–52 éves 2008-ban gyermektelen nők és férfiak megoszlása iskolai végzettség szerint (%)

The distribution of childless females and males aged 40–52 by educational status in 2008 (%)

A III. ábra alapján megállapítható, hogy a 2008-ban gyermektelen 40–52 éves nők egyharmada érettségivel rendelkezik, míg negyedük diplomás. Az alacsonyabb iskolai végzettségű nők között alacsonyabb a gyermektelenek aránya. A férfiaknál valamelyest fordított a helyzet, mivel a gyermektelen férfiak több, mint 40%-a szakiskolai végzettséggel rendelkezik, miközben a diplomások a gyermektelen férfiaknak mindössze 10%-át jelentik. A két nem iskolai végzettségével kapcsolatos hipotézisünket részben igazolni tudtuk: a magasabb iskolai végzettségű nők körében felülreprezentáltak a gyermektelen nők, míg az alacsonyabb iskolai végzettségűek között a gyermektelen férfiak. Azonban további vizsgálatokra lenne szükség annak feltárásához, hogy az iskolában töltött hosszabb idő – és így a munkapiaci stabilitás későbbi megvalósítása – pontosan milyen mechanizmusokon keresztül befolyásolhatja a nők gyermekvállalási döntését. Felmerülhet például, hogy a magasabb iskolai végzettség a párkapcsolatok kialakításánál okozhat nehézséget és ez hathat arra, hogy nem vállalnak gyermeket – vagy a magasabb iskolai végzettségű nők számára az önmegvalósítás más formáinak megnyílásával kevésbé fontos szerepet játszik a gyermekvállalás.

6. Összegzés

Jelen kutatás azt vizsgálta, hogy milyen társadalmi-demográfiai jellemzőkkel rendelkeznek azok a 2001-ben harminc év feletti nők és férfiak, akiknek még nem született gyermekük. A gyermekteleneket a halasztók, az akaratlagosan és az egészségügyi okokból gyermektelennek csoportjaiba soroltuk. Eredményeink szerint a fiatalabb, magasabb iskolai végzettségű, saját lakással nem rendelkező, dolgozó nőkre jellemző inkább az időleges gyermektelenség (a gyermekvállalás halasztása). A lakástulajdonnal rendelkező nők között ugyanakkor magasabb az akaratlagos gyermektelenség esélye. A lakástulajdon a férfiaknál szignifikánsan csökkenti mindhárom gyermektelenségi típus valószínűségét. A tartós párkapcsolatban élés viszont mindkét nemnél és mindhárom vizsgált alcsoportban jelentősen csökkenti a gyermektelenség esélyét. Ez pedig alátámasztja azt a feltételezést, hogy a gyermekvállalás egyik legnagyobb akadály a párkapcsolat *hiánya*, és általában a stabilitás (tartós párkapcsolat, lakástulajdon) növeli a gyermekvállalás esélyét.

A kutatás paneljellegét kihasználva meg tudtuk vizsgálni azt is, hogy azoknak a nőknek és férfiaknak, akik ideiglenes állapotként tekintettek a gyermektelenségre, milyen arányban sikerült hét évvel később megvalósítaniuk a gyermekvállalással kapcsolatos terveiket, és szülővé válásukban milyen tényezők játszottak szerepet. Az időlegesen gyermektelen nők 20%-a, míg a férfiak 18%-a vált szülővé 2008-ra. Az akaratlagosan és az egészségügyi okokból gyermektelenek csoportjait tekintve a nők közül senki sem vált szülővé, és a férfiaknál is csak az esetek igen kis (3%) százalékában fordult ez elő. Kutatási eredményeink rávilágítottak arra, hogy azok többsége, akik átmeneti állapotként tekintenek a gyermektelenségre, jellemzően nem tudják megvalósítani gyermekvállalási terveiket. A gyermekvállalás elmaradása mögött meghúzódó legnagyobb akadály feltehetően a párkapcsolatok hiánya: ezt támasztja alá, hogy azok a nők váltak szülővé nagyobb eséllyel a megfigyelt periódusban, akik valamilyen típusú partnerkapcsolatban (házasságban vagy élettársi kapcsolatban) éltek. Az egyedülálló férfiak közül ugyan senki nem vált apává, de az ő esetükben fontos szempont a partnerkapcsolat típusa: a házasságban élő férfiak nagyobb eséllyel válnak szülővé, mint az élettársi kapcsolatban élő társaik.

Kutatási eredményeink alapján feltételezhető, hogy elsődlegesen nem az értékek változása (a családdal kapcsolatos attitűdök változása vagy a vallásosság csökkenése) befolyásolja a szülővé válással kapcsolatos döntéseket. Ezt támasztja alá, hogy a magyar társadalomban rendkívül alacsony azoknak az aránya, akik tudatosan nem szeretnének gyermeket vállalni.

A gazdasági tényezők kétségkívül jelentős mértékben befolyásolhatják a gyermekvállalással kapcsolatos döntéseket – de főként az első gyermekvállalás időzítésre lehet hatásuk (Szalma 2011), és nem közvetlenül arra a döntésre, hogy egyáltalán vállaljon-e valaki gyermeket. A szülővé válást meghatározó

döntésekben elsősorban a gyermekvállaláshoz szorosan kapcsolódó életesemények kaphatnak meghatározó szerepet – elsősorban az, hogy sikerül-e az érintetteknek tartós párkapcsolatot kialakítaniuk.

Tanulmányunkban nem vizsgáltunk számos további fontos kérdést, ami erősen befolyásolhatja a gyermektelenséget. Ilyenek például a párkapcsolat minősége, a segítő rokoni-ismerősi hálózatok megléte/hiánya, vagy a származási családból hozott minták szerepe a gyermekvállalási döntések meghozatalában. Ezeket a kérdéseket kvalitatív kutatások keretében lenne érdemes tovább vizsgálni, hiszen a *survey* vizsgálatok adatai alapján sokszor nem deríthető fény az egyedi döntések mögött meghúzódó mélyebb okokra.

IRODALOM

- Axinn, W. G. – Thornton, A. (1992): The Relationship between Cohabitation and Divorce: Selectivity or Causal Influence? *Demography*, 29/3. 357–374.
- Becker, G. S. (1981): *A Treatise on the Family*. Harvard University Press, Cambridge, USA.
- Bloom, D. E. – Trussell, J. (1984): What are the determinants of delayed childbearing and permanent childlessness in the United States? *Demography*, 21/4. 591–611.
- Blossfeld H.-P. – Huinink, J. (1991): Human Capital Investments or norms of role transition? How women's schooling and career affect the process of family formation? *The American Journal of Sociology*, 97/1. 143–168.
- Bradatan, C. – Kulcsár, L.J. (2008): Choosing between marriage and cohabitation: Women first union patterns in Hungary. *Journal of Comparative Family Studies*, 39. 491–507.
- Bloom, D.E. – Trussell, J. (1984): What are the Determinants of Delayed Childbearing and Permanent Childlessness in the United States? *Demography*, 21/4. 591–611.
- Eurostat (2009): Total Fertility Rate 1960–2009.
[http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Total_fertility_rate_1960-2009_\(live_births_per_woman\).png&filetimestamp=20111130165651](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Total_fertility_rate_1960-2009_(live_births_per_woman).png&filetimestamp=20111130165651)
(Letöltve: 2012-10-14.).
- Festinger, L. (1957): *The Theory of Cognitive Dissonance*, Harper & Row, New York.
- Frejka, T. – Sobotka, T. (2008): Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement. *Demographic Research*, Vol. 19, 15–46.
- Friedman, D. – Hechter, M. – Kanazawa, S. (1994): A Theory of the Value Children. *Demography*, 31/3. 375–401.
- Gillespie, R. (1999): Voluntary Childlessness in the United Kingdom. *Reproductive Health Matters*, 7/13. 43–53.
- Gillespie, R. (2003): Childfree and Feminine: Understanding the Gender Identity of Voluntarily Childless Women. *Gender and Society*, 17/1. 122–136.
- Hagestad G. – Call, V.R.A. (2007): Pathways to Childlessness: A Life Course Perspective. *Journal of Family Issues*, 28/10. 1338–1361.
- Haskova, H. (2008): Structural and values influences on the entry into parenthood in the Czech Republic. *Demográfia*, English Edition, 51/5. 66–84.

- Houseknecht, S.K. (1979): Timing of the Decision to Remain Voluntarily Childless: Evidence for Continuous Socialization. *Psychology of Women Quarterly*, 4. 81–96.
- Huinik, J. (1995): Education, work, and family patterns of men: The case of West Germany. In Blossfeld, H.-P. (ed.) *The New Role of Women: Family Formation in Modern Societies*. Westview Press, Boulder, 247–262.
- Husz I. (2006): Iskolázottság és gyermekvállalás időzítése. *Demográfia*, 49/1. 46–67.
- Kaa, van de D. J. (1987): Europe's second demographic transition. *Population Bulletin* 42/1. 1–59.
- Kapitány B. – Spéder Zs. (2009): Gyermekvállalás. In Monostori J. – Óri P. – S. Molnár E. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2009*. KSH Népszégtudományi Kutatóintézet, Budapest, 29–40.
- Keizer, R. (2010): *Remaining childless. Causes and consequences from a life course perspective*. Ipskamp Drukkers BV, Enschede.
- Kneale, D. – Joshi, H. (2008): Postponement and childlessness: Evidence from two British cohorts. *Demographic Research*, 19. 1935–1964.
- Kohler, H. P. – Billari, F. C. – Ortega, J. A. (2006): Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options. In Harris, F. R. (ed.): *The Baby Bust: Who will Do the Work? Who Will Pay the Taxes?* Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, MD, 48–109.
- Kreyenfeld, M. (2002): Time-squeeze, partner effect or self-selection? An investigation into the positive effect of women's education on second birth risks in West Germany. *Demographic Research*, 7. 15–48.
- Kreyenfeld, M. (2010): Uncertainties in female employment careers and the postponement of parenthood in Germany. *European Sociological Review*, 26/3. 351–366.
- Kulu, H. – Vikat, A. (2007): Fertility differences by housing type: The effect of housing conditions or of selective moves? *Demographic Research*, 17. 775–802.
- Lesthaeghe, R. (1983): A century of demographic and cultural change in Western Europe: an exploration of underlying dimensions. *Population and Development Review*, 3. 411–435.
- Letherby, G. (2010): Images and Representation of Non-Motherhood. *Reproductive Health Matters*, 8/16. 143.
- Matysiak, A. – Steinmetz, S. (2008): Finding Their Way? Female Employment Patterns in West Germany, East Germany, and Poland. *European Sociological Review*, 24. 331–345.
- Matysiak, A. – Vignoli, D. (2008): Fertility and Women's Employment: A Metanalysis. *European Journal of Population*, 24/4. 363–384.
- McQuillan, J. – Greil, A.L. – Shreffler, K.M. – Tichenor, V. (2008): The Importance of Motherhood among Women in the Contemporary United States. *Gender & Society*, 22/4. 477–496.
- Murinkó L. (2010): Az első párkapcsolat szerepe a szülői házból való elköltözésben. In Jancsák Cs. – Nagy G. D. – Pászka I. (szerk.): *Állandó párbeszédben: A szegedi műhely tisztelgése Utasi Ágnesnek*. Belvedere Meridionale – DARTKE, Szeged, 145–165.
- OECD (2011): Family Database.
<http://www.oecd.org/social/familiesandchildren/oecdfamilydatabase.htm>
 (Letöltve: 2012-10-14).

- Paksi V. – Szalma I. (2009): Mikor vállaljunk gyereket? *Szociológiai Szemle*, 2009/3. 92–116.
- Park, K. (2002): Stigma management among the voluntary childless. *Sociological Perspectives*, 45/1. 21–45.
- Pongrácz T (2007): A gyermekvállalás, a gyermektelenség és a gyermek értéke közötti kapcsolat az európai régió országaiban. *Demográfia*, 50/2–3. 197–219.
- Poston, D.L. Jr. – Szokolczai, A. (1986): Patterns of marital childlessness in Hungary, 1930 to 1980. *Genus*, 42/1–2. 71–85.
- Rindfuss, R. R. – Vandenheuvel, A. (1990): Cohabitation: A Precursor to Marriage or an Alternative to Being Single? *Population and Development Review*, 16/4. 703–726.
- S. Molnár E. (1982): Instabil családtervek. *Demográfia*, 25/2–3. 281–294.
- Schoen, R. – Young, J.K. – Nathanson, C.A. – Fields, J.M. – Astone, N.M. (1997): Why do Americans want more children? *Population and Development Review* 23. 333–58.
- Spéder Zs. (2004): Gyermekvállalás és a párkapcsolatok átalakulása. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*, TÁRKI, Budapest, 137–151.
- Spéder, Zs. – F. Kamarás (2008): Hungary: Secular fertility decline with distinct period fluctuations. *Demographic Research* 19/18. 599–664.
- Szalma, I. (2011): *A munkaerő-piaci helyzet hatása az első tartós párkapcsolat kialakítására és a szülővé válásra Magyarországon*. Doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola.
- Testa, M. R. (2006): Childbearing Preferences and Family Issues in Europe. Brussels: European Commission, Report for the Eurobarometer (Special Eurobarometer 253/Wave 65.1 - TNS Opinion & Social)
http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_253_en.pdf (Letöltve: 2009-09-18).
- Tóth O. (1993): A szülővé válás időzítése az életútban. *Szociológiai Szemle*, 1993/3–4. 121–135.
- Tanturri, M. L. – Mencarini, L. (2008): Childless or childfree? Paths to voluntary childlessness in Italy. *Population and Development Review*, 34/1. 51–77.
- Vaskovics L. (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle* 2000/4. 3–20.
- Veevers, J.E. (1973): Voluntary Childlessness: A Neglected Area of Family Study. *The Family Coordinator*, 22/2. 199–205.

Tárgyszavak:

Termékenység

Gyermektelenség

Többváltozós statisztikai elemzés

SOME FACTORS INFLUENCING CHILDLINESS IN HUNGARY*Abstract*

Our knowledge is still very incomplete concerning the factors influencing childbearing in Hungary. Childlessness as a social phenomenon has not been studied very much by Hungarian researchers so far. It can be partly explained by the fact that intended childlessness was not earlier an observable social issue in Europe. On average 4–6 per cent of women had no child at all which proportion is equivalent to that of biological infertility.

This paper discusses childlessness by its basic types: it distinguishes between intended and non-intended ones. Persons without child examined in the analysis have been classified into three groups: those postponing childbearing, those remaining without child deliberately or for some health reasons. The authors study the correlation between childlessness and so basic socio-demographic factors as educational status, religiousness or employment status.

In the course of the analysis, they use the data from the first and third waves of the demographic panel survey 'The Turning Points of the Life Course' conducted by Demographic Research Institute, HCSO. The first wave of the longitudinal demographic panel survey was carried out in 2001–2002 while the third one in 2008–2009. The authors examined by logistic regression analysis the characteristics of those men and women who had no child in 2001 and did not become parents by 2008 either. On the basis of the results, they conclude that mainly those events connecting directly to childbearing (e.g. having partner or not, living in cohabitation or marriage) influence the decisions concerning parenthood. At the same time, the change in norms played no significant role, while economic factors (having a job or not, owning immovable properties or not) have some impact rather on postponing child birth and do not influence directly somebody's decision of remaining without child.

KÖZLEMÉNYEK

KUTATÓI MOBILITÁS, AVAGY A HARMADIK ORSZÁGBELI ÁLLAMPOLGÁR KUTATÓK MIGRÁCIÓJA ÉS MAGYARORSZÁGI INTEGRÁCIÓJA¹

ÁCS VERA – GELLÉRNÉ LUKÁCS ÉVA²

Bevezetés

Az Európai Unió az 1990-as évek végén felismerte, hogy kutatóhiány lesz Európában,³ különösen a tudomány, a technika és a technológia területén, ami a közeljövőben komolyan veszélyeztetheti az EU innovatív erejét, tudáskapacitását és termelékenységnövekedését, s akadályozhatja a célkitűzések megvalósítását. Európának tehát jelentős előrelépést kell tennie, hogy megteremtse azokat a feltételeket, amelyek vonzóbbá és jobban fenntarthatóvá teszik a kutatói karriert, lehetőséget biztosítanak a kutatói életpálya kialakítására és a kutatók hosszú távú foglalkoztatási kilátásainak javítására. Ennek érdekében közösségi szinten – a kötelező erővel bíró jogi normák mellett – számos stratégia, iránymutatás, állásfoglalás, intézkedés született a különböző szakterületeken.

Mindezt felismerve 2000 januárjában az Európai Bizottság úgy ítélte meg, hogy szükség van az Európai Kutatási Térség (a továbbiakban: EKT) létrehozására,⁴ amely ezen a területen a *jövőbeni közösségi intézkedések mozgatója* lesz, és amelynek célja az *európai kutatási politika megszilárdítása és szerkezetének kialakítása*. Az EKT koncepciója három gondolatot tartalmaz: egy európai kutatási belső piacot, amelyben a kutatók, a technológia és a tudás szabadon mozoghatnak; a nemzeti és regionális kutatási tevékenységek, programok és politikák hatékony, európai szintű koordinációját; valamint európai szinten végrehajtott és finanszírozott kezdeményezéseket.

Az EKT létrehozásával és az ahhoz kapcsolódó különböző szakpolitikai kezdeményezésekkel tehát már jó egy évtizede az Európai Unió napirendjén van a tudás szabad mozgásának útjában álló akadályok felszámolása, a kutatói mobilitás elősegítése, a

¹ A tanulmány az EIA/2010/3.4.1.3. számú projekt eredményeit tartalmazza, amely az Európai Integrációs Alap és a Belügyminisztérium finanszírozásában valósult meg. További információ a projektről a www.tullius.hu oldalon található.

² A szerzők az EIA/2010/3.4.1.3. projektben szakértőként vettek részt.

³ Lásd az Európai Tanács 2002. márciusi barcelonai ülését, ahol az állam- és kormányfők megállapodtak abban, hogy a GDP 3%-át kutatásra kell fordítani. A meghatározott cél elérése érdekében a Közösségnek – a becslések szerint – mintegy 700 000 kutatóval kell rendelkeznie.

⁴ HL C 205., 2000.7.19., 1. o. Az Európai Kutatási Térség létrehozásáról szóló 2000. június 15-i állásfoglalás az Európai Tanács 2000. március 23–24-i, a lisszaboni stratégiát elfogadó ülése nyomán született, mely utóbbi szerint a cél, hogy az EU 2010-re a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudással rendelkező gazdaságává váljon.

kutatók helyzetének javítása. Ennek ellenére még mindig számos akadály nehezíti a kutatók egyik országból a másikba történő vándorlását. Ezért azokon a területeken, amelyekben az Európai Unió és a tagállamok már korábban sürgős intézkedéseket javasoltak, új lendületre van szükség a kutatói mobilitás előmozdítása, a jobb munkafeltételek és a jobb karrierlehetőségek érdekében meghozandó konkrét intézkedések kidolgozásához és végrehajtásához.⁵

Ehhez az új lendülethez csatlakozott a „Harmadik országbeli állampolgár kutatók magyarországi integrációja” című projekt,⁶ amely hiánypótló kutatásként foglalkozott a Magyarországon élő, dolgozó kutatók helyzetével, mindennapi életük során felmerülő jogi, adminisztratív, egészségügyi és egyéb problémáikkal.

Előzmények

Magyarországon az agyelszívás (ismertebb nevén brain drain)⁷ jelenségét leginkább abból a szempontból vizsgálták, kutatták, hogy az miként és milyen mértékben sújtja a magyar tudományt, mennyi kvalifikált munkaerő vándorol ki az országból, pótolhatatlan veszteséget hagyva maga után. A kelet-európai rendszerváltások kapcsán került igazán reflektorfénybe a magasan képzett szakemberek elvándorlása a régióból (Anweiler et al. 1993; Tamás 1993; L. Rédei 1995; Tarnóczy – Tóth 1995; Tarnóczy 1996; Palló 1998). Statisztikák hiányában azonban csak becsülni lehetett a Magyarországról kivándorolt magasan kvalifikált értelmiségiek nagyságrendjét. Tóth Pál Péter (1999, 196.) szerint ez a szám a kilencvenes évtizedben tízezer fő körül lehetett, ami valószínűleg inkább felső becslési határként fogadható el. Ezt támasztja alá, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának 2004-ben 991 fő határon túli regisztrált köztestületi tagja volt, amelybe a szomszédos országok magukat magyarnak valló kutatói is beletartoztak (Kövér 2004). A Magyar Tudományos Akadémia a kutatók tömeges és végleges kiáramlásának megelőzését tekintette fő céljának (Vizi et al. 1991), a kinn tartózkodókkal való viszonyban pedig a folyamatos kapcsolattartás és a hazatérés előmozdítására helyezték a hangsúlyt (Berényi 1998). Gondolati szinten azonban már az 1990-es évtized elején felmerült a tudósok Magyarországra áramoltatásának segítése (Vizi et al. 1991, 735.), amely – a visszafogó és visszacsábító megközelítésmódokkal párhuzamosan – már a promigrációs politika mellett érvelt. Később akadémiai körökben ismét

⁵ Lásd a Foglalkoztatás, Szociálpolitika, Egészségügy és Fogyasztói ügyek Tanácsa 2010. március 8-i ülését, amely ismét foglalkozott a kutatókkal, és „Az európai kutatók mobilitása és karrierje” címmel következtetéseket fogadott el (6833/10.) A Tanács közös intézkedésekre szólít fel a tagállamok közötti koordináció, valamint a szakpolitikák közötti együttműködés megvalósítása érdekében, különösen a kutatás, a foglalkoztatás és a szociális biztonság területén alkalmazott szakpolitikai megközelítések terén, a 2020-ig szóló új uniós stratégia integrált megközelítésével összhangban.

⁶ További információ: www.tullius.hu

⁷ „A brain draint úgy lehet meghatározni, mint az országok közötti tudományos kapcsolatok nem természetes formáját, amelyet a fejlett országokba irányuló egyirányú migrációs hullám jellemez. Közvetlen kiváltó oka a fogadó ország azon törekvése, hogy a lehető leggyorsabban és legolcsóbban szerezzen értéktermelő intellektuális tőkét.” Az 1960-as évekből származó UNESCO-meghatározást Tamási (1999. 190.) idézi.

felmerült a külföldön dolgozó, tehetséges fiatal magyar tudósok hazahozatala (Tamási 2002).⁸ Végül hét évvel később, 2009. január 14-én hirdette meg első alkalommal a Magyar Tudományos Akadémia a kimagasló teljesítményű fiatal kutatók számára létrehozott Lendület programot.⁹ A Lendület program célja az akadémiai intézmények és az egyetemi keretek között működő kutatócsoportok dinamikus megújítása volt a nemzetközileg kimagasló teljesítményű kutatók és kiemelkedő fiatal tehetségek külföldről történő hazahívásával, illetve itthon tartásával. A program remélhetőleg hozzájárul a sikeres fiatal kutatók elvándorlásának visszaszorításához, a tehetség-utánpótlás biztosításához, bővíti a kiválóságok előrelépési lehetőségeit, és növeli az akadémiai kutatóintézet-hálózat, illetve az egyetemek versenyképességét.

Kevés irodalom, illetve kutatás foglalkozik viszont azzal, hogy hogyan lehetne külföldi kutatók Magyarországra történő migrálását elősegíteni. Bár Vizi et al. (1991) viszonylag korán felvetették e témát, mégis tizenhárom évnek kellett eltelnie, míg e gondolat Magyarországon újból publikációba került. *Viszt* (2004) a kutatók nemzetközi mobilitásával foglalkozó tanulmánya végén már a külföldi kutatók magyarországi fogadásának előnyeit ecseteli, és a beáramlás jövőbeli mértékét kívánja prognosztizálni. *A külföldi kutatók fogadásának indokái a helyettesítési hatás kialakulását jelöli meg.* A gazdasági és tudományos szempontból fejlett országokba vándorló magyar kutatók helyére a kevésbé fejlett országokból származó kutatók jönnek/jönnének. Pedig a hazánknál valamivel fejletlenebb országokból érkező kutatók számára Magyarország nem feltétlenül jelenti a végcélt. Közel sem biztos, hogy a kutatók – egyéni és szakmai érdekeiket szem előtt tartva – itt kívánnak letelepedni. Itteni munkájuk után egyrészt hazatérhetnek, másrészt harmadik országba is távozhatnak. Ez utóbbi lehetőség bekövetkezése esetén *Magyarországnak tranzit szerep jutna a kutatói láncmigrációban.*

2006 februárjában problémafeltáró interjúk készültek a magyarországi oktatók és kutatók körében az ország második legnagyobb akadémiai centrumában, Szegeden, és a fővárosban, Budapesten (Illés – Lukács 2006). A természettudományok képviselői és a társadalomtudósok egyaránt képviseltetve voltak a kutatásban, mivel a biológusok, számítástechnikával foglalkozók, geográfusok és jogászok voltak a felmérés célszemélyei.¹⁰ A többség akként vélekedett, hogy a kutatói életforma (életpálya) szükségszerű eleme a migrálás. *Általános vélemény volt, hogy a mobilitás szükséges feltétele a tudományos fejlődésnek és az egyéni karriereknek. Enélkül nem „jegyzik” a kutatót tudományos szinteken.* Természettudományban az a norma, az elvárás, hogy valaki a posztgraduális és a posztdoktorális kutatásait különböző helyeken (laborokban) végezze. Való-

⁸ Csermely és társai, 2002-ben konkrét javaslattal álltak elő. A kísérletes tudományterületek művelő, visszacsábítandó magyar kutatók számára egy inkubátorház felállítását javasolták. Az eredeti javaslatban szereplő tudásgyár egyértelműen a Magyarországról elvándoroltak visszahozatalát szolgálta volna.

⁹ Jelenleg 28 kiemelkedő fiatal tudós folytat nemzetközileg is versenyképes kutatást összesen 1 100 millió forintos támogatással. 2009-ben a program elindításakor öt, 2010-ben hét és 2011-ben már 16 új kutatócsoport kezdte meg működését Magyarországon, 2012. július 1-jétől pedig 37 kutatócsoport létesül.

¹⁰ Az egyes szakterületeket reprezentálók közül hozzávetőlegesen egyenlő mértékben választották ki tíz évnél kevesebb szakmai tapasztalattal rendelkező „kezdőket”, a tíz évnél több, de húsz évnél kevesebb gyakorlattal rendelkező „középkorúakat” és a több mint húszéves kutatói-oktatói múlttal rendelkező „nagy tapasztalattal bírókat”.

színűsíthető, hogy a magyar kutató nem akar külföldön – s vice versa, a külföldi kutató sem akar Magyarországon – maradni, mivel a csúcspozíciókat általában minden ország saját állampolgáraival tölti be. Így ritka, hogy külföldi más országban megragadjon, végleg letelepedjen. Érdekes, hogy a biológusok és a számítástechnikusok már 2006 előtt is kutatóhiányt érzéltek Magyarországon a saját tudományterületükön. A geográfusok és jogászok nem tapasztaltak hasonló hiányhelyzetet, sőt a kemény belső versenyt említették meg. Ennek ellenére általában véve ők sem tartottak a harmadik országbeliek bejövételétől, hivatkozva arra, hogy magyar specifikumokat tárgyaló területeken (például Magyarország társadalom- vagy gazdaságföldrajza, illetve a jogterületek nagy többsége) behozhatatlan előnyei vannak az itt élőknek és kutatóknak, a helyismerettel rendelkezőknek. Megjegyezték, hogy a szegényes kutatási feltételek (kevés rendes könyvtár, anyagok nehéz feldolgozhatósága) és a magyar nyelv miatt nem vagyunk igazán vonzó európai célpont.

Az interjúban a kérdezők külön kitértek a kutatók mobilitását elősegítő uniós irányelv várható magyarországi hatásaira is. *A válaszadók szerint a harmadik országokból származó kutatók elsősorban kiegészítő hatást gyakorolhatnak, másodsorban helyettesíthetik az ideiglenesen külföldön tartózkodó magyar kutatókat és oktatókat, vagy pótolják a hazatérni nem tudókat (nem szándékozókat) és a magyarországi képzésbeli hiányokat.* A rangsorban az itthon dolgozó magyar kutatók *utolsó helyre tették a kiszorító hatást,* és hangsúlyozták, hogy nagy valószínűséggel ez ritkán, egyedi esetekben fog előfordulni.

A harmadik országbeli állampolgár kutatók magyarországi integrációja projekt célja

A projekt ötletét, indokoltságát és aktualitását egyrészt az európai szintéren, az Európai Kutatási Térségben végbemenő változások, másrészt a hazai migrációs politika, stratégia fejlődése adta.

A projekt céljának megfogalmazásakor tisztában voltunk vele, hogy bár az Európai Unióban Európai Kutatási Térségről beszélünk, a harmadik országbeli állampolgár kutatók az Európai Unió projektjeiben csak részben jelennek meg. A harmadik országbeli állampolgárok főként kétoldalú megállapodások, együttműködések keretében vesznek részt kutatásokban, érkeznek kutatási céllal a tagállamokba, így többek között Magyarországra is.

Az is ismeretes volt számunkra, hogy az EU 2004 óta fokozatosan kinyitotta, kinyitja kapuit a harmadik országbeli kutatók, magasan képzett szakemberek előtt külön fogadási eljárások bevezetésével. Ezek a kutatói mobilitás elősegítését szolgáló különjárások irányelvekben öltöttek/ölteneztek testet. Ilyen nevezetesen a harmadik országbeli állampolgároknak az Európai Közösség területén folytatott tudományos kutatás céljából való fogadására vonatkozó különjárásról szóló 2005/71 tanácsi irányelv,¹¹ és a harmadik országok állampolgárai tanulmányok folytatása, diákcsere, javadalmazás nélküli gyakorlat, illetve önkéntes szolgálat céljából történő beutazásának feltételeiről szóló 2004/114/EK tanácsi irányelv.¹² Bár projektünk ideje alatt az Európai

¹¹ HL L 289, 2005.11.03., 15–22. o.

¹² HL C 375, 2004.12.23., 12. o.

Bizottság részéről még tartott az irányelvek hivatalos felülvizsgálata, már számos jel arra mutatott, hogy ezek az irányelvek nem minden területen váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, azaz a harmadik országbeli állampolgár kutatók nem tudják maximálisan kihasználni ezeket a lehetőségeket.

Mindemellett tudtuk azt is, hogy a kutatói mobilitás megragadására nemzeti szinten, így – többek között – Magyarországon sincsenek megfelelő fogalmi keretek; sok esetben nem lehet eldönteni, hogy a migráns kutató esetében státusát tekintve hallgatóról vagy munkavállalóról van-e szó. Ezért projektünkkel nem kevesebbet vállaltunk, mint hogy feltérképezzük a magyarországi helyzetet. Megvizsgáltuk a magyar jogi környezetet, számba vettük, hogy kik is tulajdonképpen az ún. harmadik országbeli állampolgár kutatók, honnan érkeznek, hányan lehetnek Magyarországon, milyen feltételekkel léphetnek be Magyarország területére, milyen jogcímen tartózkodhatnak az országban, milyen intézményekben dolgoznak, milyen tevékenységi formában végezhetnek kutatói tevékenységet, milyen foglalkoztatási formák nyitottak előttük, hogyan és milyen szociális biztonsági ellátásokra jogosultak, miként, mely országban adóznak. Jogi vizsgálatainkat, amely egyrészt a jogszabályi környezet felkutatásából, másrészt a jogszabályok alkalmazásának, végrehajtásának megismeréséből állt, empirikus tapasztalatokkal egészítettük ki. Kutatóközpontokat, harmadik országbeli kutatókat kerestünk fel, s mind a kutatókkal foglalkozó ügyintézőkkel, mind a Magyarországon dolgozó kutatókkal beszélgettünk. Több mint húsz kutatóval készítettünk interjút, amelyben élményeikről, tapasztalataikról, problémáikról faggattuk őket.¹³

A projekt keretében egy nemzetközi konferenciát is szerveztünk, ahol az integrációs kérdéseket olyan tagállami kutatóhelyeket képviselő személyekkel vitattuk meg, mely tagállamokban gyakori a harmadik országbeli kutatók fogadása, vagy az ország, illetve a fogadó intézmény helyzete Magyarországhoz hasonló. A kétnapos konferencián (2011. november 17–18.) a számos hazai és külföldi előadó rávilágított azokra a közös akadályokra, amelyek a tagállamokban, többek között Magyarországon is a harmadik országbeli kutatók integrációjának útjában állnak. A nemzetközi konferencia főbb megállapításainak összefoglalását az az angol–magyar nyelvű kézikönyv tartalmazza, amely egyben a projekt végterméke (Gellérné Lukács 2011).¹⁴ A kézikönyv elkészítésének célja az volt, hogy mintegy hiánypótló útmutatóként segítse a kutatókat, a kutatókat befogadó intézményeket, valamint a hatóságokat a különböző szakterületeken elfogadott szabályok halmazából a migráns kutatók szempontjából legfontosabb területeken. A kézikönyvvel lehetőséget kívántunk nyújtani a szabályok gyakorlati működésének, megvalósulásának, megvalósíthatóságának mélyebb szintű vizsgálatára is. Jelen tanulmány a kézikönyv érlelt esszenciáját tartalmazza, nemzetközi összehasonlítással, egy szakcikk formai és tartalmi követelményeit szem előtt tartva.

¹³ Az interjúkból készült összefoglalót egy migráns portréban jelentettük meg.

¹⁴ Letölthető: www.tullius.hu

Kik a harmadik országbeli kutatók?

A legfontosabb fogalom a témakörben magának a kutatónak a fogalma, hiszen ettől függ, hogy egy adott személyt megilletnek-e – és ha igen, akkor hogyan – a kutatók jogosultságai. Kiindulási pontunk *A foglalkozások nemzetközi osztályozási rendszere* ('International Standard Classification of Occupations, továbbiakban: ISCO)¹⁵ lehetne, azonban ez nem ad támpontot e téren, mivel nem határozza meg, hogy ki minősül kutatónak.

A nemzetközi irodalomban a kutatónak két tág értelemben elfogadott meghatározása ismert. A *Canberra kézikönyv* (OECD 1995) a tudomány és technológia emberi erőforrásaira fókuszál, amikor úgy határozza meg a kutatót, mint aki sikeresen befejezte tanulmányait a felsőoktatásban a tudomány és technológia területén, és hivatalosan nem kvalifikált, de tudományos és technológiai szakmában áll alkalmazásban, ahol a fenti képzés megkívánt. E meghatározás szerint a kutatót a fokozata és szakmája, hivatása alapján határozzák meg. A *Frascati kézikönyv* (OECD 2002) a kutatót mint egy olyan szakembert definiálja, aki az új tudás, termékek, folyamatok, módszerek és rendszerek megalkotásában vagy kivitelezésében részt vesz, valamint az érintett projektet menedzseli. Frascati a hangsúlyt a foglalkozásra és a tevékenységre helyezi, és nem veszi figyelembe a fokozatot, mint a kutatói tevékenység meghatározó kritériumát.

A közösségi/európai jog épít ugyan az OECD fogalmak elemeire, azonban nem vette át őket teljes egészében, illetve nem használja azokat. A harmadik országbeli állampolgároknak az Európai Közösség területén folytatott tudományos kutatás céljából való fogadására vonatkozó különjeljárásról szóló *2005/71 irányelve* ugyanis eltér a fenti fogalmaktól, s a kutatót másképp határozza meg. Mielőtt azonban a kutató meghatározására kitérnénk, további fogalom-meghatározásokat kell eszközölnünk, s azt is meg kell néznünk, kire vonatkozik, kiket céloz meg ez az irányelv. Az irányelv azon *harmadik országbeli kutatókra*¹⁶ vonatkozik, akik három hónapnál hosszabb időtartamra kutatási program végrehajtása céljából, kutatószervezettel kötött fogadási megállapodás keretében érkeznek az EU-ba.¹⁷ Az irányelv, bár több helyen is használja a kutatási

¹⁵ I. ISCO-88 osztályozást:

<http://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/isco/isco88/major.htm>.

¹⁶ Harmadik országbeli személynek minősül minden olyan személy, aki az EK Szerződés 17. cikkének (1) bekezdése (ma EUMSZ 20. cikk) értelmében nem uniós polgár. Az a tény, hogy Dánia és az Egyesült Királyság úgy döntött, hogy az irányelvet nem alkalmazza, nem jelenti azt, hogy az EU valamelyik tagállamába érkező dán vagy angol kutatót az irányelv hatálya alá tartozóként kellene kezelni. Az Egyesült Királyságba és Dániába érkező harmadik országbeli kutatók esetében – opt-out okán – nem az EU-ban lefektetett külön eljárás, hanem a nemzeti jogszabályok alkalmazandók. Más a helyzet Írországgal, amely alkalmazza a területére érkező kutatók esetében az irányelvet.

¹⁷ Az irányelv nem vonatkozik azon kutatókra, akik három hónapnál rövidebb időre érkeznek, továbbá azon kutatókra sem, akik ugyan három hónapnál hosszabb időtartamra jönnek kutatói, azonban nem kutatószervezettel kötött fogadási megállapodás keretében, hanem például foglalkoztatásra irányuló jogviszony keretében, vagy kiküldetésben. Továbbá az irányelvet nem lehet alkalmazni olyan harmadik országbeli diákok esetében sem, akik ugyan három hónapnál hosszabb ideig kutatnak egy tagállamban, de doktorandusként. Az ilyen diákként, kutatási tevékenységet folytató doktoranduszhallgatók esetében a harmadik országok állampolgárai tanulmányok folytatása, diákcsera, javadalmazás nélküli gyakorlat,

program kifejezést – például célkitűzés, hatály, fogadási megállapodás minimum kelléke –, a jelentését nem határozza meg. Meghatározza azonban a *kutatást mint az ismeretanyag növelése érdekében szisztematikusan végzett alkotómunkát, beleértve az emberi, kulturális és társadalmi ismeretek növelését, valamint ezen ismeretanyag új alkalmazásokra való használatának kidolgozását*. Az irányelv tárgyi hatálya csak a szűkebb értelemben vett kutatásra vonatkozik, mert az ismeretek növelését, azaz új ismeret megszerzését, illetve a meglévő ismeretek új felhasználási módját – ami a felhasználás újdonsága tekintetében új ismeretnek minősül – kell, hogy célozza a munkavégzés. A meglévő ismeretanyag fejlesztését nem, annak pusztán az alkalmazását célzó munkavégzés tehát nem minősül kutatásnak, így arra nem alkalmazható ez az irányelv.

Meghatározza az irányelv a *kutató* fogalmát is: *harmadik ország állampolgára, aki olyan megfelelő felsőfokú képzéssel rendelkezik, amely doktori programokban való részvételre jogosít fel, és akit valamely kutatószervezet kiválasztott egy olyan kutatási program megvalósítására, amelyhez a fenti képzés általában szükséges*. Mindezeknek a definícióknak az összeolvasásából kiderül, hogy a jogalkotó a kutatási program kidolgozása kapcsán valószínűleg kizárólag a kutatószervezet kutatási programjára gondolt, így *amennyiben a kutató egyéni kutatási programot kíván folytatni, rá az irányelv nem alkalmazandó, vagyis az egyéni kutató a közösségi jog szerint – azaz e szerint az irányelv szerint – nem kutató*. Az irányelv alkalmazása szempontjából fontos kitétel, hogy a kutatót a kutatószervezet kiválassza a kutatási programra. Nem kiválasztott, ezért nyilván fogadási megállapodást sem kötött kutató esetében nem alkalmazandó a kutatói irányelv.¹⁸

Valószínű, hogy – a fentebb említettel ellentétben – a jogalkotót olyan szándék vezette, hogy tágan határozza meg a kutató fogalmát, különös tekintettel a preambulum 8. bekezdésére: „[...] az ezen irányelv alapján potenciálisan jogosult harmadik országbeli kutatókat a képzésükkel és a megvalósítani kívánt kutatási programmal összhangban tágan kell meghatározni.” A tág személyi kör meghúzását, valamint a tagállamok átültetési szabadságának nagy mozgásterét támasztja alá a (11) preambulum is, amely szerint: *„A tagállamok hasonló szabályokat alkalmazhatnak olyan harmadik országbeli állampolgárok esetén, akik a nemzeti jogszabályokkal vagy közigazgatási gyakorlattal összhangban egy kutatási program keretében kérelmezik fogadásukat felsőoktatási intézményben folytatandó oktatás céljából.”* Ebből az is következik, hogy ha egy kutató csak oktatni kíván egy kutatási projektben, akkor nem hivatkozhat sikeresen ennek az irányelvnek az alkalmazására, kivéve, ha a tagállam a számára is biztosítja ezt a tartózkodási engedélytípust.

Az a harmadik országbeli kutató, aki az irányelv hatálya alá tartozik, s olyan tartózkodási engedélyt kap, amely a kutató kifejezést tartalmazza, nem tartozik a harmadik országbeli állampolgárok magas szintű képzettséget igénylő munkavállalás céljából való belépésének és tartózkodásának feltételeiről szóló 2009/50/EK irányelv (ún. Kék Kártya irányelv) hatálya alá, s ezért nem kaphat a kutatói célú tartózkodási engedély mellett EU Kék Kártyát is.

illetve önkéntes szolgálat céljából történő beutazásának feltételeiről szóló, 2004. december 13-i 2004/114/EK tanácsi irányelv alkalmazandó.

¹⁸ Ilyen esetben célszerű EU Kék Kártya kérelmet benyújtani, s Kék Kártyásként belépni az adott tagállamba.

A Kék Kártya irányelvet azon harmadik országbeli állampolgárokra kell alkalmazni, akik *magas szintű képzettséget igénylő munkavállalás céljából kérelmezik valamely tagállam területére történő belépésük engedélyezését*. A magas szintű képzettséget igénylő munkavállalás közösségi szinten lett meghatározva, amely fogalom ismeretes az uniós polgárok esetében a személyek szabad mozgása területén alkalmazott meghatározással. Így minden olyan nem uniós személy munkavállalása annak számít, *aki másvalakinek az irányítása alatt vagy másvalaki számára végzett valódi és tényleges munkavégzés céljából az adott tagállamban munkavállalóként a nemzeti munkajogi jogszabályok és/vagy a nemzeti gyakorlat szerinti védelemben részesül, a jogviszonyra való tekintet nélkül, fizetést kap, és rendelkezik a megfelelő és konkrét kompetenciával, amelyet felsőfokú szakmai képzés bizonyít*.¹⁹

Felsőfokú szakmai képzés minden olyan képzés, amelyet felsőfokú képzés megszerzését tanúsító okirat igazol, vagy ettől eltérve – amennyiben azt a nemzeti jogszabályok lehetővé teszik – legalább ötéves, a felsőfokú képzéssel összehasonlítható olyan szakmai tapasztalat, amely a munkaszerződésben vagy a kötelező érvényű állásajánlatban meghatározott szakma vagy ágazat terén releváns.²⁰

E meghatározásból egyértelműen következik, hogy *a kutatói tevékenység kimeríti a magas szintű képzettséget igénylő munkavállalást*. Az irányelv azonban explicite kimondja, hogy nem alkalmazandó azokra, akik kutatási projektek végzése céljából a 2005/71/EK irányelv szerinti kutatóként kérelmeznek tartózkodást valamely tagállamban. Egyértelmű, hogy az a kutató, aki még nem kérelmezte a 2005/71/EK irányelv szerinti kutatóként megvalósuló tartózkodását vagy az már lejárt, folyamodhat EU Kék Kártya iránt.

A kutatói irányelv és a Kék Kártya irányelv fogalmainak egybevetéséből következik, hogy *közösségi szinten a kutatói irányelv hatálya alá tartozó kutatók esetében a szűk értelemben vett kutatókról, azaz a klasszikus kutatókról, míg a Kék Kártya irányelv hatálya alá tartozók esetében a tágabb értelemben vett kutatókról beszélünk*.

A Kék Kártya irányelv a migráció kezelésében néhány területen fenntartja a tagállami hatáskört. A megmaradt tagállami hatáskörök, illetve az a tény, hogy az irányelv az eredeti javaslathoz képest felhígult, azt eredményezte, hogy az amerikai mintára szabott EU Kék Kártya ma nem az egyetlen és kizárólagos tartózkodási engedélyforma a magasan képzett szakemberek számára. Közösségi szinten is háromféle engedélytípus létezik: (1) kutatói tartózkodási engedély, (2) tanulmányi célú tartózkodási engedély (PhD-hallgatók), valamint (3) EU Kék Kártya. Emellett léteznek a tagállamok által létrehozott, magasan képzett szakemberek vonzása céljából kiadott nemzeti engedélytípusok is. Megállapítható tehát, hogy egy harmadik országbeli kutató esetében, aki történetesen magasan képzett szakembernek is minősül, esetről esetre kell mérlegelni a különböző irányelvek által biztosított jogokat, kötelezettségeket, valamint a foglalkoztatókat terhelő kötelezettségeket, továbbá a nemzeti tartózkodási engedély nyújtotta előnyöket és hátrányokat. Jelenleg mindezt összevetve választható ki, hogy egy kutatónak milyen kérelmet érdemes az érintett tagállamban benyújtania. Ha a kutatóintézet nem akkreditált, vagy akkreditált ugyan, de nem kíván kutatási megállapodást kötni vagy pénzügyi felelősséget vállalni a kutatóért, akkor a kutatói tartózkodási engedélytípus helyett érdemes Kék Kártyát igényelni.

¹⁹ 2. cikk b) pont.

²⁰ 2. cikk g) pont.

Ez a sokszínűség és sokféleség tükröződik vissza a magyar jogban is. Ugyanis ma Magyarországon külföldi kutató az a személy, aki a *szabad belépés és tartózkodás jogával nem rendelkező, az EU-n kívüli ország állampolgára, azaz ún. harmadik országbeli állampolgár*, aki vagy *kutatási tevékenységet végez Magyarországon, vagy az uniós terminológia szerinti magasan képzett személy, aki egyébként kutatást végez(het)*.

Az ilyen harmadik országbeli állampolgár, akinek utazási, tartózkodási célja *kutatási tevékenység folytatása, klasszifikálása, besorolása – a magyar jog szerint – egyetlen jogi kategóriába igencsak nehéz*. Ugyanis ez a csoport többféle jogi helyzetű személyből állhat össze a külföldiek beutazására, tartózkodására vonatkozóan. Ennek illusztrálásaként a harmadik országbeli személy idegenrendészeti besorolása a hatályos szabályozás²¹ szerint a következő lehet:

- bevándorlási, letelepedési engedélyt szerzett, és ily módon szabadon tartózkodik Magyarországon, esetleg szabadon tud belépni másik uniós tagállamba, és szabadon kapcsolódhat be kutatási tevékenységbe, mivel nincs szüksége munkavállalási engedélyre;
- menekült vagy egyéb védelem alatt álló migráns, aki itt marad, és kutatási tevékenységbe kapcsolódik, hiszen számára nem kell munkavállalási engedély, s másik tagállamba például egy konferenciára elutazhat és visszatérhet;
- hontalanként elismert, aki kutatási tevékenységbe kapcsolódik;
- másik uniós tagállamban tartósan élő (EGT tartózkodási engedéllyel vagy menekültként elismert) migráns, aki munkavállalóként érkezik, és kutatási tevékenységbe kapcsolódik, ideiglenes letelepedési engedélyt kér e célból;
- vízummentesen belépő (elvileg turista), hogy előkészítse a munkavállalását, kutatási tevékenységét;
- tartózkodási engedéllyel itt tartózkodó migráns, akinek nem kell munkavállalási engedély;
- tartózkodási vízummal, engedéllyel itt lévő, aki munkavállalási engedélyt szerzett, munkavállalás vagy tanulás a célja, amely még kutatási munkába történő bekapcsolódást is biztosít számára;
- Kék Kártyával rendelkező, magasan képzett munkavállaló vagy kutatói fogadási megállapodás alapján hazai kutatóintézethez, egyetemhez érkező/érkeztetett személy, aki a megállapodás lejártáig végzi a kutatási munkát, majd hazatér.

A helyzetet tovább nehezíti, hogy a külföldiek beutazására és tartózkodására vonatkozó szabályok, azaz az idegenrendészeti szabályok az első, a legalapvetőbb és a legfontosabb szabályok, lényegében erre épülnek rá, ezekkel kombinálódnak az egyéb jogállási, jogviszonyokból eredő szabályok, előnyök, hátrányok. Az *idegenrendészeti jogszabályokban meghatározott státusok, jogállások szolgálnak alapul a különböző ágazati jogszabályok személyi hatályának meghatározásában*, természetesen a jogalkotói szándéktól függően.

²¹ Legfontosabb jogszabály e területen a 2007. évi II. törvény a harmadik országbeli állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról, valamint a 114/2007. (V. 24.) Korm. rendelet a 2007. évi II. tv. végrehajtásáról.

A fentebb felsorolt személyi kategóriák így vagy úgy mind végezhetnek kutatást, kutatáshoz fűződő tevékenységet Magyarországon. A *projekt fókuszcsoportját azonban „csak” a kutatói megállapodással érkezők (szűkebb értelemben vett kutatók), a PhD-s diákok és a kereső tevékenységet folytatók adták.* Elméleti szinten vizsgáltuk ugyan a magasan képzett, ún. Kék Kártyás munkavállalók (tágabb értelemben vett kutatók) helyzetét is, azonban a Kék Kártya 2011. augusztusi bevezetése, s ebből eredően az idő rövidsége, a tapasztalatok hiánya nem tette lehetővé, hogy az intézménnyel és a hozzá kapcsolódó jogosultságokkal a gyakorlat szempontjából igazán eredményesen és hatékonyan foglalkozzunk.

Harmadik országbeli kutatók száma Magyarországon az idegenrendészet tükrében

Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy hány harmadik országbeli kutató van Magyarországon, egyáltalán nem könnyű. *Kutatókra vonatkozó statisztika, rendszeres statisztikai adatgyűjtés ugyanis nincsen.* Ennek részben az az oka, hogy kutatói tevékenységet – amint azt fentebb láttuk – nemcsak kutatói célú tartózkodási engedéllyel lehet végezni. Más beutazási és tartózkodási céllal érkező harmadik országbeli állampolgárok is vehetnek részt kutatásban, végezhetnek kutatást, így például a tanulmányi célú tartózkodással Magyarországon tartózkodó diákok tanulmányaik mellett, illetve ennek keretében végezhetnek kutatást, vagy kutatók érkezhetnek magán-kutatóintézetekhez, laboratóriumokba is kereső tevékenység folytatása céljából. *Mivel a kutatók számára vonatkozóan egyrészt nincs kötelező adatszolgáltatás,²² másrészt a fentebb felsorolt tartózkodási célok közül nem kerül leválogatásra az, aki ténylegesen kutat, a meglévő statisztikák nem adnak pontos adatot arra nézve, hogy hány harmadik országbeli kutató kutat az adott évben Magyarországon.*

Amit biztosan tudunk,²³ hogy a kutatási célból benyújtott „C” típusú vízumkérelmek (azaz a három hónapot meg nem haladó tartózkodásra szóló kérelmek) száma az elmúlt években 500 körül mozgott (2008-ban 571, 2009-ben 535, 2010-ben 501, s 2011 szeptemberéig 441 a becsült szám). 2008-ban és 2009-ben szép számmal fordultak elő orosz és ukrán kérelmek, számuk azonban jelentősen lecsökkent 2010-ben és 2011-ben. A kínai kérelmek száma 2010-ben – az előtte lévő évek és a 2011-es év kérelmeivel összehasonlítva – kiugróan magas volt. A szerb-montenegrói kérelmek száma 2008-ban közel azonos volt a kínai kérelmekével, azóta azonban számuk elenyésző. Az indiai kérelmek száma 2009-ben volt a legmagasabb, 2011-ben csökkenést mutatott. Megcsappant a dél-afrikai kérelmek száma is 2011-ben, helyette viszont 2010-ben és 2011-ben jelentősen nőtt a moldáv kérelmek száma.

Három hónapot meghaladó időtartamú tartózkodás esetén az összes tartózkodási engedély száma 2009-ben 32 254 volt, míg 2010-ben 37 032. A kereső tevékenység folytatása céljából kiadott engedélyek száma 2010-ben több volt (16 060), mint 2009-ben (14 043). Szintén nőtt a tanulmányok folytatása céljából kiadott engedélyek száma

²² Talán segít a helyzeten, ha az EU felé a jövőben kötelezővé válik az adatszolgáltatás.

²³ A kapott statisztikákat dr. Tüske Ritától, a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal Vízum és Tartózkodási Osztályának vezetőjétől kaptuk a 2011. november 17–18-án Budapesten megrendezett konferencián. Az előadás power point verziója letölthető a www.tullius.hu weboldalról.

2010-ben (11 179, míg 2009-ben csak 9 814.) Egyéb célú tartózkodási engedéllyel is végezhető kutatás Magyarországon, ezért számuk szintén tájékoztató jellegű lehet: 2010-ben 2451 fő, 2009-ben 2685 fő kapott ilyen.

A kifejezetten kutatási célú tartózkodásra beadott kérelmek száma évről évre nem nagy, szinte „elvesznek” a nagyobb halmazt képviselő jogcímekben, ezért nem is csoda, hogy rendszeres gyűjtésük nem jellemző. 2008-ban csupán 31 ilyen kérelmet nyújtottak be, ebből egyet elutasítottak, és 27-et engedélyeztek. A legnagyobb kutatói létszámot az indiaiak és törökök adták 4-4 fővel. Őket az amerikaiak, oroszok, vietnamiak és egyiptomiak követték 2-2 fővel. A szerb-montenegrói kérelmezők száma 2008-ban viszonylag magas volt, ám azóta – a nyugat- és dél-balkáni vízumliberalizáció miatt, ami Szerbiával, Montenegróval és Albániával szemben törölte el a vízumkötelezettséget – az ilyen állampolgárokból álló személyi kör tulajdonképpen nullára redukálódott. 2009-ben az összlétszám már jóval magasabb volt, 52 kérelmet adtak be, amelyből az engedélyezett 44 fő volt. Ebben az évben is az indiaiak képviselték a legnagyobb kutatói csoportot 15 fővel. Őket követték az egyiptomiak 5 fővel, majd harmadik legnagyobb kutatói csoportként az oroszok jelentek meg 3 fővel. Bármilyen meglepő is, szép számmal megjelentek a dél-afrikai kutatók. Ennek oka, hogy a Magyar Köztársaságnak és Dél-Afrikának van egy kutatási együttműködési megállapodása. Ahhoz képest, hogy Magyarország a dél-afrikai állampolgárok számára nem gyakori célország, az onnan érkező kutatók száma eléggé magas.

Tovább nőtt a kérelmek száma 2010-ben, amikor immár 63 kérelmet nyújtottak be, amelyből 58 fő kutatói tartózkodását engedélyezték. Legnagyobb létszámban még mindig az indiaiak (9 fő) voltak képviselve, őket követte 6 iráni kutató, majd a szerbek, kínaiak és ukránok 5-5-5 fővel. 2010-ben láttunk horvát kutatói tartózkodási célú kérelmet is, szám szerint kettőt, amely eddig korábban nem volt. Míg 2008-ban 4 török kérelmet láttunk, a későbbi években egyetlen ilyen kérelem sem volt. Ami jelentős változás, hogy míg a 2010 előtti időszakban gyakorlatilag nem is volt moldáv állampolgárságú kérelmező, 2010-ben és 2011-ben az ő számuk jelentősen megnőtt, és már az indiai és dél-afrikai kérelmezők számával azonos. 2011 szeptemberéig a kutatási célú tartózkodásra beadott kérelmek száma 60 volt, amelyből elutasításra nem került sor, s 49 fő tartózkodását engedélyezték. A kérelmek számszerű megoszlása annyiból érdekes, hogy 6 japán engedélyezett kérelmet találunk, amely jelenleg vezet a sort, maga mögé utasítva az engedélyezett indiai kérelmeket (5). Tekintettel azonban arra, hogy a konferencia idején, 2011 novemberében még eljárások voltak folyamatban, a 2011. évben is az indiaiak képezhetik a jellemző kutatói csoportot Magyarországon, az esetleges legnagyobb iráni csoport mellett (7 fő). Emellett Dél-Koreából 5 fő, Kínából 5 fő és Pakisztánból 4 fő kapott tartózkodási engedélyt.

Azok a személyek, akik a Bevándorlási és Állampolgársági Hivataltól kutatási célú tartózkodási engedélyt kaptak, klasszikus kutatóknak nevezhetők: ők azok, akik a 2005/71 irányelv alapján három hónapnál hosszabb időtartamra kutatási program végrehajtása céljából, kutatószervezettel kötött fogadási megállapodás keretében érkeznek Magyarországra.

A klasszikus értelemben vett kutató, aki a 2005/71/EK irányelvben meghatározott fogadási eljárás keretében kiadott kutatási célú tartózkodási engedéllyel kutat Magyarországon, csak olyan intézménynél dolgozhat, amely akkreditáltta magát. Ez fordítva is igaz: bármely kutatószervezet, amely a 2005/71 irányelvben meghatározott fogadási eljárásnak megfelelően kíván kutatót fogadni, csak úgy teheti, ha akkreditáltja ma-

gát.²⁴ Az akkreditáció során a nemzeti akkreditáló szervezet – jelenleg a Nemzeti Innovációs Hivatal – hivatalosan elismeri és igazolja, hogy a kutatást folytató jogi személy vagy jogi személyiség nélküli gazdasági társaság (kutatószervezet) alkalmas kutató fogadására. Az akkreditált kutatószervezet számára a Hivatal öt évig hatályos, és alkalmanként öt évre megújítható akkreditációs tanúsítványt ad ki.²⁵

A tagállamok által előzetesen akkreditált kutatószervezetek jogosultak arra, hogy kutatási program végrehajtása céljából harmadik ország állampolgárával fogadási megállapodást írjanak alá. A fogadási megállapodásban a kutató vállalja a kutatási program megvalósítását, a szervezet pedig vállalja a kutató e célból való fogadását.

Bár a *Magyarországon akkreditált intézmények köre tág*, a kutató célú tartózkodásra beadott kérelmek száma alapján megállapítható, hogy a külföldi kutatókat jellemzően foglalkoztató *tudásközpontok ma Magyarországon a Magyar Tudományos Akadémián, a Debreceni Egyetemen, a Szent István Egyetemen, a Közép-Európai Egyetemen és a Budapesti Corvinus Egyetemen találhatók.*

Más a helyzet az olyan kutatóközpontokkal, amelyek nem költségvetési forrásból gazdálkodnak, hanem *magán-kutatóintézmények, laboratóriumok vagy vállalkozások.* Bár az ilyen intézmények is kérhetik akkreditációjukat, az ő esetükben *talán gyakoribb-nak mondható, hogy a náluk kutató nem a klasszikus értelemben vett kutató, mivel ők a tágabb értelemben vett harmadik országbeli kutatók, és kereső tevékenység folytatása vagy egyéb célú tartózkodási engedéllyel tartózkodnak Magyarországon.* Az ilyen jogcímen kiadott engedélyekből azonban nem állapítható meg, hogy ki a tényleges, valódi kutató.

A kutatói tevékenység végzésének formái Magyarországon

A projekt során megvizsgáltuk a harmadik országbeli kutatókat körülvevő magyar jogi környezetet is. Kétnyelvű kézikönyvünkben részletesen kitértünk arra, hogy a harmadik országbeli állampolgár milyen feltételekkel léphet be Magyarország területére, milyen jogcímen tartózkodhat az országban, milyen tevékenységi formában végezhet kutatói tevékenységet, milyen foglalkoztatási formák nyitottak a kutatók előtt, hogyan és milyen szociális biztonsági ellátásokra jogosultak, miként, mely országban adóznak, hogyan tudnak ingatlant vásárolni vagy bérelni, hogyan szerezhetnek magyar állampolgárságot. Ebből a jogszabályhalmazból csak a két legfontosabb területre térünk ki a cikkünkben, nevezetesen a tevékenység végzésének lehetséges formáira, valamint a kereső tevékenységhez fűződő szociális biztonságra, szociális védelemre, mert ezek azok a kérdések, amelyek nemcsak Magyarországon, hanem uniós szinten is a migráció legfontosabb kérdései (Berghman–Schoukens 2011).

A magyar jog számos olyan jogviszonyt szabályoz, amely elsősorban a jogviszony valamelyik alanyának – tágabb értelemben vett – munkavégzésére irányul. A legkézen-

²⁴ Az akkreditált kutatószervezetek listája a nemzeti akkreditáló szervezet oldalán elérhető: www.nih.gov.hu

²⁵ Az akkreditálásra vonatkozó részletszabályok a harmadik országbeli állampolgár kutatókat fogadó kutatószervezetek akkreditációjáról, valamint a fogadási megállapodásról szóló 181/2007. (VII. 6.) Korm. rendeletben találhatók.

fekvőbb a *munkaviszony*, ez alkotja a munkavégzésre irányuló jogviszonyok túlnyomó többségét. Mivel migráns kutató alatt nem csupán a szűkebb értelemben vett tudományos kutatási tevékenységet végzőket értjük, hanem a magas szintű képzettséggel rendelkező személyeket is, e személyek foglalkozások szűkeit láthatják el. A munkaviszonyra – a cikk írásakor már – a Munka Törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. tv. (a továbbiakban: Mt.) vonatkozik.

Az Mt. 34. §-a tartalmazza a munkavállaló ismérveit, amelyek között állampolgársági követelmény nincs, tehát *nincs akadálya a harmadik országbeli állampolgár munkavállalóként való foglalkoztatásának*. Ugyanakkor az Mt. 192. § (3) bekezdése szerint, *ha a munkaviszony létesítéséhez hatósági engedély szükséges, a munkaviszony legfeljebb az engedélyben meghatározott időtartamra létesíthető*. Az engedély meghosszabbítása esetén az újabb határozott idejű munkaviszony tartama – a korábban létesített munkaviszony tartamával együtt – meghaladhatja az öt évet. A hatósági engedély ilyen esetben a munkavállalási engedély. *„Az engedélyezési kötelezettség alá tartozó foglalkoztatásra irányuló jogviszony létesítéséhez szükséges szerződés csak a munkavállalási engedély vagy az EU Kék Kártya beszerzését követően köthető meg.”*²⁶ Az engedélyeztetés kérdéseit a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvény (a továbbiakban: Flt.) és az abban foglalt felhatalmazás alapján, illetve a harmadik országbeli állampolgárok Magyar Köztársaság területén történő engedélymentes foglalkoztatásának szabályairól szóló 355/2009. (XII. 30.) Korm. rendelet határozza meg.

Az Flt. értelmében főszabály szerint *a foglalkoztatásra irányuló jogviszonyok munkavállalási engedélykötelesek*, vagy a magas szintű képzettséget igénylő munkavállalás és tartózkodás céljából kiállított engedély (*EU Kék Kártya*) alapján létesíthetők.²⁷ Az Flt. azonban nem határozza meg, hogy mit ért foglalkoztatásra irányuló jogviszonyok alatt. Ezt a 355/2009. (XII. 30.) Korm. rendelet értelmezi, amely szerint foglalkoztatásra irányuló jogviszony minden olyan jogviszony, amelyben a jogviszony tárgya a harmadik országbeli állampolgár által a foglalkoztató részére ellenérték fejében végzett munka, ideértve azt is, ha a harmadik országbeli állampolgár foglalkoztatására

- meghatározott munka elvégzéséhez szükséges begyakorlottság megszerzését célzó képzés (betanító képzés) során, továbbá
- a belföldi foglalkoztatóval kötött megállapodás teljesítése érdekében külföldi székhelyű munkáltatóval fennálló jogviszonya alapján

kerül sor.

Vannak azonban olyan esetek, amikor a munkavégzés, a foglalkoztatásra irányuló jogviszony engedélymentes.²⁸ *A mentességi esetek között vannak kifejezetten a magasan képzetteket és kutatókat érintő lehetőségek,*²⁹ emellett vannak olyan egyéb engedélymentes esetek is (például nemzetközi szervezetnek végzett munka, vezető tisztség-

²⁶ Flt. 7. § (1) bekezdés.

²⁷ A foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvény 7. §-a.

²⁸ Lásd a harmadik országbeli állampolgárok Magyar Köztársaság területén történő engedélymentes foglalkoztatásának szabályairól szóló 355/2009. (XII. 30.) Korm. rendelet 2. § (1) bekezdését.

²⁹ Lásd ugyanitt a 10., 12., 13., 17., 21. pontot. Uo. 10., stb.

viselői jogviszony), amelyek keretei között szintén ellátható nívós szakmai tevékenység.

A munkavállalási engedélyeztetés szempontjából irreleváns, hogy a harmadik országbeli kutató foglalkoztató foglalkoztató a privát vagy a közszféra foglalkoztatója, mivel a 355/2009. (XII. 30.) Korm. rendelet szerint foglalkoztatónak minősül egyrészt az, akinek a részére a harmadik országbeli állampolgár foglalkoztatásra irányuló jogviszony alapján munkát végez, másrészt, aki külföldi székhelyű vállalkozással kötött megállapodást, és a megállapodás teljesítése érdekében a harmadik országbeli állampolgárt foglalkoztatja, továbbá foglalkoztató az is, akivel a kötött megállapodás teljesítése érdekében a harmadik országbeli állampolgár a Magyar Köztársaság területén munkát végez.³⁰

Ennek megfelelően azon foglalkoztatásra irányuló jogviszonyok közül, amelyben harmadik országbeli kutató foglalkoztatása lehetséges, ki kell emelni a közalkalmazotti jogviszonyt is, amelyet a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. tv. (a továbbiakban: Kjt.) szabályoz. A közalkalmazott olyan, állami – központi és helyi önkormányzati – szervnél dolgozó személy, aki – a köztisztviselővel és a kormánytisztviselővel szemben – közhatalmat nem gyakorol. A közalkalmazottá válás feltételeit a Kjt. 20. § (2) bekezdés tartalmazza. Ennek c) pontja értelmében *közalkalmazotti jogviszony magyar állampolgárságú, vagy külön jogszabály szerint a szabad mozgás és tartózkodás jogával rendelkező, illetve bevándorolt vagy letelepedett személlyel létesíthető*. Ugyanezen szakasz (3) bekezdése a feltételek szigorítására, illetve részben enyhítésére ad felhatalmazást a Kjt.-t végrehajtó jogszabályok számára. Végrehajtási jogszabály a jogviszony létesítéséhez az állampolgársági feltétel alól mentesítést adhat. A közalkalmazotti állásokhoz való *hozzáférés korlátait* a keretszabályozás miatt ezért nem törvényi, hanem *rendeleti szinten kell keresni*. A Kjt. főszabálya a magyar állampolgárság megkövetelése. A második pontban szereplő magyar állampolgárság előírása csak arra az esetre értelmezhető, ha a (2) bekezdés által lehetővé tett szabad mozgás és tartózkodás jogával rendelkező, illetve bevándorolt vagy letelepedett személy közalkalmazotti jogviszony-létesítését kívánja megakadályozni a jogalkotó. Kiemelendő ugyanakkor, hogy e jogállású személyek közalkalmazottá válását csak külön jogszabály teheti lehetővé, az nem a Kjt.-ből következik. A szabad mozgás és tartózkodás jogával rendelkező, illetve bevándorolt vagy letelepedett személy közalkalmazotti jogviszonya *külön jogszabályon* alapul, míg a (3) bekezdés szerinti állampolgársági feltételek enyhítés vagy -szigorítás a *Kjt.-t végrehajtó jogszabályon*, így előfordulhat, hogy a két, egymásra tekintettel nem lévő jogszabály közül az egyik mentességet, a másik pedig szigorítást tartalmaz az állampolgárság tekintetében. Külön is hangsúlyozni kell, hogy a fenti alkalmazási nehézség a migráns kutatókat csak akkor érintheti, ha a szabad mozgás vagy tartózkodás jogával rendelkeznek, ha bevándorolt vagy letelepedett jogállásúak.

Abban az esetben, ha a harmadik országbeli kutató a közszféra kutatóintézeteknél kíván elhelyezkedni, figyelembe kell venni a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvénynek a Magyar Tudományos Akadémia irányítása alá tartozó költségvetési szerveknél, illetve más kutató- és kutatást kiegészítő intézeteknél történő végrehajtásáról szóló 84/2011. Korm. rendeletet. A kormányrendelet hatálya kiterjed a költségvetési szervként működő kutatóközpontokra, kutatóintézetekre; a jogszabály eltérő rendelkezése hiányában a nem kutatóintézetként működő költségvetési szerveknél

³⁰ Lásd ugyanitt a 1. § (3) bekezdés 3. pontot. Uo. 1. stb.

(ide nem értve a felsőoktatási intézményeket) tudományos kutatói munkakörökben és a Magyar Tudományos Akadémia irányítása alá tartozó, kutatást kiegészítő (támogatott kutatóhelyeket fenntartó, szolgáltató, jóléti) költségvetési szerveknél foglalkoztatottak közalkalmazotti jogviszonyára.³¹ A kormányrendelet 2. §-a szerint a munkáltatónál magasabb vezető és vezető megbízással rendelkező, illetve a pénzügyi kötelezettségvállalásra jogosult nem vezetői megbízással nem rendelkező közalkalmazottak esetében a magyar nyelv tudása alkalmazási feltétel. A kormányrendelet semmilyen részletszabályt nem tartalmaz a Kjt. 20. §-a tekintetében, így a *Kjt. főszabálya, a magyar állampolgárság alkalmazási feltétel*.

Vizsgálataink alapján arra jutottunk, hogy *a munkaviszony és a közalkalmazotti jogviszony az a két foglalkoztatási forma, amely a szűkebb értelemben vett kutatók (klasszikus kutatók) számára kizárólagos, míg a tágabb értelemben vett kutatók számára tipikus foglalkoztatási forma a munkavégzésre irányuló jogviszony lehet*. További munkavégzési formák ugyan léteznek, de csak kivételesen elérhetők a harmadik országbeli migránsok számára. Ennek oka, hogy ezen munkavégzésre irányuló jogviszonyok lényegi vonása a közhatalom gyakorlásában való részvétel. Éppen e speciális feladat miatt e munkavégzésre irányuló jogviszonyok esetében a magyar állampolgárság megkövetelése általános kritérium.³²

A kutató magyarországi munkavégzésének további formája – amint azt a fentiekben már említettük – a *fogadási megállapodás*. A fogadási megállapodás intézménye a 2005/71/EK tanácsi irányelv átültetésével honosodott meg a magyar jogban. A tagállamok által előzetesen akkreditált kutatószervezetek jogosultak arra, hogy kutatási program végrehajtása céljából harmadik ország állampolgárával fogadási megállapodást írjanak alá. A fogadási megállapodásban a kutató vállalja a kutatási program megvalósítását, a szervezet pedig vállalja a kutató e célból való fogadását. A fogadási megállapodás tulajdonképpen egy ún. atipikus szerződés, atipikus foglalkoztatási forma. Az irányelv nem írja elő a tagállamok számára, hogy a foglalkoztatás milyen jogviszony keretében történjen, a lényeg az, hogy a fogadási megállapodás mindkét szerződő fél (kutatószervezet és kutató) jogait és kötelezettségeit tartalmazza. Az irányelv tehát azt sem írja elő, hogy a fogadási megállapodás mellett más, foglalkoztatásra, kutatásra vonatkozó szerződés is legyen a kutató és a kutatószervezet között. Az irányelv értelmében a tagállamok a kutatási célú tartózkodási engedélyt a fogadási megállapodás alapján bocsátják ki, amennyiben a belépés és tartózkodás feltételei teljesülnek. A magyar jogszabályi környezetből³³ azonban következik, hogy a foglalkoztatáshoz nem elég csupán a fogadási megállapodást megkötni a harmadik országbeli kutatóval, e mellett további jogvi-

³¹ 84/2011. Korm. rendelet 1. §.

³² A munkaviszonyon túl munkavégzésre irányulnak a közszolgáltatások nyújtásához, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a fegyveres szervek működtetéséhez szükséges személyi állomány különböző jogviszonyai is. Így beszélhetünk többek között a közalkalmazottak, a köztisztviselők, a kormánytisztviselők, a bírák szolgálati, az ügyészek szolgálati, a „jogi tanácsadók”, a közjegyzők, az önálló bírósági végrehajtók, a fegyveres szervek hivatásos állományú tagjainak szolgálati jogviszonyáról. E jogviszonyok sajátossága abban áll, hogy a munkát végzők tevékenységét részben vagy egészben korlátok közé szorítják.

³³ A fogadási megállapodásra vonatkozó részletszabályokat a harmadik országbeli állampolgár kutatókat fogadó kutatószervezetek akkreditációjáról, valamint a fogadási megállapodásról szóló 181/2007. (VII. 6.) Korm. rendelet tartalmazza.

szonyra vonatkozó szerződés, jellemzően munkaszerződés szükséges. Könnyebbség ugyanakkor, hogy a 355/2009. (XII. 30.) Korm. rendelet 2. § (1) bekezdés 21. pontja szerint nem kell munkavállalási engedély a kutató olyan magyarországi kutatási tevékenységéhez, amelyet külön jogszabály rendelkezései szerint, akkreditált kutatószervezettel kötött fogadási megállapodás alapján végez.

A tapasztalatok szerint a magasan képzett harmadik országbeli állampolgárok jelentős hányada doktoranduszként érkezik hazánkba, illetve a fokozatszerzésre irányuló tanulmányai mellett folytat munkát. Ezért át kellett tekinteni egyrészt az arra vonatkozó szabályozást, hogy ők milyen feltételek mellett létesíthetnek hallgatói jogviszonyt, másrészt hogy hallgatói jogviszony mellett milyen tevékenységet végezhetnek.

A doktori képzésre vonatkozó szabályozás gerincét a 2012. szeptember 1-jén hatályba lépett felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény (a továbbiakban Ftv.) adja meg. Ennek egyik végrehajtási rendelete a felsőoktatásban részt vevő hallgatók juttatásairól és az általuk fizetendő egyes térítésekről szóló 51/2007. (III. 26.) Korm. rendelet. Az Ftv.-t a hallgatói munkavégzés tekintetében a Munka Törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. törvénnyel (Mt.) és az Flt.-vel (1991. évi IV. törvény) együtt szükséges értelmezni.

Az Ftv. hatálya kiterjed valamennyi, a Magyar Köztársaság területén folytatott felsőoktatási tevékenységre, valamint a felsőoktatási intézmények hallgatóira. Állampolgári korlátozásokat a hallgatókra vonatkozó finanszírozást érintő rendelkezések között találunk: Minden magyar állampolgárnak joga, hogy az e törvényben meghatározott feltételek szerint felsőoktatási intézményben tanulmányokat folytasson, magyar állami ösztöndíjjal, magyar állami részösztöndíjjal támogatott vagy önköltséges képzésben. Ez a jog megilleti *a) a külön törvény szerint a szabad mozgás és tartózkodás jogával rendelkező személyeket, b) a Magyar Köztársaság területén élő menekültet, menedékest, befogadottat, bevándoroltat, letelepedettet, c) nemzetközi megállapodás alapján a magyar állampolgárokkal azonos elbírálás alá eső külföldit, d) azoknak az országoknak az állampolgárait, amelyekben a magyar állampolgár a viszonyosság elve alapján igénybe veheti az adott állam felsőoktatási szolgáltatásait, e) a szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvény hatálya alá tartozó, de magyar állampolgársággal vagy a szabad mozgás és tartózkodás jogával nem rendelkező személyt, f) a harmadik országbeli állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról szóló törvényben meghatározott – magát magyar nemzetiségűnek valló – harmadik országbeli állampolgárt, feltéve, hogy nem áll a kedvezménytörvény hatálya alatt és magyar állampolgársággal sem rendelkezik, g) magas szintű képzettséget igénylő munkavállalás és tartózkodás céljából kiállított engedéllyel (EU Kék Kártyával) rendelkező harmadik országbeli állampolgárt. A nem említett személy (a még nem letelepedett, illetve nem magyar nemzetiségű harmadik országbeli állampolgár) tanulmányait kizárólag önköltséges formában folytathatja.³⁴*

A felsőoktatás – és ezáltal a doktori képzés is – állampolgárságra tekintet nélkül bárki számára nyitott, aki a felvételhez szükséges feltételeket teljesíti. Doktori képzés esetében ez a mesterképzésben szerzett fokozattal való rendelkezést jelenti.³⁵ Államilag finanszírozott képzésben részt venni azonban csak a magyar állampolgárok és a magyar

³⁴ Ftv. 39. § (1)-(2) bekezdések.

³⁵ Ftv. 53. § (1) bekezdés.

állampolgárokkal azonos megítélés alá eső hallgatók jogosultak. A harmadik országbeli migráns kutatók számára a magyar nemzetiség, az EU Kék Kártya birtoklása, esetleges viszonyosság vagy a bilaterális nemzetközi szerződés léte releváns. *Amennyiben a harmadik országbeli állampolgár kutató nem tartozik a fentebb megjelölt privilegizált személyi körbe, „tanulmányait kizárólag önköltséges formában folytathatja”.*³⁶

*Hallgatói jogviszony esetén nem kell munkavállalási engedély a „10. a posztdoktori foglalkoztatásra irányuló pályázat, valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj alapján – a pályázat, illetőleg az ösztöndíj keretében – történő munkavégzéshez; 12. Magyar Köztársaság területén működő szakiskolával, középiskolával, alapfokú művészetoktatási intézménnyel, felsőoktatási intézménnyel nappali tagozatos tanulói, illetve hallgatói jogviszonyban álló személynek a jogviszony fennállása alatt történő munkavégzéséhez.”*³⁷ Az Ftv. rendelkezik a *doktoranduszi munkaszerződésről*.³⁸ A doktoranduszi munkaszerződés a doktorandusz – azaz a PhD- vagy DLA-hallgató – hallgatói jogviszonyából eredő kötelezettségeinek teljesítéséhez szükséges, ugyanis *ez jelenti azt a keretet, amelyben a doktorandusz részt vehet a felsőoktatási intézmény oktatási, kutatási tevékenységében.* A doktoranduszi szerződésről az alábbi előírásokat tartalmazza az Ftv.: a doktorandusz tanulmányi kötelezettségeinek keretében a heti teljes munkaidő húsz százalékának megfelelő időtartamban az intézmény oktatási, tudományos tevékenysége körében munkavégzésre kötelezhető. Az ily módon végzett munka ideje – egy tanulmányi félév átlagában – nem haladhatja meg a heti teljes munkaidő ötven százalékát. A hallgató munkaidő-beosztását oly módon kell meghatározni, hogy vizsgázási és a vizsgára történő felkészülési kötelezettségeinek eleget tudjon tenni. A doktorandusz-szerződés alapján hallgatói munkadíj kerül kifizetésre, melynek havi összege, a teljes munkaidő ötven százalékának megfelelő idejű foglalkoztatás esetén, nem lehet kevesebb, mint a legkisebb kötelező munkabér (minimálbér), eltérő idejű foglalkoztatás esetén ennek időarányos része. A doktorandusz-szerződésből eredő vitás ügyek elbírálására a munkaügyi viták rendezésére vonatkozó előírásokat kell alkalmazni.³⁹

Az Ftv. azon munkavégzési formákat szabályozza, amelyek az adott felsőoktatási intézmény keretei között gyakorolhatók, amelyek annak oktatási spektrumához tartoznak. Így a 355/2009. (XII. 30.) Korm. rendelet ezen munkavégzés tekintetében állapít meg engedélymentességet. Azonban egy tág értelmezést sem zárhatunk ki, hiszen a „jogviszony alatt” kifejezés inkább jelenti azt, hogy a jogviszony időbeli fennállása alatt lehetséges munkavégzés, mintsem azt, hogy az adott jogviszony keretei között. Ezt támasztja alá, hogy a hatályos szabályok nem korlátozzák a más munkáltatóval kötött teljes vagy részmunkaidős munkaszerződés létesítését, illetve más, munkavégzésre irányuló jogviszony létesítését a nappali tagozatos doktoranduszok számára sem (Kocsis 2009). Igaz, az Ftv. kimondja a szervezeti és működési szabályzat tiszteletben tartását, és *a doktori iskolák jellemző gyakorlata, hogy a szabályzataikban gyakran korlátozzák a doktorandusz által vállalható munkavégzési formákat.* Tipikus, hogy csak részmunkaidős munkaviszonyt vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyt (például közalkalmazotti, köztisztviselői) engedélyeznek, azt is csak doktori tanácsi hozzájárulással. A doktoranduszi munkavégzés korlátai tehát – hasonlóan a nem hallgatói

³⁶ Ftv. 39. § (2) bekezdés.

³⁷ A 355/2009. (XII. 30.) Korm. rendelet 2. § (1) bekezdés.

³⁸ Ftv. 44. § a hallgatói munkavégzés szabályairól.

³⁹ Ftv. 44. § (5) bekezdés.

jogviszonyban álló kutatók munkához való hozzáféréseinek korlátozásához – nem törvényi, hanem akár a jogszabályok alatt elhelyezkedő szabályzati szinten keresendők, és a magyar hallgatókat ugyanúgy sújthatják, mint a harmadik országbeli állampolgárokat.

A harmadik országbeli kutatók számára 2011. augusztus 1-jével megnyílt egy új foglalkoztatási forma, az ún. *EU Kék Kártya*, amely a 2009/50/EU irányelv átültetésének következménye. Ahogy az Ft. 7. § (1) bekezdése meghatározza, a harmadik országbeli állampolgárok a magas szintű képzettséget igénylő munkavállalás és tartózkodás céljából kiállított engedély (EU Kék Kártya) beszerzését követően szabadon létesíthetnek foglalkoztatásra irányuló jogviszonyt Magyarországon.

A Kék Kártya egy olyan komplex dokumentum, amely magas szintű képzettséggel rendelkező harmadik országbeli birtokosát tartózkodásra és egyúttal magas szintű képzettséget igénylő munkavállalásra is jogosítja.⁴⁰ EU Kék Kártyát az a harmadik országbeli állampolgár kap, aki rendelkezik érvényes útlevéllel, foglalkoztatása jogszabályban meghatározott szempontok alapján, valamint hazai foglalkoztatás-politikai érdekből támogatott, az egészségügyi ellátások teljes körére biztosítottnak minősül, vagy kérelmezte azt minden olyan időszakra vonatkozóan, amikor a foglalkoztatásra irányuló jogviszonyból eredően még nem minősül biztosítottnak.

A klasszikus munkavállalási engedélyhez, valamint a kiadására vonatkozó eljárás-hoz képest⁴¹ az EU Kék Kártya bevezetése számos új elemet vezetett be a jogrendszerbe. A legfontosabb változás, hogy az eljárásban ügyfélként a magasan képzett személy jelenik meg. Az EU Kék Kártyát a harmadik országbeli magasan képzett személynek bocsátják ki, és nem a foglalkoztatónak. Másrészt az ügyfélnek egy hatóságot kell felkeresnie (ún. egyablakos ügyintézés), amely hatóság a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BÁH) szálláshely szerinti regionális igazgatósága. Az eljárást ügygazdaként a BÁH folytatja le, amely szakhatóságként vonja be eljárásába a munkaügyi központokat.

A szakhatóságként eljáró munkaügyi központok döntenek el, hogy a magas szintű képzettséggel rendelkező harmadik országbeli foglalkoztatása támogatható vagy nem támogatható. Támogatható a munkavállalás, ha az érintett rendelkezik a munkakörhöz szükséges felsőfokú szakmai képesítéssel és a harmadik országbeli állampolgár magyarországi foglalkoztatásához nincs szükség engedélyre. Ilyen esetben a munkaügyi központ nem vizsgálja, hogy a foglalkoztató rendelkezik-e érvényes munkaerőigénnyel és közvetítettek-e ki részére munkaerőt. A munkaügyi központ abban az esetben is támogatja a harmadik országbeli állampolgárnak a munkavállalását, ha

- a harmadik országbeli állampolgár az előzetes megállapodásban meghatározott munkakörhöz szükséges felsőfokú szakmai képesítéssel rendelkezik,
- a foglalkoztató az EU Kék Kártya iránti kérelem benyújtását megelőzően a harmadik országbeli állampolgár által ellátandó tevékenységre vonatkozóan érvényes munkaerőigénnyel rendelkezett,⁴²

⁴⁰ 168/2011. (VIII.24.) Korm. rendelet a megyei (fővárosi) kormányhivatal munkaügyi központjának az EU Kék Kártya kiadásával kapcsolatos szakhatósági állásfoglalása kialakításának szabályairól, valamint egyes migrációs tárgyú és egyéb kormányrendeletek módosításáról.

⁴¹ 16/2010. (V. 13.) SZMM rendelet a harmadik országbeli állampolgárok magyarországi foglalkoztatásának engedélyezéséről.

⁴² Érvényes munkaerőigénynek azt a munkaerőigényt kell tekinteni, amelyet a foglalkoztató az EU Kék Kártya iránti kérelem benyújtását megelőzően legalább tizenöt nappal ko-

- a munkaerőigény benyújtásától kezdődően nem közvetítettek ki részére olyan kiközvetíthető munkaerőt, akit álláskeresőként tartanak nyilván, és aki rendelkezik az alkalmazási feltételekkel, és
- a harmadik országbeli állampolgár megfelel a jogszabályban előírt, valamint a foglalkoztató munkaerőigényében megjelölt alkalmazási feltételeknek.

A BÁH – a szakhatóságok véleményének beszerzése után – az EU Kék Kártya iránti kérelemről harminc napon belül dönt. További új elem az eljárásban, hogy a foglalkoztató és a harmadik országbeli állampolgár legfeljebb négy évre szóló *előzetes megállapodást* köt a jövőbeni foglalkoztatásról, amely megállapodás kötelező érvényű állásajánlatnak minősül. Az előzetes megállapodásnak tartalmaznia kell 1) a harmadik országbeli állampolgár által ellátandó tevékenységet, munkakört (FEOR), 2) az ehhez szükséges felsőfokú szakmai képzést, 3) a díjazás mértékét, 4) a foglalkoztatásra irányuló jogviszony megjelölését, és 5) a foglalkoztatásra irányuló jogviszony időtartamát.

Az EU Kék Kártya érvényességi ideje legfeljebb négy év lehet, amely alkalmanként legfeljebb négy évvel meghosszabbítható. Az EU Kék Kártya csak meghatározott munkáltatónál, meghatározott munka elvégzésére jogosít fel a kiadásától számított két évig.

Fontos kiemelni: a 2009/50/EK irányelv előírja, hogy *az EU Kék Kártya birtokosának legalább olyan jövedelmet kell biztosítani, mint az országos átlagbér 1,5-szerese, hiányszakmákban 1,2-szerese*. A sikeres kérelem feltétele tehát az, hogy a megállapodásban jelzett havi bruttó munkabér elérje vagy meghaladja ezt a szintet.⁴³ Tulajdonképpen ez a jogintézmény (egyik) olyan *sarkalatos pontja, amelyen az EU Kék Kártya sikere állhat vagy bukhat a harmadik országbeli kutatók vonzásában*. Tekintettel arra, hogy ez a jogintézmény csak 2011 nyarán jelent meg a jogrendszerben, csak a szabályozási keretet tudtuk vizsgálat tárgyává tenni, empirikus tapasztalatokról nem tudunk beszámolni.

A harmadik országbeli kutatók szociális biztonsága, szociális védelme

A harmadik országbeli állampolgárok magyar szociális jogait nem lehetséges egységes módon kezelni, mert az szociális védelmi alrendszerenként változik, és ezen felül még az érintett személy státusától is függ. Egyrészt különböző szabályok vonatkoznak az egészségbiztosítási szolgáltatásokhoz való hozzáférésre, a nyugdíjakhoz való hozzáférésre, a családi és munkanélküli ellátások igénybevételére. Másrészt az általánostól eltérő, kedvezőbb szabályokat kell alkalmazni az EU Kék Kártyával rendelkezőkre és az EU-tagállamok közötti mobilitási lehetőséggel élő személyekre (Lukács 2011).

A magyar társadalombiztosítási jogszabályok alapvetően nem tesznek különbséget a magyar, illetve a külföldi állampolgárok között. Ebből következően azok a külföldi állampolgárok, akik biztosítottá válnak, egyenlő bánásmódot élveznek a magyar állam-

rásban, de hatvan napnál nem régebben nyújtott be, vagy hatvan napnál régebben nyújtott be, de azt legalább hatvannaponként megújította, és a legutolsó megújítás a kérelem benyújtását megelőzően hatvan napnál nem régebben történt, és az előzetes megállapodást kötő foglalkoztató a munkaerőigényt a munkaügyi központnak annál a kirendeltségénél jelentette be, amelynek területén a harmadik országbeli állampolgár foglalkoztatása történik.

⁴³ Statisztikai adatok szerint ez megközelítőleg 300 000 Ft.

polgárokkal. Mivel az *egészségbiztosítási ellátásokhoz való hozzáférés alapja is a biztosított státus,*⁴⁴ *aki biztosított, jogosult lesz az egészségbiztosítás pénzbeli és természetbeni ellátásaira. A biztosítási kötelezettségnek tehát a kereső tevékenység létrejötte az alapja.* A biztosítás a kereső tevékenység kezdő napjától fennáll.

Azok a személyek, *akik nem biztosítottak, jogosulttá válhatnak az egészségbiztosítás természetbeni ellátásaira* (tehát a pénzbeli ellátásokra nem), ha az egészségügyi szolgáltatások igénybevételére jogosultak. Ezek a személyek vagy korábbi járulékfizetésük révén (például nyugdíjasok, táppénzen levők), vagy egyéb más, járulékfizetéshez nem kötődő jogosultságuk alapján vehetik igénybe az egészségügyi ellátásokat. Általánosságban kijelenthető, hogy e rendelkezések alapján csak a belföldinek minősülő (tehát a Magyarországon lakóhellyel rendelkező) személyek szerezhetnek jogosultságot az egészségügyi ellátásokra. *Ide tartoznak többek között a tanuló/hallgatói jogviszonyban álló olyan külföldi állampolgárok, akik oktatási miniszteri ösztöndíjjal vagy nemzetközi szerződés alapján tanulnak Magyarországon, de ide tartozik minden Magyarország területén lakóhellyel rendelkező kiskorú is. A biztosítottak nem minősülő és egészségügyi szolgáltatásra más jogcímen nem jogosultnak egészségügyi szolgáltatási járulékfizetési kötelezettsége van.*⁴⁵ Azok a külföldiek, akik a fentiek alapján nem tudnak jogosultságot szerezni, a jogszabályi keretek között meghatározott *megállapodást köthetnek*, és önkéntesen vállalhatják a havi járulékfizetést. A megállapodást kötők csoportjába a törvény értelmében a jogszerűen tartózkodók közül bárki beletartozhat, amennyiben nem terjed ki rá a magyar kötelező biztosítás. A fizetendő járulék (díj) mértéke a mindenkori minimálbér 50%-ra. Kiskorúak, illetve diákok esetében a mindenkori minimálbér 30%-a. Egy olyan család, ahol az anya és az apa is dolgozik (tehát mindketten biztosítottak), a két szülő munkavégzése jogán szerez jogosultságot mind a pénzbeli, mint a természetbeni egészségbiztosítási ellátásokra. Gyermeük azonban mindaddig, amíg a család nem szerez lakóhelyet Magyarországon, nem élhet a 2012-ben 6390 Ft összegű egészségbiztosítási szolgáltatási járulék megfizetésének lehetőségével, számára a minimálbér 30%-ának megfelelő térítési díjért lehet megvásárolni a jogosultságot.

Elképzelhető, hogy egy külföldi személy kimarad a magyar egészségbiztosítás rendszeréből, ha Magyarországon nem olyan jogviszonyban van, amely alapján biztosítottá válik (például PhD hallgatói jogviszonya van, de nem ösztöndíjjal vagy nemzetközi szerződés alapján), nem rendelkezik elegendő idővel lakhely létesítéséhez, aminek következtében nem fizetheti a 2012-ben havi 6390 Ft egészségügyi szolgáltatási járulékot, és nem is akar megállapodást kötni. Mivel a magyarországi tartózkodás jogszerűségéhez szükség van az egészségbiztosítási fedezet meglétének igazolására, az ilyen személyeknek magán-egészségbiztosítással kell rendelkezniük ahhoz, hogy jogszerűen tartózkodjanak az országban.

A családi támogatások és az álláskeresői ellátások azoknak a nem magyar állampolgároknak és uniós polgárnak nem minősülő személyeknek járnak, akik huzamosan

⁴⁴ Biztosítottak minősülnek főszabály szerint a munkaviszonyban (és egyéb, munkavégzésre irányuló jogviszonyban) dolgozók, a megbízottak, egyéni vállalkozók, mezőgazdasági őstermelők, tehát a gazdasági tevékenységet folytatók.

⁴⁵ Akkor kell egészségügyi szolgáltatási járulékot fizetni, ha az érintett a Nemzeti Adó- és Vámhivatalhoz e célból való bejelentkezését megelőzően megszakítás nélkül legalább egy éve a lakcímnnyilvántartás szerint bejelentett lakóhellyel rendelkezett Magyarország területén. Ennek összege havi 6390 Ft.

tartózkodnak Magyarország területén. Esetükben feltétel, hogy a huzamos tartózkodást dokumentummal – letelepedési vagy bevándorlási engedéllyel – is igazolják. A menekültek és a hontalanok is a jogosultak körébe tartoznak.

Az *EU Kék Kártya birtokosai* speciális szociális jogállást élveznek a magyar jogban, amelynek kiindulás alapja a 2009/50/EK irányelv egyenlő bánásmódot kimondó 14. cikkének (1) bekezdése. Eszerint „Az EU Kék Kártya birtokosa az alábbiak tekintetében a Kék Kártyát kiállító tagállam állampolgáraival egyenlő bánásmódot élvez: „[...] e) a nemzeti jognak az 1408/71/EGK tanácsi rendeletben meghatározott szociális biztonsági ágakra vonatkozó rendelkezései szerint. A 859/2003/EK rendelet mellékletében található különleges rendelkezéseket értelemszerűen kell alkalmazni.”⁴⁶

Az egyenlő bánásmód érvényesülésével kapcsolatosan két alapvető megállapítást kell tenni. Egyrészt, hogy az egyenlő bánásmód előírása a biztosított státusból nem folyó jogosultságok tekintetében bír jelentőséggel, mert a magyar jog csak ott tartalmaz eltérő előírásokat. Másrészt, az irányelv maga csak az EU Kék Kártya birtokosáról rendelkezik, tehát a családtagjáról nem, ergo a speciális jogok csupán az érintettet illetik meg. Az egyenlő bánásmód szabályai Magyarországon átültetésre kerültek a családi ellátásokról, a fogyatékosági ellátásokról és a szociális ellátásokról szóló törvényekben. Eszerint az EU Kék Kártya birtokosa jogosult minden családi ellátásra – az anyasági támogatás kivételével –, fogyatékosági támogatásra és időskorúak járadékára. Ezek a jogosultságok megegyeznek az uniós polgároknak biztosított jogosultságokkal.

A szociális védelem körét befolyásolja, hogy az érintett harmadik országbeli állampolgár Magyarországon kívül élt-e, dolgozott-e már más EU-tagállamban, illetve hogy az adott időpillanatban hol van életérdekének központja. Az uniós jogban létező két rendelet (859/2003/EGK és 1231/10/EU) ugyanis kimondja, hogy minden harmadik országbeli állampolgár és családtagjaik (tehát nem csak az EU Kék Kártya birtokosai) jogosultak az előző bekezdésben írt egyéb kedvezményekre, ha valamely tagállam területén jogszerűen rendelkeznek lakóhellyel, és helyzetük összes vonatkozása nem egy tagállamot érint.

A Magyarországon dolgozó harmadik országbeli kutatók jellemzői, sajátosságai

Az Európai Integrációs Alap és a Belügyminisztérium által finanszírozott magyar projektben – annak érdekében, hogy a jogszabályokban rögzített rendelkezéseken, a rendelkezéseket végrehajtó hatóságok gyakorlatán túl empirikus tapasztalatokat is szerezzünk – több mint húsz Magyarországon élő harmadik országbeli kutatót kerestünk meg. A személyes interjúk készítése során előre meghatározott kérdéseket tettünk fel, amelyek segítségével a személyes integrációs tapasztalataikat szerettük volna minél alaposabban megismerni. Igyekeztünk feltárni azokat a problémákat, amelyek befolyásolják őket azokban a döntéseikben, hogy lakóhelyük, illetve munkahelyük helyszínének továbbiakban is Magyarországot válasszák. A főbb érintett témák a migráció okai, a Magyarországra költözés körülményei, a beilleszkedés, a hatályos jogszabályok ismerete, a nyelvtudás, a hivatalos ügyintézés nehézségei, az adminisztrációval kapcsolatos személyes történet rekonstrukciója, valamint a jelenlegi munkakörülményekkel való elégedettség voltak. Kifejezetten törekedtünk a két szomszédos harmadik ország,

⁴⁶ A 1408/71/EGK és 859/2003/EGK rendeleteket a viszonyrendszerek többségében felváltotta a 883/2004/EK rendelet és a 1231/2010/EU rendelet.

Ukrajna és Szerbia állampolgárainak bevonására, illetve a távolabbi országokból, hazánktól teljesen eltérő kultúrából érkezők problémáinak feltárására is.⁴⁷

Az ideérkező kutatók fő motivációs okként a tudomány iránti elkötelezettséget jelölték meg. Nem az ország vonzotta őket, hanem a kutatási lehetőség. Többen elmondták, hogy vagy a kutatást vezető, a projektvezető személye volt a meghatározó döntésükben, vagy a jól felszerelt, jó minőségű laboratóriumban végzett kutatás csábította őket Magyarországra. További megjelölt motivációs ok az *oktatás* volt. A magyar oktatás kiváló színvonala, az államközi ösztöndíjak és a nyugat-európaihoz képest alacsonyabb összegű tandíjak sok diákot vonzanak Magyarországra. A diákok diplomájuk megszerzése után gyakran maradnak PhD-képzésre is ugyanazon az egyetemen, miközben már komolyan bekapcsolódnak a tudományos életbe, komoly kutatói tevékenységet is végeznek. Általánosságban azt tapasztaltuk, hogy a diákok elégedettek munkájuk tudományos részével, mert a világban elismert és nagy tudású tudósokkal vannak körülvéve Magyarországon.

Az interjúban résztvevők többsége úgy ítélte meg, hogy Magyarországon szerzett szakképesítésük, illetve diplomájuk egyenlő esélyeket teremt számukra a munkaerőpiaci integrálódásban, esetleges állampolgársági hátrányukat nyelvtudásuk kompenzálhatja. Itt szerzett diplomájuk révén elég ismerettel rendelkeznek az álláskereséshez. A válaszok többségéből az derült ki, hogy a *beilleszkedés területén mélyebb konfliktusok akkor alakultak ki, ha a migráns személy egyáltalán nem, vagy csak nagyon alacsony szinten beszélt a magyar nyelvet.* Minél jobb a magyar nyelvtudása egy külföldinek, annál könnyebben boldogul. A társadalmi beilleszkedés iránt motivált, nem magyar anyanyelvű válaszadók a magyar mint idegen nyelv elsajátításának nehézségeiről tettek említést. Többen kifogásolták, hogy *nincsenek ingyenes nyelvtanfolyamok az itt dolgozó külföldiek részére.* Arról is többen panaszkodtak, hogy *a magyar nyelvkönyvek, általában nem Magyarországon készülnek, és ezért kevés bennük a magyar vonatkozás.* Jó lenne, ha több magyar vonatkozás szerepelne ezekben a könyvekben, hogy aki meg szeretné tanulni ezt a nyelvet, az egyben a magyar kultúrához is közelebb kerülhessen. A társadalmi beilleszkedésben természetesen azoknak volt könnyebb dolguk, akik eleve magyar anyanyelvűek, vagy az országhatárhoz minél közelebb eső államból jöttek, akik már ismerték kultúránkat, szokásainkat.

Az interjúban résztvevők válaszaiból kiderült, hogy a rájuk vonatkozó *adózással kapcsolatos jogszabályokat nagyjából ismerik, a nyugdíjjal kapcsolatos szabályozást azonban egyáltalán nem.* Többségük azt is hozzátette, hogy ez utóbbit szerintük a magyarok sem értik vagy ismerik. Több PhD-s külföldi kutató *jelezte: tisztában van vele, hogy a posztgraduális képzésben eltöltött időszak nem számít nyugdíjszerző időnek Magyarországon, ezért úgy érzi, a nyugdíjszerzés szempontjából csak elvesztegetett idő számára az itt töltött időszak.* A PhD-s hallgatók egészségügyi ellátását jellemzően a magánbiztosítókkal kötött szerződések fedezik. Nem tipikus, hogy az OEP-pel kötnének szerződést, annak ellenére sem, hogy a magánbiztosítók által felkínált csomagok lényegesen kevesebb egészségügyi ellátást fedeznek számukra. Ezzel kapcsolatban olyan negatív tapasztalatokról számoltak be, hogy biztosítójuk az általuk előre megfinanszírozott kezelésekről szóló számlák benyújtása után késlekedik kiadásait megtéríteni. Az egészségügyi ellátórendszer kapcsán többen arról számoltak be, hogy az egészségügyi

⁴⁷ Az interjúkból elkészült az angol nyelvű Migráns Portré, illetve egy rövid összefoglalás a Kézikönyv X. fejezeteként (szerző: Lengyelne Cseke Rita).

dolgozók nem megfelelő angol nyelvtudása miatt tolmácsot kellett igénybe venni a kórházi tartózkodás, kezelés ideje alatt.

A lakhatással a legtöbb válaszadónak nem volt problémája, mivel nagy részük vagy kollégiumi elhelyezést kapott vagy bérelt lakásba költözött, amelynek „felderítésében” vagy korábban Magyarországon lakó külföldi ismerősük vagy a kutatóintézet részéről az ügyintéző segített. Ugyanakkor hallottunk olyat is, hogy a magyarok vonakodnak lakást kiadni külföldi személyeknek.

A hivatalos ügyintézés segítség nélkül sok problémát okozott a legtöbb válaszadónak. Csupán azoknak volt könnyebb dolguk, akik szervezett segítséget kaptak, illetve akiknek a munkáltatójuk intézte a hivatalos ügyeket (multinacionális cégeknél dolgozók esetében erre külön ügyvédi csapat áll rendelkezésre, vagy az egyetemeken külön ügyintéző). Néhányan bevándorlási ügyekkel foglalkozó ügyvédi irodát kértek fel hivatalos ügyeik rendezésére. Sokan panaszkodtak arról, hogy a magyar rendszer nem kifejezetten ügyfélközpontú, az ügyintézők nem mindig segítőkészek, vagy nehezen kezelik az egyedi eseteket. Sokszor előfordult, mondták el többen is, hogy ők magyaráltak el az ügyintézőnek a jogszabályt, amellyel jogosultakká váltak bizonyos dokumentumok megszerzésére, azonban ezekről a jogszabályokról ők is csak nagy nehezen – általában ismerőseiktől – szereztek tudomást. A különböző letelepedési és tartózkodási engedélyek beszerzése általában rengeteg időt, utánajárást és anyagi áldozatot igényelt a válaszadók többségétől. Ugyanakkor szinte minden interjúalany elmondta, hogy az utóbbi években jelentős pozitív változás állt be az idegenrendészeti hatóságok ügyfelekkel való bánásmódjában: sokkal barátságosabb, nyitottabb lett az ügyintézés.

A megkérdezettek véleménye szerint Magyarországon túl bonyolult a foglalkoztatást övező jogi szabályozás. A munkaadók gyakran nem vállalják a harmadik országbeliek foglalkoztatásával kapcsolatos plusz adminisztrációs terheket. Általánosnak tekinthető, hogy a munkáltató minden esetben szakemberhez, általában könyvelőhöz, ritkábban jogászhoz fordul segítségért a foglalkoztatásra vonatkozó szabályozás áttekintése céljából. A külföldiek reálisan látják azt aényt, hogy béreik magasabbak, mint magyar kollégáiké, mivel a magyar kollégák közalkalmazotti formában dolgoznak, előre, a költségvetés által meghatározott bérrel. Azt is tudják, hogy számukra a magasabb bér kifizetése úgy lehetséges, hogy a projektek finanszírozása pályázati rendszerben történik, s a projektvezetők így más forrásból tudják fizetésüket biztosítani. Tisztában vannak azzal is, hogy a pályázati rendszer miatt a kutatások finanszírozása nem stabil, nem kiszámítható. A pénzügyi kiszámíthatóság hiánya is indokolja, hogy jelenleg igen kevés a külföldről érkező kutató.

A válaszadók többsége általában elégedett jelenlegi munkakörülményeivel, szeret Magyarországon élni. Akik már huzamosabb ideje Magyarországon élnek, jellemzően továbbra is itt képzelik el jövőjüket, amennyiben életkörülményeik a várakozásaiknak megfelelően alakulnak. A PhD-tanulmányaikat végző diákok, fiatal kutatók csak egy állomásnak tekintik Magyarországot kutatói karrierjük során, ahonnan kutatásuk végével Nyugat-Európába, az USA-ba, s majd onnan haza, származási országukba kívánnak visszatérni.

A várakozásnak megfelelően azt a választ kaptuk, hogy azon külföldieknek volt könnyebb dolga, akik nemzetközi kapcsolatrendszeren keresztül kerültek Magyarországra, tehát nem egyénileg, és akik az angol nyelvet mind tanulmányaik, mind munkájuk során használni tudják. Számukra a magyar nyelv elsajátítása inkább a magánszférába szorult, mint privát érintkezéseik mindennapi nyelve.

A válaszadók általában *Budapestet az egyik legjobban élhető városnak tartják Európában*, annak ellenére, hogy sokuk szerint *fővárosunk nem rendelkezik megfelelő mennyiségű turistaközponttal*, ahol a külföldiek számára több nyelven tudnának segíteni a tájékozódásban, különös tekintettel a közlekedésre. Megjegyezték, hogy *Budapesten a tömegközlekedés remek, a járatok elég sűrűn közlekednek*, de jó lenne, ha legalább a főbb vonalakon minimum még egy idegen nyelven bemondanák a megállókat.

Harmadik országbeli kutatók száma, jellemzőik és sajátosságaik az Európai Unióban

Mint láttuk, nehéz pontos képet nyújtani arról, hány harmadik országbeli kutató dolgozhat Magyarországon. Nincs ez másképp az EU által életre hívott Európai Kutatási Térségben sem. Ennek oka egyrészt az, hogy a kutató egy adott országban – tehát nemcsak Magyarországon – többféle státusban, jogállásban tartózkodhat és dolgozhat, nem feltétlenül csak kutató célú tartózkodási engedéllyel.⁴⁸ Másrészt a kifejezetten, a klasszikus értelemben vett kutatók Európába történő csábítását szolgáló irányelv sem ír elő a tagállamok számára kötelező adatgyűjtést, adatszolgáltatást, így jelenleg csak kevés olyan tagállam van az Európai Unióban, amely konkrétan meg tudja mondani, illetve adatot tud szolgáltatni arról, hány tartózkodási engedélyt bocsátott ki a klasszikus értelemben vett kutatói jogcím alatt.

Mindezt felismerve az Európai Bizottság Kutatási és Innovációs Főigazgatósága megrendelésére 2010 júniusában készült el az „*EU-kutatók mobilitása és karrierösvénye*” (*'Mobility and Career Path of EU Researchers'*, a továbbiakban MORE) projekt,⁴⁹ amelynek célja az volt, hogy képet adjon az EU-kutatók mobilitási mintájáról és karrierpályájáról. A tanulmánynak további két alcélja is volt, nevezetesen (1) hogy frissítse a létező *'Integrated Information System on European Researchers'* (a továbbiakban IISER) indikátorokat,⁵⁰ és (2) továbbfejlessze a kutatásokat és tanulmányokat a kutatók

⁴⁸ A tagállamok különbözőképpen definiálják a harmadik országbeli kutatókat; van olyan tagállam, ahol minden harmadik országbeli kutató a kutatói irányelv alá tartozik, de vannak olyan kedvelt kutatói célországok is, mint például Németország, ahol – egyéb idegenrendészeti szabályoknak köszönhetően – a harmadik országbeli kutatóknak kevesebb mint negyede tartozik a kutatói irányelv hatálya alá. Tagállami döntés kérdése, hogy egy adott tagállam milyen szabályozást preferál, él a közösségi jog által nyújtott lehetőségekkel vagy nemzeti joga alapján akár kedvezőbb szabályokat alkalmaz a kutatók esetében.

⁴⁹ A jelentést Elissavet Lykogianni és Katleen Van Den Broeck (IDEA Consult) készítette. A jelentés az IISER frissítése céljából gyűjtött információkon, valamint négy MORE kutatáson alapul. Az információgyűjtés a MORE Konzorcium IDEA Consult, a Manchesteri Egyetem, a Logotech, WIFO, Nifu Step és alvállalkozóik (MRB Hellas, Management Center Innsbruck) koordinált munkájának az eredménye. A részletes tanulmány elérhető: http://ec.europa.eu/euraxess/pdf/research_policies/MORE_final_report_final_version.pdf (Letöltve: 2012. 09. 25.)

⁵⁰ Az Európai Kutatók Integrált Információs Rendszerének (IISER) célja egy fenntartható, Európára kiterjedő rendszer felállítása, amely dinamikus áttekintést ad a kutatók számáról, áramlásáról, karrierfejlődéséről és a kutatók motivációjáról.

http://ec.europa.eu/euraxess/pdf/research_policies/MORE_final_IISER_update_report_final_version.pdf (Letöltve: 2012. 09. 25.) Lásd továbbá információkért a Hatodik Kutatási Ke-

mobilitásáról, kiegészítve ezzel a már létező (az IISER projekt által gyűjtött) információkat. Az IISER frissítésének eredményeként a kutatókról és a kutatók mobilitásának a számáról születtek adatok: míg az előbbi az EU-ban lévő kutatókra fókuszált, az utóbbi főleg a doktoranduszok és ösztöndíjasok EU-n belüli, valamint az EU és az USA közötti cirkulációjáról nyújtott adatot. Ezzel párhuzamosan három EU-ra kiterjedő és egy Extra-EU felmérést indítottak el, hogy információt szerezzenek a kutatók jellemzőiről, foglalkoztatási körülményeiről, mobilitásukról és azokról a tényezőkről, amelyek befolyást gyakorolnak a mobilitásukra. Négy al-célcsoportja volt a kutatóknak ezen vizsgálatokban a foglalkoztatás szektorát, valamint a földrajzi elhelyezkedést tekintve, nevezetesen *kutatók a felsőoktatási, egyetemi intézményekben, kutatók a közfinanszírozású kutatóintézetekben* (de nem egyetemi intézményekben), *kutatók az ipari szektorban és kutatók, akik az EU- és nem EU-országok között mozogtak, különös tekintettel az EU és az USA közötti mobilitásokra.*

A projekt zárótanulmánya – hivatalos EUROSTAT adatokra támaszkodva – megállapította, hogy *2007-ben az EU27-ben 2 157 000 kutató (főszámokban⁵¹) vagy 1 448 000 kutató (személy-év) volt.⁵² Általában erőteljes növekedés volt tapasztalható a kutatók számában 2000 és 2007 között, ugyanis a kutatók száma majdnem 31%-kal nőtt, ami évente 4%-os növekedést jelentett. Az éves növekedési ráta 2000 és 2007 között személy-év viszonylatban 3,9% volt az EU27-ben, míg az USA-ban 1,3%, 11,8% Kínában és 1,3% Japánban. Az EU27-ek közül két új tagállamban volt a legmagasabb a növekedés, Cipruson és a Cseh Köztársaságban, 14,9% és 10,5%. Relatív számokban kifejezve 2007-ben 1000 aktív lakosra átlagban 6 kutató jutott az EU27-ben, míg ez a szám az USA-ban 9, Japánban 11, Kínában 2 volt. A tagállamok szintjén Finnországban jutott a legtöbb kutató 1000 lakosra, ahol ez a szám 15 volt. Dániában és Svédországban ez a szám 10 körül mozgott. Az 1000 lakosra jutó kutatók tekintetében továbbá Luxemburg és az Egyesült Királyság volt még az élmezőnyben. A legalacsonyabb számot Románia, Bulgária és a mediterrán szigetek jelezték, ahol 3 vagy annál kevesebb kutató jut 1000 aktív lakosra.*

Jóval alacsonyabb számot találunk a klasszikus értelemben vett kutatók számát illetően, ha megvizsgáljuk a kifejezetten kutatói célú tartózkodási engedéllyel az EU-ban tartózkodók számát. Ennek több oka van. Egyrészt a harmadik országbeli állampolgároknak az Európai Közösség területén folytatott tudományos kutatás céljából való fogadására vonatkozó különjeljárásról szóló 2005/71 irányelve a tagállamok számára nem ír elő adatszolgáltatási kötelezettséget. Másrészt ezt az új típusú tartózkodási engedélyt a

retprogramot, amelynek elsődleges célja az Európai Kutatói Térség létrehozása, Humán erőforrás és Mobilitás volt.

http://ec.europa.eu/euraxess/pdf/research_policies/indicators_on_researchers_en.pdf (Letöltve: 2012. 09. 25.)

⁵¹ Lásd a Frascati Útmutatót (5.3 Szekció OECD (2002), amely szerint számos oka van annak, hogy a főszámokat kell használni. Először is a főszámokat össze lehet kapcsolni más adatsorokkal, például az oktatással, foglalkoztatási adatokkal. Másodsorban a főszámok a legalkalmasabbak arra, hogy további információkat lehessen szerezni a kutatókról, egyéni jellemzőikről, mint például koruk, nemük, állampolgárságuk stb.

⁵² Az indikátorok meghatározásai, módszertan a 2. számú jelentésben található http://ec.europa.eu/euraxess/pdf/research_policies/MORE_final_IISER_update_report_final_version.pdf (letöltve: 2012. 09. 25.)

tagállamoknak legkésőbb 2007. január 12-ig kellett bevezetniük, így még 2010-ben is csekély adat állt rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy ténylegesen hányan is rendelkeznek ilyen engedéllyel. 2007-ben 239 kutatási célú tartózkodási engedélyt igényeltek az Európai Unióban, amely szám 2010-re meg tízenötszöröződött (3713 engedély.) Ha azt vesszük, hogy évente 11 millió schengeni vízumot (beleértve a turista-, üzleti vízumot stb.) bocsátanak ki, akkor láthatjuk, hogy ez a szám igencsak szerény. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy nem mindegyik tagállam tud statisztikával szolgálni, s ez a 3713 engedély nem tartalmaz 9 tagállamot, csupán 18 tagállamot tükröz. Az alacsony szám azonban mindenképpen jelzésértékű, s azt jelenti, hogy az EU-nak még dolgoznia kell azon, hogy az irányelv kiaknázásra kerüljön, és a kutatói célú tartózkodási engedély vonzó legyen a harmadik országbeli kutató számára.

Az Európai Bizottság által megrendelt MORE projekt négy kérdőívből állt, amelyek célszemélyei az EU-ban, illetve az EU-n kívül dolgozó kutató személyek voltak. A projekt vizsgálta az EU-ban dolgozó földrajzilag mobil vagy nem mobil kutatók számát, a kutatók véleményét a mobilitás/nem mobilitást vezénylő motivációjukról, illetve azokról a hatásokról, tényezőkről, amelyek befolyásolják őket a menni-vagy-maradni, migrációs döntésben.

A MORE projekt nem használja az OECD által használt kutatói fogalmakat. Ezt az az magyarázza, hogy az OECD fogalmak nem határozzák meg a kutatási tevékenység intenzitását, s egy olyan tág definíciót adnak, amely magában foglal minden kutatót, függetlenül attól, hogy kutatását részmunkaidőben vagy teljes munkaidőben végzi.⁵³ Ugyanakkor a MORE projekt nem nyúl vissza a közösségi jogban meghatározott fogalmakhoz sem. Méréseihez saját kutatói definíciót dolgozott ki, amely a nemzetközi irodalomban használt meghatározástól kicsit ugyan eltér, de ahhoz nagyon hasonló. A projekt értelmében a kutató az a szakember, aki az új tudás, termékek, módszerek és rendszerek megalkotásában vagy kivitelezésében, valamint az érintett projektek menedzselésében vesz részt (OECD 2002). A tudományos és technológiai területen végzett munka a kutató azonosításának nélkülözhetetlen eleme.⁵⁴

A tanulmány a mobilitás kifejezést két értelemben használja: egyrészt használja a földrajzi mobilitást (országok vagy régiók között), illetve a munkahelyek közötti mobilitást. A földrajzi mobilitáson belül megkülönbözteti a regionális mobilitást és a nemzetközi mobilitást. A nemzetközi mobilitáson belül további mobilitásokat különít el: az EU-n belüli, az EU-ba a harmadik országból érkező, valamint az EU-ból kiáramló migrációt. Földrajzi mobilitás alatt azt a mobil kutatót érti, aki legmagasabb fokozatának megszerzése után egy másik országba költözik, mint ahol legmagasabb fokozatát megszerezte, és kutatóként dolgozik minimum három hónapot. A mobilitás kiindulópontja az az ország, ahol a legmagasabb végzettséget szerzi, és végpontja bármely ettől eltérő más ország. A hivatkozási pont tehát a földrajzi mobilitásban az az ország, ahol a legmagasabb fokú diplomát szereztek.⁵⁵ Ennek megfelelően az EU-kutató – ahogy az a MORE

⁵³ A Canberra Kézikönyv szerint a kutatót a legtágabban kell értelmezni, mivel magát a kutatót a tudomány és a technológia területén megszerzett fokozata és/vagy a tudomány és technológia területén lévő foglalkozása alapján azonosítja. Ezzel ellentétben a Frascati Kézikönyv a kutatót kizárólag a tudomány és technológia területén lévő foglalkozása alapján klasszifikálja.

⁵⁴ Lásd MORE tanulmány, 19. o.

⁵⁵ Uo. 20. o.

tanulmány címében szerepel – nem feltétlenül egy EU-tagállam állampolgárságával rendelkező személy.

A MORE projekt keretében a kérdőíveket négy célszemélycsoport kutatóival töltették ki. Az első kérdőívre a felsőoktatási intézmények intézeteiben dolgozó kutatók válaszoltak, hat tudományterületen,⁵⁶ az EU 27 tagállamában. 1660 intézményt vontak be a kérdőívbe. A felmérést 2009 nyarán végezték. A tanulmány szerint a kapott válaszok jól reprezentálják az országokat, kivéve Franciaországot, ahonnan csekély mennyiségű és minőségű válasz érkezett.⁵⁷

A második kérdőívvel a nem egyetemi, de köz vagy félig köz kutatóintézetek kutatóit célozták meg. Tekintettel arra, hogy a felmérést végzők itt nagyon különböző intézetekkel találták szembe magukat, vizsgálatukat az olyan intézetekre szűkítették, ahol az intézet inkább akadémiai vagy közel akadémiai, valamint nemzeti kutatást végez. További alapvető kritérium volt a kiválasztásnál, hogy az intézet közfinanszírozású legyen, fejlesztése közpénzből történjen. A kérdőívek megválaszolásába 5050 kutatót sikerült bevonni. Az eredmény azonban nem reprezentatív.⁵⁸

A harmadik csoportot az ún. ipari kutatók alkották, vagyis azok a kutatók, akik a magánszektorban, az ipar területén végeznek kutatásokat. Tekintettel arra, hogy nincsenek adatok arra nézve, hányan dolgoznak a magánszektorban kutatóként, a kapott adatok nem reprezentatívak. A megkeresések – jobb híján – a 6. és 7. Kutatási Keretprogramra jelentkezők irányába történtek. A kiküldött kérdőívek esetében a vállalatok, vállalkozások felhatalmazást kaptak, hogy a kérdőívet továbbítsák más kutatóknak is. A felmérést 2009 őszén végezték. 3061 válasz érkezett.⁵⁹

A negyedik kérdőív (a továbbiakban: Extra-EU felmérés) eltért a korábbi kérdőívektől, mivel ez nem az EU-n belüli mobilitásra, hanem az EU-ból a harmadik országokba kiáramló mobilitásra fókuszált, különös tekintettel az Egyesült Államokra irányuló mozgásokra. Ez a rész egy pilot projekt volt, amely az EU-ból az USA-ba történő migrációt hasonlította össze az USA-ból az EU-ba történő migrációval, kiegészítve a nem mobil kutatók helyzetével. A megkeresésben kétféle módszert alkalmaztak: egyrészt e-mail útján olyan kutatókat kerestek meg, akik korábban az EU-ban éltek, illetve olyanokat, akik az USA-ban, másrészt az Európai Bizottság az EURAXESS-en keresztül továbbította a kérdőíveket a kutatóknak, valamint az EU-USA Atlantis Program koordinátorainak, továbbá az Amerikában található Kiválóságok Európai Központjába, felhatalmazva a megkeresetteket, hogy továbbítsák a kérdőíveket további kutatóknak. Bár a kapott válaszok alapján egy nagy kutatói kört fed le a negyedik kérdőív is (5544 válaszadó), eredménye mégsem tekinthető statisztikailag reprezentatívnak. A felmérést 2010 év elején végezték.⁶⁰

A kérdőíveket megválaszolók többsége férfi volt; arányuk 61% és 65% között mozgott a felsőoktatási, egyetemi intézményekben, a közfinanszírozású kutatóintézetekben és az Extra-EU kutatásban résztvevők között. Magasabb volt ez az arány az ipari szektorban, ahol minden öt megkérdezettből négy volt férfi. A kutatók átlagéletkora 42–46

⁵⁶ Természettudományok, műszaki tudományok, agrártudomány, orvostudomány, társadalomtudományok és humán tudományok.

⁵⁷ További információk uo. 21. o.

⁵⁸ További információk uo. 23. o.

⁵⁹ További információk uo. 25. o.

⁶⁰ További információk uo. 26. o.

év közé esik. Diplomájuk megszerzése óta jellemzően több mint 12 év telt el. A felsőoktatási, egyetemi intézményekben, a közfinanszírozású kutatóintézetekben, valamint az Extra-EU kutatásban résztvevők 70–76%-a házas vagy él élettársi kapcsolatban, míg az ipari szektorban kutatóknál ez az arány jóval magasabb, 85%. Gyerekekkel 55–74%-uk rendelkezik. A fiatalabb kutatók (mind életkor, mind családi állapot alapján) inkább a közfinanszírozású kutatóintézetekben és az Extra-EU kutatásban voltak jelen. *A válaszadók többsége rendelkezik PhD-fokozattal: 76–86% között van felsőoktatási, egyetemi intézményekben, a közfinanszírozású kutatóintézetekben és az Extra-EU kutatásban résztvevők között, jóval alacsonyabb viszont az ipari kutatásban résztvevők esetében, ahol csak 51%. A kutatók legmagasabb koncentrációja a természettudományokban, valamint a műszaki tudományok és technológia területén (89%), valamint a kutatóintézetekben (75%) figyelhető meg.* A kutatók között a diákok mobilitása nagyobb az Extra-EU felmérés szerint: 32%-uk volt mobil mint diák. A többi három felmérés szerint ez kevesebb mint 23%. Az iparban dolgozó kutatók között nagyon népszerű, hogy már diákként elkezdene az ipari szektorban dolgozni; *az iparban dolgozó kutatók 52%-a dolgozott korábban diákként az ipari szektorban.* Ez az arány az egyéb felmérésekben kevesebb mint 28% volt. Az iparban dolgozó kutatókról elmondható, hogy atipikusak, mert több a férfi, idősebbek, kevesebb PhD-fokozatú van köztük, de több diplomával rendelkeznek a természettudományokban és a műszaki tudományokban, s több tapasztalatot szereztek már korábban, diákként e szektorban.

A szektorok (privát és közszektor) közötti mobilitás legkevésbé a közfinanszírozású kutatóintézetekben van jelen (8%). Az Extra-EU felmérés szerint a szektorok közötti mobilitás az EU és más országok között is csak 15%-os, az egyetemi intézményekben pedig 17%-os (725 fő). *A legmozgékonyabbak az ipari kutatásban részt vevő kutatók, akiknek 42%-a (1272 fő) mozgott legalább egyszer a köz- és a magánszektor között.* A szektormobilisak között a teljes mintával (51%) összehasonlítva láthatóan nagyobb az aránya a PhD-fokozattal rendelkezőknek (72%). A szektormobilis ún. akadémiai kutatók között a férfiak vannak nagyobb számban reprezentálva. A diplomát szerzett akadémiai kutatók nagyobb része a természettudományokban és a műszaki tudományokban szerzett diplomát (Egyetemi intézeti és Extra-EU felmérés), míg a közfinanszírozású kutatóintézetekben dolgozó akadémiai kutatók között nagyobb számban találunk PhD-fokozattal rendelkezőket. *Pozitív korreláció mutatkozik a diákként az ipari szektorban dolgozók és szektormobilis (köz- és magánszektor) kutatók között. Az ipari kutatók között pozitív korreláció mutatkozik a szektor és a földrajzi mobilitás között, ami egyáltalán nem jellemző az egyéb szektorban tevékenykedő kutatókra.*

A felmérések arra is választ kerestek, hogy milyen gyakran működnek együtt a kutatók más országok kutatóival és/vagy más szektorok kutatóival. A különböző felmérési minták alapján a válaszadók 41%-ának (Extra-EU felmérés), illetve 45%-ának (Egyetemi intézeti felmérés) van formális munkakapcsolatba más országoknak, azonban csak az akadémiai kutatóival. Jellemzőik nem térnek el az egész mintán tapasztalt általános képtől, ám az akadémiai kutatók között nagyobb számban találunk olyan földrajzilag mobilis kutatókat, akiknek volt már nemzetközi együttműködése (a nemzetközi kapcsolatokkal bíró kutatók 62%-a mobilis, s egyben földrajzilag is mobilis, míg ez a szám a teljes mintán csak 56%). 16% (Extra-EU felmérés) és 20% (Egyetemi intézeti felmérés) között van a mind akadémiai, mind ipari formális együttműködésbe bevont kutatók aránya. Az ő jellemzőik jelentősen eltérnek az általános képtől, abban az értelemben, hogy ezek a kutatók nagy valószínűséggel férfiak és a természettudományok, műszaki

tudományok, technológia területén szereztek diplomát. Az Extra-EU felmérésben kapott adatok alapján megállapítható, hogy azok a kutatók, akik diákként kezdtek az ipari kutatásban, nagyobb valószínűséggel dolgoznak együtt a későbbiekben ipari kutatókkal. *A más országok akadémiai kutatóival való együttműködés látszik a legnépszerűbbnek, a kizárólag az ipari kutatókkal való együttműködések száma elenyésző.* Összességében az egyetemi intézeti kutatók 61%-a dolgozott együttműködésben a felmérés idején más országok akadémiai kutatóival.

A felmérések több ponton kitértek a mobilitást befolyásoló tényezőkre. A felmérést végzők a mobilitást befolyásoló tényezőket két csoportra osztották: praktikus és szakmához kötött tényezőkre. A praktikus tényezők olyanokat foglalnak magukban, mint adminisztratív tényezők, szociális biztonsági rendszer, nyelvi kérdések, gyerekgondozás stb. A szakmához kötött tényezők a karrierben történő előmenetelt, a szakmát, a hálózati kapcsolatok fenntartását és a támogatások szerzését jelentik. A praktikus tényezők megítélésben jól kivehető a különbség a négy felmérésben részt vett kutatók választai között. A praktikus tényezők nem tűnnek döntőnek a mobilitásban az Extra-EU felmérés, az egyetemi intézeti felmérés és a közfinanszírozású kutatóintézetekben történt felmérés szerint. Az akadémiai kutatók esetében a praktikus tényezők egyáltalán nem bírnak jelentőséggel. Ugyanakkor az egyetemi intézeti felmérésben és a közfinanszírozású kutatóintézetekben résztvevő válaszadók között a fiatal kutatók nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a szállásolás minőségének és árának, míg a nő kutatók a gyerekek napközbeni ellátását szolgáló rendszer fontosságát emelték ki. Összehasonlítva a mobil és nem mobil kutatói csoportokat, az adott tagállam által biztosított, a gyerekek napközbeni ellátását szolgáló rendszer sokkal fontosabb szempont a nem mobil kutatók életében. *Az Extra-EU felmérésen belül – bár a praktikus tényezők nem tűnnek fontosnak – a nyelvi kérdés relatíve fontos szerepet tölt be a mobilis kutatók döntésében, különösen azok esetében, akiknek nem az angol az anyanyelve. Az EU-ból az USA-ba vándorló kutatók kisebb jelentőséget tulajdonítanak a praktikus tényezőknek, ellentétben azokkal, akik az USA-ból jönnek az EU-ba. Az ipari szektorban dolgozó kutatók azonban más képet festenek, számukra az összes praktikus tényezőnek jelentősége van. Ők inkább a mobilitás akadályának élik meg ezeket.* A nem mobilis kutatók többet törődnek ezekkel a befolyásoló faktorokkal, mint a mobilis ipari kutatók. Összességében elmondható, hogy az egész felmérésben *az összes tényező a válaszadók közül a fiatal kutatók számára a legfontosabb.*

A szakmához fűződő mobilitást befolyásoló tényezők kevésbé fontosak az akadémiai kutatók körében. Ezek a faktorok, úgymint a hálózati kapcsolatok fenntartása és a támogatás szerzése inkább akadályként jelentkeznek, mint olyanként, ami megkönnyíti számukra a mobilitást. *Az Extra-EU felmérésben résztvevők számára fontos a támogatás szerzése, mint mobilitást befolyásoló tényező, különösen az EU–USA viszonylatában történő mozgásban.*

Az ipari kutatók esetében a felmérés kitért mind a szakmához (jó munkahelyi körülmények/munkával való elégedettség), mind az egyénhez kapcsolódó befolyásoló tényezőkre (magán- és munkahelyi élet közötti egyensúly, családi és személyes kapcsolatok fenntartása, a partner elégedettsége a munkahelyváltással, az étellel, a gyerek elégedettsége az étellel). *Az ipari kutatók körében döntéshozatal esetén a szakmai előmenetelt befolyásoló tényezők nagyobb súllyal esnek latba, mint a személyes, egyénhez kapcsolódó tényezők. A munkával való elégedettség kimagaslóan nagy pontokat kapott a felmérésben.* Általában úgy tűnik, hogy e tekintetben nincs különbség azok között,

akik nemzetközileg mobilak vagy egyáltalán nem mobilak. Nincs különbség továbbá abban sem a mobil, illetve nem mobil kutatók között, hogy *a személyes tényezők közül* mindkét kategória *azt tartja a legfontosabbnak, hogy megvan-e a családi és munkahe-lyi élet közötti egyensúly, illetve hogy gyermekeik mennyire elégedettek a helyzetükkel.*

A felmérés kitért arra is, hogy melyek a legfontosabb motivációk egy kutató életében, amikor arról dönt, hogy egy másik országba megy kutatni. A személyes és családhoz fűződő motivációk, úgy tűnik, nem erősítik a mobilitást, sőt ezeket a motivációkat a nem mobil kutatók akadályozó tényezőként fogják fel. Ugyanakkor fontos motiváció az USA–EU migráció viszonylatában. A kultúrához kötött motivációk egyáltalán nem fontosak az akadémiai kutatók számára, viszont nagy jelentőséggel bírnak az ipari kutatók döntéshozatalában, különösen a nő és a nem mobil kutatók körében. *Az Extra-EU felmérés szerint, bár a személyes és kulturális motivációk nem játszanak szerepet az EU–USA migrációban, viszont ezen motivációk nagyon fontosak a USA–EU migráció irányban. Az akadémiai kutatók körében a szakmai célok elérése, a személyes kutatási program a topmotiváció a migrációban, különösen fontos cél ez az EU-ból az USA-ba tartó migrációban.* A fizetés és más anyagi szempont nem tűnik lényeges pushing tényezőnek a mobilitásban az akadémiai kutatók körében. A szakmához köthető motivációk fontosabb migrációt erősítő tényezők, mint akadályok, és fontosabb faktorok az EU–USA irányú migrációban, mint fordítva. Amíg a személyes motivációk nem, addig a szakmához kapcsolódó motivációk vezénylik a mobilitást.

Az ipari kutatók esetében a fizetés, az anyagi előmenetel fontos szerepet játszik a munkahely-változtatásban, különösen a férfiak és a fiatal kutatók esetében. Nők esetében a biztonságos munkahely a legfontosabb szempont. A tudományos karrier lehetősége relatíve fontosabbnak tűnik a nemzetközileg mobil kutatók esetében.

Rövid összegzés

A kutatókkal kapcsolatosan az első és legfontosabb megállapítás, hogy mind Magyarországon, mind az Unióban hiányzik egy pontos fogalmi meghatározás arra nézve, hogy kik tartoznak a harmadik országbeli állampolgár kutató fogalomkörbe. Általánosságban elmondható, hogy van egy kötelező szűk meghatározás a 2005/71/EK irányelv szellemében, illetve egy tágabb megközelítés a magasán képzetekről szóló 2009/50/EK irányelvben. Ugyanakkor azonban leginkább igaz az a megállapítás, hogy a tagállamok maguk dönthetik el, kiket tekintenek olyan státusú személynek (és hívják kutatónak), akikre nézve jogosultságokat határoznak meg a szűk és a tág közti mezsgyén.

A fogalmi meghatározás hiátusa miatt a kutatók áramlásával kapcsolatos egzakt statisztikai adatok mozaikszerűek, sokszor akár hiányoznak. Ez azonban nem magyar specifikum. Jellemző a Föld országainak egészére.⁶¹ Magyarországon a folyamatos jellegű migrációs hivatalos statisztikákon belül a tudományos minősítéssel rendelkezők

⁶¹ Szinte mindegyik nagy nemzetközi szervezet foglalkozik az egyre növekvő mennyiségű és jelentőségű kutatói migráció jelenségével. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének lesz nagy valószínűséggel esélye arra, hogy ajánlásokat dolgozzon ki a kutatói migráció harmonizált országonkénti adatgyűjtésére. Addig azonban a makroadatokat hézagosak és kevésbé megbízhatóak lesznek, mivel igen gyakran becsléseken alapulnak. Az egyes adminisztrációk részcsoporthoz tartozó adatai pedig szükségszerűen töredékesek lesznek.

olyan kis mennyiséget tesznek ki, hogy elkülönítésük ritkán történik meg. Többségében elvesznek a felsőfokon végzetek tömegében. Csak szakmailag célzott adatgyűjtéssel és adatelemzéssel érhetőek el ezek az információk. Tanulmányunk éppen ezért hiánypótló és remek viszonyítási alap a jövőre nézve, mert a „Harmadik országbeli kutatók száma” című részben a legfőbb idegenrendészeti hatóság (BÁH) által 2011 őszén legyűjtött konkrét adatokat tudtuk görcső alá venni. E pillanatfelvétel legfőbb tanulsága, hogy a 2008–2011 közti időszakban kifejezetten kutatási célú tartózkodási engedélyt évente 50 db körül adott ki a BÁH (2008: 31 db, 2009: 52 db, 2010: 63 db és 2011 szeptemberéig: 60 db). Noha ez rendkívül alacsonynak tekinthető, ha összevetjük 18 uniós tagállam aggregált számával (2010-ben 3713 engedély), látható, hogy össz-európai szinten sem találkozunk magas arányokkal. A magyar adatok alapján elmondható, hogy a legtöbb kutató Indiából, Iránból, Szerbiából és Kínából érkezett.

A tapasztalataink azt mutatták, hogy a kutatók jellemzően munkaviszony vagy közalkalmazotti viszony keretében dolgoznak Magyarországon. E jogviszonyok egy részének alapját a Magyar Köztársaság és más állam között létrejött megállapodások képezik. Ezekben az esetekben a kutató foglalkoztatása jellemzően munkavállalási engedélymentes, ha a Magyar Tudományos Akadémia igazolja a megállapodás létezését s azt, hogy a kutató annak keretében érkezik kutatási tevékenységet folytatni Magyarországra. Az igazán komoly kutatóműhelyek (egyetemi centrumok például) élnek az uniós jogon (2005/71/EK irányelv) alapuló fogadási megállapodás adta lehetőséggel, és ebben az egyszerűbbnek tekintett formában foglalkoztatják a kutatókat. Itt azonban gyakori már a megbízási jogviszony alkalmazása is, amelynek alapján a díjazás mértékét hozzá lehet igazítani a végzett munka tényleges értékéhez. Tagadhatatlan, hogy Magyarországra szinte kivétel nélkül jellemző, hogy az ide érkező kutatók kifejezetten kötődnek a kutatás vezetőjéhez, tehát a szakmai hírnév messze a legmeghatározóbb vonzó tényező. Eredményesnek mondhatóak még a diákcseré- és kutatócsere-programok, amelyek a későbbi eredményes szakmai együttműködések alapját képezik. A PhD-kutatók többsége úgy ítéli meg, hogy a Magyarországon szerzett szakképesítésük, illetve diplomájuk egyenlő esélyeket teremt számukra a munkaerő-piaci integrálódásban, esetleges állampolgársági hátrányukat nyelvtudásuk kompenzálhatja. Összességében nehezen tudják értelmezni a szabályozást a foglalkoztatás és a szociális biztonság, különösen a nyugdíj-jogosultságok területén. A válaszadók többsége általában elégedett jelenlegi munkakörülményeivel, szeret Magyarországon élni. Akik már huzamosabb ideje Magyarországon élnek, jellemzően továbbra is itt képzelik el jövőjüket, amennyiben életkörülményeik a várakozásaiknak megfelelően alakulnak. A PhD-tanulóikat végző diákok, fiatal kutatók általában átmeneti állomásnak tekintik Magyarországot kutatói karrierjük során, ahonnan kutatásuk végével Nyugat-Európába, az USA-ba, s majd onnan haza, származási országukba kívánnak visszatérni.

Nehéz lenne és nem is tartanánk célszerűnek összehasonlítani a Magyarországon tartózkodó kutatókról szerzett információinkat, a kutatóktól szerzett tapasztalatainkat az EU által végzett MORE projekt vizsgálatának eredményeivel. Egyrészt a célszemélyek kiválasztása (még ha mindkét projektben önkéntes alapon történt is a válaszadás), másrészt a feltett kérdések, vizsgálati tárgykörök különbözősége szinte kizárja a tényleges és hasznos összehasonlítás lehetőségét. Olyan szerény számban találtunk itthon harmadik országból érkező kutatókat, hogy nem igazán volt lehetőségünk válogatásra. Ennek következtében – bár interjúalanyaink szinte fele-fele arányban kerültek ki mindkét nemből – az adatokból megbízható következtetést levonni nem tudunk arra nézve, hogy

melyik nem képviseli magát erőteljesebben a kutatói szférában Magyarországon. Továbbá magánintézményben, kutatói laborban vagy kutatással is foglalkozó vállalkozásnál – amit a MORE projekt ipari kutatásként definiál – elvértve sikerült interjút készíteni. Legtöbb interjúalanyunk a felsőoktatási, egyetemi szférából (MORE projekt első kategória), illetve a közfinanszírozású intézményekből (MORE projekt második kategória) került ki. Jellemzően a fiatalabb kutatók, különösen a PhD-hallgatók család nélkül élnek Magyarországon, míg a 40–50 év közötti korosztály családdal. Bár projektünkben a szektormobilitást nem vizsgáltuk, a földrajzi mobilitásról, illetve a kutatók arra való hajlandóságáról egyértelműen megállapítható, hogy – legyen szó akár fiatalabb, akár idősebb Magyarországon tartózkodó harmadik országbeli kutatóról, akár egyetemen, közfinanszírozású intézményben, akár magánvállalkozásnál dolgozó kutatóról – nincs különbség köztük a mobilitási hajlandóságban, hiszen kutatói karrierjük során Magyarországot nem végleges letelepedési célországnak tekintik. Így az egyetlen közös pont a két projektben, az egyetlen megállapítás, ami bátran megtehető, hogy Magyarország a tekintetben nem tér el az EU-s gyakorlattól, hogy a kutatók legmagasabb koncentrációja a természettudományokban és a technológia területén figyelhető meg.

A 2011-es népszámlálás teljes körű adataiból alakíthatunk majd ki magunknak egyfajta teljesebb képet az eszmei időpontban éppen Magyarországon tartózkodó harmadik államokbeli kutatókról. E pillanatfelvételenek a cikkünkben megjelenő adatokon alapuló, összehasonlító elemzése adna elérhető esélyt a valós helyzet pontosabb feltárására.

Tárgyszavak:

Nemzetközi vándorlás
Integráció
Munkapiaci helyzet

IRODALOM

- Anveiler, J. – Tóth E. – Marton J. (1993): Tudóselvándorlás. (Nem az megy és nem az marad, akinek kéne.) *Magyar Tudomány*, 1993/5. 568–571.
- Berényi D. (1998): A külföldi magyar tudományosság bekapcsolódása az egyetemes magyar tudományosságba. *Magyar Tudomány*, 1998/12. 1498–1503.
- Canberra kézikönyv (OECD, 1995)
- Berghman, J. – Schoukens, P. (eds.) (2011): *The Social Security of Moving Researchers*. Acco, Leuven.
- Csermely P. – Málnási-Csizmadia A. – Kovács M. (2002): Hogyan hozhatnánk haza a külföldön dolgozó, tehetséges fiatal magyar kutatókat? *Magyar Tudomány*, 2002/12. 1668–1675.
- Frascati Kézikönyv (OECD (2002).
- Gellérné Lukács Éva (szerk.) (2011): *Kézikönyv – Harmadik országbeli állampolgár kutatók magyarországi integrációja*. Tullius Kiadó, Budapest.
- Lukács Gellérné, É. (2011): Benefit-related interpretation issues in social security co-ordination. In Berghman, J. – Schoukens, P. (eds.): *The Social Security of Moving Researchers*. Acco, Leuven, 59–74.

- Illés Sándor (2011): Migráció és cirkuláció magyar nézőpontból. In Gellérné Lukács Éva (szerk.): *Kézikönyv - Harmadik országbeli állampolgár kutatók magyarországi integrációja*. Tullius Kiadó, Budapest, 127–142.
- Illés S. – Lukács É. (2005): Kutatók migrációja – vitassuk meg! *Oltalomkeresők*, 11/7. 5–8.
- Illés S. – Gellérné Lukács É. (2007): A tudományos kutatók migrációjáért. *Európai Tükör*, 2007/4. 13–30.
- Kocsis M. (2009): Doktori képzés a jogi szabályozás tükrében. In Kocsis M. – Kucsera T. G. – Szabó A. (szerk.): *Doktori képzés Magyarországon – a doktoranduszok szemével*. Doktoranduszok országos Szövetsége, Budapest.
- Kövér A. (szerk.) (2004): *Magyar kutatók külföldön. (Határon túli köztestület.)* MTA „Magyar Tudományosság Külföldön” Elnöki Bizottság, Budapest.
- L. Rédei M. (1995): Internal brain drain. In Fullerton, M. – Sik, E. – Tóth, J. (eds.): *Refugees and migrants: Hungary at a crossroad*. Institute for Political Science of the H.A.S. Budapest, 105–117.
- Palló, G. (1998): Scientific migration from Hungary. *ICON*, No. 4. 210–220.
- Tamás P. (1993): A kelet-európai brain drain új hulláma: a kutatóértelmiség kivándorlási esélyei és stratégiái. In Tamás P. – Inotai A. (szerk.): *Új exodus. (A nemzetközi munkaerő-áramlás új irányai.)* MTA TKKK-MTA VGI, Budapest, 60–92.
- Tamás P. (1999): Kutatói mobilitás – életstratégiák a kutatásban. In Illés S. – Tóth P. P. (szerk.) *Migráció. (Tanulmánygyűjtemény II.)* KSH NKI, Budapest. 173–188.
- Tamási P. (2002): A brain drain alakulása a kutatási szférában Magyarországon az 1990-es években. *Társadalomkutatás*, 20/1–2. 25–72.
- Tarnóczy, M. – Tóth, P. P. (1995) Migration of scientists and experts. (National paper: Hungary.) Belgrad, 9 p. (Mimeo).
- Tarnóczy M. (1996): *Külföldi magyar kutatók*. MTA Kutatásszervezési Intézete, Budapest.
- Tóth P. P. (1999): Az értelmiségiek nemzetközi vándorlása. In Illés S. – Tóth P. P. (szerk.) *Migráció. (Tanulmánygyűjtemény II.)* KSH NKI, Budapest, 193–198.
- Viszt E. (2004): A kutatók nemzetközi mobilitása. *Magyar Tudomány*, 2004/8. 886–899.
- Vizi E. Sz. – Szelényi I. – Tamás P. – Hoch R. – Lovász L. – Marx Gy. – Venetianer P. (1991): A tudományos kutatók tömeges kiáramlásának megelőzése. *Magyar Tudomány*, 1991/6. 727–735.

**RESEARCHERS' MOBILITY: MIGRATION OF RESEARCHERS
FROM THIRD COUNTRIES AND THEIR INTEGRATION
INTO THE HUNGARIAN SOCIETY**

Abstract

There is no appropriate conceptual framework to comprehend researchers' international mobility – among others in Hungary either. Therefore in many cases it is impossible to recognise if a migrant researcher is a student or an employee with respect to his/her real status in the scientific life or on the labour market of the given country. The

project 'Third-country-citizen researchers' integration in Hungary'⁶² has given a lot of missing information on the conditions of researchers living and working in Hungary, on their legal, administrative, medical and other problems emerging in their every-day life in Hungary. It has described the legal conditions existing in Hungary, clarified the concept of 'third-country-citizen researcher'. It has also explored their countries of origin, their number, the conditions under which they had been allowed to enter Hungary, the different rights of their stay in the country. Similarly, it has also dealt with their work places, the character of their employment (the concrete form of their research activities), with the possibilities to have a job as a researcher, which forms of social security services they could obtain. The project has also tried to explore how and in which countries they paid taxes. Exploring the legal conditions and having information on the practical functioning of the legal rules and laws have been completed by obtaining empirical evidences. The authors have interviewed more than 20 researchers from third countries which interviews gave information on their experiences and problems. The results of the project have been summarized in an Anglo-Hungarian volume. The further aim of publishing that book was to eliminate the gaps in our knowledge and to help researchers, their receiving institutions, and authorities on all those fields relevant with respect to migrant researchers. This paper presents the summary of that volume completed by rich international context.

⁶² Further information: www.tullius.hu

FIGYELŐ

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ: STATISZTIKUS, SZOCIOLÓGUS, DEMOGRÁFUS. ÉLETRAJZI VÁZLAT

TÓTH PÁL PÉTER

1949-ben a legújabb kori történelmükbe betüremkedő, mindent szabályozni, meghatározni akaró politikai hatalom Cseh-Szombathy László előtt is eltorlaszolta azt az életpályát, amelyet diákként elképzelt, s amelynek megvalósulásában nem is kételkedett. Elképzélései illuzórikussá váltak. Újabb reményt 1956 októberének változásai jelentettek számára, amelyek ha nem is biztosítottak szabad teret egykori álmai megvalósulásának, de 1957-től mégis lehetőséget adtak számára, hogy – korlátok között ugyan – a társadalmi folyamatok tudós kutatója legyen. Ennek megkésített kiteljesedését a rendszerváltoztatás hozta meg számára.

Cseh-Szombathy László 1925. június 8-án nagy múltú, jelentős hagyományokkal rendelkező református családban született Budapesten.¹ Édesapja ekkor az Orvostudományi Egyetem Belgyógyászati Klinikájának tanársegédje volt, később pedig a Bethesda kórház belgyógyász főorvosa lett. Édesanyja az orvosegyetem gyermekklinikáján dolgozott.

Cseh-Szombathy László szellemi fejlődésére, nézeteinek alakulására a családi háttér, a család szellemi öröksége, s mindenekelőtt apai nagyapja, aki a pápai református kollégium orvosa s egyben a református gyülekezet főgondnoka volt, gyakorolt jelentős hatást. Ez a háttér óvta, védte, erkölcsi és intellektuális vonatkozásban is segítette, s egyben követendő példát jelentett számára. A szűkebb és tágabb családi környezetben sokféle hatás érte, s ezek nemcsak megalapozták sokirányú érdeklődését és tájékozódását, hanem szellemi fejlődésében is szerepet játszottak.

Elemi iskolai tanulmányait 1931-ben Budapesten, Muraközy Ilona magániskolájában kezdte, majd a Cukor utcai községi elemi iskolában folytatta. 1935-től a Lónyai utcai Református Gimnáziumba került, ahol 1943-ban kitűnő eredménnyel érettségizett. Alapvetően humán érdeklődésű volt, és tantárgyai közül elsősorban a történelem és a földrajz vonzotta. Sokat olvasott. Érdeklődését sajátosan befolyásolta az, ami későbbi pályaválasztásában is szerepet játszott: még ötödikes gimnazistaként ajándékba kapta Otto Hübner *Weltstatistik* című munkáját. A gimnáziumi évek – a tárgyi ismeretek és a készségek fejlesztése terén kapott segítség mellett – abból a szempontból is fontosak voltak számára, hogy tanárai nemcsak önálló gondolkodásra, hanem arra is megtanították, hogy mások véleményét ne csak meghallgassa, hanem hogy saját álláspontjának kialakításakor figyelembe vegye, és fel is használja azokat.

¹ Az életút felvázolásában támaszkodtam Cseh-Szombathy László visszaemlékezésére (Életem, ahogy 77 éves koromban visszaemlékezem), amely kéziratban található a KSH Népeségstudományi Kutatóintézet könyvtárában. A visszaemlékezés első része *A hét nemzedék* címmel a Magyar Szemleiben (Új folyam XIII. 3–4. szám. 2004. április, 47–70.) jelent meg.

Nem volt politikus alkat, ennek ellenére életében a politika közvetett módon fontos szerepet játszott. Még kisdíák volt, amikor édesapja kisgazdapárti politikus lett, s így számára addig nem ismert emberekkel, a harmincas évek elismert ellenzéki politikusaival ismerkedhetett meg, miközben akaratlanul is fölтанúja, részese volt az 1931-es országgyűlési választásokkal kapcsolatos, szülői házban lezajlott megbeszéléseknek. Édesapja az 1931-es országgyűlési választások során sikertelen kampányt folytatott, négy év múlva, 1935-ben azonban képviselővé választották. Ezt 1939-ben ismét sikertelen választási kampány követte. A politika tehát folyamatosan jelen volt a családban, s így Cseh-Szombathy László életében is. A választások során szerzett tapasztalatok, a vidéki kortes utak hasznos segítséget jelentettek neki abban, hogy a korabeli magyar társadalom szociális, politikai, gazdasági viszonyait közvetlenebb formában is megismerhesse.

Mivel gyermekkorától a történelmi pálya lebegett szemei előtt, amelynek csúcsa az egyetemi tanárság lett volna, érettségi után, 1943 szeptemberében a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán folytatta tanulmányait. Történelmi és földrajzi előadásokat hallgatott, s bár a középiskolai tanári karrier nem vonzotta, ennek ellenére az egyetem Tanárképző Intézetébe is beiratkozott. Tanárai közül mindenekelőtt Alföldi András, Mályusz Elemér, Láng Sándor és Mendöl Tibor óráit látogatta.

1944 áprilisában, a háborús viszonyok miatt az egyetemet bezárták. 1944. október 16-át követően édesapja óvatosságból Ete faluba küldte, ahol hivatalosan a jegyző munkáját segítette. A harcok elmúltával apai barátja, Oltványi Imre mellett, akit a debreceni ideiglenes kormány a Nemzeti Bank elnökévé nevezett ki, a titkári teendőket látta el. 1945 júliusában azonban Oltványi Imrét az ideiglenes kormány pénzügyminiszterré nevezte ki, melynek következtében Cseh-Szombathy László választás elé került. Mivel továbbra is a történelmi hivatás lelkesítette, a banki karrier helyett az egyetemi tanulmányok folytatását választotta. Ekkor, 1945 őszén, történelem- és társadalomszemléletnek alakulására Hajnal István professzor előadásai voltak a legnagyobb hatással. Aktívan bekapcsolódott Hajnal szemináriumának munkájába, ahol többek között Comte és Spencer munkáival is megismerkedett. Egyetemi tanulmányaival párhuzamosan édesapja mellett, aki ekkor a Népjelölti Minisztérium politikai államtitkára volt, politikai szerepet is vállalt. A Kisgazdapártnak az 1945 októberében megrendezett helyhatósági választásokon elért eredményét saját sikerének is tekintette.

Az 1946/47-es tanévben Cseh-Szombathy Lászlónak lehetősége nyílt arra, hogy tanulmányait Svájcban folytassa. 1946 őszét a Bázeli Egyetemen, 1947 tavaszát pedig a Genfi Egyetemen töltötte. Mindkét helyen elsősorban szociológiai előadásokat hallgatott. Visszatérve, 1947 őszén továbbra is Hajnal István óráit látogatta, de mellette Szalai Sándor szemináriumába is beiratkozott. Szemináriumi szereplése alapján még a tanév során felvételt nyert a Szalai által vezetett Társadalomtudományi Intézetbe. Ezzel – egész életútját meghatározó érvénnyel – új perspektíva nyílt meg előtte. Ebben – Szalai Sándor személyes hatása mellett – fontos szerepet játszott a Társadalomtudományi Intézetben végzett tudományos munka, az intézet közössége. Fontos volt számára az a barátság, amely közte és az intézet tagjai közül mindenekelőtt Perjés Géza, Harsányi János és Szabó Dénes között kialakult. Mindezek hatására feladta a történelmi pályát, és a szociológiát választotta. Érdeklődésének középpontjába a társadalmi folyamatok megismerése és megértése került. Ez visszatükröződött abban is, hogy disszertációjának témáját megváltoztatta, a svájci és magyar parasztság fejlődését összehasonlító elemzés helyett a Szalai Sándor által javasolt téma, a *XX. Század* című társadalomtudományi folyóirat húsz évfolyamának feldolgozásába kezdett. Disszertációját 1948 novemberére

készítette el. Szalai azonban kifogásokat keresve a benyújtott dolgozat átdolgozását javasolta. Nem annak színvonalát kifogásolta, hanem a kommunisták részéről a személyét érő támadások miatt úgy vélte, nem lenne szerencsés, ha az intézet első diplomázója egy kisgazda politikus fia lenne.

Röviddel ezt követően, 1949 februárjában Szabó Dénes elhagyta az országot, és ez Cseh-Szombathy László intézeti helyzetét is érintette. Cseh-Szombathy ugyanis – a lassan teljesen megváltozott politikai viszonyok között és az átalakult intézeti légkörben – érezve a származása, kisgazdapárti politikuskhoz fűződő kapcsolatai miatt köréje szövődő bizalmatlanságot, tanári vizsgáira hivatkozva kivált az intézetből. (Döntését Szalai Sándor nagy megkönnyebbuléssel fogadta.)² Cseh-Szombathyt realitásérzéke ezután sem hagyta cserben. Gyorsan váltott, és „feledve” a szociológiai ihletésű doktori disszertációját, az „Észak-Nyugat Dunántúl népmozgalmának változásai 1890 és 1930 között” címmel írt egyetemi szakdolgozatot. S bár a szociológia művelésére a továbbiakban már semmiféle nyilvános lehetősége nem volt, mégis – anakronisztikus módon – a Perjés Gézával és Harsányi Jánossal folytatott, nyilvános kereteket nélkülöző egyetemen kívüli szakmai megbeszéléseik, vitáik hatására Cseh-Szombathy László ekkor vált a szociológia elkötelezett hívévé. Mindezek közepette a tanári diplomához szükséges vizsgákat letette. Szakdolgozatának pozitív elbírálását követően, 1950 júniusában középiskolai tanárrá avatták. Ezt megelőzően még 1950 májusában fontos változás történt életében, a diploma megszerzését megelőzően ugyanis megnősült.

A politikai helyzet gyökeres átrendeződése egyértelművé tette számára, hogy a kutatói pálya lezárult előtte. Ezt tudomásul véve, 1950 szeptemberében, a központi minisztériumi elhelyezés eredményeképpen, a kőbányai Szent László téri általános iskolában kezdte meg tanári munkáját. Itt 1953 szeptemberéig tanított, amikor a kispesti Landler Gimnáziumba helyezték. Tanárként is folyamatosan képezte magát. A történelemre koncentrált, de élt benne a remény, hogy még szociológiával is foglalkozhat. Ennek következtében – a történelmi szakirodalom mellett – szociológiai, szociográfiai, statisztikai műveket és a szociológia módszertanával foglalkozó szakirodalmat olvasott. Olvasmányairól rendszeresen beszámolt egykori gimnáziumi történelmi tanárának, Ravasz Jánosnak. Kitartásának, belső késztetésének, igényességének és szorgalmának, a reménytelen helyzet dacára is folytatott állandó önképzésének meglett az eredménye: tanára egy idő után kutatómunkára és egy tanulmány elkészítésére ösztönözte. S mivel a szociológia területén ekkor már semmiféle lehetőség nem volt publikálásra, Ravasz János történelmi téma feldolgozását javasolta egykori diákjának. Makkai Lászlóhoz küldte, aki segített a témaválasztásában, melynek eredményeként született meg Cseh-Szombathy László I. Rákóczi György 1644-es hadjárataival foglalkozó háromrészes tanulmánya.³

A változás reménye, nevezetesen az, hogy újból bekapcsolódhat a tudományos életbe, már e munka közepette, még 1956 tavaszán felsejlett előtte. Szalai Sándor ugyanis, miután kiengedték a börtönből, megkereste őt, valamint Perjés Gézát, és arra az esetre, ha egyetemi katedráját visszakapná, együttműködésüket kérte. Válaszuk egyértelmű volt, Szalai kinevezése azonban a forradalom kitöréséig nem realizálódott. Ezt követő-

² Szalai Sándort 1950-ben törvénytörő perben szabadságvesztésre ítélték, ahonnan 1956-ban szabadult.

³ Cseh-Szombathy László: I. Rákóczi György 1644-es hadjárata. *Hadttörténelmi Közlemények*, 1956. 1. szám, 1957. 1–2. és 3–4. szám.

en, november 4-ig túl kevés volt az idő ahhoz, hogy ezek a tervek valósággá váljanak. A forradalom leverését követően pedig még közel húsz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a szociológia oktatása az egyetemeken megkezdődhessen.

Ennek ellenére Cseh-Szombathy László középiskolai tanári pályafutása 1957-ben befejeződött. Tudomására jutott ugyanis, hogy a Központi Statisztikai Hivatal idegen nyelveket beszélő munkatársakat keres. Jelentkezését származása miatt először elutasították, de ennek ellenére már az évtőberétől a KSH Nemzetközi Osztályának munkatársaként folytatta munkáját.

Új munkahelyén ekkor még nem szociológiai, statisztikai ismereteire, hanem angol, német és francia nyelvismeretére volt szükség. Szerencséjére azonban nemcsak az idegen nyelvű sajtó szemlélésével és idegen nyelvű levelezéssel bízták meg, hanem rövidesen összehasonlító statisztikai elemzéseket is készíthetett. Első szakmai feladata – az életszínvonal-életmód vizsgálat keretében – Budapest és Bécs fogyasztási színvonalának összehasonlító elemzése volt. E munka tapasztalatát is felhasználva készítette el „Az életszínvonal nemzetközi összehasonlításánál alkalmazott mutatószámok kiválasztása” című dolgozatát, amely a Statisztikai Szemle hasábjain jelent meg 1960 közepén.⁴ Közben a KSH Nemzetközi Osztálya által biztosított továbbképzés keretében a magasabb matematikai statisztika alapelemeivel és azok felhasználásának módszereivel ismerkedett meg.

Cseh-Szombathy László ekkor, tudományos pályájának kezdetén, 35 éves volt. Tíz-tizenhárom éves késéssel elindult tehát azon az úton, amelyet kisdíakként elképzelt, és amelyet természetesnek tartott önmaga számára. Tudományos karrierje szempontjából fontos volt, hogy öt év után, 1962-ben a KSH Nemzetközi Osztályról áthelyezték az akkor létrehozott Szociális Statisztikai Osztályra. Az osztály vezetése kedvezően fogadta javaslatát, hogy Peter Townsend kutatásai alapján⁵ az időskorúakkal kapcsolatban hasonló hazai vizsgálatot indítsanak, annak megvalósítására azonban – a KSH belső viszonyai miatt – ekkor még nem volt lehetőség. Helyette egy másik nagyon fontos társadalmi jelenség, a magyarországi öngyilkosságok alakulásának elemzésével bízták meg.⁶ E témakörrel kapcsolatos ismereteit a Közgazdasági és Jogi Kiadónál 1967-ben megjelent Émile Durkheim *Az öngyilkosság* című monográfiájának magyar nyelvű kiadásához írt igen alapos bevezető tanulmányában is kamatoztatta.⁷ Az öngyilkosságokkal kapcsolatos kutatásait követően pedig megvalósíthatta korábbi tervét, az öregeidkutatást.⁸ E vizsgálatot lezárva, egy újabb társadalmi jelenséggel, az alkoholizmus

⁴ Cseh-Szombathy László: Az életszínvonal nemzetközi összehasonlításánál alkalmazott mutatószámok kiválasztása. *Statisztikai Szemle*, 1960. 7. szám, 678–694.

⁵ Peter Townsend: *The family life of old people: an inquiry in East London*. Harmondsworth: Penguin, 1963.

⁶ Cseh-Szombathy László: Az öngyilkosság társadalmi jellege. *Demográfia*, 1963. 2. szám, 186–216.

⁷ Émile Durkheim: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. [Bev.] Cseh-Szombathy László; Bp. Közg. és Jogi K., 1967. 397 l., illetve Cseh-Szombathy László – Heinz Ervin: Az öngyilkosságok vizsgálata. *Statisztika Szemle*, 1965. 2. szám, 147–163.

⁸ Cseh-Szombathy László: A nyugdíjasok helyzete és problémái. *Demográfia*, 1964. 1. szám, 88–103., illetve Andorka Rudolf – Cseh-Szombathy László: Budapesti nyugdíjasok. *Statisztikai Szemle*, 1965. 7. szám, 675–700.

problémájával foglalkozott.⁹ Energiája szinte kimeríthetetlen volt. A fenti kutatásokkal párhuzamosan 1968-ban Ferge Zsuzsával közösen publikálták „*A szociológiai felvétel módszerei*” című, első magyar nyelvű módszertani kézikönyvet.¹⁰ A kötet, amely egyértelműen meghatározó szerepet játszott a hazai szociológiai kutatás és oktatás módszertani megalapozásában, három kiadást ért meg.

A hatvanas évek végére esett a gyermekgondozási segély hazai rendszerének kialakítása és bevezetése. Cseh-Szombathy ez esetben is kezdeményező volt, javaslatára indult meg ugyanis a rendszeres adatgyűjtés azokról, akik a segélyt igénybe vették. Ez a munka egyben előképét is jelentette annak a kiterjedt vizsgálódásnak, amelyet a rendszerváltoztatás után a népesedéspolitikai kormánybizottság felkérésére irányított.

Cseh-Szombathy László a KSH keretében kifejtett tudományos munkássága révén, amely a szociológia, s ezzel érintkezve a statisztika és bizonyos értelemben a demográfia területét érintette, a hetvenes évekre a legelismertebb hazai társadalomkutatóvá vált. Ebben szerepet játszottak hivatali pozíciójával együtt járó kapcsolatai és lehetőségei, publikációi, konferenciaszereplései, előadásai. Helyzetének stabilizálódásában Szalai Sándor szerepe is jelentős volt. Szalai ugyanis a szociológiai kutatás és oktatás intézményesítése érdekében az 1960-as évektől egykori tanítványára, Cseh-Szombathy Lászlóra is támaszkodott. Cseh-Szombathy ennek köszönhette, hogy még a KSH alkalmazottjaként tagja lett az Akadémia Szociológiai Bizottságának, és hogy bekapcsolódott a nemzetközi időmérleg-kutatásba.¹¹ Ez egyben azt is jelentette, hogy a KSH-tól függetlenül új tudományos kapcsolatokat is teremtve, hazai és nemzetközi tudományos konferenciákon is szerepelt. Pályájának alakulásában szerepet játszott az is, hogy 1969-ben megismerkedett a Nemzetközi Szociológiai Társaság Családszociológiai Bizottságának elnökével. E kapcsolat tette lehetővé számára, hogy még abban az évben a Genfben rendezett szemináriumon megismerkedhetett a családkutatás akkori legkiválóbbjaival, akik közül többen szakmai és baráti kapcsolatba került. Ezek a kapcsolatok generálták Cseh-Szombathy családkutatással kapcsolatos vizsgálatait, amelyek a hetvenes évek végén lehetővé tették számára, hogy részt vegyen a GYES bevezetésének hatásvizsgálataiban.

Szakmai munkájának hivatali elismerését jelentette, amikor 1970-ben kinevezték a KSH Társadalomstatisztikai Főosztály főosztályvezető helyettesévé. E munkakör tette lehetővé számára, hogy korábbi kutatási javaslatát, az öregek társadalmi helyzetének vizsgálatát megvalósítsa. A kutatást dokumentáló, lezáró 300 oldalt is meghaladó jelentés, amely visszaemlékezése szerint a legjobb munkája volt, publikálatlan maradt. Ad-

⁹ Andorka Rudolf – Cseh-Szombathy László – Vukovich György: A budapesti alkoholista. *Statisztikai Szemle*, 1968. 12. szám, 1221–1239.

Andorka Rudolf – Cseh-Szombathy László: Az alkoholizmus szociológiai vizsgálatának módszertani problémái. *Alkohológia*, 1970. 3–4. szám, 110–121.

Andorka Rudolf – Cseh-Szombathy László: Az alkoholizmus társadalmi tényezői és hatásai. *Szakszervezeti Szemle*, 1973. 4. szám, 66–70.

¹⁰ Cseh-Szombathy László – Ferge Zsuzsa [összeáll. és a tanulmányokat vál.]: *A szociológiai felvétel módszerei*. Közgazd. és Jogi K. Budapest, 1968. 430 l.

¹¹ Cseh-Szombathy László: International differences in the types and frequencies of social contacts. In Szalai Sándor – Converse, Philip E. et al. (eds.): *The use of time daily activities of urban and suburban populations in twelve countries*. Mouton, European Coordination Centre for Research, The Hague, Paris, 1972. 307–315.

digi kutatásainak eredményességét azonban mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1974-ben az addigi publikációiban megfogalmazott eredmények tézisszerű összefoglalásáért kandidátusi fokozatot kapott.¹²

1973-ben Bálint József lett a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, s ez Cseh-Szombathy Lászlót – féltve az addig kivívott kutatói szabadságát – tájékozódásra készítette. Ennek eredményeként lett 1975. január 1-jén a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa. Ekkor már a család változásaival, a család-szociológiai problémák és módszerek feltárásával, használatával, a háztartási konfliktusok kérdéskörével kapcsolatos tudományos problémák foglalkoztatták. Az ezekhez a kérdéskörökhöz kapcsolódó vizsgálatainak megindításával azonban néhány évet még várnia kellett, mert új munkahelyén az életmódkutatásokkal foglalkozó részleg vezetésével bízták meg. A munkahelyváltással párhuzamosan az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megindult szociológusképzésbe is bevonták. Ezzel egykori álma, hogy egyetemi tanár lesz, ha jelentős kitérőkkel is, de 24 év után elérhető közelségbe került számára. Erre azonban még tíz évet kellett várnia. Egyetemi tanári kinevezését 1984 júniusában kapta meg, de ekkor talán már nem is ez volt fontos számára, hanem az, hogy új pozíciójából közvetlenebbül befolyásolhatta és segíthette a szociológia szaktudományi intézményesülését, a szociológiai oktatás és kutatás jogosságának teljes körű elismertetését, a szakképzett szociológusok felkészítését és útra bocsátását.

Felkészültsége, emberi és kutatói kvalitásai következtében a hetvenes évek végén előbb az MTA Szociológiai Intézet igazgatóhelyettesévé, 1983-ban pedig az intézet igazgatójává nevezték ki. Ettől az időtől kezdve tudományos munkájának centrumát már egyértelműen a családkutatás foglalta el. Ezen a kutatási területen is szisztematikusan járt el. Először 1978-ban megjelentette a „*Változó család*” című tanulmánykötetet¹³, majd egy évvel később a „*Családszociológiai problémák és módszerek*” című könyvében a családdal kapcsolatos szakirodalom legjobb feldolgozását adta közre.¹⁴ A családdal kapcsolatos vizsgálataiból szinte szükségszerűen nőtt ki a váláshoz vezető út megismerésének igénye, valamint a házassági konfliktusok folyamatának kutatása. Akadémiai doktori értekezését is e témakörből írta.¹⁵ A doktori címet 1982-ben kapta meg. E témakörhöz kapcsolódott egyik legfontosabb kutatása, melynek anyaga az 1985-ben publikált „*A házastársi konfliktusok szociológiája*” című könyvben látott napvilágot.¹⁶ Ekkor éppen úgy, mint korábbi vizsgálataiban, nemcsak magyar adatokat használt, hanem ez esetben – nemzetközi összehasonlító kutatást keretében – nyolc ország adatait elemezte. A vizsgálat anyaga, mely az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg,

¹² S. Molnár Edit: Cseh-Szombathy László kandidátusi vitája. *Szociológia*, 1975. 1. szám, 136–138., illetve Lakatos Mária: Cseh-Szombathy László tudományos publikációinak tézises védése. *Statisztikai Szemle*, 1975. 2. szám, 189–191.

¹³ Cseh-Szombathy László [összeáll.]: *A változó család: Tanulmányok*. Kossuth K., Budapest, 1978. 255 l.

¹⁴ Cseh-Szombathy László: *Családszociológiai problémák és módszerek*. Gondolat, Budapest, 1979.

¹⁵ Cseh-Szombathy László: *A házastársi konfliktus szociológiája* [Doktori értekezés]. Budapest, 1981.

¹⁶ Cseh-Szombathy László: *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Gondolat, Budapest, 1985. 187 l.

hazai és nemzetközi vonatkozásban is jelentős elismerést jelentett számára.¹⁷ Tudományos munkássága, annak ellenére, hogy intézetvezetői pozíciójából fakadóan számos kérdéskörrel összefüggésben jelentek meg írásai, ezt követően is a családkutatásra irányul. Utolsó, e kérdéskörrel foglalkozó írása 2002-ben jelent meg.¹⁸

Külön kell szólni arról a munkáról, amelyet a szociológia terén nemzetközi vonatkozásban kifejtett. A KSH-ba kerülve, 1957 után nyílt meg előtte ismét a külföldre utazás lehetősége. Ehhez német, angol, francia nyelvismerete jó háttérrel biztosított számára. Első külföldi útját Szalai Sándornak köszönhetette, aki kapcsolatai révén elérte, hogy 1964-ben részt vehessen az UNESCO által szervezett oslói szemináriumon. Itt a társadalomtudományokban alkalmazható matematikai módszerekkel ismerkedett, és további kapcsolatokat generáló ismeretségekre tett szert. Ezek a későbbi évek során újabb és újabb szakmai kapcsolatokkal bővültek. Szerencséje volt, hogy nemzetközi kapcsolatai több lábbon álltak, és így ebben a vonatkozásban nem volt kiszolgáltatva munkahelyének (természetesen utazásait, külföldi partnerekkel kialakított munkakapcsolatait neki is jóvá kellett hagyatnia, s a „kor” szokásaihoz híven hazatérve úti jelentéseket kellett készítenie).

A hetvenes évek végétől, de különösen a nyolcvanas évek elejétől új lehetőséget jelentett számára, hogy a nyugat és kelet közötti kapcsolatok kiépítése kölcsönös érdeken nyugodott, s ebben a társadalomtudományoknak, és ezen belül a szociológiának fontos szerep jutott. Ennek következtében konferenciák, szemináriumok, szakmai konzultációk keretében Európa szinte valamennyi országában járt, de útjai között szerepelt Észak-Amerika, Kína, Japán is. Ezek az utak számára tapasztalatszerzést, a hazai tudományosság számára pedig nemzetközi elismertséget jelentettek. Széles körű nemzetközi kapcsolatai tették lehetővé azoknak a jelentős kutatási eredményeket tartalmazó köteteknek a megjelentetését, amelyeket Cseh-Szombathy László – a már említett „*The aftermath of divorce – coping with family change*” című könyv mellett – neves nyugati szociológusokkal közösen szerkesztett.¹⁹

Intézetigazgatói tevékenysége 1988-ban nyugdíjba vonulásával megszakadt. Ez nem kényszerű, hanem tudatosan vállalt döntés volt számára. A tudományos élettől, korábbi kutatómunkájától azonban nem szakadt el. Továbbra is aktívan részt vett az MTA Szociológiai, majd a Demográfiai Bizottságának munkájában. Ekkor került előtérbe az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézetében végzett oktató munkája, ahol 1995-ig tanított. Nevéhez fűződik az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szocioló-

¹⁷ Cseh-Szombathy László – Koch-Nielsen, Inger – Trost, Jan – Weeda, Itke (eds.): *The aftermath of divorce – coping with family change. An investigation in eight countries.* European Co-ordination Centre for Research and Documentation in Social Science. Akadémiai K., Budapest, 1985. XII, 219 l.

¹⁸ Cseh-Szombathy László: A rokonság szerepe a mai társadalomban. In Faragó Tamás (szerk.): *Szerkezetek, folyamatok, összefüggések. Demográfiai szöveggyűjtemény.* Új Mandátum K. Budapest, 2002. 68–80.

¹⁹ Cseh-Szombathy László – Richter, Rudolf: *Familien in Wien und Budapest.* Böhlau Verl., Wien, 1993. 220 l., illetve Mogyey John – Cseh-Szombathy László et al. (eds.): *Aiding and aging – the coming crisis in support for the elderly by kin and state.* Greenwood Press, New York, 1990. XIV, 290 l. (Contribution to the study of aging) (Proceedings of the International Seminar in Family Research held in 1988 at the Balaton- Zamardi Conference Center, Zamardi, Hungary.)

giai Intézetének keretében megindított demográfiaoktatás bevezetése. Alapító tagja volt az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetében létrejött Szociológia Doktori Iskolának. 1995-ben, hetven évesen, az egyetem professzor emeritusa lett. Mindezekkel párhuzamosan európai egyetemeken tartott előadást, beválasztották az UNESCO bécsi központja igazgatótanácsába, és annak alelnökéként, aktív szerepet vállalt az intézmény irányvonalának meghatározásában.

Életének, tudományos, közéleti szereplésének külön fejezete az 1990 utáni időszak. A nem várt, de remélt rendszerváltoztatás – mivel addig lezárt utakat nyitott meg előtte –, ha radikálisnak nem is mondható, de egyértelműen látványos változást hozott életében. A felajánlott miniszteri pozíciót elhárította, de aktívan bekapcsolódott az Országos Tudományos Kutatási Alprogramok (OTKA) újjászervezésébe. Az új struktúra és feladatkör meghatározását követően 1994-ig az OTKA Társadalomtudomány Kollégiumának lett az elnöke. Közben nemcsak az ELTE-n, hanem a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen is tanított. Bekapcsolódott a Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszéke mellett működő Családszociológiai Központ munkájába. 1991-ben a Szociológiai Szemle főszerkesztője lett. Támogatta a demográfia intézményesülését, melynek eredményeként az MTA Társadalomkutató Központban népesedéstudományi kutatócsoport jött létre. Egy éven át vendégtanár volt Bécsben. 1999 tavaszán pedig az egyik aláírója volt annak a levélnek, melyet az MTA Demográfiai Bizottsága a népesség fogyásának megállítása érdekében írt a miniszterelnöknek. E levél hatására a miniszterelnök 1999. május 13-án Cseh-Szombathy Lászlót népesedési ad hoc bizottság vezetésével bízta meg. A bizottság, melynek munkájában 22 szakértő vett részt, feladta egy hosszú távú népesedéspolitikai koncepció megfogalmazása volt. Az ad hoc bizottság javaslata és az azt alátámasztó 17 elemzést tartalmazó tanulmánykötet 2001-ben jelent meg.²⁰ Az elemzésben megfogalmazottak hatására jött létre a Magyar Népesedési Kormánybizottság, melynek többek között Cseh-Szombathy László is tagja lett.²¹

A rendszerváltoztatás a tudományos karrierje előtt addig tornyosuló ideológiai akadályokat is elhárította, s így 1993-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába választotta.²² 2001-ben pedig az akadémia rendes tagja lett.²³ Tudományos-közéleti tevékenységét 1994-ben Széchenyi-díjjal, 2000-ben pedig a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje csillaggal kitüntetéssel ismerték el.

²⁰ Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népességpolitika: tanulmányok*. Századvég, Budapest, 2001. 534 l.

²¹ Az MTI 2001. június 26-án 22.53 órakor a következő hírt hozta nyilvánosságra: „Népesedési kormánybizottságot hozott létre a kormány – közölte Borókai Gábor a kabinet keddi ülését követő sajtótájékoztatón Budapesten. A kormányzóvivő elmondta, hogy a testület feladata a nemzeti népesedési program kidolgozása. A szóvivő utalt arra, hogy egyes előrejelzések szerint a következő 50 évben kétmillió is lehet a népesség fogyása; ennek megelőzése érdekében a családok stabil működési feltételeinek megteremtésére van szükség. Borókai Gábor elmondta, hogy a bizottság elnöke a miniszterelnök, titkára pedig a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára lesz.”

Lásd: <http://index.hu/belfold/hirek/57864/?rnd=456>

²² Székfoglaló előadását 1994 áprilisában, „A társadalmi normák változásának szerepe a családi élet alakulásában” címmel tartotta meg.

²³ Székfoglaló előadását az „Ellentmondó tendenciák a párkapcsolatok stabilitásának instabilitásának alakulásában” címmel 2002. január végén tartotta.

Életének 1990-et követő, ideológiai-politikai kötöttség nélküli szakaszára – a publikációs lista alapján – egy könyv, három kisebb önálló kiadvány, hat általa szerkesztett könyv, s mintegy két tucat tanulmány jutott. Ehhez tegyük hozzá, hogy az 1956-ban megjelent első, hátrésszes publikációját követően munkásságát 40 önálló mű, 20 általa szerkesztett, összeállított kiadvány, 225 tanulmány, cikk, 22 interjú, írásban rögzített beszélgetés, hozzászólás és 67 recenzió, könyv-, és folyóiratcikk-ismertetés fémjelzi. Mindezek mellett a bibliográfia összeállítója még 201 olyan közleményt talált, amelyben Cseh-Szombathy László munkásságával foglalkoztak. Ezek alapján nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Cseh-Szombathy László impozáns életművet hagyott ránk. Eredményességének okát önmaga módszerességében ragadta meg, és talán akkor járunk el helyesen, ha kutató-, oktató- és tudományos közéleti tevékenységének értékelésekor a ránk hagyott visszaemlékezéséből idézünk. Életére visszatekintve ugyanis a következőket fogalmazta meg:

„Eredendő lustaságomat leküzdve a módszerességgel sikerült magamat a gimnáziumban beverekedni a jeles tanulók közé közepes tehetséggel, ennek köszönhetem, hogy három idegen nyelven is tudtam úgy kommunikálni, hogy más kultúrában felnövő emberekkel is kapcsolatot teremthettem – pedig nyelvek tanulása szempontjából 'süket' voltam – a módszerességből következő kiszámíthatóságom, megbízhatóságom vitt előre pályámon és eredményezte vezetőim elismerését, felkarolását. Pályám igaz sikerei, amelyeket az általános iskolában, a gimnáziumban, az egyetemen az oktatásban értem el, valóban újat nyújtó publikációim, kezdeményezéseim mind elsősorban következetesen végiggondolt és kivitelezett lépéseknek voltak az eredményei. Hiányzott nálam az 'isteni szikra', de ez már gimnazista koromtól fogva nem bántott, tudomásul vettem és e szerint viselkedtem. Nem éreztem sérelmesnek helyemet a második sorban, amit nemcsak a számomra hátrányos kommunista káderpolitikának tulajdonítottam.”²⁴

A fenti gondolatokhoz csak annyit tennénk hozzá, hogy valóban, Cseh-Szombathy László nem volt elméletalkotó, de hát volt-e valaki az saját nemzedékéből, illetve az előtte járó és az őt követő nemzedékek tagjai között. Munkásságának jelentőségét a módszertanilag megalapozott szociológiai szaktudomány megalapozásában, az újabb és újabb területekre kiterjedő példamutató következetességgel megtervezett és végrehajtott vizsgálatok lebonyolításában, a nemzetközi szakirodalomban jelentkező elképzelések és kutatási módszerek rendszerezett közvetítésében, számos esetben hazai adaptálásában ragadhatjuk meg. Mindez még kiegészült oktató munkájával, a szociológiai oktatás színvonalának emelése érdekében kifejtett tevékenységével, a nemzetközi kapcsolatok területén végzett sokrétű munkájával és azzal az emberséggel, amellyel a hozzáfordulók ügyes-bajos dolgait intézte. Folyamatosan tanult, és így, bár nem volt szakképzett szociológus, a hazai szociológiai tudomány épületének létrehozásában – a hozzá hasonlóan szociológiai szakképzésben nem részesült kutatókkal együtt – nemzetközi mércével mérve is minőséget teremtett és hagyott az őt követő nemzedékekre.

²⁴ Életem, ahogy 77 éves koromban visszaemlékezem. 99–100. é.n. [2002] KSH Népeségtudományi Kutatóintézet könyvtára (kézirat).

DEMOGRÁFIAI FOLYÓÍRATSZEMLE

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2012. No. 1.

- SAARELA, J. – FINNÄS, F.: Long-term Mortality of War Cohorts: The Case of Finland.
- MICHELI, G. A.: Two Strong Families in Southern Europe? Re-Examining the Geography of Kinship Regimes Stemming from the Reciprocity Mechanisms between Generations.
- HAMPSHIRE, K. – BLELL, M. – SIMPSON, B.: Navigating New Socio-Demographic Landscapes: Using Anthropological Demography to Understand the 'Persistence' of High and Early Fertility Among British Pakistanis.
- HOLLAND, J. A.: Home and Where the Heart Is: Marriage Timing and Joint Home Purchase.
- BARRETT, A. – KELLY, E.: The Impact of Ireland's Recession on the Labour Market Outcomes of its Immigrants.

JOURNAL OF MARRIAGE AND FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata

2012. No. 1.

- MUSICK, K. – BUMPASS, L.: Reexamining the Case for Marriage: Union Formation and Changes in Well-being.
- BARNES, J. C. – BEAVER, K. M.: Marriage and Desistance From Crime: A Consideration of Gene–Environment Correlation.
- GOLDBERG, A. E. – KUVALANKA, K. A.: Marriage (In)equality: The Perspectives of Adolescents and Emerging Adults With Lesbian, Gay, and Bisexual Parents.
- MUSICK, K. – BRAND, J. E. – DAVIS, D.: Variation in the Relationship between Education and Marriage: Marriage Market Mismatch?
- HUIJNK, W. – LIEFBROER, A. C.: Family Influences on Inter-marriage Attitudes: A Sibling Analysis in the Netherlands.
- KNOLL, M. A. Z. – TAMBORINI, C. R. – WHITMAN, K.: I Do ... Want to Save: Marriage and Retirement Savings in Young Households.

2012. No. 2.

- CORNWELL, B.: Spousal Network Overlap as a Basis for Spousal Support.
- GEURTS, T. – POORTMAN, A.-R. – VAN TILBURG, T. G.: Older Parents Providing Child Care for Adult Children: Does It Pay Off?
- PETTS, R. J.: Single Mothers' Religious Participation and Early Childhood Behavior.
- KALMIJN, M. – DE GRAAF, P. M.: Life Course Changes of Children and Well-being of Parents.

- SCHOBER, P. S.: Paternal Child Care and Relationship Quality: A Longitudinal Analysis of Reciprocal Associations.
- TREAS, J. – GUBERNSKAYA, Z.: Farewell to Moms? Maternal Contact for Seven Countries in 1986 and 2001.
- TAYLOR, Z. E. – LARSEN-RIFE, D. – CONGER, R. D. – WIDAMAN, K. F.: Familism, Interparental Conflict, and Parenting in Mexican-Origin Families: A Cultural–Contextual Framework.
- YAO LU: Education of Children Left Behind in Rural China.
- JOHNSON, E. I. – EASTERLING, B.: Understanding Unique Effects of Parental Incarceration on Children: Challenges, Progress, and Recommendations.
- POORTMAN, A-R. – MILLS, M.: Investments in Marriage and Cohabitation: The Role of Legal and Interpersonal Commitment.
- MANNING, W. D. – COHEN, J. A.: Premarital Cohabitation and Marital Dissolution: An Examination of Recent Marriages.

2012. No. 3.

- AARSKAUG WIIK, K. – KEIZER, R. – LAPPEGÅRD, T.: Relationship Quality in Marital and Cohabiting Unions across Europe.
- LEOPOLD, T.: The Legacy of Leaving Home: Long-Term Effects of Coresidence on Parent – Child Relationships.
- TRAIL, T. E. – KARNEY, B. R.: What's (Not) Wrong With Low-Income Marriages.
- LODGE, A. C. – UMBERSON, D.: All Shook Up: Sexuality of Mid- to Later Life Married Couples.
- CHOI, S. Y. P. – CHEUNG, Y. W. – CHEUNG, A. K. L.: Social Isolation and Spousal Violence: Comparing Female Marriage Migrants with Local Women.
- DREFAHL, S.: Do the Married Really Live Longer? The Role of Cohabitation and Socioeconomic Status.
- MUSICK, K. – MEIER, A.: Assessing Causality and Persistence in Associations between Family Dinners and Adolescent Well-Being.
- MANACY PAI – JUNG-HWA HA: Impact of Widowhood on Parent–Child Relations: Does Parents' Personality Matter?
- ZHEN CONG – SILVERSTEIN, M.: A Vignette Study on Gendered Filial Expectations of Elders in Rural China.
- RACKIN, H. – GIBSON-DAVIS, C. M.: The Role of Pre- and Postconception Relationships for First-Time Parents.
- POUGNET, E. – SERBIN, L. A. – STACK, D. M. – LEDINGHAM, J. E. – SCHWARTZMAN, A. E.: The Intergenerational Continuity of Fathers' Absence in a Socioeconomically Disadvantaged Sample.
- POTTER, D.: Same-Sex Parent Families and Children's Academic Achievement.
- CICHY, K. E. – STAWSKI, R. S. – ALMEIDA, D. M.: Racial Differences in Exposure and Reactivity to Daily Family Stressors.
- MERZ, E-M. – LIEFBROER, A. C.: The Attitude Toward Voluntary Childlessness in Europe: Cultural and Institutional Explanations.
- CORDERO-COMA, R. – BREEN, R.: HIV Prevention and Social Desirability: Husband–Wife Discrepancies in Reports of Condom Use.

NIEUWENHUIS, R. – NEED, A. – VAN DER KOLK, H.: Institutional and Demographic Explanations of Women's Employment in 18 OECD Countries, 1975–1999.

POPULATION¹

a Francia Nemzeti Népszégtudományi Intézet folyóirata

2011. No. 1.

- ADVVEEV, A. – EREMENKO, T. – FESTY, P. – GAYMU, J. – LE BOUTEILLEC, N. – SPRINGER, S.: Populations and Demographic Trends of European Countries, 1980–2010.
- VILLENEUVE-GOKALP, C.: Women who Give Birth “Secretly” in France, 2007–2009.
- VERDUGO, G.: Public Housing and Residential Segregation of Immigrants in France, 1968–1999.
- LESSAULT, D. – BEAUCHEMIN, C. – SAKHO, P.: International Migration and Housing Conditions of Households in Dakar.

2011. No. 2.

- BEAUJOUAN, E.: Second Union Fertility in France: Partners' Age and Other Factors.
- MARSICANO, E. – LYDIÉ, N. – BAJOS, N.: Gender and Migration: The Sexual Debut of Sub-Saharan African Migrants in France.
- WILFRIED RAULT, le groupe CSF: The Intimate Orientations of the First “PACS” Couples in France.
- CAMBOIS, E. – LABORDE, C.: Occupational Mobility and Mortality in France. Links Confirmed for Men, Emergent for Women.
- RÉGNIER-LOILIER, A. – VIGNOLI, D.: Fertility Intentions and Obstacles to their Realization in France and Italy.
- RINESI, F. – PINNELLI, A. – PRATI, S. – CASTAGNARO, C. – IACCARINO, C.: The Transition to Second Child in Italy: Expectations and Realization.

2011. No. 3–4.

- MAZUY, M. – PRIOUX, F. – BARBIERI, M.: Recent Demographic Developments in France: Some Differences between Overseas Départements and Metropolitan France.
- TEMPORAL, F. – MARIE, C-V. – BERNARD, S.: Labour Market Integration of Young People from the French Overseas Départements: At Home or in Metropolitan France?
- MERLI, M. G. – MORGAN, S. P.: Below Replacement Fertility Preferences in Shanghai.

¹ A Population összes száma teljes terjedelemben megjelenik francia és angol nyelven is.

- ROSERO-BIXBY, L. – CASTRO-MARTÍN, T. – REHER, D. – SÁNCHEZ-DOMÍNGUEZ, M.: Estimating the Number of Immigrants in Spain: An Indirect Method Based on Births and Fertility Rates.
- MARTIN, C. – CHERLIN, A. – CROSS-BARNET, C.: Living Together Apart in France and the United States.
- GINNAIO, M.: Pellagra in Late Nineteenth Century Italy: Effects of a Deficiency Disease.
- NIPPERDEY, J.: Johann Peter Süssmilch: From Divine Law to Human Intervention.
- WERNLI, B. – HENCHOZ, C.: End of the Conjugal Relationship, Gender and Domestic Tasks in Switzerland.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2012. No. 1.

- MASSEY, D. S. – PREN, K. A.: Unintended Consequences of US Immigration Policy: Explaining the Post-1965 Surge from Latin America.
- GUILMOTO, C. Z.: Son Preference, Sex Selection, and Kinship in Vietnam.
- ESTEVE, A. – LESTHAEGHE, R. – LÓPEZ-GAY, A.: The Latin American Cohabitation Boom, 1970–2007.
- BONGAARTS, J. – SOBOTKA, T.: A Demographic Explanation for the Recent Rise in European Fertility.
- GREENHALGH, S.: On the Crafting of Population Knowledge.
- SPOORENBERG, T. – SCHWEKENDIEK, D.: Demographic Changes in North Korea: 1993–2008.

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

2012. No. 1.

- SCHOTT, W.: Going Back Part-time: Family Leave Legislation and Women's Return to Work.
- MOLLBORN, S. – DENNIS, J. A.: Investigating the Life Situations and Development of Teenage Mothers' Children: Evidence from the ECLS-B.
- GOLDBERG, R. E. – SHORT, S. E.: "The Luggage that isn't Theirs is Too Heavy...": Understandings of Orphan Disadvantage in Lesotho.
- TEACHMAN, J.: Health Limitations and Post-Secondary School Enrollment.
- PIRANI, E. – SALVINI, S.: Socioeconomic Inequalities and Self-Rated Health: A Multilevel Study of Italian Elderly.
- PRICE, C. E. – FELDMEYER, B.: The Environmental Impact of Immigration: An Analysis of the Effects of Immigrant Concentration on Air Pollution Levels.
- SANDERS, S. R. – BROWN, D. L.: The Migratory Response of Labor to Special Economic Zones in the Philippines, 1995–2005.

2012. No. 2.

- WENDY D. MANNING, W. D. – PEGGY C. GIORDANO, P. C. – MONICA A. LONGMORE, M. A. – CHRISTINE M. FLANIGAN, C. M.: Young Adult Dating Relationships and the Management of Sexual Risk.
- ALLEN DORF, K.: Women's Agency and the Quality of Family Relationships in India.
- YI ZENG – MORGAN, S. P. – ZHENGLIAN WANG – DANAN GU – CHINGLI YANG: A Multistate Life Table Analysis of Union Regimes in the United States: Trends and Racial Differentials, 1970–2002.
- SWANSON, D. A. – HOUGH, G. C.: An Evaluation of Persons per Household (PPH) Estimates Generated by the American Community Survey: A Demographic Perspective.
- RACHEL SULLIVAN ROBINSON: Negotiating Development Prescriptions: The Case of Population Policy in Nigeria.
- DAVID, C. C. – JENNA MAE L. ATUN – ANTONIO G. M. LA VIÑA: Framing in Legislation: The Case of Population Policy in the Philippines.

2012, No. 3.

- RALSTON, M. L. – ESCANDELL, X.: Networks Matter: Male Mexican Migrants' Use of Hospitals.
- CLARK, W. A. V. – MAAS, R.: Schools, Neighborhoods and Selection: Outcomes across Metropolitan Los Angeles.
- MANLOVE, J. – WILDSMITH, E. – IKRAMULLAH, E. – RYAN, S. – HOLCOMBE, E. – SCOTT, M. – PETERSON, K.: Union Transitions Following the Birth of a Child to Cohabiting Parents.
- BONGO KYE: Cohort Effects or Period Effects? Fertility Decline in South Korea in the Twentieth Century.
- ZHEN GUO – ZHENG WU – SCHIMMELE, C. M. – SHUZHUO LI: The Effect of Urbanization on China's Fertility.
- HILSON, G. – GARFORTH, C.: 'Agricultural Poverty' and the Expansion of Artisanal Mining in Sub-Saharan Africa: Experiences from Southwest Mali and Southeast Ghana.

POPULATION STUDIES

a Londoni Közgazdasági Főiskola Népszékvizsgáló Bizottságának folyóirata

2012. No. 1.

- WILMOTH, J. – ZUREICK, S. – CANUDAS-ROMO, V. – MIE INOUE, M. – SAWYER, C.: A flexible two-dimensional mortality model for use in indirect estimation.
- GOLDSTEIN, J. R. – CASSIDY, T.: How slowing senescence translates into longer life expectancy.
- ZHAO, B. B.: A modified Lee–Carter model for analysing short-base-period data.

- KAUFMANN, E. – GOUJON, A. – SKIRBEKK, V.: American political affiliation, 2003–43: A cohort component projection.
- JALOVAARA, M.: Socio-economic resources and first-union formation in Finland, cohorts born 1969–81.
- RINDFUSS, R. R. – PIOTROWSKI, M. – ENTWISLE, B. – EDMEADES, J. – FAUS, K.: Migrant remittances and the web of family obligations: Ongoing support among spatially extended kin in North-east Thailand, 1984–94.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: Öri Péter
Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, II. Buday László u. 1–3.
Postai irányítószámunk: 1024
Telefon: 345-6000

Kiadóhivatal: 1024 Budapest, Buday László u. 1–3.
Telefon: 345-6449 Fax: 345-1115
Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma:

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
1008 Budapest Orczy tér 1.
Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján.
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
faxon: 303-3440
További információ: 06 80/444-444;
Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetési díj: félévre 520, – Ft, egész évre 1040, – Ft

Szedte: a Szerkesztőség

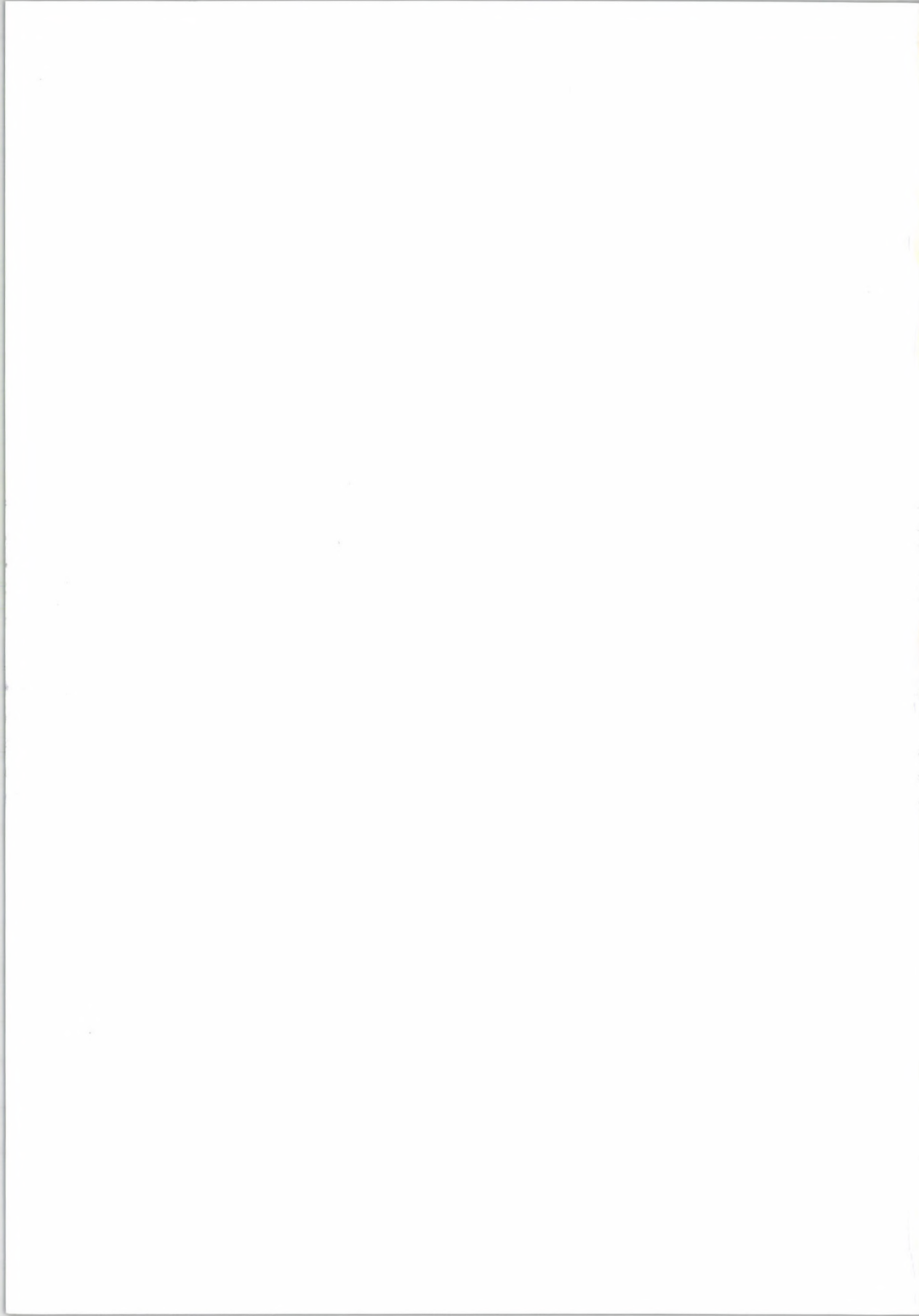

Ára: 260,-Ft+Áfa

54175
3 FI D47

DEMOGRÁFIA

2012. LV. ÉVF. 2–3.

2013 MARE 2 1

DEMOGRÁFIA

55. ÉVF. 2-3. SZÁM

BUDAPEST
2012

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

DÖVÉNYI ZOLTÁN, GÁRDOS ÉVA, HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER,
KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS (elnök), PONGRÁCZ TIBORNÉ,
SPÉDER ZSOLT, TÓTH PÁL PÉTER

SZERKESZTŐSÉG:

SPÉDER ZSOLT főszerkesztő
ÓRI PÉTER felelős szerkesztő
KAMARÁS FERENC szerkesztő
MURINKÓ LÍVIA szerkesztő
PAKOT LEVENTE szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ZSOLT SPÉDER editor-in-chief
PÉTER ÓRI responsible editor
FERENC KAMARÁS editor
LÍVIA MURINKÓ editor
LEVENTE PAKOT editor

OLVASÓSZERKESZTŐ:

NÁCSA KLÁRA

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Zsolt Spéder*

Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1-3.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Dupcsik Csaba: A családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák, különös tekintettel a familizmusra	123
Tóth Olga: Új anyák és új apák. A gyerekvállalás motivációi	136
Takács Judit: Termékenységi korlátok a 21. század eleji Magyarországon	147
Szalma Ivett – Anna Matysiak: A nők munkapiaci stratégiái és a második gyermekvállalás Lengyelországban és Magyarországon	172
Murinkó Lívia: A gyermekkori család összetételének szerepe a szülői ház partnerrel vagy partner nélkül történő elhagyásában Magyarországon	196

IRODALOM

KÖNYVEK

Meslé, F. – Toulemon, L. – Véron, J. (eds.): <i>Dictionnaire de démographie et des sciences de la population</i> . (Demográfiai és népeségtudományi lexikon.) 2011, Armand Collin, Párizs, 528 p. (Makay Zsuzsanna)	230
---	-----

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

European Journal of Population	232
Journal of Marriage and Family	233
Population	234
Population and Development Review	234
Population Research and Policy Review	235
Population Studies	236

*Utánnnyomás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

Csaba Dupcsik: Ideologies concerning family and gender roles with special respect to familism	123
Olga Tóth: New mothers and fathers. The motivations of childbearing	136
Judít Takács: The obstacles of childbearing in Hungary at the beginning of the 21 st century	147
Ivett Szalma – Anna Matysiak: Women’s employment strategy and second childbearing in Hungary and Poland	172
Lívía Murinkó: The role of childhood family structure in leaving the parental home with or without a partner in Hungary	196

REVIEW

BOOKS

Meslé, F. – Toulemon, L. – Véron, J. (eds.): <i>Dictionnaire de démographie et des sciences de la population</i> . (Dictionary of Demography and Population Studies.) 2011, Armand Collin, Paris, 528 p. (Zsuzsanna Makay)	230
--	-----

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

European Journal of Population	232
Journal of Marriage and Family	233
Population	234
Population and Development Review	234
Population Research and Policy Review	235
Population Studies	236

Reproduction permitted only with indication of source.

Manuscripts are not kept or sent back.

A CSALÁDDAL ÉS A NEMI SZEREPEKKEL KAPCSOLATOS IDEOLÓGIÁK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A FAMILIZMUSRA

DUPCSIK CSABA¹

Tanulmányomban² először a családdal és a nemi szerepekkel (a továbbiakban: CSANSZ) kapcsolatos ideológiák egy viszonylag egyszerű tipológiáját vázolom fel. Az ideológia³ a továbbiakban olyan nézetegyüttest jelöl, amely – a mindennapi életben éppúgy, mint a politikában vagy az intellektuális diskurzusokban – egyszerűen szolgál társadalmi helyzetek, pozíciók, cselekvések, hajlamok stb. leírására és normatív megítélésére (kritizálására vagy alátámasztására, „megideologizálására”). Az így felfogott ideológia nagyon különböző elvonatkoztatási szinteken működhet, adott esetben akár az olyasféle „bölcesség” is felfogható egy bizonyos CSANSZ megnyilvánulásaként, mint „A nőknek a konyhában a helye!”.

Az alább megrajzolt tipológiát meghatározó két dimenzió egyike a nemek erőviszonyait határozza meg, a patriarchális pólustól az egalitáriánus „középen” át egészen a matriarchális pólusig. (Zárójelben: a matriarchális pólus felrajzolását elsősorban az „elméleti szimmetria” indokolja. A nyugati kultúrában és előzményeiben ugyanis hagyományosan nem ismerünk ilyen ideológiát, és – elnézést kérve az ilyen eszmerendszer esetleges híveitől – ebből a szempontból nem vizsgálom meg a jelenlegi helyzetet sem. Ugyanakkor figyelemre méltó, milyen gyakran felmerült a nyugati kultúrában egy „amazón-társadalom” legendája.)⁴

¹ Az MTA TK Szociológiai Intézet munkatársa.

² A tanulmány 2012. április 6-án a Magyar Szociológiai Társaság Családszociológiai Szakosztályának tavaszi műhelykonferenciáján (*Családok dinamikája és gazdasági bizonytalanság/Család és nemi szerepek*) elhangzott előadás szerkesztett változata. Az előadó esszéisztikus módon megközelíthető témát választott, s jelen írásban is az előadás rekonstruálására törekedett, az esszéjelleg felvállalásával, azon megfontolás alapján, hogy a szakelőadások közé illesztve egy ilyen megközelítésnek is van létjogosultsága. Éppen ezért, bár a szerző új hivatkozásokkal, idézetekkel, adatokkal bővítette az előadott szöveget, éppen annak központi részét, tehát a familizmus ideológiájának ismertetését nem látta el hivatkozásokkal. Ennek főleg az az oka, hogy ennek a szerző csak egy terjedelmesebb és alaposabb tanulmányban látja értelmét.

³ Az előadó fontosnak érzi hangsúlyozni, hogy az 'ideológia' kifejezést nem tekinti pejoratív, vagy akár kritikai fogalomnak.

⁴ Már az ókori Görögországból több mint 800 ábrázolás maradt fenn, amely férfiak és amazónok fegyveres küzdelmét ábrázolja (Holland 2011. 31). Az amazón-legenda történetéről magyarul is olvasható Klaus Rainer Röhl (1986) könyve. A német publicista amatőr történelmi áttekintését feltehetően befolyásolhatták korának – saját élettörténetén átító – eseményei. Az

A tipológia másik tengelyét egy nagyon leegyszerűsített időbeli dimenzió alkotja, amely a „premodern” állapotot különbözteti meg a moderntól. Itt érdemes megjegyezni, hogy a CSANSZ terén – más ideológiai területekhez képest – meglepő késéssel következett be a modernizáció. A „tradicionális” kor egészen a 19–20. fordulója körüli időig tartott – mindaddig ugyanis nem létezett szélesebb körben is ható, a nemek egyenlőségét hirdető ideológia. Ez utóbbi mondathoz két fontos megszorítás kapcsolódik. Egyrészt: természetesen a 20. század előtt is léteztek feminista ideológiák, de ezeket a kortársak marginalizálták, nem fogadták el számottevő körben. Másrészt, megkülönböztetjük az ideológiákat és az általuk leírni kívánt társadalmi helyzetek *de facto* állását. Magyarán: bár a történelem során nyilván számos családban létezett *de facto* egyenlőség vagy akár „nőuralom”, ezek egészen a múlt századig nem kaptak – a fent meghatározott értelemben – ideológiai megfogalmazást.

A fenti megszorítások miatt, bár a tipológia elvileg 6 cellát rajzol ki, ebből csak hármat fogunk kitölteni; ezek közül is csak egyet fogunk – s azt is csak vázlatosan – jellemezni.

1. A CSANSZ-ideológiák
Ideologies concerning family and gender roles

	←	↔	⇒
	PATRIARCHÁLIS	ÉGALITARIÁNUS	MATRIARCHÁLIS
↑ ↓	„TRADICIONÁLIS” Tradicionális patriarchalizmus		
	„MODERN” Familizmus	Feminizmus	

A tradicionális patriarchalizmus ideológiai alapja egy általánosan elterjedt meggyőződés: az ember duális természetű, egyszerre testi és lelki lény, amelynek női fele áll közelebb a testi oldalhoz, míg, értelemszerűen, férfi fele a lelki oldalhoz. A gender megkülönböztetés minden egyéb eleme ebből fakadt:

2. A tradicionális patriarchalizmus férfi-/nőképe
Traditional patriarchalism's view on men and women

A férfi		A nő
Racionális	↔	Irracionális
Intellektuális	↔	Érzelmi
Aktív	↔	Passzív
Társadalmi	↔	Biológiai
Felnőtt	↔	Gyermeki

1960-as években ugyanis Ulrike Meinhof férje volt, s válásuk után az asszony elrabolta két kislányukat, hogy – saját magához hasonlóan – belőlük is szélsőbalos terroristát neveljen.

Mivel a nemi/családi szerepek egalitáriánus megoszlását először a nőjogi mozgalmakon belül vetették fel, az ilyen ideológiákat feminizmusnak is nevezük (noha az elmúlt évtizedekben mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az egyenlőségelvű CSANSZ-felfogások a férfiszerepek legalább ennyire alapos újradefiniálását is megkövetelik). Az így meghatározott feminizmust jelen keretek között a továbbiakban nem jellemzem részletesebben, csak familizmussal összehasonlítva.

Leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy *a familizmus a CSANSZ-konzervativizmus*. Bár politikai hasonlatok alkalmazása a társadalomtudományokban általában nagyon aggályos, jelen esetben mégis érdemes túltennünk magunkat ezen a – máskor kifejezetten hasznos – önkorlátozáson; méghozzá nem is annyira a politikai konzervativizmus és familizmus letagadhatatlanul szoros kapcsolata miatt, hanem mert jó analógiáról van szó (amelyet ráadásul sem a politikai konzervativizmussal, sem a familizmussal rokonszenvezők nem találhatnak okvetlenül sértőnek). Az analógiát azt teszi nagyon hasznossá, hogy mindkét megnevezett ideológia bevallott nosztalgiával tekint a múltra (vagy legalábbis annak bizonyos elemeire, korszakaira, normáira stb.) – miközben mind a konzervativizmus, mind a familizmus *lényegét tekintve modern ideológia*: a modernizációs kihívásokra adott válaszként született.

Ugyanakkor szeretném ismét hangsúlyozni: míg a politikai konzervativizmus számára 18. század végén kezdődő fejlemények jelentették a modernizációs kihívást, amelyre reagálniuk kellett (Mannheim 1994 [1927]), addig a familizmus megjelenése 20. századi fejlemény. Korábban ugyanis a tradicionális patriarchalizmus maradt a domináns, sőt hegemón CSANSZ-ideológia. A korszak legvégén időnként meghökkenően „modern” újrafogalmazásban is találkozhatunk olyan nézetekkel, amelyek tartalmi elemeiket tekintve a középkort idézik. Csak a példa kedvéért: a *par excellence* modern társadalomtudomány, a szociológia egyik „alapító atyja”, Émile Durkheim egyik kulcsművében így állítja szembe a férfi és női természetet: „*A férfi nem egyszerűen a nemi ösztön kielégítését keresi a nőnél. Az egész nemi fejlődésnek ez a természetes hajlam volt ugyan a csírája, de lassanként igen nagyszámú és változatos esztétikai és erkölcsi érzés szötte át, s ma már ez a hajlam csupán parányi eleme*⁵ *az általa életre hívott totális és bonyolult folyamatnak. Ezeknek az intellektuális elemeknek a hatása folytán részben maga is megszabadult a testtől, és mintegy intellektuali-*

⁵ A „*férfiak nemi ösztöne*”, mint valaminek a „*parányi eleme*” – Durkheim kortársa, Sigmund Freud érdekes következtetéseket tudott volna levonni a szóhasználatból. Miközben, egészen más gondolatmenet alapján, de Freud is úgy vélte: a nők intellektuálisan és morálisan alacsonyabb rendűek a férfiaknál, és éppen ezért, társadalmilag is kevésbé integráltak náluk: „*a nők igazságérzete nem áll túlzottan magas szinten, ami kétségkívül annak a következménye, hogy lelki életüket az irigység uralja. Az egyenlőség vágya az irigység elaborációjából ered... Azt is elmondhatjuk, hogy a nők társadalmi érdeklődése kisebb, mint a férfiaké, és ösztöneik szublimációjának színvonala alacsonyabb*” (id. Neményi 1988. 41).

zálódott. Erkölcsei indítékok ugyanúgy közrejátszanak most benne, mint fizikai ösztönök... [Ezzel szemben] a nő szexuális szükségletei kevésbé lelki jellegűek, mert általában egész lelki élete kevésbé fejlett. E szükségletek közvetlenül kapcsolódnak a test követelményeihez, inkább követik azt, semmint vezetnék, s így az hatékony fékjük. ...a nő ösztönösebb lény, mint a férfi...” (Durkheim 1967 [1897] 295–298).

Politikai konzervativizmus és familizmus tehát egyaránt értékesnek tartja a premodern értékek és társadalmi helyzetek tradíciók által megőrzött továbbélését és/vagy feltámasztását, a visszaszorult hagyományok revitalizálását – ugyanakkor szinte mindig szelektíve válogatnak a tradíciók elvileg rendelkezésére álló készletéből, s rendszeresen a modern kontextushoz igazítják őket. Ennek következtében az ilyen tradicionalista ideológiák különböznek – még-hozzá tipikus esetben lényegesen különböznek – az általuk rokonszenvvel nézett (vagy akár kifejezetten idealizált) múltbeli korszakok tradicionális ideológiáitól. Mint látni fogjuk: ez a helyzet a familizmussal is, amely „a hagyományos családra” hivatkozik, de egy alaposan átértelmezett, „modernizált” megközelítésben.

Zárójelben: a tanulmány írója talán a kelleténél nagyobb teret szentelt egy akkor egészen friss olvasmányélményének, Barok Eszter blogger írásának, pontosabban a cikk kommentelőinek.⁶ A kommentek túlnyomó többsége ugyanis nem egyszerűen kritikus volt a cikkel kapcsolatban, de annak éppen a lényegét értette félre: Barok konszolidált familista érvelését *lefeministázták*. Tették mindezt ráadásul – e sorok szerzőjének kisebb kulturális sokkot jelentő – brutális és minősíthetetlen stílusban. Mivel a kommentek nagy többsége nem tűri a nyomdafestéket, itt egyet idéznénk, amely nem a trágárságokkal, hanem „csak” morálisan minősíthetetlen „érveléssel” támadta az említett hölgyet (az idézőjelek kivételével változtatás nélkül): „*De Szálasi már a harmincas években figyelmeztetett: »Bűnt követ el az a rendszer, amelyik a nőt szent hivatásától elvonja, mint munkást kihasználja és anyagi feltételek után rohanó 'férfinőt' teremt belőle.« A kulturális marxizmus lelkes támogatását élvező, s már a politikai korrektség szerves részévé vált feminizmus azonban éppen ezt teszi. A cél a hagyományos család szétverése – mindez az »egyenjogság«, a »nők felszabadítása« jelszavai mögé rejtve.*”⁷

A kommentelők mindenesetre rámutattak arra, hogy a fenti 1. táblázat ki egészítésre szorul. Ugyanis, miközben a szerző hangsúlyozni szeretné, hogy a familizmust egészében, alapvető tételei alapján *nem* tekinti szélsőséges ideoló-

⁶ http://mandiner.hu/cikk/20120404_barok_eszter_a_ferfi_az_ur_a_haznal

⁷ Kivételszámba ment az a kommentelő, aki rámutatott: „*Vicces [? – D. Cs.] ez a sok ostoba fröcsögés. Miközben ha az egész posztot elolvasták volna, és nem csak a saját egyszerű, de legalább beteges fantáziájuk alapján próbálták volna megtippelni a szerző véleményét, szóval akkor kiderülne, hogy kb. ugyanazt gondolják, mint az úriember stílusban le[...]ott szerző.*”

giának,⁸ a jelek szerint létezik egy kifejezetten szélsőséges módon férfidomnanciát hirdető, egyenlőségellenes modern CSANSZ-ideológia napjainkban is.

Foglaljuk össze a familizmus fő sajátosságait az alábbi pontokban:

1. a „család” esszencialista felfogása és az értékek elvitatása az alternatív modellektől;
2. tradicionalizmus;
3. harmóniaelméleti megközelítés a család szintjén, konfliktuselméleti megközelítés a makroszinten;
4. a családot a makroszintű szociabilitás bölcsőjének tekintő felfogás.

1. „A családot” a familista felfogás számára egy férfi és egy nő *házassága*, valamint gyerekeik jelentik (esetleg további családtagokkal kiegészítve). A megközelítés szerint a(z így felfogott) családok alapítása és fenntartása *első-sorban értékvezérelt* cselekvésekkel jellemezhető – míg az alternatív családmodellek *nem* alternatív értékrendekkel, hanem *az* értékek sérülésével, torzulásával, háttérbe szorulásával magyarázhatóak.

A megközelítés ezt a normatív képet egyrészt – leíró értelemben is – visszavetíti a múltba, azt sugallva (vagy éppen állítva), hogy ez volt *a* tradicionális családmodell. Másrészt – egészen az utolsó másfél-két évtizedig – a megközelítés képviselői a tényekkel összhangban állíthatták, hogy Magyarországon a felnőtt lakosság többsége ilyen családokban él, és még inkább: a nagy többség az ilyen családi életet tartja normának. A közelmúlt változásai azonban – tehát, hogy a többség immár *nem* ilyen családokban él, s még inkább, hogy a többség mind nagyobb része ezt normatív értelemben is elfogadhatónak tartja – feltehetően mind nehezebben kezelhető anómiát jelentenek a familizmus számára.⁹

Egy példa segítségével leegyszerűsített és sarkított megfogalmazásban megragadva a dilemmát: ha az élettársi együttélések terjedőben vannak a házasságok rovására, akkor ezt a tendenciát a familista megközelítés mint válságjelenséget értelmezheti.¹⁰ Ha viszont a nagy többség legitimnek és elfogadhatónak tekinti az együttélést mint életformát, akkor ez azt is jelenti, hogy egy új többségi (nem familista) *norma* alakult ki. (Thomas Kuhn méltán híres könyvéből azonban tudjuk: egy anomália nem okvetlenül vált ki „tudományos forradal-

⁸ Ahogy a feminizmus egészét sem tekinti szélsőségesnek. Ha azonban a szerző „állásfoglalásra” kényszerül, akkor beismeri, hogy egészében és részleteiben is kritikusan viszonyul a familizmushoz, mint az egalitáriánus CSANSZ-ideológiákhoz.

⁹ Lényeges megállapítani: anómiát jelent *a familista megközelítés mint paradigma* számára. A familista családmodelltől való eltérés jelenségének *társadalmi anómiaként* való értelmezése a paradigma mint olyan számára nem okozott problémát.

¹⁰ Érdemes elgondolkodni azon, hogy annak analógiájára, ahogy a politikai konzervativizmus képes volt kiegyezni például az általános választójoggal (a 19. század derekán ezt még sokan hihetetlennek vélték), vajon elképzelhető-e, hogy a familizmus a közeljövőben „kiegyezzen” a gyermeket is vállaló, házasság nélküli együttélés intézményével.

mat”, mivel a paradigma számos módon, de akár tartósan is képes kezelni a problémákat.)

2. A familizmus *tradicionalista, nem tradicionális*. Egy korántsem marginális példát véve: a tradicionális patriarchalizmus számára a nők jogi egyenlőségének gondolata botrányosnak számított, miközben manapság nem igazán halhali olyan familista megközelítésről, amely (nyíltan) a női választójog „visszavételét” hirdetné. A feminizmus által *a nemek egyenlőtlenségeként* tematizált kérdést a familizmus megkísérelte átdefiniálni, amikor képviselői a nemi szerepek – részben biológiailag determinálnak minősített – *különbségeiről* beszélnek. Egy tipikus érv szerint: „*a gyerekszülés a nők feladata maradt*”, s ez az ideológia ennek nyomán vezeti le, hogy a nők háztartással és családdal kapcsolatos kötelezettségei „*természetes módon*” kiterjedtebbek, mint a férfiaké (akikre ezután már „*logikus módon*” nagyobb súly hárul a fizetett munka vállalásában s a család kifelé történő „*képviselésében*”).

A familizmus éppen ezért *ambivalens* a női munkavállalás terén is. Miközben a familista logikából legalábbis a női munkavállalás visszaszorítása következne, ennek radikális hangú követelése viszonylag ritka. Érdeemes emlékeztetni rá, hogy ez egy történelmileg viszonylag új helyzet.

3. A társadalomtudományokban általában a makroszint kapcsán használják a harmóniaelmélet és az ezzel szembeállított konfliktuselmélet fogalomparáját. A harmóniaelmélet hívei szerint elvileg lehetséges lenne létrehozni egy konfliktusmentes társadalmat, vagy legalábbis egy ilyen világot kellene megközelítendő ideálnak, normának tekintenünk. A konfliktuselmélet hívei szerint viszont a konfliktusok nemcsak hogy kiküszöbölhetetlenek a társadalmi életből, de még hasznos szerepet is betölthetnek; „csak” a konfliktusok civilizálására, erőszakmentesítésére kell törekednünk, nem pedig azok teljes elfojtására.

A familizmus egy érdekes hibridet képvisel: képviselői elfogadják a hatalom szerepét s ezáltal a konfliktusok jelenlétét is a társadalmi életben – kivéve annak egy speciális intézményében, nevezetesen a családban. A család („*a nevére méltó család*”) familista felfogásban *érzelmi közösség*, amelyben *hatalmi viszonyok nincsenek jelen*. Ez magyarázza az ellenkép értelmezését is: a familizmus felfogásában gyakori megközelítés, hogy a feminizmus *kizárólag* hatalmi viszonyokat – illetve, esetleg még gazdasági viszonyokat – lát a családban.

Ezen a ponton különösen jól kimutatható, hogy *a familizmus tradicionalizmusa* alaposan átformálta a *tradicionális* patriarchalizmus ideológiáját – a 19–20. század fordulójáig ugyanis a magától értetődő férfidominancia hívei (tehát a korabeli társadalom szinte egésze) egy pillanatig sem tagadták a hatalmi viszonyok jelenlétét a családban. Ahogy a szociológia egyik tekintélyes előfutára, Le Play fogalmazott: „*Az apai tekintély a legszükségesebb, a leginkább legitim valamennyi társadalmi hatalom közül*” (id. Therborn 2004. 13). Sőt, az érvelés inkább fordított irányban működött: a tekintélyelvű állami ha-

talmat próbálták gyakran úgy legitimálni, hogy azt „mindannyiunk atyja” gyakorolja. S bár a hatalom gyakorlása nem okvetlenül jár együtt erőszakkal – uralmi viszonyok esetén „az erőszakkal való fenyegetés és — adott esetben — az erőszak alkalmazása ... mindenütt ... az ultima ratio”. Az utolsó idézet egy másik klasszikus, Max Weber halála (1920) után publikált, értelemszerűen a 20. század első évtizedeiben írt művéből származik (Weber 1987. 78). Weber magyarázólag még hozzátette: „... ma már csak ott fordul elő »legitim« erőszak, ahol az állami rend azt megengedi, vagy előírja (például ahol a családfőnek meghagyja a »fenyítés jogát«.” (Weber 1987. 79.)

4. Mint már utaltam rá: a familista felfogás szerint az értékek által áthatott, „felelősségteljes”, önzetlenségre hajlamos egyének alkothatnak igazán stabil, normatív értelemben felfogott családot. Az összefüggést azonban megfordítva is érvényesnek tekintik: a familista értelemben felfogott családokban felnőtt emberek össztársadalmi szinten is hajlamosabbak a kooperatív, altruista, önzetlen, közösségi cselekvésre, mint a többiek. Az alternatív családtípusokban élők – a familista világnézet szerint – a „napjaink világát átható” individualizmus, hedonizmus és egoizmus áldozatai, egyszersmind cselekvő aktorai; mindazok pedig, akik más ideológia segítségével értelmezik ezeket a családtípusokat, mint a familizmus – jobb esetben akaratlanul, de mindenképpen –, „bomlasztó hatást” gyakorolnak a családra (és ezen keresztül az egész társadalomra). A familizmus nem csupán „családbarát”, de *par excellence* „társadalombarát” nézetrendszernek tekinti önmagát, amely a társadalom legalapvetőbb betegségét próbálja diagnosztizálni és orvosolni.

A fenti azonosítások azonban nem magától értetődőek. A nemzetközi szociológiai irodalomban – ironikus módon – a familizmust igen gyakran szinte az egoizmus, az individualizmus *szinonimájának* tekintik – a fogalom segítségével egy olyan anómikus állapotra utalnak, amelyben az emberek nem bíznak egymásban vagy a nagy intézményekben, csak saját családtagjaikban (Fukuyama 1997). Az ilyen „amorális familizmus” egyik klasszikus vizsgálata Dél-Olaszország kapcsán született (Banfield 1958) – s már csak a populáris kultúra gengszterfilmjeinek köszönhetően is közzismert, milyen érdekes mellékjelentéseket kapott ebben a közegben ’a család’ kifejezés.

Ironikus, hogy a fent meghatározott értelemben felfogott familisták és feministák néhány attitűdben osztoznak a mai Magyarországon. Nevezetesen:

1. Az ideológiáival azonosulóknak – mindkét esetben – *erős válságtudata* van: tisztában vannak ugyanis azzal, hogy a valóban létező magyar családok döntő többsége erősen különbözik az általuk ideálisnak vagy akár csak elfogadhatónak tartott állapottól. Ám *mindkét irányzat* hívei hajlamosak úgy érezni, hogy az alapvető társadalmi tendenciák az általuk ideálisnak vélt helyzet ellen hatnak, „*az idő nem nekik dolgozik*”.

2. Mindkét ideológia hajlik rá, hogy a családmodellek formálásában – az esetleg nem is tudatosított társadalmi kényszerekkel szemben – túlhangsúlyoz-

za a normák, az értékek szerepét. Ebből szinte logikai erővel következik a normavezérelt család*politika* lehetőségeinek és jelentőségének a túlbecsülése is.

3. Mindkét ideológia hajlamos unilineáris fejlődésmodellek megfogalmazására vagy legalábbis hallgatólagos elfogadására. Ám míg a mai állapothoz a familisták szerint egy felbomlás-, hanyatlás-, elfajulás-történet vezetett, addig a feministák szerint egy – sajnálatosan elakadt, eltorzult – fejlődés.

A fentiek következtében a mai magyar társadalom családi viszonyairól szóló leírások – bármelyik fenti eszmerendszer befolyásolja is őket – hajlamosak a drámai hang megütésére, válságkommunikáció folytatására. Akármennyire is visszafogottságra törekszik egy-egy ilyen leírás szerzője, *implicit*e vagy *kimondva* akkor is kritizálja, illegitimnek minősíti, leértékeli a mai Magyarországon élő emberek túlnyomó többségének családi életét. A helyzetben szinte kódolt a morális pánik gerjesztése és az amúgy is rossz társadalmi közérzet fokozása.

Több – Tóth Olgával közösen írt – cikkünkben (Tóth – Dupcsik 2007, 2008; Dupcsik – Tóth 2008) próbáltunk érvelni amellett, hogy érdemes megkülönböztetni egymástól a familizmus ideológiáját a familizmustól mint társadalmi állapottól. Utóbbi alatt olyan helyzetet értünk, amelyben különböző típusú társadalmi kényszerek és érdekek „törekednek” a családi keretek stabilizálására. Az így felfogott társadalmi familizmus és az ideológiai familizmus természetesen erősítheti is egymást – de ugyanakkor szét is válhatnak. El tudunk tehát képzelni olyan társadalmat, amelynek politikai diskurzusait áthatja az erős familista beszédmód, ugyanakkor a ténylegesen létező családokat több társadalmi mechanizmus gyengíti vagy bomlasztja, mint amennyi erősíti – s el tudunk képzelni egy ezzel ellentétes felállást, amikor a nyilvános diskurzusokban a familizmus alárendelt pozícióban van, az embereket mégis számos tényező ösztönzi hatékony formában arra, hogy családban éljenek.

Bár a tanulmány, címe ígérete szerint, az ideológiára fókuszál, máig érvényesülő jelentősége miatt érdemes lehet felvázolni egy konkrét történelmi szituációt, amelyben szétvált egymástól az ideológiai és a társadalmi familizmus. Az államszocializmus korára, különösen annak második szakaszára gondolok, amely Magyarországon nagyjából a Kádár-korszakkal azonosítható.

A kommunista ideológia, különösen kezdetben, kritikus volt a fennálló, „polgárinak” aposztrofált családmodellel szemben. Mint Lenin megfogalmazta: „*A nő továbbra is házi rabszolga, minden felszabadító törvény ellenére, mert a kis háztartás elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához és a gyermekszobához, munkaerejét barbár módra terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A nő igazi felszabadítása, az igazi kommunizmus csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik a tömegharc (amelyet az államhatalom birtokában lévő proletariátus vezet) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás tömeges átépítése nagy szocialista háztartássá*” (id. Neményi 1988. 76).

Eszmetörténeti szempontból igazi gyöngyszem a fenti idézet, de csak az 1989 előtti nyugati baloldaliak és az 1989 utáni, posztkommunista országokban élő jobboldaliak egy része követi el azt a hibát, hogy névértéken elfogadja, s ezáltal „radikális feministának” vagy „családellenesnek” minősíti a kommunizmus felépítésére törekvő rendszereket.¹¹ A hatalomra került kommunista pártok azonban a gyakorlatban olyan rendszert építettek ki, amelynek *szüksége volt a családra*, mint az egyéneket „megkötő” társadalmi egységre. A magyar születésű Arthur Koestler az 1930-as évek elején Németországban élt, s még az itteni, hatalom birtokában nem lévő kommunista mozgalomban is jól érzékelt a fordulatot: *„Ami a »szexuális vágyat« illeti, habár létét hivatalosan elismerték [a pártban], mi mégis bizonytalanok voltunk felőle. A monogámia és a család intézménye a gazdasági rendszer termékei; individualizmusra és képmutatásra nevelnek, az osztályharctól eltávolító magatartásra, amit teljes egészében el kell utasítani; a burzsoá házasság csak a prostitúciónak egy társadalmilag elismert formája. De a promiszkuítás ugyanígy a Rossz Dolgok közé tartozott. [...] Az egyetlen helyes, konkrét viselkedés a szexuális vágygal szemben a Proletár Erkölc. Ez annyiból áll, hogy az ember megházasodik, hű marad párjához és proletár gyerekeket csinál. De hát ez nem ugyanaz, mint a burzsoá erkölcs? – A kérdés, elvtársam, mutatja, hogy te mechanikus és nem dialektikus fogalmakban gondolkodsz [...] A házasság intézménye, ami a kapitalista társadalomban a burzsoá bomlás része, az egészséges proletár társadalomban dialektikusan szerepet vált.”* (Koestler 1994. [1949] 147–148.)

A szocialista rendszert „családellenességgel” vádolók természetesen nem csak az ideológiai megnyilatkozásokra, hanem konkrét politikai lépésekre is hivatkoznak: elsősorban a nők tömeges munkába állására. Ezt a szocialista rendszer újdonságának beállítani azonban egy valóban létező tendencia eltúlzott félreértelmezése. Valójában már 1900-ban 20,8% volt a munkavállalók aránya a nők körében, s ez az érték, némi ingadozással, 24,1%-ra növekedett – 1941-ig. 1949-ben szinte ugyanerről az értékről (24,9%) kezdődik a szocializmus építése, s az aktív keresők aránya a nők körében 1980-ig alig másfélszeresére, 39,9%-ra növekedett (Múlt és jelen 1996. 83). Természetesen, ha nem az egész női populációt, hanem csak az aktív korúakat vesszük alapul, illetve ha a foglalkoztatottak közé számítjuk a passzív munkavállalókat is, a növekedés mértéke jóval nagyobb. (Bár az aktív korú, de passzív munkavállalónak számító nők legnagyobb része ebben a korban GYES/GYED-en volt, miközben az egyedülálló anyák gyermekeinek aránya alacsonyabb volt, mint a korábbi, tehát a Horthy-korszakban¹² – nem volt tehát törvényszerű, hogy a női munkavállalás

¹¹ Siklós László könyvének már a címe is sokatmondó: *A kommunizmus áldozata: a család* (2009).

¹² A házasságon kívül született gyerekek 1960-as, 1970-es és 1980-as arányának átlaga 5,8% volt, míg az 1921-es, 1930-as és 1940-es hasonló mutatók átlaga: 8,2% – tehát 1,4-szer nagyobb (Múlt és jelen 1996. 72).

magasabb mértéke *önmagában* a házasodási és/vagy gyermekvállalási kedv ellen hasson.) Az igazán fontos összefüggést azonban az jelenti, hogy a nők tömeges munkavállalása nem a szocializmus korában jelent meg – akkoriban „csupán” kiterjedt, többek között a régi (1945 előtti) középosztály női tagjaira és az ő lányaikra is. E számszerűen kicsi, de normaformáló szerepe miatt fontos csoportnak sikerült meggyökereztetnie azt a képet, mely szerint „*a nők korábban nem dolgoztak, a szocializmus korától kezdve viszont egy csapásra, valamennyien munkába álltak*”.

„*Számomra a család elsősorban mint kényszerszövetség értelmezhető a magyar társadalomban*” – fogalmazott jelen konferencia egy másik előadója, Tóth Olga, 1980-as években végzett kutatásai alapján (Tóth 1994. 227–228.). A szocializmus idején erős, a rendszer irányítói szempontjából nem szándékolt *társadalmi kényszerek* hatottak abba az irányba, hogy az emberek minél nagyobb arányban és minél korábban megházasodjanak, s mielőbb (legalább egy) gyermeket vállaljanak. Korábban erről részletesebben is írtunk (Dupcsik – Tóth 2008. 311–317.), ezért itt csak egy példát emelnénk ki: a lakáshoz jutás problémáját.¹³ Köztudott, hogy a lakáskiutalás rendszerében még a családosoknak is átlagosan többéves várakozási idővel kellett számolniuk – az egyedülálló fiatalok esélyei pedig gyakorlatilag a nullával voltak egyenlők.

Bár a korszakot felnőttként megélők rendszerint egyáltalán nem csodálkoznak, ha felidézük számukra, „spontán” mégis ritkán tudatosítják: az államszocializmus korában a lakások többségét nem kiutalták, hanem magánerőből építették (Vajda – Farkas 1990. 135–136). „*E generáció életét úgy lehet jellemezni, mint kitartó küzdelmet a családi ház fokozatos megszerzéséért, illetőleg felépítéséért. Tipikusnak mondható az olyan építkezés, amikor egy huszonöt éves munkásfiú és egy húszéves munkáslány házasságuk első öt évét albérletben tölti, és közben telekre gyűjt. A hatodik évben megveszik a telket, a hetedikben elkezdnek építkezni, és körülbelül a tizedik évben az építkezést be is fejezik. Ezután következik a lakás közművesítése: víz, szennyvízvezetés, kerítés és a lakás berendezése. Mindezt csak úgy oldhatják meg, ha a családi élet stabilitását nem zavarja semmi...* [kiemelés tőlem – D. Cs.]” – írta Kemény István 1970-ben (Kemény 1990. 131–132.; a tanulmány, nem véletlenül, csak a rendszerváltást követően jelenhetett meg).¹⁴

¹³ Egy amerikai szociálpszichológiai kísérlet részeként animációt készítettek, amelyen egy négyszög, egy kis és egy nagy háromszög, illetve egy kör „táncolt”. Amikor amerikai egyetemistáknak vetítették le az 1940-es években, többségük „szerelmi konfliktust” vélt látni. Magyar egyetemisták értelmezése az 1970-es években, ugyanerről a rajzfilmeckéről: „*harc a lakásért*” (Csepeli 1997. 250–251.). A szellemes kísérlet jól mutatja, mennyire központi kérdésnek számított a lakásszerzés a szocializmus korabeli mindennapi életben.

¹⁴ Érdemes tovább is folytatni az idézetet: „*...ha minden garast félretesznek, fogyasztásukat erősen korlátozzák, megragadnak minden mellékes kereseti lehetőséget, vagy pedig a gyárban dolgoznak napi 12 órát, hét végén pedig részt vesznek a ház építésében. Ezen a módon negyvenéves korukra elérik, hogy az uralkodó szokások szerint berendezett családi*

E rövid leírást olvasva érthetőbbé válik a „kényszerszövetség” fent idézett terminusa. S érthetőbbé válnak a tendenciák is: Magyarországon a házasságban élő felnőttek aránya csökkenni, míg az egyedülállók aránya – az elváltak és özvegyeket *be nem számítva* is – nőni kezdett *már 1900 körül*. A fenti értékek ezen a viszonylag alacsony, illetve magas szinten maradtak a dualizmus utolsó évtizedeiben, illetve a Horthy-korszakban. A tendenciák a szocializmus korában változtak meg: ebben az állítólag „családellenes” társadalmi rendszerben éltek a legújabb kori magyar történelemben a legtöbbben házasságban, és a legkevesebben házasságon kívül.

A 15 éves és idősebb férfiak családi állapotának 20. századi változásait bemutató diagram megtalálható a *Demográfia* 2008-as évfolyamában (Dupcsik – Tóth 2008. 315), ezért itt most felesleges lenne megismételni. Hasonlóképp, az említett cikkben próbáltunk érvelni amellett is, hogy – visszatérve az ideológiák szintjére – erős leegyszerűsítés azt állítani, miszerint a szocialista rendszer „feminista”, illetve „antifamilista” lett volna. Ellenkezőleg: a familizmus idővel a szocialista rendszer ideológiai palettájának részévé vált, különösen a Kádár-korban. Erős leegyszerűsítéssel: míg a Rákosi-rendszer az emberek mobilizálására (vagy még inkább: látszat-mobilizálására) törekedett, addig a Kádár-rendszer az ember atomizálására és semlegesítésére. Ezzel az atomizálással és semlegesítéssel pedig a familizmus ideológiája teljes mértékben kompatibilisnek tűnt. A Rákosi-rendszer után Kádárék vívmányként, engedményként tüntették fel, hogy az emberek legalább a családi körbe visszahúzódhatnak, az állam nem kíván utánuk nyúlni, s „csak” a politika és a társadalom más szféráinak egészét próbálja ellenőrzése alá vonni. A Kádár-kor propagandistái azt is igyekeztek kihasználni, hogy a nyugat-európai és észak-amerikai társadalmakban korábban kezdődött a családformák pluralizálódása, tehát a „nyugati hanyatlás” szembeállítható volt a magyar familista valósággal.

Még egyszer sajnálkozásomat fejezem ki, amiért nem tudok bővebben érvelni, így záró állításom talán túlságosan is a levegőben lóg. Megkockáztatnám azonban: napjaink familizmusa „hivatalosan” a prekommunista múlt idealizált, jelentős részben konstruált képére hivatkozik, és kifejezetten a szocialista korszak képével szembeállítva határozza meg magát – ugyanakkor a familista nosztalgia jelentős mértékben a *szocialista társadalmi valóság* emlékéből táplálkozik.

házzal és 150–300 négyszögöl kerttel rendelkeznek. Mire idáig eljutottak, a folytonos munkát és takarékoskosságot annyira megszokták, hogy tovább dolgoznak és takarékoskodnak, és kocsi-ra, központi fűtésre kezdenek gyűjteni. Kívülről nézve kispolgári életvitel és törekvések, belülről nézve küzdelem és beérkezés” (Kemény 1990. 131–132). Bár a kifejtés ilyen szintjén kockázatos állítás, mégis megjegyezhető: számos olyan teljesítmény, amely „*belülről nézve küzdelem és beérkezés*”, a familista diskurzusban gyakran mint „*karrierizmus*” vagy „*a fogvasztási javak iránti vágy*” jelenik meg.

IRODALOM

- Banfield, EC. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. The Free Press, Glencoe, IL.
- Csepeli Gy. (1997): *Szociálpszichológia*. Osiris, Budapest.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51/4. 307–328.
- Durkheim, É. (1967) [1897]: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest.
- Fukuyama, F. (1997): *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa, Budapest.
- Holland, J. (2011): *Nőgyűlölet. A világ legrégebbi előítélete*. BOOKART, Csíkszereda.
- Kemény I. (1990): *Velük nevelkedett a gép: magyar munkások a hetvenes évek elején*. Művelődéskutató Intézet – Vita, Budapest.
- Koestler, A. (1994) [1949]: A bukott Isten. In Conrad, J. – Koestler, A. – Černý, V. *Folytatásos önéletrajz*. Osiris-Századvég, Budapest, 2000. 121–170.
- Mannheim K. (1994) [1927]: *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról*. Cserépfalvi, Budapest.
- Múlt és jelen, 1996. *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Neményi M. (szerk.) (1988): *A család pro és kontra*. Gondolat, Budapest.
- Röhl, KR. (1986): *Az amazonok lázadása. Egy legenda története*. Kossuth, Budapest.
- Siklós L. (2009): *A kommunizmus áldozata: a család. Dokumentumok háttérrel*. Kráter, Pomáz.
- Therborn, G. (2004): *Between Sex and Power. Family in the world, 1900–2000*. Routledge, New York.
- Tóth O. (1994): A női életút Magyarországon. Extrém módon hosszú és rövid életperiódusok. In Hadas M. (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kör, Budapest, 223–234.
- Tóth O. – Dupcsik Cs. (2007): Családok és formák – változások az utóbbi ötven évben Magyarországon. *Demográfia*, 50/4. 430–437.
- Tóth O. – Dupcsik Cs. (2008): Az emberekbe vetett bizalom és a családi-, nemi szerepek konzervativizmusa. In Füstös L. – Guba L. – Szalma I. (szerk.): *Társadalmi regiszter 2008/2. Mobilitás, szubjektív jólét és elégedettség, nemi szerepek*. Európai Társadalmak Összehasonlító vizsgálata, 7. kötet. MTA PTI – MTA SZKI, Budapest, 63–78.
- Vajda Á. – Farkas E. J. (1990): Lakáshelyzet. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 1990*. TÁRKI, Budapest, 131–164.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest.

Tárgyszavak:

Familizmus
 Feminizmus
 Család
 Házasság

**IDEOLOGIES CONCERNING FAMILY AND GENDER ROLES WITH
SPECIAL RESPECT TO FAMILISM***Abstract*

This paper first of all tries to develop a typology of ideologies concerning family and gender roles, putting stress on the notion of the so called familism. This view is – contrary to its self-identification – also a modernisation ideology. It is traditionalist and not traditional: as a contrast to really traditional ideologies concerning family and gender roles familism does not emphasize the rule of males as a goal but puts stress only on male dominance, in some cases on their more pronounced role outside the family, their eminent part in the maintenance of the family.

The author emphasizes that he does not consider the word 'ideology' pejorative and he is not hostile towards familism but only criticises it. He focuses on the inherent asymmetry of familism as this ideology regards mainly or exclusively values and emotional needs as forces which strengthen and maintain families (either the individual ones or the social institution itself) whereas interests and social pressures in durkheimian sense play role explaining the dissolution of family or its negative changes as compared to the familist ideal.

The last part of the paper shows how the stability of families can be connected to the interaction of values, family policies and social pressures. Whereas authors state from a familist point of view that socialist regime in Hungary was less family-friendly, moreover according to some opinions it was clearly against families compared to the former period, confusingly much more people lived in marriage in this period than in the first half of the 20th century.

ÚJ ANYÁK ÉS ÚJ APÁK. A GYEREKVÁLLALÁS MOTIVÁCIÓI

TÓTH OLGA¹

Bevezetés

A gyermekvállalással kapcsolatos magyar szociológiai és demográfiai irodalom egyik igen fontos témaköre a kívánt és/vagy ideálisnak tartott, illetve a megszületett gyerekek számában mutatkozó különbség. Számos kutatás igyekszik megmagyarázni azt a problémát, miért születik rendre kevesebb gyerek, mint amennyit a férfiak és nők, a családot alapítók és általában a közvélemény ideálisnak tartana. A magyarázatok nagy általánosságban három, egymással egyébként szoros összefüggésben lévő csoportba sorolhatók: egyesek a mindenkori családpolitika gyerekbarát vagy nem gyerekbarát intézkedéseinek fontosságát emelik ki. Mások a nők, különösen a kisgyerekes anyák hátrányos munkaerő-piaci helyzetére helyezik a hangsúlyt. Végül van, aki elsősorban a nők növekvő iskolai végzettségével, az elhúzódó iskolázással és az ehhez kapcsolódó szerepváltozásokkal magyarázza a tervezett és megszülető gyerekek száma közötti különbséget.

A családpolitikai intézkedések hatásának mérésekor a leggyakrabban említett probléma a kiszámíthatatlanság. E megfigyelés háttérében az a jogos észrevétel áll, hogy minden egyes kormányváltáskor más és más preferenciák kerülnek előtérbe, a társadalom más rétegeinek érdekében alakítják át a támogatásokat. A gyakori preferencia-váltás miatt fordul elő, hogy nehéz lenne bármiféle tartós javulást találni a gyermekvállalás trendjeiben, hiszen mire egy-egy intézkedés beérne, addigra egy másik preferencia kerül előtérbe. Ehhez hozzájárul az ország nehéz gazdasági helyzete, ami az elmúlt húsz év során többször is olyan megszorító intézkedésekre sarkallta a döntéshozókat, amelyek a kisgyerekes családok (vagy azok egy része) számára hátrányosak voltak. Abban mindenestre valamennyi elemző egyetért, hogy az átláthatóság, a kiszámíthatóság, a stabilitás a családtámogatások terén mindenképpen kedvező hatású lehetne.

Mások elsősorban a mindenkori munkaerő-piaci helyzettel, a gyermeket nevelő anyák, vagy épp a gyermekvállalás előtt álló fiatal nők munkahelyi diszk-

¹ A szerző az MTA Társadalomkutatási Központ Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa. A tanulmány 2012. április 6-án a Magyar Szociológiai Társaság Családszociológiai Szakosztályának tavaszi műhelykonferenciáján (*Családok dinamikája és gazdasági bizonytalanság/Család és nemi szerepek*) elhangzott előadás szerkesztett változata.

riminációjával magyarázzák a tervezettnél kevesebb gyermek születését. Valóban, számos empirikus bizonyíték támasztja alá, hogy súlyos problémák vannak ezen a téren. A 3 év alatti gyermeket nevelő nők foglalkoztatása igen alacsony szintű (2008-ban 16%, a legalacsonyabb az OECD-országok között – Munka, család... 2011). A hosszú gyermekgondozási szabadság (különösen, ha valaki több gyermekkel veszi azt igénybe) a munkaerőpiacon olyan hátrányba hozza a nőket, amelyet sem a jelenlegi – gazdasági válsággal küzdő –, sem a korábbi kormányzatok nem tudtak kompenzálni. Talán nem túlzás azt állítani, hogy erre nem is volt igazán komoly kísérlet az elmúlt húsz év során. Folyamatosan napirenden volt ugyan a rugalmas foglalkoztatási formák szélesebb körű elterjesztése, legalábbis a téma szakértői rendszeresen felhívták rá a figyelmet, ugyanakkor sem az államnak mint munkaadónak, sem a magánvállalkozásoknak nem éri meg ezt a foglalkoztatási formát tágabb körben alkalmazni.

Elemzések bizonyítják, hogy a nők tanulmányi idejének meghosszabbodása és megnövekedett részvételük a felsőoktatásban szintén összefüggésben van a megszülető gyermekek alacsony számával. E témában – a meggyőző erejű, empirikus kutatásokra támaszkodó tanulmányok mellett – időről időre kevésbé tudományos, de annál több ideológiai töltettel rendelkező írások is megjelennek. Ide sorolhatók azok a publicisztikák is, amelyek helytelenítik a nők felsőfokú iskoláztatását, munkavállalását – és általában a modernizációt –, és „visszaküldenek” a nőket a háztartásba. Úgy tűnik, a döntéshozók és a közvélemény egy része számára még mindig újdonságnak hat az a tény, hogy Európában éppen azokban az országokban magasabb a gyermekvállalás kedv, ott van közelebb a tervezett és megszületett gyerekek száma, ahol modernebb szerepmegosztás, magasabb arányú női munkavállalás és jól hozzáférhető gyermekintézmény-hálózat található.

Tehát egyre több ismeret halmozódik fel arról, hogy mi minden gátolja a tervezett, vagy ideálisnak tartott számú gyermek megszületését. Tanulmányomban megfordítottam a kérdést, és ezúttal arra kerestem választ, hogy mik a gyermekvállalás motivációi, milyen „hozamokat” vesznek számba – többé-kevésbé tudatosan – a gyerekeknevelésre vállalkozók, amikor életre szóló döntésüket meghozzák. Tisztában vagyok vele, hogy a párok (vagy önmagukban a nők) viszonylag ritkán fogalmazzák meg tudatosan, miért *akarnak* gyermeket (azt valószínűleg sokkal jobban meg tudják indokolni, hogy miért *nem akarnak*). Az is világos, hogy szisztematikus kutatás hiányában nem szolgálhatok „kemény tényekkel”. Mégis úgy gondolom, hogy tanulmányom gondolatébresztő, s további kutatások megalapozására mindenképpen alkalmas lehet.

A gyermekszereket

Bármelyik tényezőre is helyezik a hangsúlyt a téma kutatói, azt mindenképpen evidenciának tekintik, hogy az emberek akarnak gyermeket, sőt gyermekeket, csak az a kérdés, hogy a feltételeket megfelelőnek látják-e erre. A „gyermekszerező magyar társadalom” mint hívószó (Pongráczné 2002) magyarázatul is szolgál a gyerekvállalás motivációjára: *szeretjük a gyermekeket, tehát lesz gyerekünk*. Vagy az alacsony születésszám megvitatásakor: *szeretjük a gyerekeket, mégsem lesz annyi, amennyit ideálisnak tartanánk*. Megdöbbentő, mennyire hiányzik ebből az érvelésből az a valós probléma, hogy nagyon sok párnak különféle okok miatt nem lehet gyermeke, bármennyire szeretnék is. Mintha a társadalom szégyellné őket, ezért úgy tesz, mintha egyáltalán nem is léteznének ilyen emberek. A meg nem születő gyerekek számbavételénél igen ritkán kerül elő ez az egyszerű, ám az érintettek részére nagyon is fájdalmas tény. Tehát a gyermekszereket, vagy gyermek iránti vágy önmagában nem garantálja azt, hogy valakinek ténylegesen lesz-e gyereke.

További problémának látom azt is, hogy amikor a kutatók a gyerekvállalás hatásait veszik számba, a gyerek létét egyértelműen *érzelmi többletként* könyvelik el a pár életében (Pongráczné 2002). Ugyanakkor számos tény bizonyítja, hogy egy pár vagy egy anya életében sok esetben érzelmi deficittel is jár a szülővé válás. Nemzetközi és magyar adatok egyaránt azt bizonyítják, hogy az anyák legalább 15%-a átéli a szülés utáni depressziót (Halbreich – Karkun 2006; Hajós – Erős 2008). Kutatások sora igazolja, hogy a párkapcsolattal való elégedettség mértéke csökken a gyerekvállalás után, és csak igen lassan, fokozatosan emelkedik ismét (Gödri 2002; Twenge et al. 2003; Dew – Bradford 2011). Az élettársi kapcsolatok felbomlásáról e vonatkozásban nincs adatunk, csupán az élettársi kapcsolatnál tartósabbnak tartott házasságokról. Ennek fényében figyelemre méltó, hogy például a 2010-ben felbomlott házasságok 24,3%-ában volt 0–6 éves korú gyerek (Demográfiai Évkönyv 2010), ami szintén a gyermeket nevelő párok érzelmi deficitjének létezését támasztja alá.

Ha valaki kritika nélkül azonosul a „gyermek egyenlő érzelmi többlet” képpel, nem explicit módon ugyan, de mégiscsak elfogadja azt a közvéleményben széles körben uralkodó nézetet, miszerint a „teljes értékű” női élet a gyermekszüléssel valósul meg,² tehát a nőkben oly mélyen van biológiailag kódolva a gyerek iránti vágy, hogy ha nem tudják megélni, akkor személyiségük valamiképpen torzul, vagy valamiképpen infantilis marad. Ezt a vélekedést nem mellesleg neves pszichológusok (például C. Molnár Emma, Ranschburg Jenő) és női lapok névtelen „szakértői” napjainkig táplálják. A nemzetközi kutatások

² Magyarországon európai összehasonlításban kimagaslóan sokan gondolják úgy, hogy „egy nőnek szüksége van a gyermekre a teljes élethez” (a válaszadók 84,6%-a fogadja el az állítást), illetve hogy „egy férfinak szüksége van a gyermekre a teljes élethez” (a válaszadók 73,7%-a fogadja el az állítást) (Kapitány – Spéder 2009. 34.).

ugyanakkor nem támasztják alá a feltevést. Valójában már Cseh-Szombathy László 40 éve kiadott családszociológiai alapkönyve (Cseh-Szombathy 1979. 208.) is vizsgálatok sorával cáfolta, de úgy tűnik, a meggyőződés az azóta eltelt időszakban is szívósan fennmaradt.

Mivel Magyarországon nem tudok a női identitás és az anyává válás közötti kapcsolattal foglalkozó kiterjedt vizsgálatról, természetesen azt is felvethetjük, hogy a magyar nők esetében – szemben más országok női állampolgáraival – valóban létezik a fenti összefüggés. Egyfajta bizonyítéknak foghatjuk fel erre például Utasi Ágnes vizsgálatát (Utasi 2004), aki meggyőzően mutatja be, hogy a magyar szingli valójában olyan fiatal, aki mindennél jobban vágyik egy hagyományos párkapcsolatra, ám azt valamilyen okból (eddig) nem sikerült megvalósítania. Lehetséges tehát, hogy a közvélemény nálunk tényleg nem tekinti „igazi” nőnek azt, akinek sohasem volt gyermeke. Nem csupán a gyereket nevelők, de maguk a gyermektelenek is hajlamosak elfogadni, hogy a gyermektelenek nem élnek teljes életet, sajnálatra, netán megvetésre méltók.

Másrészt azt is mutatják a vizsgálatok, hogy már a 2000-es évek elejére megjelentek társadalmunkban az életüket tudatosan gyermek nélkül tervezők, arányuk a 25 év alatti nők 10%-a, a férfiak 15–25%-a volt (Pongráczné 2002). A jelenség egyrészt utalhat a társadalmi norma fellazulására, bár a szerző fordítva is megfogalmazza aggodalmát: a gyermektelen párok, felnőttek számának növekedése maga is változtatja a társadalom értékrendjét. Számomra ez inkább azt jelenti, hogy a felnőtt életet a párkapcsolat és a gyermekvállalás köré szervező nyilvánosan vallott értékrend, attitűdrendszer lassan közelíti a valóságos viselkedést, és talán a valóságos attitűdrendszert is.

Visszatérve eredeti témánkhoz, tehát a gyermekvállalás pozitív motivációihoz, azt mindenesetre leszögezhetjük: a gyerekszeretet, a gyermek nevelése mint (elképzelt) örömforrás biztosan igen fontos, talán a legfontosabb motiváció. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy ez az érzés egy vagy két gyerek nevelésével is átélhető. Sőt, adott esetben kevesebb számú gyermek nevelése esetén sokkal jobban megvalósítható, mint többel – mint erre Takács Judit ugyanezen kötetben publikált tanulmányában is történt utalás.

Egyéb motivációk

Amikor a gyermekvállalás motivációit keressük, nyilvánvaló, hogy a gyerekszeretet mellett más tényezők is szerepet játszanak. Erről a kérdésről számomra a legjobb, legteljesebb összefoglalást Kirkpatrick készítette még az 1960-as évek elején (Kirkpatrick 1963, hivatkozva Cseh-Szombathy 1979. 201–203.). Kirkpatrick négy csoportba sorolja a gyermekvállalás motivációit és példákat is hoz rájuk.

*1. A gyermekvállalás motivációi Kirkpatrick modellje szerint
Motivations of childbearing according to Kirkpatrick's model*

MOTIVÁCIÓCSOPORT	PÉLDÁK
I. A gyerek bizonyos előnyöket hoz a család számára a társadalomban	ha a család termelési egység ha szociális támogatás jár érte ha adózási kedvezményekkel jár ha növeli a család presztízsét ha ezzel lehet megfelelni a társadalmi elvárásoknak ha ezzel lehet megfelelni a vallási elvárásoknak
II. A család körülményei	így erősíthető a családi kapcsolat összetartó erő a szülők között már megszületett gyermek számára testvér bizonyos nemű gyerek iránti vágy
III. A szülők egyéni szükségletei , személyisége	házastársak közti szerelem/szeretet kifejezése férfiasság bizonyítéka nőiesség bizonyítéka a gyermekre vár, hogy megvalósítsa a szülő álmait
IV. Korábbi tapasztalatok	a szocializációban jelentős szerepet kap az anyaság, apaság a felnőtté válás így teljesülhet be

A szerző azt is kifejti, hogy a motivációk nem csupán pozitív módon hathatnak a gyermekvállalási döntésekre, hanem negatív módon is. Tehát ha az elvárások nem teljesülnek, éppenséggel vissza is tarthatnak attól, hogy egy pár gyermeket, vagy a meglévő mellé további gyermeket akarjon. Cseh-Szombathy pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a különféle népesedéspolitikai intézkedések, amelyek a gyerekvállalás ösztönzését célozzák, leginkább csak az első csoportba tartozó motivációkra tudnak hatni. Pedig a többi motiváció is fontos szerepet játszhat a gyermekvállalási döntésben, így számolni kell azzal, hogy a népesedéspolitikai intézkedések csak részleges sikert hozhatnak.

Kirkpatrick Magyarországon

Véleményem szerint a Kirkpatrick-féle csoportosítás jól használható arra, hogy napjaink gyerekvállalási motivációit megkíséreljük összefoglalni. Azt természetesen azonnal le kell szögezni, hogy ezek a motivációk egymást átszöve, együttesen hatnak, emellett ritkán tudatosulnak. Ráadásul ugyanazon szülőpár minden egyes gyermeke más körülmények közé születik, más motivációk mozgathatják a döntést. Sőt, ugyanazon gyermekhez másféle pozitívumot vagy negatívumot köthetnek a szülők saját életük változásai és a gyerek növekedése során. Tisztában vagyok tehát vele, hogy itt egy kevéssé mérhető területre kerültem. Ugyanakkor úgy gondolom, érdemes lehet végiggondolni azokat a rej-

tett – vagy vállalt – motivációkat, amelyek hozzájárulnak a gyermekvállaláshoz, illetve „értelmet” adnak a gyerek/ek létének a szülők szemében. Ennek érdekében megkísérlem a modellt a 21. századi Magyarország világára lefordítani, megkeresni azokat a lehetséges típusokat, amelyek Kirkpatrick alapján kirajzolódnak.

*2. A gyermekvállalás motivációi Magyarországon a 21. század elején
Motivations of childbearing in Hungary at the beginning of the 21st century*

MOTIVÁCIÓK	PÉLDÁK
I. A gyerek bizonyos előnyöket hoz a család számára a társadalomban	<ul style="list-style-type: none"> • adógyerek – felső középosztály • presztízsgyerek – felső középosztály („megengedhetjük magunknak”) • szocpol-gyerek, segélygyerek – szegények • vallásgyerek³ – vallásos család
II. A család körülményei	<ul style="list-style-type: none"> • kapcsolat-gyerek – ez lenne az átlagos kapcsolat értelme • mentőgyerek – a kapcsolat szétesésének megakadályozása érdekében • testvérgyerek – a meglévő ne legyen egyedül • unokagyerek – a nagyszülők nyomására • fiú/lánygyerek – a hiányzó nemű gyerek remélt pótlására
III. A szülők egyéni szükségletei, személyisége	<ul style="list-style-type: none"> • szeretetgyerek – a pár egymás iránti szerelmének/szeretetének kifejeződése • életcél-gyerek – a gyereknevelést életcélnak tekintők esetében • önigazoló-gyerek – a másban sikertelen nők esetében, például ha nincs munkalehetőség • pótgyerek – a szülő álmainak megvalósítására • perfekt-gyerek – „ezt is meg tudom tökéletesen csinálni”
IV. Korábbi tapasztalatok	<ul style="list-style-type: none"> • „mindenkinek van” gyerek – a szocializáció során bensővé vált norma • énfelértékelő gyerek – a felnőtté válás beteljesülése

Az olvasó tán azt hiheti, hogy van valamiféle ironizálás ezekben az elnevezésekben. Szándékom azonban inkább annak plasztikus érzékeltetése volt, hogy a gyermekvállalás egyrészt egy életre szóló döntés, és számos társadalmi-gazdasági tényező hat rá, ugyanakkor a döntésben megjelennek a külső szemlé-

³ Hangsúlyozom, hogy a vallásos családokat nem szeretném megbántani ezzel a kifejezéssel. Ez a kifejezés egyszerűen csak azokra utal, akik házassági esküjükhöz híven elfogadják valamennyi megfogant gyermeküket.

lő számára sokszor lényegtelennek tetsző apróságok, hiúságok, érzelmek is. Természetesen az elnevezéseken lehet és kell is finomítani, ahogy az egyes típusok lényegét, tartalmát is érdemes kibontani. Jelen tanulmányban azonban csak néhány példa bemutatására vállalkozhatom, a teljesség igénye nélkül.

Ahogy Ochiai Emiko egy a kelet-erőpaitól igencsak eltérő társadalomra, Japánra vonatkoztatva megfogalmazza: a tradicionális agrártársadalmakban a gyermekek termelési eszköznek számítanak, az ipari társadalmakban viszont fogyasztási javakká válnak (Ochiai 1997. 45.). A posztmodern társadalmakban tovább erősödik ez a tendencia. Néprajzi, történeti demográfiai elemzések bizonyították, hogy a modernizáció előtti korszakban Magyarországon is jelentős motiváló tényező volt a gyermek gazdasági értéke. Amint azonban a fokozatosan modernizálódó parasztgazdaságokban a gyerekek közvetlen gazdasági haszna csökkent, a családnak már nem származott előnye a sok gyerekből, és megjelent a gyermekszám családon belüli korlátozása (Kocsis 2006; Fél 2001.).

Napjainkban a gyermek mint munkaerő nem vehető számba, ugyanakkor a léte jelenthet a szülők vagy a család számára gazdasági előnyt. Ahogy korábban jeleztem, már Cseh-Szombathy is utalt rá, hogy a családpolitikai, népesedéspolitikai intézkedések leginkább az I. csoportba tartozó motivációkra tudnak hatni. A gyerekvállalás hatékony előmozdítója lehet a családtámogatási rendszer, az adórendszer, a lakásszerzés és a gyermekvállalás összekapcsolásával operáló lakástámogatási hitel, a gyermekgondozási szabadságok időtartama és a vele járó támogatás összege stb. A mindenkori kormány döntése, hogy a társadalom mely rétegeit kívánja ezekkel az eszközökkel megszólítani, hiszen még a leggazdagabb jóléti államok sem tudnak támogatni egyszerre mindenkit. A jelenlegi kormány például nagy reményeket fűz az adórendszer átalakításához, ezáltal a magas keresetű és sokat adózó szülők gyerekvállalási kedvének előmozdításához. A korábban ismeretlen kategória, az *adógyerek* megjelenése éppen e törekvés sikerességére utal a célzott társadalmi csoportban. Ehhez közvetlenül társítható a *presztízsgyerek* fogalma is, amikor magas pozícióban lévő, magas keresetű családok az átlagnál több gyermek nevelésével is kifejezik presztízsjüket. Figyelemre méltó, hogy miközben a társadalom egyáltalán nem tartja problémának, hogy az *adógyerek* a szülők számára anyagi haszonnal jár, kifejezetten negatív megítélés alá esik, ha a társadalom szegény, leszakadó csoportjainak élők esetében az anyagi haszonszerzés motivációját látják vagy vélik látni.

A gyerekvállalás motivációinak második csoportja a család mint szűkebb és tágabb közösség körülményeivel függ össze. A tudatosan vállalt gyerekek egy jelentős részének megszületése a szülők közti érzelmi kapcsolat megerősítésének vagy újra-megerősítésének vágyával függ össze. Ebben, illetve abban, hogy sokan testvért szeretnének meglévő gyermekük mellé, illetve bizonyos nemű gyerekekre vágnak, és ezért vállalnak a már meglévő(k) mellé újabb gyereket, szintén nincs különösebb újdonság. Változott azonban az *unokagyerek* fontossága, azaz a nagyszülők, elsősorban a nagymama „kívánságára” megszülető

gyerekek fontossága. Az 1990-es évek közepéig Magyarországon más mintázatot mutatott a női életutak egyes szakaszainak hossza, mint a nyugati országokban. Mint ezt korábbi tanulmányomban összefoglaltam (Tóth 1994), a nagymama-kor kiemelt szerepet játszott a női életútban. Az 1980-as évekre ugyan a nők körében is megvalósult a teljes foglalkoztatás, ugyanakkor a korai (55 éves) nyugdíjkorhatár lehetővé tette, sőt kimondva, kimondatlanul a nagymamák feladatává tette, hogy unokáik ellátásában minél nagyobb részt vállaljanak.

Napjainkra a helyzet sokban megváltozott. A nyugdíjkorhatár fokozatos emelése, a biztos munkahelyhez való ragaszkodás az ötven fölötti nők esetében csökkentette az unokák mindennapi ellátásában való aktív részvétel lehetőségét. Az ötven fölötti nők másik csoportja nem a munkaterheléssel, hanem éppen az elhelyezkedési nehézségekkel, a munkanélküliséggel és ezzel párhuzamosan az elszegényedéssel néz szembe. Mindez korlátozza az egy generációval ezelőtt széles körben elterjedt életútszakasz, a „nagymamáskodás” lehetőségét. Ugyanakkor a fiatalok oldaláról a tartós párkapcsolat kialakításának és még inkább az első gyerek világrahozatalának életkori eltolódását is tapasztaljuk. Felmerülhet az a hipotézis, hogy a fiatal nők többek között azért tolják későbbi életkorra a gyermekvállalást, mert nem számolhatnak automatikusan a nagymamák ingyenes és a társadalmi normák alapján korlátlanul igénybe vehető segítségével. Mivel azonban itt a pozitív motivációkkal foglalkozunk, inkább azt emelem ki, hogy napjainkban sem ritka, hogy a munkából (már) kiesett nagyszülő „unokázni” szeretne, saját hasznosság- és fontosságérzetét azzal szeretné növelni, hogy lánya, menyé „szül neki” egy unokát. Az *unokagyerekek* valójában a nagyszülők gyermek iránti vágyát fejezik ki.

A motivációk harmadik csoportja a szülők egyéni szükségletei, személyisége köré szerveződik Kirkpatrick modelljében. Az ebben a csoportban szereplő motivációk egy része, például az, amikor a szülő társa iránti szeretetét, saját önkitaljesztését, léte értelmének magyarázatát várja gyermeke megszületésétől. Ebben a csoportban két, első pillantásra egymáshoz nagyon hasonló motivációt találunk. Az *önigazoló-gyerekek* és az *életcél-gyerekek* esetében is jellemző, hogy az anya (ritkábban az apa) számára a gyerekvállalás és a gyerekevelés az élet legfőbb, akár egyetlen értelme. De míg az *életcél-gyerekek* valódi elégedettséget, beteljesülést jelent a szülő számára – hiszen a gyermekneveléssel legfontosabb életcélja valósul meg –, az *önigazoló-gyerekek* születése sokkal több kényszert, megalkuvást hordoz, hiszen ilyenkor a külső körülmények kényszerítették bele a szülőt ebbe a szerepbe. Úgy vélem, az önigazolás, mint a gyerekvállalás legfontosabb motivációja független a családban nevelt gyerekek számától. Ennél a csoportnál az is megfigyelhető, hogy a munkalehetőségek hiányát, a gyermekgondozási szabadság letelte utáni kényszerű otthon maradást „megideologizálva” hajlamosak elfogadni azt az attitűdöt, hogy valójában a család és a gyerek érdeke, ha az anya otthon van, nem vállal kereső munkát, így a gyermek utólag válik az aktuális kényszerhelyzet igazolásává.

Az előbbi motivációs típushoz csak látszólag hasonlít az, amelyiket *perfekt gyerekeknek* neveztem el. A perfekt gyerek megszülése és nevelése olyan anyák gyerekvállalási motivációja, akik életútjuk gyermekvállalás előtti szakaszaiban megszokták, hogy magas elvárásoknak kell megfelelniük. A perfekcionizmus nem csupán környezetüknek, de saját maguknak is belső elvárásává vált – minden téren. Ahogy korábban tanulmányaikat, majd munkájukat, most a gyereknevelést szeretnék „tökéletesen” csinálni. Számukra a gyereknevelés elsősorban egy tökéletesen megoldandó feladat. Ez a szülőcsoport az, amely számára a gyermek nem csupán fogyasztási jószág, ahogy a korábban már idézett Ochiai állítja, hanem presztízstárgy is. Róluk mondja a gyakorlott válóperes ügyvéd, hogy az esetleges válópernél a gyerek ugyanúgy elosztandó „vagyonrésznek” számít, mint a többi felhalmozott érték. Nem tagadom, kutatói érdeklődésem az utóbbi időben ezen csoport felé fordult, és úgy gondolom, hogy az új anyák, új apák megismerése során érdemes őket alaposabban is szemügyre venni. Nem csupán azért, mert számuk egyre nő az új szülők között, hanem azért is, mert egyfajta mintát is jelentenek a többi szülő (elsősorban anya) számára.

A motivációk negyedik csoportjából a szocializáció hatását emelném ki. Amikor azt tapasztaljuk, hogy társadalmunk az attitűdök szintjén kiemelkedően gyerekszeretőnek bizonyul, amikor igen magas arányban elfogadott az a vélemény, hogy gyermek nélkül nem tekinthető teljesnek egy nő élete, valójában az erre irányuló szocializáció hatékony működését érzük tetten. Amikor egy fiatal úgy nő fel, hogy körülötte *mindenkinek van gyereke*, akkor erős meggyőződésévé válik, hogy neki is kell, hogy legyen. Gyermekvállalásában a normákhoz való igazodás játszik kiemelkedő szerepet. Ilyen értelemben tehát jogos az aggodalom, hogy a gyermektelen párok pusztá léte befolyást gyakorol a felnövekvő fiatalok motivációira, hiszen csökkenti a gyerekvállalás normatív erejét. Itt tartom fontosnak megjegyezni, hogy véleményem szerint a gyerekcentrikusnak, vagy gyerekszeretőnek mutató attitűdök magas elfogadottsága legalábbis részben a konformitás, a többséghez való hasonlítani vágyás manifesztálódása.

Összefoglalás

Ez a tanulmány elsősorban gondolatébresztő kívánt lenni. Úgy gondoltam, hogy a téma szakértői lassan minden érvüket elmondták már a népességfogyás megállításának lehetőségeiről. A kiszámítható családtámogatási rendszer, a munkaerőpiac rugalmassága, az elérhető árú és jó színvonalú gyerekintézmények hálózatának (újra)kiépítése, az elszegényedés folyamatának megállítása mellett szükség lenne rá, hogy társadalmunkban széles körben elfogadottá váljon a modernebb, egyenlőbb családi munkamegosztás, valamint a férfi- és női szerepeknek a mindennapokban való közeledése is. Mindezek – a további változások mellett – a gyerekvállalás akadályát jelentő tényezők lebontását segíte-

nék. A gyermekvállalás pozitív motivációi sokkal kevésbé változtathatók szakpolitikai döntésekkel, még kevésbé rendeletekkel, törvényekkel. Megértésük azonban hozzáegíthet minket, hogy jobban megértsük a gyermeket vállalók speciális igényeit és érdekeit.

IRODALOM

- Cseh-Szombathy L. (1979): *Családszociológiai problémák és módszerek*. Gondolat, Budapest.
- Demográfiai Évkönyv* (2010): KSH, Budapest.
- Dew, J. – Bradford, W. (2011): If Momma Ain't Happy: Explaining Declines in Marital Satisfaction Among New Mothers. *Journal of Marriage and Family*, 73/1. 1–12.
- Fél E. (2001): A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. In Fél E. – Hofer T. (szerk.): *Régi falusi társadalmak*. Kalligram, Pozsony, 27–87.
- Gödri I. (2002): A házasságok és az élettársi kapcsolatok minőségének és stabilitásának néhány metszete. In Pongrácz T. – Spéder Zs. (szerk.) *Népesség – Értékek – Vélemények*. KSH, Budapest.
- Hajós A. – Erős E. (2008): A szülés utáni depresszió fogalma, megelőzési- és kezelési lehetőségei. Előadás: Országos Védőnői Továbbképző Nap, Sopron – 2008. szeptember 30. www.ogyei.hu Letöltve: 2012-05-12
- Halbreich, U. – Karkun, S. (2006): Cross-cultural and social diversity of prevalence of postpartumdepression and depressive symptoms. *Journal of Affective Disorders*, 91/2–3. 97–111.
- Kapitány B. – Spéder Zs. (2009): Gyermekvállalás. In Monostori J. – Öri P. – S. Molnár E. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2009*. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest, 29–40.
- Kirkpatrick, C. (1963): *The family*. The Ronald Press Company, New York, 507–512.
- Kocsis A. (2006): *A gazda, családja, a munka és a hatalom. Értékváltozások egy kiskisfaludi faluban*. Kalligram, Pozsony.
- Munka-család egyensúly, rugalmas munkavégzési formák és társadalmi kohézió (2011): TÁRKI, Budapest.
- http://www.tarki.hu/hu/news/2011/kitekint/20111111_wcs_osszefoglal.pdf Letöltve: 2012-05-12
- Ochiai E. (1997): *The Japanese Family System in Transition. A Sociological Analysis of Family Change in Postwar Japan*. LTCB Library Foundation, Tokyo.
- O'Hara, M. W. – Swain, A. M. (1996): Rates and risk of postpartum depression – a meta-analysis. *International Review of Psychiatry*, 8/1. 37–54.
- Pongrácz Tné. (2002): Az első gyermek vállalásának társadalmi-demográfiai aspektusai. *Demográfia*, 45/4. 438–448.
- Tóth O. (1994): A női életút Magyarországon. In Hadas M. (szerk.): *Férfiuralom*. Replika Kör, Budapest, 223–234.
- Twenge, J. M. – Campbell, W. K. – Foster, C. A. (2003): Parenthood and marital satisfaction: A meta-analytic review. *Journal of Marriage and Family*, 65/3. 574–583.
- Utasi Á. (2004): *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.

Tárgyszavak:

Termékenység
Gyermekvállalás

**NEW MOTHERS AND FATHERS.
THE MOTIVATIONS OF CHILDBEARING**

Abstract

The author studies the motivations of childbearing in Hungary where the population seems to be child-friendly according to the results of demographic surveys but the willingness to have children is one of the lowest in Europe. She creates a typology of motivations following the model of Kirkpatrick. The main types of childbearing are as follows: when childbearing provides obvious advantages for the parents (regarding financial aspects or social prestige alike); when the family's inner conditions cause the birth of a next child (either the interests of the parents or those of previous child/ren); when parents' emotional needs or carrier ambitions are realized by childbearing; or when the values, norms or opinions of the society or former experiences result in childbearing. The author thinks over and describes the probable functioning of all these groups of motivation in contemporary Hungarian society.

TERMÉKENYSÉGI KORLÁTOK A 21. SZÁZAD ELEJI MAGYARORSZÁGON¹

TAKÁCS JUDIT

I. Bevezetés

E tanulmány – az egyéni termékenységi vágyakat és azok társadalmi meghatározottságát vizsgálva – a 21. század eleji Magyarországot jellemző termékenységi korlátok közül a magyar szülők gyermekvállalással és gyermekneveléssel kapcsolatos „gyenge képességeivel” (*weak capabilities*) foglalkozik (Sen 1985, 1993). Ha a termékenységgel kapcsolatos egyéni vágyak a személyes termékenységi terveknel is jóval képlékenyebb konstrukciók – nem beszélve a megvalósított vagy már befejezett termékenységről –, akkor fölmerülhet a kérdés, érdemes-e egyáltalán ezzel a témakörrel foglalkozni. Tanulmányomban azzal érvelek, hogy a termékenységgel kapcsolatos személyes vágyak az internalizált normák mellett az érintettek számára adott személyes, személyközi és társadalmi feltételek szubjektív értékelését is visszatükrözik: vagyis megmutatják, milyen szabadságfokúnak látják saját helyzetüket ahhoz, hogy különféle általuk kívánatosnak vélt életmódokat megvalósíthassanak (*freedom to achieve various lifestyles* – Sen 1999. 75.).

A termékenységi vágyak tartalmát a demográfiai szakirodalomban általában az ideális gyermekszámra vonatkozó kérdésekkel mérik. S. Molnár Edit szerint az ideális gyermekszám az egyik leglassabban és legkevésbé változó makrostrukturális társadalmi mutató: „a legtöbb ember ezt [azaz: az ideálisnak vélt gyermekszám átlagát] évtizedek óta két gyermekben jelöli meg” (S. Molnár 2001. 266.). A 21. század elején azonban Magyarországon az egyéni vágyakban és tervekben tükröződő termékenység csökkenése figyelhető meg: a 18–20 éves fiatalok például kevesebb gyermeket terveznek, mint ugyanez a korosztály tette 5–10 évvel korábban (Kapitány 2002). Az ideálisnak vélt – és a valós – családméret zsugorodása azonban nem magyar különlegesség: más kelet-európai országokban is hasonló tendenciák figyelhetők meg (Bradatan – Firebaugh 2007). Közép-kelet-európai fővárosokat vizsgálva például nagyon alacsony – a varsói 0,97 és a bécsi 1,41 közé eső – átlagos gyermekszámokat

¹ A tanulmány 2012. április 6-án a Magyar Szociológiai Társaság Családszociológiai Szakosztályának tavaszi műhelykonferenciáján (*Családok dinamikája és gazdasági bizonytalanság/Család és nemi szerepek*) elhangzott előadás szerkesztett változata.

találunk (KSH 2005), mely értékek kifejezhetik a német nyelvű országokban már a 20. század végén kialakult *alacsony szintű termékenység kultúrájának* további térnyerését (Goldstein et al. 2003; Sobotka 2009). Ugyanakkor Európa legnagyobb részén az ideálisnak tartott gyermekszám átlaga továbbra is eléri, sőt néhol meg is haladja a kettőt (Testa 2006).

A magyar nők átlagosan majdnem kétszer annyi gyermeket szeretnének, mint amennyi gyermekük van: de gyermekvállalási elképzeléseik megvalósításában, úgy tűnik, a fizetett munka és a családi élet összeegyeztetésének problémái gyakran megakadályozzák őket (Testa 2006; Pongrácz 2008). Több volt szocialista országgal együtt Magyarországot is jobban jellemzik a gyermekbarát attitűdök, mint számos nyugat-európai országot (Pongrácz 2006), ám e preferenciák nem tükröződnek a termékenységi arányszámokban. 2005-ös ESS (*European Social Survey*) adatok szerint például 24 európai ország összehasonlításában a magyar válaszadók – s közülük is különösen a nők – értettek egyet leginkább azzal, hogy *az emberek életében a családnak kellene a legfőbb értéknek lennie* (Takács 2008). Ugyanakkor magyar kutatási eredmények azt is mutatják, hogy a magyar nők számára fontos a munkavállalás, és a családfenntartás szempontjából jótékony hatásúnak tartják saját gazdasági aktivitásukat (Tóth 1995; Blaskó 2005).

Más európai országokhoz hasonlóan Magyarországon továbbra is a kétgyermekes házaspárok által alkotott családforma a legelterjedtebb. Demográfiai előrejelzések szerint azonban a gyermektelenek valamint az egy- és háromgyermekesek számának növekedésével a kétgyermekes családmodell dominanciájának gyengülése várható (Kapitány – Spéder 2009). A házasság intézménye sem kizárólagos a heteroszexuális párkapcsolatok alakításának kereteként: fokozatosan egyre nagyobb teret nyer a házasság nélküli együttélés, különösen az első partnerkapcsolatok tekintetében (Spéder 2006). A házasságkötések partnerkapcsolatokon belüli aránycsökkenése Magyarországon gyakran amolyan rossz termékenységi ömenként értelmeződik (Spéder 2006; Spéder – Kapitány 2007), pedig a házasság nélküli gyermekvállalás általánosan elterjedt Európában: többek között olyan viszonylag magas termékenységű országokban is, mint Svédország, Franciaország vagy Írország (Eurostat 2010). A házasság szerepének hangsúlyozása a társadalmilag kívánatos termékenység biztosításában egy olyan normatív családdefiníció működését mutathatja, ami elsősorban a fehér heteroszexuális házaspárok és gyermekeik körét öleli föl. Magyarországon a házasság heteronormatív intézmény: azonos nemű párok nem házasodhatnak és gyermeket sem fogadhatnak örökbe, közös örökbefogadás csak házaspároknak engedélyezhető.² A hivatalos házasságkötések száma a roma né-

² Magyarországon az a (*second parent adoption*) lehetőség sem adott, hogy az együtt élő azonos nemű pár egyik tagja örökbe fogadja a pár másik tagjának biológiai gyermekét, aki velük egy háztartásban nevelkedik.

pellég körében sem túl magas, akik gyakran választják a házasság nélküli együttélést családi életük kereteként (Spéder 2005; Ladányi – Szelényi 2004). A szülővé válási korra vonatkozó normák változása is azt mutatja, hogy fokozatosan tágul a köre a különféle egyéni életstratégiák társadalmi elfogadhatóságának. A szülővé válás ideálisnak vélt, illetve még elfogadhatónak tartott korát vizsgálva (Testa 2006) Európában azt találjuk, hogy az ideálisnak tartott kor a 40 évesnél fiatalabbak körében meghaladja a szülővé válás valós korát: a magyar női és férfi válaszadók a valóságosnál átlagosan egy évvel később válnának „ideális esetben” szülővé (lásd az 1. táblázatot). A szülővé válás legkésőbbi még elfogadhatónak tartott koráról alkotott nézetek is a szülővé válási lehetőségek meghosszabbodására utalnak: az idősebb – 40–65 éves – korosztály szerint az anyáknak legkésőbb 40,3 évesen, az apáknak pedig 45,9 évesen kellene vállalniuk első gyermeküket, míg a fiatalabb – 25–39 éves – korosztály szerint az anyáknál az első gyermek vállalásának kora kitolódhat 41, az apáknak pedig akár 46,9 évre. A szülővé válás korral kapcsolatos normáinak változása nem csak azt mutatja, hogyan bővül a különféle egyéni életstratégiák elfogadhatóságának köre, hanem e normák és a valós szülővé válási korok kitolódásának kölcsönhatására is utalhat (Spéder – Kapitány 2007).

1. A szülővé válás valós, ideális és legkésőbbi kora az első gyermek születésekor Magyarországon

The real, ideal and the latest age at entering parenthood in Hungary

Nem/Korcsoport	Az anyává válás valós kora	Az anyává válás ideálisnak tartott kora	Az anyává válás legkésőbbi elfogadhatónak tartott kora
Nők 25–39	22,9	24,6	41,0
Nők 40–65	22,8	23,8	40,3

	Az apává válás valós kora	Az apává válás ideálisnak tartott kora	Az apává válás legkésőbbi elfogadhatónak tartott kora
Férfiak 25–39	25,5	26,7	46,9
Férfiak 40–65	26,0	26,2	45,9

Forrás: Special Eurobarometer 253 (2006).

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_253_en.pdf

A családalapítást és a gyermekvállalást halasztó egyéni döntések elválaszthatatlanok azoktól a tágabb strukturális változásoktól, amelyek Magyarországon is a nők tanulási és munkavállalási lehetőségeinek kiterjesztéséhez vezettek. Az államszocializmus időszakában, amikor a női emancipáció alapvetően azt jelentette, hogy a nők és a férfiak egyenlő jogokkal rendelkeztek a munka

világában, a fizetett munka és a családi feladatok összeegyeztetéséhez az állam nyújtott segítő háttérrel – elsősorban a dolgozó anyák számára (Oláh 1998). Az állami segítségnyújtásban a legtöbb helyen térítésmentesen hozzáférhető gyermekintézmények – óvodák, bölcsődék – különösen fontos szerepet játszottak.

Az óvodai és főként a bölcsődei ellátáshoz való hozzáférés 1990 utáni egyre jellemzőbb korlátozottsága és a magyar munkaerőpiac merevsége nagymértékben hozzájárulhatott a középfokú végzettségű nők termékenységi elképzeléseinek szűküléséhez, akik átlagosan egy gyermeket vállalnak, mely döntésben bizonytalan munkaerőpiaci helyzetük is tükröződhet (Spéder 2003, 2006; Husz 2006). A magasabb társadalmi státusú nők körében tapasztalható, hogy egyre többen maradnak gyermektelenek: egyrészt a tanulmányokkal és a saját pályájuk egyengetésével összefüggésben a gyermekvállalás idejének „túlhalasztása”, másrészt az anyaságon kívül kínálkozó egyéb életlehetőségek bővülése miatt. Ugyanakkor a magasan képzett nőkre jellemző, hogy első gyermekük ugyan később születik, mint alacsonyabb végzettségű társaiknak, de hozzájuk képest rövidebb idő alatt több gyermeket is vállalnak. A legalacsonyabb végzettségű nők (akik között továbbra is a legtöbben vállalnak a magyar átlagnál több gyermeket) jellemezhetőek legkevésbé a gyermekvállalás halasztásával: esetükben tapasztalhatók legkevésbé a munkaerőpiacot és a gyermekintézményeket érintő változások gyermekvállalást visszafogó hatásai.

Ma Magyarországon gyakran válik problémaforrássá a munka és a magánélet összehangolása az együtt élő családok és partnerek mindennapjaiban: gyakori tapasztalat, hogy a fizetett munkavégzés akadályozza az embereket abban, hogy elég időt töltsenek a családjukkal vagy partnerükkel, akiknek elégük van a munkahelyről hazahozott feszültség otthoni feldolgozásából (Takács 2008). Ugyanakkor sok magyar családban csak a fizetett munkát tekintik igazi munkának, a házimunka fontossága főként akkor értékelődik, amikor valamilyen okból nincs elvégezve. Korábbi kutatások azt is megmutatták, hogy egy kapcsolat elején a párok nagyobb eséllyel végzik együtt a házimunkát, mivel szeretnének minél több időt együtt tölteni (Neményi – Takács 2006). Gyermekvállalás után azonban általában megváltozik a helyzet, a házimunka túlnyomórészt a nők feladatává válik, akik partnerük közreműködésére csak igen korlátozott mértékben számíthatnak (Bukodi 2006; Pongrácz 2006). Ezzel is magyarázható, hogy a munka és a magánélet összehangolásának nehézségei nem feltétlenül tudatosodnak a családtagokban, illetve a megoldások keresése e nehézségekre nem tűnik központi kérdésnek sem a családok, sem a társadalom életében, míg – különösen gazdaságilag válságos időszakokban – a munkavállalás ténye sokszor önmagában is pozitívumként jelenhet meg. Így a kisgyermekes dolgozó szülők, mindenekelőtt az anyák gyakori tapasztalata a folytonos időhiány: mintha egyfajta időprésbe szorulva kellene élniük éveken át, s ennek föloldását nem segítik a magyar munkaerőpiac olyan szerkezeti jellemzői, mint a foglalkoztatottság bizonytalanságaiból adódó növekvő munkavállalói kiszolgáltatott-

ság, a hosszú munkaidő, a részmunkaidős foglalkoztatás korlátozottsága vagy az alacsony bérek, ami miatt sokan másod- vagy akár harmadállások végzésére kényszerülnek (Hobson et al. 2011).

Az óvodai és bölcsődei férőhelyek csökkenésével párhuzamosan az 1990-es években – a retorika szintjén jól megfigyelhető módon – feléledt a tradicionális női szerepek iránti nosztalgia is: legalábbis azokban a konzervatív politikai és vallási körökben, ahol azt hangoztatták, hogy a sokéves államszocialista elnyomás alól fölszabadulva a nők végre visszatérhetnek a fizetett munka világtól világosan elkülönített hagyományos otthonteremtő – feleség és anya – szerepeikhez (Kovács – Váradi 2000). A „retradicionálított” női szerepfelfogás politikai diskurzus- és közbeszédbeli terjedésének a termékenységre gyakorolt lehetséges hatása mellett a gyermekes családok pénzügyi helyzetének abszolút és relatív romlása szintén fontos termékenység-visszafogó szerepet játszott az 1990-es években. 1991 és 2001 között a szegénységben élők aránya jóval nagyobb arányban nőtt a gyermekes háztartások körében, mint az össznépeségben, míg az egyszemélyes háztartások és a gyermektelen párok jövedelemszintje volt a legmagasabb (Gábos – Szivós 2002); különösen a három vagy több gyermeket nevelő háztartásokat jellemezte a szegénység fokozottabb kockázata, így sokak számára három gyerek vállalása már kifejezetten szegénységi csapdát jelenthetett (Medgyesi et al. 2000; Havasi 2008; Gábos – Szivós 2008).

A magyar népesedési trendek sok vonatkozásban, így a kései házassodás, a halasztott gyermekvállalás és a csökkenő termékenység tekintetében a nyugat-európai mintákat követik. E jellemzők azonban nem érintik ugyanolyan módon a népesség különböző szegmenseit: például kevésbé jellemzik az idősebb generációk tagjait, az alacsonyabb végzettségűeket és a romákat. A legnagyobb magyarországi etnikai kisebbség, a romák társadalmi helyzetét több egymással összefüggő probléma terheli: többek között a regionális hátrányok, az iskolázottsági hiányosságok és a munkanélküliség, ezek okozzák – a társadalmi megkülönböztetés számos formájával összeadódva –, hogy a 21. század elejére a roma származás az egyik legfőbb szegénységi kockázati tényezővé vált Magyarországon (Gábos – Szivós 2002).³

Az etnikailag szegregált magyar kistelepüléseken végzett etnográfiai terepmunkán alapuló mikrodemográfiai kutatások (Durst 2006), valamint a történeti demográfiai elemzések (Ladányi – Szelényi 2004) az utóbbi években egyaránt a társadalmi kirekesztettség demográfiai következményeire irányították a figyelmet: azaz arra, hogy minél alacsonyabb szintű a társadalmi integráció, annál nagyobb mértékű lehet a termékenység. E kutatási irányt részben William Julius Wilson amerikai szociológus chicagói gettókutatásai ihlették (Wilson

³ Fontos azonban megjegyezni, hogy a romaság társadalmi kategóriájába tartozás kritériumai többféle módon értelmezhetők (Dupcsik 2009; Ladányi – Szelényi 2000), a magyarországi romakutatásokban azonban nem mindig tisztázott, hogy a kutatott roma vagy cigány etnikai csoport hogyan – önazonosítás vagy mások általi tulajdonítás alapján – konstruálódott.

1987, 1996, 2009), amelyek megmutatták, hogy a társadalmi elszigeteltség kulturális elszigeteltséghez, illetve olyan sajátos szubkultúrák kialakulásához vezethet, ahol a többségi társadalomban elfogadott magatartással ellentétes viselkedésformák jellemzők. Emellett fontos említeni Patricia Fernández-Kelly gettósodott közösségekben végzett szociálintropológiai vizsgálatait a marginalizált helyzetű fiatalok szülővé válásának társadalmi státust erősítő jelentéséről (Kelly 1993, 2005). Az etnikailag szegregált magyar településeken élő romák esetében demográfiai viselkedésük azonosítható a többségi társadalom termékenységi trendjével ellentétesként. E roma „szubkulturális ellentrend” negatív társadalmi fogadtatását mutatja a „szülessen sok gyerek, csak ne ott” típusú nézetek terjedése a társadalomban: azaz – ahogy egy minisztériumi tisztségviselő megfogalmazta a 2000-es évek elején, amikor a kormányzati diskurzusban hangsúlyossá vált a három gyermek vállalásának ösztönzése – *Hogy egy cigány családnak még a harmadik gyereke is megszülessen, azért senki nem tapsol* (Neményi – Takács 2005. 16.).

Összességében elmondható, hogy a magyar népesedéspolitika és -kutatás keretében a termékenységgel kapcsolatos kérdések jellemzően – a családi élet jelentéseinek és jellemzőinek átalakulására tekintet nélkül – egy statikus családkoncepcióra épülő válságkezelés kontextusában kerülnek napirendre. Míg a legtöbb európai ország családpolitikai intézkedései abban próbálnak támogatást nyújtani a (kis)gyermeket nevelő szülőknek, hogy minél hatékonyabban tudják munkavállalói és családi szerepeiket harmonizálni, addig Magyarországon főként a nőket célozzák olyan – talán a magyar hagyományokhoz illeszkedőnek gondolt – politikai üzenetekkel és intézkedésekkel, melyek a munkavállalás helyett az otthonteremtés felé terelnék őket, bár ez az irány termékenységnövelő hatásait tekintve nem mutatkozott sikeresnek az elmúlt két évtizedben. Ahogy ez a népesedési folyamatokban is megmutatkozik, a magyar nők (és a férfiak) munkát és családot egyaránt szeretnének: de sokan közülük először dolgoznának, s csak később alapítanának családot – majd később, ha erre lehetőségük nyílik, ismét dolgoznának.

II. Elméleti háttér

A második demográfiai átmenettel összefüggésben a növekvő individualizáció felé mutató értékváltozások (Lesthaeghe – Van de Kaa 1986) és a korábbiakhoz képest fokozottabb kockázatszűrés (Beck 1992) hatására a gyermekvállalás egyre többeknek tűnhet kockázatokkal teli vállalkozásnak Európában – különösen, ha figyelembe vesszük a fiatalokat fokozottan érintő munkaerőpiaci bizonytalanságokat, mint például a munkanélküliség növekedését és a határozott idejű szerződések terjedését, amelyek Magyarországon is jellemzők. Ugyanakkor az európai társadalmakban a beteljesítendőnek és beteljesíthetőnek

vélt vágyak szintjén az anyagi és nem anyagi jellegű aspirációk olyan mértékű növekedése tapasztalható, mely – időlegesen vagy esetenként véglegesen – háttérbe szoríthatja a családalapítást, a többedik gyermek vállalását vagy akár egy tartós párkapcsolat kialakítását is (Cliquet 2003). A családalapítás és más fontos elérendő célok összeegyeztethetlenségének érzetét erősítheti a „minél-többet-birtoklás” normájával jellemezhető késő modern kommodifikációnak a nyugat-európaihoz képest megkésett, ám annál intenzívebb posztmaterialista verziója. A 21. század legelején úgy tűnhetett, hogy míg az észak-nyugat-európai (poszt)jóléti társadalmakat a posztmaterialista értékorientáció terjedése (Inglehart 1997) és a jólét – különösen anyagi ellátottságon túli – jelentéseinek (újra)értelmezési folyamata jellemezte, addig a posztmaterialista államok polgárai továbbra is azoknak a gazdasági lehetőségeknek a kiaknázására törekedtek, melyeket a kapitalista modernizáció nyújtott – a viszonylagos szegénységből a viszonylagos gazdagságba való viszonylagos sima átmenetről képzelt ígéretével együtt (Sen 1999).

Az államszocialista rendszert föl váltó piacgazdaság más módon is hatott a gyermekvállalási döntésekre: az államszocialista múlt sok gyermekvállalásbarát jellemzőjének – a munkavállalás biztonsága, az ingyenes oktatás, a viszonylag jól működő és széles körben hozzáférhető gyermekintézmények, óvodák és bölcsődék, valamint a karrierépítési, a szabadidő-eltöltési és szórakozási lehetőségek korlátozottsága – eltűnésével, illetve visszaszorulásával. A gazdasági és társadalmi változások foglalkoztatottsági bizonytalanságot, magasabb szintű és/vagy használhatóbb végzettséget feltételező munkaerő-piaci elvárásokat, szűkülő szociális és gyermek-ellátórendszert hoztak, ugyanakkor korábban nem látott egyéni karrierépítési és fogyasztási lehetőségeket adtak (Frejka 2008). Az új körülmények között különösen fontossá váltak az egyéni munkaerő-piaci pozíciók és ezzel összefüggésben azok a normatív elvárások, miszerint gyermekvállalás előtt ajánlatos a munkaerő-piaci bizonytalanságok mérséklése és a család gazdasági nehézségeinek minél hatékonyabb leküzdése (McDonald 2006).

Bár ezek az elvárások a hagyományos nemi szerepek idealizálásával jellemezhető legtöbb közép-kelet-európai országban, így Magyarországon is (Gal – Kligman 2000), főként a férfiakat célozzák és őket is leginkább a retorika szintjén, a nők számára szintén kívánatosná válhat, hogy el tudják tartani magukat és a családjukat, ha a körülmények ezt szükségessé teszik.⁴ A magyar társadalom egyik meghatározó dimenziójában tehát a nemek közötti egyenlőség elvén működő oktatási és foglalkoztatási lehetőségeket találjuk, a másik oldalon viszont a családon belüli munkamegosztás terén tapasztalható egyenlőtlenségeket, melyeket a korlátozott hatékonysággal működő ellátórendszer kevésbé képes csillapítani: és éppen e két dimenzió inkoherenciája lehet az, ami a ma-

⁴ Ezt a megközelítést támasztja alá, hogy a magyar családjogi törvény válás esetén csak különleges feltételekhez kötötten ír elő tartásdíj-fizetési kötelezettséget a házastársaknak.

gyar nőket nagyon óvatos mérlegelésre készítheti az általuk vállalni kívánt gyermekek számával kapcsolatban (McDonald 2006; Hobson – Oláh 2006).

Az 1990-es évek közepe óta, vagyis tartósan nagyon alacsony – azaz 1,5 teljes termékenységi arányszám alatt maradó – magyar termékenységi mutatók egy demográfiai fenntarthatatlan népesedési helyzet képét vetítik előre (McDonald 2008). Az ennyire alacsony termékenységi szint a társadalmi működés több területén egyszerre mutathatja meg az egyéni működőképességek korlátait és a gyermekvállalással, illetve a gyermekneveléssel kapcsolatos „gyenge képességek” (*weak capabilities*) (Sen 1985, 1993) összefüggéseit a gazdasági bizonytalanságokkal, valamint a nemek közötti egyenlőség nyilvános és magánéleti megnyilvánulásaiban tapasztalható inkoherenciával. Az, ahogyan az egyéni működőképességek korlátai a termékenységi elképzelések és vágyak szintjén kifejezésre jutnak, a vágyott hatékonyság szubjektív meghatározottságán túl fölhívhatja a figyelmet többek között a szociálpolitika és a társadalmi elvárások szintjén tapasztalható visszatartó erőkre. E tanulmányban – Amartya Sen képességek/készségek (*capabilities*) megközelítésének alkalmazásával (1985, 1992, 1993) – a vágyott és a megvalósított termékenység, valamint az ezek elérését akadályozó tényezők az emberi életminőség meghatározóiként értelmeződnek. A társadalmilag kívánatosnak vélt termékenység intézményes és személyes akadályait interjúalanyaink beszámolóin keresztül vizsgálva arra törekszünk, hogy minél többet azonosítani tudjunk azokból a tényezőkből, amelyek – legalábbis az általunk megkérdezett budapesti kisgyermekes dolgozó szülők tapasztalatai szerint – a termékenységgel kapcsolatos jóllét elérését biztosíthatják vagy megghiúsíthatják.

III. Felhasznált adatok és módszerek

E tanulmány empirikus alapja egy kérdőíves felmérés, mely száz budapesti szülő, ötven anya és ötven apa megkérdezésével zajlott 2008-ban. A felmérést a RECWOWE⁵ kutatási projekt keretében végeztük a Stockholmi Egyetemmel együttműködésben.

A résztvevők kiválasztása három fő szempont szerint történt: válaszadóink legalább egy 6 éven aluli – saját vagy örökbe fogadott – gyermeket neveltek, partnerkapcsolatban éltek és rendszeresen végeztek fizetett munkát. A válasz-

⁵ A RECWOWE (*Reconciling Work and Welfare in Europe* – www.recwowe.eu) projekt az EU 6 Keretprogram részeként zajlott 29 európai kutatóhely, köztük az MTA Szociológiai Kutatóintézet részvételével. A felmérés eredeti címe *Tensions between Rising Expectations of Parenthood and Capabilities to Achieve a Work Family Balance* volt, amelyet a Stockholmi Egyetemen dolgoztak ki Barbara Hobson vezetésével. A kutatásban – és különösen a strukturált interjú elkészítésében – vállalt szerepéért ezúton is szeretnék köszönetet mondani Artner Szilviának, P. Tóth Tamásnak és Vajda Rózának.

adók átlagos életkora 36 év volt: a legidősebb 55, a legfiatalabb 25 éves. A KSH iskolai végzettségi adatai szerint mintánk viszonylag jól reprezentálta a budapesti népességet, bár az alacsony iskolai végzettségűek közül a várhatóan némileg kevesebben (25% – a valós 27,8% helyett), míg a középfokúknál magasabb végzettségűek közül valamennyivel többen (50% – a valós 47,4% helyett) kerültek válaszadóink közé. Vállalattípus és -méret szerint rétegzett mintánkban a válaszadók 68%-a dolgozott a magán-, és 27%-uk a közsférában; többségük (52%) 1–19 munkavállalót foglalkoztató kis cégnél, 20%-uk 20–249 főt alkalmazó közepes méretű cégnél, míg 28%-uk 249-nél több emberrel dolgozó nagyvállalatnál állt alkalmazásban.⁶

A felmérés kérdőíve, amely strukturált interjúkérdésekből állt, tematikusan a következő fő részekre tagolódtott: a háztartás jellemzői (intézményes és otthoni gyermekfelügyelet megszervezése, otthoni munkamegosztás); fizetett munkavégzés és munkaidő (a foglalkoztatás típusa, túlórázás, a munkavégzés flexibilitása); a GYES/GYED idejének megosztása a szülők között; munkakörnyezet és munkahelyi kultúra (munkahelyi versenyszellem, támogatás a kollégák között, a cégnek való elköteleződés normája, a munka és magánélet harmonizációjának fontossága, a munkahely „családbarátsága”). Emellett szerepeltek országspecifikus kérdések is, ahol eltérés mutatkozott a svéd és a magyar adatfelvétel során. A magyar kérdőívben itt kérdeztünk rá az ideálisnak tartott gyermekszámra, mégpedig a következő kérdésekkel: *„Ön szerint mennyi egy családban az ideális gyerekszám? Önök hány gyermeket szeretnének (még), illetve szerettek volna? Ez mennyiben valósult meg, illetve mennyire látja megvalósíthatónak?”*

Az ideális gyermekszám kapcsán érdemes felidézni: egy kollektív fogalomról van szó, amely a társadalom normatív elvárásait tükrözi. Így figyelembe kell venni, hogy az interjúalanyok bizonyos mértékig mindenképpen a – média és a politikai diskurzusok által befolyásolt – „nép hangján” szólalnak meg, amikor e kérdésre válaszolnak. Ezért gyakran előfordul, hogy az ideális gyermekszámról érdeklődve az általános és az egyéni szintekre elkülönítve is rákérdeznek, ahogy ez a 2006-os Eurobarometer-felmérés során is történt, ahol két kérdés szerepelt: az egyik általában véve érdeklődött arról, hogy a válaszadó szerint mennyi az ideális gyerekszám egy családban, a másik viszont a válaszadókat személyesen célozta meg azzal, hogy számukra mi lenne, illetve lett volna az ideális helyzet, vagyis ők maguk hány gyermeket szeretnének, illetve szerettek volna (Testa 2006).⁷ Az említett Eurobarometer-eredmények azt mutatták, hogy

⁶ A KSH 2005. évi munkaerő-piaci adatfelvétele szerint a budapestiek 61%-a a magán-szférában, 29%-a pedig a közsférában vállal állást; 44%-uk dolgozik kisméretű cégnél, 16%-uk közepes méretűnél, míg 37% nagyvállalatnál áll alkalmazásban.

⁷ A 2006-os Eurobarometer kérdései eredetileg így hangzottak: *„Generally speaking, what do you think is the ideal number of children for a family?”* és *„And for you personally,*

az általában vett ideális gyerekszámok mindenütt meghaladták a konkrét egyéni számokat: Magyarországon ez a tendencia tükröződött az összes vizsgált korcsoportban a nőknél és a férfiaknál egyaránt (lásd a 2. táblázatot), ami alátámaszthatja az általában vett ideális gyerekszám normatív tartalmára vonatkozó feltételezéseket.

2. Az ideális gyermekszám alakulása Magyarországon
Ideal child number by sex and age-group in Hungary

	Az általános ideális gyermekszám átlagai				
	15–24	25–39	40–54	55+	Összes
Férfiak	2,20	2,03	2,14	2,29	2,17
Nők	2,19	2,23	2,21	2,27	2,23

	A személyes ideális gyermekszám átlagai				
	15–24	25–39	40–54	55+	Összes
Férfiak	2,13	2,00	2,11	2,09	2,08
Nők	1,99	2,16	2,20	2,25	2,17

Forrás: Special Eurobarometer 253 (2006)

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_253_en.pdf

A felmérés résztvevőit egy általuk választott keresztnévvel és koruk jelzésével azonosítottuk. Az interjúkról legtöbbször hangfelvétel készült, mely hanganyagokat a résztvevőkkel való előzetes megállapodásunk alapján az interjúk szövegének leírása után megsemmisítettük. Néhány esetben a kérdésekre adott válaszokat írásos jegyzetek alapján rekonstruáltuk. Az interjúszövegek kódolása az általában kvantitatív adatok feldolgozására szolgáló SPSS-program alkalmazásával történt.⁸ Az „*Ön szerint mennyi egy családban az ideális gyermekszám?*” kérdésre adott válaszokat például egy numerikus és egy string változó segítségével rögzítettük, ami megkönnyítette a további kontextuális elemzést. Jelen tanulmány a felmérésben szereplő termékenységgel kapcsolatos kérdések alapján képzett változók elemzésére épül.

what would be the ideal number of children you would like to have or would have liked to have had?” (Testa 2006. 152–153.).

⁸ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Susanne Fahlennek, hogy fölhívta a figyelmünket az SPSS-programban rejülő ilyen lehetőségekre is.

IV. Eredmények

A budapesti mintánkat alkotó száz kisgyermekes szülőnek a termékenységgel kapcsolatban először egy általános kérdést tettünk föl (*Ön szerint mennyi egy családban az ideális gyerekszám?*), válaszaikban azonban keveredtek az általános és a személyes elemek. Több válaszadó hangsúlyozta, hogy általánosságban nehéz válaszolni, mivel ilyen valójában „*nincs, hogy ideális gyerekszám: kinek mi jó, kinnél hogyan alakulnak a dolgok*” (43 éves egygyermekes mérnök). Egy másik válaszadó szerint az „*egyiknek ennyi, a másiknak annyi... a hatgyerekes barátomnak, úgy tűnik, egész jó a hat gyerek, és a gyerek nélküli barátom is elvan a világon...*” (39 éves egyetemi előadó, egygyermekes apa), vagy ahogy egy 36 éves egygyermekes kozmetikusnő említette: „*Szerintem a három, de nem mindenkinek. Nekünk nem lesz több valószínűleg.*” Mások – családjuk példáján keresztül – az ideálisnak tekintett gyermekszám történetileg változó jellegére utaltak: „*Régen a nagymamámék nyolc-tizen voltak, de az most sok. Ha demográfiailag nézzük, akkor három kéne, de ezzel én nem nagyon foglalkozom. Ha lett volna még egy gyerek... az én helyzetemben az nem lett volna jó*” (41 éves egygyermekes takarító). Válaszadóink gyakran tapasztalták, hogy bár a társadalomban többféle norma hathat egymással párhuzamosan, a normatív elvárások esetenként ellentétbe kerülhetnek saját mindennapi életük eseményeivel. Egy 40 éves filmkereskedő így fogalmazta meg a *kellene* és a *van* ellentmondását: „*Nekünk egy gyerek is nagy feladat, de egyébként legalább három kellene egy családban*”; míg egy 30 éves egygyermekes varrónő szerint „*mások által elképzelt a három, de azoknak ritkán van három gyerekük... nekem a kettő vonzónak tűnik*”. Már ezekből a válaszokból is jól érzékelhetővé vált, hogy interjúalanyaink tisztában vannak az ideális gyermekszám fogalmának normatív tartalmával, amely több gyermek vállalását írná elő, mint amennyit a többség eddig vállalt vagy a jövőben vállalni tudna, szeretne.

A számszerű válaszokat tekintve 2,6 volt az ideális gyermekszám átlaga: a nők ennél valamivel magasabb (2,66), a férfiak némileg alacsonyabb értéket adtak meg (2,54). A legtöbb válaszadó (a nők 49%-a és a férfiak 46%-a) szerint két gyermek vállalása lenne ideális, míg a válaszadók több mint harmada (a nők 36%-a és a férfiak 39%-a) gondolta úgy, hogy három gyermek vállalása tekinthető ideálisnak (lásd a 3. táblázatot). A férfiak 7%-a gondolta ideális gyermekszámként az egyet, a nők közül senki. Ugyanakkor négy vagy több gyermek vállalását a nők 15%-a, a férfiak 8%-a tartotta ideálisnak. A mintában előforduló legmagasabb ideális gyermekszám öt lett: ezt két – egy 35 és egy 46 éves – kétgyermekes apa említette.

3. Az ideális és valós (eddig megvalósított) gyermekszám nemenként
Ideal and realized child number by sex (in percentage of the respondents)

Gyerekszám	Nők		Férfiak		Összes	
	Ideális (%)	Valós (%)	Ideális (%)	Valós (%)	N=93	N=100
					Ideális (%)	Valós (%)
1	0	50	6,5	52	3,2	51
2	49	28	46	34	47,3	31
3	36	20	39	14	37,6	17
Legalább 4	15	2	8	0	11,9	1

Forrás: Saját RECWOWE-felmérés (2008).

A mintánkra jellemző ideális és megvalósított gyermekszámokat összevetve jól látszik, hogy a valós, illetve eddig megvalósított gyermekszámok elmaradnak az ideálisnak véleltől, amelynek egyik magyarázata az lehet, hogy válaszadóink többsége még nem fejezte be reprodukív pályafutását. A válaszadók korát tekintve a 40 évesnél idősebbek körében legtöbbször három vagy több gyermek vállalását tekintették ideálisnak, míg a fiatalabbaknál ez kettő vagy több gyermekre csökkent. A 31 évesnél fiatalabbak 50%-a, a 31–40 évesek 53%-a gondolta a kettőt ideális gyermekszámnak, a 31 évesnél fiatalabbak 46%-a és a 31–40 évesek 27%-a pedig a hármat.

A válaszadók iskolai végzettségét tekintve a legmagasabb ideális és megvalósított gyermekszámokat a legalacsonyabb végzettségűek körében találtuk (lásd a 4. táblázatot). Az ideális gyermekszámokat vizsgálva azonban nemek szerinti eltérések mutatkoztak az alacsony és a magas végzettségűek csoportján belül: a legtöbb magas végzettségű nő és alacsony végzettségű férfi számára három volt az ideális gyermekszám, a többiek körében általános egyetértés mutatkozott a kettőről.

4. Az ideális és valós (eddig megvalósított) gyermekszám
iskolai végzettség szerint
Ideal and realized child number by educational status

Iskolai végzettség szintje	Ideális gyermekszám (átlagérték)	Valós gyermekszám (átlagérték)
Alacsony (érettségi nélküli)	2,67	1,96
Középszintű (érettségi)	2,62	1,58
Magas (egyetemi, főiskolai diploma)	2,50	1,60
Összes	2,60	1,68

Forrás: Saját RECWOWE-felmérés (2008).

A legalacsonyabb eddig megvalósított gyermekszám a középszintű iskolai végzettségűeket jellemezte, őket követték a magasabb végzettségűek, majd pedig az alacsony végzettségűek. Ezek az eredmények harmonizálnak a női iskolai végzettség és a termékenység összefüggésének a magyar demográfusok által jól dokumentált (Spéder 2003, 2006; Husz 2006; Spéder – Kamarás 2008), a 20. század utolsó évtizede óta biztosan ható trendjével, mely szerint a legkevésbé képzetteket jellemzi a legmagasabb, míg a középszintű végzettségűeket a legalacsonyabb termékenységi szint.

A kívánatosnak vélt és a megvalósított termékenységi szint eltérései arra utalnak, hogy sokan nem képesek megvalósítani termékenységi vágyaikat, melyek szorosan összefüggnek a társadalmi környezetükben észlelt ideálokkal. Az általunk gyűjtött interjúanyag alapján azonban az mondható, hogy a termékenységi vágyak és preferenciák gyökereit sokkal nehezebb volt azonosítani, mint az akadályozó tényezőket és korlátokat. A társadalmilag kívánatosnak vélt termékenységi ideálok általában magától értetődő módon kerültek elő a szövegekben, míg ezen ideálok be nem teljesítését többen olyan személyes hiányosságként értelmezték, ami magyarázatra szorul.

Amikor arra kérdeztünk rá, hogy személyes termékenységi vágyaik mennyiben valósultak meg az eddigiekben, illetve mennyire látják ezeket a jövőben megvalósíthatónak, akkor a legtöbb válaszadó a jövőre vonatkozó kalkulációi bizonytalanságára és a család fönntartásának közvetlen költségeire utalt. Egy 33 éves kétgyermekes pincérnő például a következőket mondta: *„Négyet is el tudtam volna képzelni, de most már talán nem is szülnék. Nem [azért], mert nekem kényelmetlen, hanem mert nem tudom nekik megadni azt, amit a mai világ megkövetel, hogy jól érezzék magukat a bőrükben, anyagiakban”*, míg egy 35 éves kétgyermekes asztalos szerint *„ha magunkat nézzük, akkor ez a kettő, ez teljesen jó, a harmadikat már nem nagyon bírnánk, sem anyagilag, sem időben... főleg anyagilag... ha jobbak az anyagi körülmények, akkor könnyebb megszervezni dolgokat”*. A saját vágyak beteljesíthetlenségét a válaszadók többsége a külső kényszerek elszomorító személyes következményeként értelmezte: az *„ideális anyyi, amennyi stressz nélkül felnő egy családban, amennyit fedél- és élelem-félelem nélkül fel lehet nevelni... én hármat szerettem volna, most már a csak még egynek is örülnék, így lenne kettő, de anyagilag most lehetetlennek látom a következő csemetét... megszakad a szívem”* (25 éves egygyermekes szellemi szabadfoglalkozású anya). E szülők számára a félt és megélt gazdasági nehézségek alkották azon képességeik külső korlátait, amelyek az általuk vágyott számú gyermek vállalásával elérni kívánt életminőségi szintre jutást ellehetetlenítik.

Korábbi magyar kutatási eredmények is azt mutatták, hogy az életszínvonal csökkenésére és a gyermeknevelés költségeire vonatkozó félelmek, valamint a gyermekek jövőjével kapcsolatos aggodalmak számítanak a legjelentősebb

visszatartó tényezőknek, amikor a szülők a további gyermekvállalás lehetőségeit mérlegelik – ideértve azokat a szülőket is, akik még nem rendelkeznek az általuk kívánatosnak tartott számú gyermekkel (Kapitány 2002). A gyerekneveléssel kapcsolatos anyagi áldozatvállalás, amely a szülők személyes igényeinek kielégítését háttérbe szoríthatja, korábban szintén jellemzőbbnek tűnt az idősebb generáció tagjaira, mint a fiatalabbakra (Neményi – Takács 2006), akik számára a gyermekvállalással összefüggő személyes életszínvonal-csökkenés kifejezetten visszatartó hatású lehet.

Amikor arra kértük válaszadóinkat, hogy egy általunk megadott listáról válasszák ki a három számukra legfontosabb tényezőt, ami segíthetné őket munkájuk és családi életük jobb összehangolásában, első helyen több mint kétharmaduk a jobb gazdasági körülményeket választotta.⁹ Összehasonlításképpen: Stockholmban – ahol szintén száz kisgyermekes, párkapcsolatban élő, dolgozó szülő megkérdezésével készült a felmérés – ez az opció csupán a válaszadók 10%-ánál került az első helyre. A stockholmi szülők inkább a rendelkezésükre álló időből szerettek volna többet: 47%-uk szerint a fizetett munkával töltött napi idő lerövidítése segítené őket leginkább munkájuk és családi életük jobb összehangolásában (Hobson et al. 2011). Az időkezelési problémák megoldásával kapcsolatos kívánalmak a magyar mintában is fontos helyre kerültek:¹⁰ ám míg a férfiak elsődleges választásai között gyakrabban szerepelt a rövidebb napi munkaidő kívánsága, addig a nőknél többször tűnt föl az az igény, hogy a háztartási munkavégzés legalább egy része alól felszabadulhassanak. A jobb gazdasági körülmények igényének elsődlegessége azonban egyaránt jellemezte a nőket és a férfiakat. Ezek az eredmények a termékenységi ideálok beteljesítésére, illetve be nem teljesítésére vonatkozó válaszokkal együtt azt támasztják alá, hogy az egyik fő visszatartó tényezőnek az anyagi, illetve gazdasági körülmények tekinthetők – nemcsak a munka és a családi élet jobb összehangolásának elérésében, hanem a termékenységi vágyak beteljesítésében is.

Válaszadóink tehát bizonytalanok látták a jövőt, ugyanakkor biztosak lehettek abban, hogy a családalapítás és -fönntartás költséges vállalkozás – e kombináció pedig nagymértékben hozzájárulhat az „önmagukat nem reprodukáló” családok elterjedtebbé válásához (Keyfitz 1986). Amennyiben e tendenciát nem sikerül megváltoztatni, komoly hosszú távú következményei lehetnek, hiszen a jelen társadalmában érvényesülő gyermekvállalási magatartásformák a

⁹ A listán az alábbi lehetőségek szerepeltek: rövidebb munkanapok; hosszabb munkanapok; rugalmasabb munkaidő-beosztás; rövidebb utazási idő a munkahelyre; felszabadulás a háztartási munkavégzés egy része alól; felszabadulás a gondoskodás terhének egy része alól; bölcsőde/óvoda jobb megközelíthetősége és szélesebb választéka; rugalmasabb bölcsődei/óvodai ellátás; jobb gazdasági körülmények; több idő saját magamra.

¹⁰ A rövidebb munkanapok opció a budapesti válaszadók 24%-ánál került az első, 22%-uknál a másodikra, míg 8%-uknál a harmadik helyre, ugyanakkor a több idő legyen saját magamra igénye a válaszadók 12%-ánál szerepelt az első helyen, 16%-uknál a másodikon, míg 34%-uknál a harmadikon.

jövő generációi számára normatív referenciapontként, illetve követendő mintaként jelennek meg. A kisebb családméret terjedése, normalizálása és idealizálása „alacsony termékenységi csapdahelyzetet” (Lutz – Skirbekk – Testa 2006) idézhet elő, s ez ahhoz vezethet, hogy az adott társadalomban még kevesebb önreprodukcóra képes család lesz.

Interjúanyagunk elemzése alapján egy másik fontos gyermekvállalási vágyakat meghatározó tényező a szülők korához kapcsolódott. A budapesti mintában különösen a középfokúnál magasabb végzettségű válaszadók hangsúlyozták – a megfelelő körülmények megteremtése mellett – az idő jelentőségét, amely a megfelelő partner találása nélkül múlik el. Egy 41 éves történész egygyermekes anyja így fogalmazott: *„én nagycsaládot szeretnék három-négy gyerekkel. de a partnerem nem akar többet... ez nagy gond... már elég öreg vagyok, szerintem nem lesz több gyerekem... sajnálom, hogy nem korábban kezdtem a gyerekszülést, akkor kényelmesen megvalósítható lett volna a nagycsalád, persze ehhez hosszú távú stabil partner is kellett volna hasonló szándékkal...”*. Néhány 40 évesnél fiatalabb nő válaszadó annak lehetőségét hangsúlyozta, hogy 40 éves kora körül talán vállalna még egy gyermeket: *„lehet, hogy még egy gyereket bevállalok, ha elkap a kapuzárasi pánik”* (39 éves nyelvész, kétgyermekes anyja). De a férfiak körében is többen emlegették, hogy aggodalommal tölti el őket a szülői korból való kiöregedés gondolata. Egy kétéves gyermek édesapja a következő (kissé túlzó) példát hozta: *„Nálunk az is belejárt-szik a dologba, hogy én már 43 múltam és nem lenne jó, ha 80 évesen lenne egy tinédzser gyerekem”*, míg egy 39 éves egyetemi előadó, egygyermekes apa a következőképpen nyilatkozott: *„azt gondolom, hogy kettő [gyermeket szeretnénk]. De az is benne van, hogy nem 20 évesen akadtunk össze. Ha korábban akadtunk össze, akkor lehet, hogy több lett volna”*. Az általunk megkérdezett szülők személyes beszámolóit megmutatták, hogy a termékenységi vágyakat erősen korlátozhatják az objektív külső tényezők, mint például az olyan partner nélkül töltött idő hosszúsága (Kapitány 2002), akivel tartós kapcsolatot kialakítva egyáltalán el lehetett volna kezdeni a gyermekvállalásról gondolkodni.

Ugyanakkor a különböző életformák elfogadottságának növekedésével az embereknek arra is esélye nyílik, hogy az általuk kívánatosnak tartott termékenységi szintet több egymást követő párkapcsolat keretében éri el. Egy kétgyermekes asztalos, akinek a családi életét az „új kapcsolat – új gyerek” dinamikája jellemezte, úgy nyilatkozott, hogy ő eredetileg három gyermeket szeretett volna: *„és már lassan megvalósítom ezt, csak külön családokban. Egyébként nekem ez sosem volt kérdés, hogy akarok-e gyereket, ha a nő akart, akkor legyen, én nem fogom lebeszélni róla...”*. Egy 38 éves, három gyermeket nevelő hidegburkoló egy másfajta tapasztalatról számolt be: *„Nálunk, igaz, hogy nem az édesgyerekeim, [de] már rég megvalósult: én kettőt szerettem volna és három van”*. A többféle párkapcsolatból származó gyermekek együttes nevelése több válaszadónkat jellemezte: esetükben a kívánt gyermekszám meg-

valósulását retrospektíven sikeresként könyvelhették el – igaz, mintánkban ilyen élményekről kizárólag apák számoltak be.

A gyermekvállalási vágyakat meghatározó további fontos tényezőként említhető a párkapcsolaton, illetve a családon belüli női szempontok érvényesülése elsősorban a fizetett munka és a családi kötelezettségek harmonizációjának vonatkozásában. Az Európai Unióban a munkahelyi és a családi feladatok hatékony összehangolásának kérdésköre a 20. század végétől kezdve elég sok hivatalt és magánfigyelmet kap, míg mindez egyelőre kevésbé jellemzi Magyarországot (Hobson et al. 2011) – főként a szülőket érintő egymással versengő normák és a sokszor párhuzamosan elvégzendő feladatok sűrűsége miatt. Egy 25 éves egygyermekes anya például, aki egyszerre tanul és dolgozik, a női szerepekkel kapcsolatos halmozott elvárásokat nevezte meg az egyik legfőbb akadályozó tényezőként, ami miatt nem sikerül az általa kívánt családi összhangot elérnie s így – egyelőre legalábbis – több gyermek vállalására sem tud gondolni: *[az akadályoz, hogy] „egy nap csak 24 órából áll, és túl sok terepen kell egyedül teljesítenem: háztartás, gondoskodás, munka, tanulás...”*

Magyarországon, más közép-kelet-európai országokhoz hasonlóan, az 1990-es évek elején kezdődött gazdasági és társadalompolitikai változások a női életpályák alakulását tekintve egyfajta *dzsender* *jojó* hatással jellemezhető tendenciákkal párosultak.¹¹ A *dzsender* *jojó* hatás eredője a női szerepekkel kapcsolatos ellentétes társadalmi elvárások, melyek nem csupán a poszt-szocialista társadalmak sajátjai, de ott igen szembeűnőek. Működése a *jojó*hoz hasonló, mert ide-oda rángatja a nőt a munkahelyi és az otthoni helytállást előíró kimondott és kimondatlan szabályok között: rossz érzést okozva a dolgozó nőknek, akiket – már a nagymamájuk által a második világháború előtti időszakból is jól ismert – az otthon maradó otthonteremtés normájával szembeűti, és rossz érzést okozva az otthon maradó nőknek is, akiket – az anyjuk által is bizonyára gyakorolt – a fizetett munkavégzés normája kérhető számon. Mindenesetre az államszocializmus összeomlása után a magyar nők már nem kényszerűltek ugyanolyan módon részt vállalni a fizetett munka világában és a kétkeresős magcsalád fönntartásában, mint azelőtt. A 21. század elején a nők (s közülük is főként az iskolázottabbak) nagyobb valószínűséggel tekintenek a munkájukra – a pénzkeresés funkcionális szükségzerűségén túl – úgy, mint önmaguk kiteljesítésének egyik fontos lehetőségére – különös tekintettel a női karrierépítési opciók kiterjedtebbé válására (Nagy 1999; Koncz 2005). Igaz, hogy a rendszer-váltást követően a korábbiakhoz képest lecsökkent a női munkavállalók száma, ugyanakkor a gazdaságilag aktív nők egyre jobb képzettséggel rendelkeznek,

¹¹ Az angol *gender* kifejezésnek a magyar kiejtést követő *dzsender* formájú – egyelőre talán elég szokatlan, de a „társadalmi nemre” utaló körülírásnál valószínűleg praktikusabb – alkalmazását Hadas Miklóstól lestem el.

melynek következtében egyre több nő kerül vezető pozícióba, ahol a bérek közelítik a férfiakét (KSH 2009).¹²

Bár viszonylag új jelenség ez Magyarországon, több válaszadónk beszámolt arról a tapasztalatáról, hogy saját családjuk döntéshozatali folyamataiban a férfi mellett hogyan veszik figyelembe a női karrierlehetőségeket is, illetve a női munkavállalással kapcsolatos egyéni preferenciákat. Egy 43 éves kétgyermekes orvos például megjegyezte, hogy a két meglévő gyermekük mellé „*lehet, hogy még akarunk egyet – [de] ez a feleségem önmegvalósító, karrierépítő szándékain múlik*”. Egy háromgyermekes családideálú 39 éves kétgyermekes anya doktori tanulmányai befejezésének esetleges karrierlendítő következményeitől tette függővé, hogy tényleg vállalna-e egy következő gyermeket: „*Ha most befejezem a phd-met, és iszonyatosan beindul valami, akkor lehet, hogy nem lesz még egy gyerekem*”; míg egy 39 éves háromgyermekes trafikosnő arról számolt be, hogy munkája megtartását jelenleg talán fontosabbnak találja, mint egy újabb gyermek vállalását: „*mi most gondolkodunk a negyediken, mert a párom nagyon szeretne, de az anyagi része... meg nekem az megint egy visszalökés... se munka, három év lekötés az életemből... fel tudom-e nevelni még, azt nem tudom... főleg a mostani helyzetben*”. Néhány szülő, mint az alább idézett egygyermekes apa, aki pénzügyi igazgatóként dolgozik egy nagyvállalatnál, az ideális gyermekszámot életminőségi kérdésként mérlegelte, ahol a fizetett munkavégzéssel és a családi feladatok ellátásával kapcsolatos egyensúly megteremtésében mindkét félnek egyaránt részt kell vennie, akár korábbi prioritásai újragondolása és újrendezése révén is:

Nálunk kettő [az ideális gyerekszám] ... azért, mert ha három, akkor a feleségemnek valószínűleg túl sok energiáját elviszi, három gyereket nem lehet úgy csinálni, hogy nincs valamilyen konkrét állandó segítséged... A feleségemet a családon kívül érdeklik más dolgok is, ami természetes dolog és erre lehetőséget is kellene biztosítanunk. Ahhoz, hogy erre lehetősége legyen, ahhoz idő kell – ha három gyerek van, akkor csak úgy lenne idő, ha valaki állandó segítség lenne, mert különben három gyerek totál kitölti a napodat. Majd ha érettségiznek, akkor már nem, de addig még elég sok idő van. Ezt nem tudjuk és nem is akarjuk [vállalni], mert mi szeretnénk foglalkozni a gyerekekkel: tehát nem úgy akarunk öt gyereket, hogy hát van pénzünk, jön a bébiszitter és majd foglalkozik velük és ott állnak, mint az orgonasípok és tök jó, hogy megvannak, csak éppen nem jut rájuk idő. Tehát azt gondoljuk, ha te akarsz a gyerekekkel foglalkozni és egyébként szeretnél mással is foglalkozni, akkor kettő gyereknél több esetén magadra nem fog jutni idő semennyire. Lehet, hogy ez egy önző szempont, de amnyiban meg nem önző, hogy mi szeretnénk velük foglal-

¹² Bár a nők átlagjövedelme továbbra is csak a férfiak jövedelmének 85–88%-a.

kozni. Meg ha több gyerek van, akkor már nem jut annyi idő egy-egy gyerekre és akkor az a figyelem, amit most a lányunk megkap, ez már nem jutna a többire... igaz, hogy közben nőnek, ezt most lehet magyarázni, de attól tartunk, hogy nem jut annyi idő egy gyerekre, mint amennyit mi szeretnénk velük foglalkozni.

A családi prioritások újrendezésével összefüggésben többször fölmerült az otthoni szülői munkamegosztásnak – például a korábbi generációk gyakorlatához viszonyított – újragondolása, mely alapján különösen az apák tekintetében a hagyományos szülőszerep-elvárások és gyakorlatok változására következtethetünk Magyarországon is (Puur et al. 2008, Spéder 2011).¹³ Válaszadóink beszámolói arra is felhívták a figyelmet, hogy a kiterjedtebbé váló női továbbtanulási és munkavállalási lehetőségek együtt járhatnak a gyermeknevelés közvetett pénzügyi és pszichológiai költségeinek tudatosabbá válásával. E közvetett költségek az elmaradt kereseteket és a korábban esetleg jellemző pénzügyi függetlenség elvesztését éppúgy magukban foglalhatják, mint az elvesztegetett karrierépítési lehetőségek pszichológiai feldolgozásának nehézségeit.

Emellett fontos kiemelni, hogy – jellemzően inkább női – válaszadóink közül többen utaltak az általuk elvárhatónak vélt optimális gyermeknevelési kapacitás egyéni korlátaira: azaz arra, hogy manapság a szülővé válásnak nem egyszerűen önmagában csak a gyermekvállalást kell jelentenie, hanem minőségi teljesítményt: Bruno Bettelheim (1987) kifejezésével élve az „elég jó szülővé” válást.¹⁴ A minőségi szülőiség elvárásainak megjelenése a fizetett munkavégzés és a családi feladatok összehangolásának kontextusában az egyéni cselekvőképesség indikátoraként értelmezhető, amikor a családi jóllét megteremtésének minden valószínűség szerint magában kell(ene) foglalnia az egyéni prioritások és az interperszonális, sőt néha az intraperszonális, no meg a munkahelyi és egyéb intézményes kapcsolatok aktív újrendezését is.

Amikor korábbi magyar demográfiai eredmények (Spéder – Kapitány 2007) arra engedtek következtetni, hogy bizonyos gyermekes párok esetében párkapcsolatuknak az egyéni autonómia tiszteletével, illetve a nem – vagy nem annyira – hagyományos nemi szerepek követésével kapcsolatos jellemzői potenciális termékenységhatározó tényezőkként szerepelhetnek, akkor nem irányult elég figyelem arra a lehetőségre, hogy e párok (további) termékenységi vágyait és elképzeléseit saját szülői képességeik (*capabilities*) szubjektívan érzékelt gyengeségei szintén visszafoghatják. A jelen tanulmány éppen azt hangsúlyozza,

¹³ E következtetés megalapozottságára utalnak az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében 2005 és 2008 között végzett „Az apaszerepek változásai” című kutatásom eredményei, mely során 90 magyar apával készítettem mélyinterjúút többek között az aktív szülői törődés témakörében.

¹⁴ A „good enough parent” fogalma ugyan Donald Winnicott angol pszichoanalitikus munkáiban jelent meg először, de én itt Bettelheim megközelítését használtam.

hogy ha az emberek termékenységi vágyaikat nem az általuk korábban kívánatosnak vélt mértékben teljesítik, akkor ez egy olyan *kritikai szülői működési módként* is értelmezhető, amely feltételezi, hogy az *elég jó szülővé válás* képességének fontos helye van a minőségi élet kialakításához szükséges egyéni *képességkészletekben*.

V. Összegzés

E tanulmány – az egyéni termékenységi vágyakat és azok társadalmi meghatározottságát vizsgálva – a 21. század eleji Magyarországot jellemző termékenységi korlátok közül a magyar szülők gyermekvállalással és gyermekneveléssel kapcsolatos „gyenge képességeivel” (*weak capabilities*) foglalkozott száz kisgyermekes, párkapcsolatban élő, dolgozó budapesti szülő beszámolóinak feldolgozása alapján. A bemutatott eredmények arra utaltak, hogy sok válaszadónk – eddig legalábbis – nem tudta megvalósítani a társadalmi környezet által nagyban befolyásolt termékenységi vágyait. Ezt támasztotta alá, hogy az egyéni ideálok gyakran a társadalmi elvárásokkal összefüggésben, azok normatív tartalmának ismeretének alapján fogalmazódtak meg. Az interjúszövegek azonban kevesebb információt tartalmaztak a termékenységi vágyak gyökereiről, mint az ezek elérését akadályozó tényezőkről.

A budapesti mintánkat alkotó szülők termékenységgel kapcsolatos képességeinek azonban többféle korlátját azonosíthattuk: köztük az egyik legmeghatározóbb tényezőként a jövő bizonytalanságának és a családfenntartási költségek bizonyosságának kombinációja szerepelt. A vélt és valós gazdasági nehézségek az egyének szubjektív jóllétről alkotott elképzelései megvalósítását gátolták azáltal, hogy a megkérdezett szülők úgy látták a helyzetüket, nem tudnak vagy mernek annyi gyermeket vállalni, amennyit szerettek volna.

A termékenységgel kapcsolatos képességek általunk azonosított második típusú korlátja a szülővé válás korához kapcsolódott: ezzel összefüggésben különösen a megfelelő partner nélkül töltött idő hosszúsága tűnt olyan objektív külső tényezőnek, amely komoly gátjává válhatott az egyéni termékenységi vágyak megvalósításának. Ugyanakkor arra is találtunk példát, hogy az életformák sokfélesége iránti növekvő társadalmi türelem jegyében a mintánkban egyes apák korábbi és jelenlegi párkapcsolataiból származó gyermekeik számának „összeadásával” érték el a számukra ideális gyermekszámot.

A halasztott családalapítási és gyermekvállalási döntések Magyarországon is a nők tanulási és munkavállalási lehetőségeit bővítő társadalmi változások elválaszthatatlan velejáróinak tűnnek. Emellett a magyar nők, hasonlóan más posztoszocialista társadalmakban élő társaikhoz, ki vannak téve a rendszerváltást követő időszakban különösen fölerősödött *dzsender jójó* hatás működésének, amely – ideálisnak vagy természetesnek vélt szerepeikre hivatkozva – ellent-

mondásos elvárások közvetítésével rángatja őket a fizetett munkavégzés és az otthonteremtés feladatai között. Az egymással versengő normák és az elvégzendő feladatok sűrűsége pedig olyan feszültségeket teremthet, amelyek a munkahelyi és a családi teendők harmonizálásának nehézségein keresztül a családi jóllét egészének megteremtését veszélyeztethetik.

A 21. század elején a nők (s közülük is főként az iskolázottabbak) nagyobb valószínűséggel tekintenek a munkájukra úgy, mint önmaguk kiteljesítésének egyik fontos eszközére. Az általunk vizsgált adatok is azt mutatták, hogy a női munkavállalási vagy karrierépítési lehetőségek kibővülése együtt járhat a gyermeknevelés indirekt költségeinek fokozottabb tudatosításával, azaz: a gyermekvállalás következtében kimaradó – jellemzően női – keresetek, a korábbi pénzügyi függetlenség elvesztése vagy a kihagyott karrierépítési lehetőségek által okozott pszichológiai veszteségek gyakrabban előkerülhetnek mint megfontolandó tényezők. Ezzel összefüggésben az otthoni szülői munkamegosztás újragondolására és átalakítására is sor kerülhet, mely különösen az apák esetében hangsúlyosabbá teheti az aktív törődéssel kapcsolatos elvárásokat és gyakorlatokat.

Ugyanakkor a szülőséget egyre többen minőségi teljesítményként értelmezték, amikor a cél nem egyszerűen a szülővé válás, hanem az „elég jó szülővé” válás (Bettelheim 1987), aminek a legtöbbször együtt kell járnia a korábbi egyéni és párkapcsolati prioritások és működések aktív újárendezésével: különös tekintettel azokra a minőségidő-allokációs stratégiákra, amelyek – a fizetett munkavégzés és a családi feladatok összehangolása kontextusában – hozzájárulhatnak a családi jóllét megteremtéséhez. E ponton fontos ismét kiemelni azt az értelmezési lehetőséget, amely a korábbi termékenységi vágyak alulteljesítésében egy olyan *kritikai szülői működési módot* lát, mely feltételezi, hogy az *elég jó szülővé válás* képessége a minőségi élet kialakításához szükséges egyéni *képességkészletek* elhagyhatatlan része.

Mindezek alapján tulajdonképpen nehéz eldönteni, hogy a termékenységgel kapcsolatos képességek általunk azonosított harmadik típusú korlátját a fizetett munka és a családi kötelezettségek harmonizációja (Magyarországon amúgy sem túl hangsúlyos igényének) kontextusában a női szempontok visszafogott érvényesüléséhez kössük inkább – vagy az egyébként főként a női válaszadók által emlegetett minőségi szülőséggel kapcsolatos aggodalmakhoz. Bár e két szempontra valójában tekinthetünk úgy, mint ugyanannak a (családi)életminőség-mozaiknak a részeire, amelyek különböző minőségidő-elosztási stratégiákkal próbálják az egyéni képességek és készségek esetleges gyengeségeit kiegyensúlyozni.

Mint már említettük: eredményeink többet mutattak meg a termékenységet korlátozó tényezőkből, mint a termékenységi vágyak gyökereiből és tartalmából. Természetesen botorság lenne mindebből arra a következtetésre jutni, hogy a 21. század eleji Magyarországon a gyermekvállalás közvetlen és közvetett

anyagi és pszichológiai terhei elhomályosítanak a gyermekvállalás potenciális társadalmi és egyéni jótéteményeit, ennek következtében pedig nem lehet majd elkerülni az alacsony termékenységi csapdahelyzetet, amely egyre több önmagát számszerűen reprodukálni képtelen család létrejöttéhez s végső soron – különösen az alacsony termékenységi normák szocializációs ereje folytán – további népességfogyáshoz vezetne. Ugyanakkor mivel a gazdasági nehézségekkel és a szülők korával kapcsolatos – eredményeink szerint már a termékenységi vágyakban is tükröződő – visszahúzó tényezőkkel nehéz rövid távon közpolitikailag mit kezdeni, talán érdemes lenne több figyelmet szentelni a fizetett munka és a családi feladatok jobb összehangolását, valamint (ezzel összefüggésben is) az *elég a jó szülővé válást* segítő intézkedéseknek.

IRODALOM

- Beck, U. (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage, London.
- Bettelheim, B. (1987): *A Good Enough Parent: A Book on Child-Rearing*. Knopf, New York.
- Blaskó Zs. (2005): Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai, 1988, 1994, 2002. *Demográfia*, 48/2–3. 259–287.
- Bradatan, C. – Firebaugh, G. (2007): History, Population Policies, and Fertility Decline in Eastern Europe: A Case Study. *Journal of Family History*, 32/2. 179–192.
- Bukodi, E. (2006): Women's Labour Market Participation and Use of Working Time. In Nagy, I. – Pongrácz, M. – Tóth, I. Gy. (eds.): *Changing Roles. Report on the Situation of Women and Men in Hungary 2005*, TÁRKI Social Research Institute, Budapest, 15–55.
- Cliquet, R. (2003): Major Trends Affecting Families in the New Millennium: Western Europe and North America. In *United Nations, Major Trends Affecting Families. A Background Document. Prepared by the Programme on the Family*. United Nations, New York, 1–26.
- Eurostat (2010) Dataset: Live births outside marriage. Publish Date: 15 JAN. 2010, 11:00 AM
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/dataset?p_product_code=TPS00018 [2010-01-18]
- Frejka, T. (2008): Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. *Demographic Research*, 19(7.): 139–170.
- Gal, S. – Kligman, G. (eds.) (2000): *Reproducing Gender. Politics, Publics, and everyday life after socialism*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Gábos A. – Szivós P. (2002): A jövedelmi szegénység alakulása, a gyermekes családok helyzete. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich G. (szerk.): *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest, 42–59.
- Gábos A. – Szivós P. (2008): Lent és még lejjebb: jövedelmi szegénység. In Szivós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Köz, teher, elosztás*. TÁRKI, Monitor Jelentések, Budapest, 39–49.

- Goldstein, J. R. – Lutz, W. – Testa, M. R. (2003): The Emergence of Sub-Replacement Fertility Ideals in Europe. *Population Research and Policy Review*, 22/5–6. 479–496.
- Havasi É. (2008): Nem csak a pénz: megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In Szivós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Köz, teher, elosztás*. TÁRKI Monitor Jelentések, Budapest, 61–75.
- Hobson, B. – Oláh, L. Sz. (2006): Birthstrikes? Agency and capabilities in the reconciliation of employment and family. *Marriage and Family Review*, 39/3/4. 197–227.
- Hobson, B. – Fahlén, S. – Takács, J. (2011): Agency and Capabilities to Achieve a Work-Life Balance: A Comparison of Sweden and Hungary. *Social Politics*, 18/2. 168–198.
- Husz I. (2006): Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. *Demográfia*, 49/1. 46–67.
- Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press, Princeton.
- Kapitány B. (2002): Gyermekvállalási kedv Magyarországon. In Pongrácz Tné. – Spéder Zs. (szerk.): *Népesség – értékek – vélemények*. KSH NKI Kutatási jelentések, 73. KSH NKI, Budapest, 23–34.
- Kapitány B. – Spéder Zs. (2009): Gyermekvállalás. In Monostori J. – Öri P. – S. Molnár E. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2009. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 29–40.
- Kelly, M. P. F. (1993): *Rethinking Citizenship in the Global Village: Reflections on Immigrants and the Underclass*. Russell Sage Found, New York, Working Papers 38.
- Kelly, M. P. F. (2005): Towanda's Triumph: Unfolding the Meanings of Adolescent Pregnancy in the Baltimore Ghetto. *International Journal of Urban and Regional Research*. 18/1. 88–111.
- Keyfitz, N. (1986): The Family that does not Reproduce Itself. *Population and Development Review* 12, Supplement: Below-Replacement Fertility in Industrial Societies: Causes, Consequences, Policies. 139–154.
- Koncz K. (2005): Női karrierjellemezők: Esélyek és korlátok a női életpályán. In Palasik M. – Sipos B. (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág, Budapest, 57–77.
- Kovács, K. – Váradi, M. (2000): Women's life trajectories and class formation in Hungary. In Gal, S. – Kligman, G. (eds.): *Reproducing Gender. Politics, Publics, and everyday life after socialism*. Princeton University Press, Princeton, 176–199.
- KSH (2005): Demographic Trends in East-Central-European Capitals. International comparisons 9. Budapest: Dissemination Department of HCSO. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/neptend.pdf> [2009-05-10]
- KSH (2009): Nők és férfiak Magyarországon 2008. SzMM, Budapest.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág, Budapest.
- Lesthaeghe, R. – van de Kaa, D. J. (1986): Twee demografische transitie? In Van de Kaa, D.J. – Lesthaeghe, R. (eds.): *Bevolking: Groei en krimp*. Van Loghum Slaterus, Deventer, 9–24.

- Lutz, W. – Skirbekk, V. – Testa, M. R. (2006): The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research* 2006. 167–192.
- McDonald, P. (2006): Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy. *Population and Development Review*, 32/3. 485–510.
- McDonald, P. (2008): Very low fertility: Consequences, causes and policy approaches. *The Japanese Journal of Population*, 6/1. 19–23.
- Medgyesi M. – Szívós P. – Tóth I. Gy. (2000): Szegénység és egyenlőtlenségek: generációs eltolódások. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest, 177–201.
- Nagy, B. (2001): *Női menedzserek*. Aula, Budapest.
- Neményi, M. – Takács, J. (2006): Changing Family – Changing Politics. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 12/2. 37–63.
- Neményi M. – Takács J. (2005): Változó család – változó politikák. *Szociológiai Szemle*, 2005/4. 41–59.
- Oláh, Sz. L. (1998): ‘Sweden, the Middle Way’: A Feminist Approach. *The European Journal of Women’s Studies*, 5/1. 47–67.
- Pongrácz Tné. (2006): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In Nagy I. – Pongrácz Tné. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest, 73–86.
- Pongrácz, M. (2008): Hungary: mother’s role – family versus employment. In Moss, P. – Korintus, M. (eds.): *International Review of Leave Policies and Related Research, 2008*. BERR, London, 22–29.
- Puur, A. – Oláh, L. Sz. – Tazi-Preve, M. I. – Orbritz, J. (2008): Men’s childbearing desires and views of the male role in Europe at the dawn of the 21st century. *Demographic Research*, 19/5. 1883–1912. <http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/56/>
- S. Molnár, E. (2001): A közvélemény gyermekszám-preferenciái. *Demográfia*, 44/3–4. 259–279.
- Sen, A. (1985): *Commodities and Capabilities*. North-Holland, Amsterdam.
- Sen, A. (1993): “Capability and well-being” In Nussbaum, M. – Sen, A. (eds.): *The quality of life*. Oxford University Press, Oxford, 30–53.
- Sen, A. (1999): *Development as Freedom*. Oxford University Press, Oxford.
- Sobotka, T (2009): Sub-Replacement Fertility Intentions in Austria. *European Journal of Population*, 2009/25. 387–412.
- Spéder Zs. (2003): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. A gyermeket vállaló anyák munkapiaci státusa és iskolai végzettsége az 1990-es évek termékenységsökkenése idején. In Spéder Zs. (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet – Századvég, Budapest, 86–112.
- Spéder Zs. (2005): Az élettársi kapcsolat térhódítása Magyarországon és néhány szempont a demográfiai átalakulás értelmezéséhez. *Demográfia*, 48/3–4. 187–217.
- Spéder, Zs. (2006): Rudiments of recent fertility decline in Hungary: Postponement, educational differences, and outcomes of changing partnership forms. *Demographic Research*, 15/8. 253–288.

- Spéder Zs. (2011) Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In Pongrácz T. (szerk.): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*, KSH NKI Kutatási Jelentések, 91. KSH NKI, Budapest, 129–147.
- Spéder, Zs. – Kamarás, F. (2008): Hungary: Secular fertility decline with distinct period fluctuations. *Demographic Research*, 19/18. 599–664.
- Spéder Zs. – Kapitány B. (2007): *Gyermekek: Vágyak és tények. Dinamikus termékenységi elemzések*. KSH – Népeség tudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Takács J. (2008): Ha mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna. Férfiak és nők otthoni munkamegosztása európai összehasonlításban. *Esély*, 19/6. 51–73.
- Testa, M. R. (2006): *Childbearing Preferences and Family Issues in Europe*. European Commission, Report for the Eurobarometer (Special Eurobarometer 253/Wave 65.1 – TNS Opinion & Social), Brussels.
- Tóth O. (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle*, 1995/1. 71–86.
- Wilson, W. J. (1987): *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Wilson, W. J. (1996): *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor*. University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Wilson, W. J. (2009): More Than Just Race: Being Black and Poor in the Inner City. *Poverty & Race*, 18/3. 1–11.

Tárgyszavak:

Termékenység
Gyermekvállalás
Kvalitatív elemzés

THE OBSTACLES OF CHILDBEARING IN HUNGARY AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Abstract

Hungary has been characterized by a very low –, i.e. lower than 1.5 births per woman – total fertility rate for more than a decade, while Hungarians like to picture themselves, at least at the rhetorical level, as being highly family-oriented and child-friendly. This article addresses the issues of weak capabilities for having and caring for children in Budapest as being reflected by the views of 100 working parents on their fertility related desires. The empirical basis of this study is a survey carried out in 2008 within the framework of the RECWOWE (*Reconciling Work and Welfare*) project. Findings show that Hungarian parents' fertility related capabilities are constrained in many ways, including uncertain future perspectives and the certainly high expenses of childbearing and childcaring, the postponement of childbearing in close correlation with the difficulties of finding the right partner,

changing gender roles, the ideal of being 'good enough' parents, and the difficulties of reconciling paid work and domestic tasks, especially for women. These constraints can be detected not only in the achieved fertility of the interviewed parents but also already at the level of their desires for future children.

A NŐK MUNKAPIACI STRATÉGIÁI ÉS A MÁSODIK GYERMEK VÁLLALÁSA LENGYELORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON¹

SZALMA IVETT – ANNA MATYSIAK

1. Bevezetés

A posztszocialista országokban az 1989–1990-es rendszerváltást követően csökkent a nők munkapiaci részvétele, ez a trend ellentétes volt a nyugat-európai és az észak-európai országokban megfigyelhető változásokkal. A nők munkapiaci részvételével párhuzamosan a fertilitási ráta is csökkent a kelet-európai országokban. Jelen tanulmány azt vizsgálja, miképpen hat a második gyermek vállalásának időzítésére a gyermeknevelési szabadsággal összefüggő családpolitika, azaz hogy milyen stratégiát követnek a nők az első gyermekvállalás után. Vajon visszamennek-e dolgozni a második gyermek vállalása előtt? Mennyi idő telik el az első és a második gyermek megszületése között?

Ebben a tanulmányban két országot hasonlítunk össze: Magyarországot és Lengyelországot. Azért erre a két országra esett a választás, mert az összehasonlító vizsgálatok esetén fontos, hogy olyan országokat vessünk össze, melyek között a legtöbb dimenzióban nincs nagy eltérés, kivéve a vizsgálni kívánt tényezőt (Neyer – Andersson 2008). A két ország családpolitikája szinte teljesen megegyezett a rendszerváltás előtt, de azt követően jelentős eltérések figyelhetők meg annak alakulásában. Magyarországon az állam továbbra is nagyon bőkezűen fizetett gyermeknevelési szabadságot biztosít, míg Lengyelországban ezt jelentősen csökkentették a rendszerváltás után. A magyar családpolitika lényegében a tradicionális családmodellt támogatja, vagyis hogy az apa teljes állású munkát vállaljon, miközben az anya kivonul a munkaerőpiacról, amíg a gyermek el nem éri a hároméves kort. A lengyel családpolitika nem tekinthető nagyvonalúnak sem a fizetett gyermeknevelési szabadság ideje, sem az anyagi ellátás, sem pedig a bölcsődei, óvodai férőhelyek tekintetében. A magyar családpolitikával ellentétben Lengyelországban nem ösztönzik arra a nőket, hogy a szülést követően hosszú ideig maradjanak távol a munkapiactól, miközben az oda való visszatérést sem könnyítik meg.

Az anya iskolai végzettségére kiemelt figyelmet fordítunk ebben a vizsgálatban, mivel ez az első gyermek után a munkaerőpiacra való visszatérést és a

¹ A tanulmány 2012. április 6-án a Magyar Szociológiai Társaság Családszociológiai Szakosztályának tavaszi műhelykonferenciáján (*Családok dinamikája és gazdasági bizonytalanság/Család és nemi szerepek*) elhangzott előadás szerkesztett változata.

második gyermekvállalást is jelentősen befolyásolhatja. A magas iskolai végzettség ugyanis megnövelheti a gyermekvállalás alternatív költségét, a kisgyermek gondozása ugyanis hosszabb-rövidebb megszakítással járhat a munkapiacra jelen levő nők karrierjében (Becker 1981). Ebben a tekintetben a munkavállalás és a gyermekvállalás két egymással versengő életeseemény a nők életében (Matysiak 2011). A családpolitika kétféle módon tudja segíteni a gyermeknevelés és a munkavállalás közötti konfliktus csökkentését. Az egyik: lehetővé teszi, hogy a kisgyermekes anyák hosszabb időre elhagyják a munkaerőpiacot, miközben biztosítja számukra a munkahelyük megtartását és a fizetett gyermeknevelési támogatást. A két szféra közötti konfliktus csökkentésének másik lehetséges módja az, amikor az állam magas színvonalú, mindenki számára hozzáférhető gyermekelhelyezést biztosít.²

Számos tanulmány rámutatott, hogy a különböző családpolitikák eltérő teljes termékenységi arányszámot és eltérő női foglalkoztatottsági szintet eredményeznek a kisgyermekes nők körében (Neyer – Andersson 2008). Jelen tanulmány célja, hogy megvizsgálja, hogy az eltérő családpolitikák miként eredményezhetnek hasonló foglalkoztatottsági rátát a kisgyermekes anyák körében közel azonos termékenységi ráta mellett.

2. A kutatás háttere: elméleti megközelítések és korábbi kutatások áttekintése

A szülési szabadság biztosítja a nők számára, hogy a szülés után otthon maradhassanak a gyermekükkel. Egyrészt ez egészségügyi szempontból fontos mind az anya, mind a kisgyermek számára; másrészt az anya és a gyermek közötti kötődés megszilárdításának szempontjából is alapvető. A családpolitikák közötti legnagyobb eltérések általában a gyermeknevelési szabadság hosszában találhatók. Míg Magyarországon, Csehországban, Észtországban, Lengyelországban és Finnországban három évig tartó – otthonmaradásra ösztönző – rendszert tartanak fent, Szlovéniában, Dániában, Belgiumban és Hollandiában az egy évet sem éri el a gyermeknevelési szabadság. Számos tanulmány vizsgálja a gyermeknevelési szabadság és a nők munkapiaci részvétele közötti összefüggést (Evertsson – Duvander 2011; Joesch 1997; Wen – Ruhm – Waldfogel 2009; Berger – Waldfogel 2004; Ronsen – Sundstom 2002). A kutatások másik jelentős csoportja a gyermeknevelési szabadság és a magasabb paritású gyermekek születése közötti kapcsolatot elemzi (Lalive – Zweimüller 2005; Hoem 1993; Lappegard 2008). Ugyanakkor mindeddig kevés olyan kutatás született, amely párhuzamosan vizsgálja a nők döntési lehetőségét az első

² A gyermekfelügyelet támogatása olyan formában is elképzelhető, hogy nem az állam nyújtja a szolgáltatást, hanem a piac, de valamilyen módon (utalvány vagy közvetlen pénzbeli támogatás) az állam is hozzájárul a szülők által fizetendő költségekhez.

szülés után: vajon visszamennek-e a munkaerőpiacra, vagy a második gyermeket még a gyermeknevelési szabadság ideje alatt vállalják?

A klasszikus közgazdasági elmélet szerint a nők munkapiaci részvétele elsősorban gyermekszülés és gyermeknevelés miatt alacsonyabb, mint a férfiaké (Becker 1965). A munkapiacra való visszatérés időzítése a költség–haszonszámítás eredményétől függ. Az otthonmaradás költségeit egyrészt a meg nem keresett jövedelem, a szakmai elégedettségéből származó örömforrás, illetve a munkavállalással járó státusz elvesztése, valamint a szakmai előmeneteltől való megfosztottság jelentik. A munkába állásnak is vannak költségei abból adódóan, hogy a nők nem tudnak ugyanannyi időt otthon tölteni, mint munkavállalás nélkül. Ezt a költséget rezervációs bérnek nevezik: ez azt a jövedelmi szintet jelöli, amelyért az emberek már hajlandók munkát vállalni. A rezervációs bér függ a nők otthon töltött idejének értékétől, illetve háztartási munkavégzési képességüktől (mennyire hasznosan tudják otthon eltölteni az idejüket), a nők preferenciáitól (milyen fontosságot tulajdonítanak annak, hogy ők maguk végezzék el a feladatokat a háztartásban) és attól, mekkora szükség van munkájukra a háztartáson belül (Josech 1994). A kisgyermek jelenléte jelentősen befolyásolja az otthon maradás, illetve a munkába állás költségeit: megnöveli a munkavállalás költségét és csökkenti az otthon maradásét. A nők akkor fognak visszatérni a munkapiacra, ha a jövedelmük meghaladja annak az időnek a becsült az értékét, amit a kisgyermekükkel otthon töltenek. A kisgyermek jelenléte egyrészt megnövelheti a nők rezervációs bérét –hasznosabban tudják eltölteni az idejüket otthon, mint a gyermek megszületése előtt, vagy mint a gyermektelen nők –, másrészt viszont csökkentheti is azt, mivel a kisgyermek jelenléte extra költségekkel jár a család számára. Ahogyan a gyermekek növekszenek, gondozásuk egyre kevésbé időintenzív, azaz egyre kevésbé igénylik az állandó felügyeletet,³ viszont egyre több anyagi ráfordítással jár, ezért az idő előrehaladtával egyre kisebb lesz a rezervációs bér (Ronsen – Sundstom 2002). Amennyiben az anya a szülés előtt munkanélküli volt, akkor (a beckeri érvelés szerint) nagyobb eséllyel választja az otthoni gyermeknevelést, hiszen ezzel kapcsolatosan nem merül fel alternatív költség. Ugyanakkor a munkanélküli nők esetében is megjelennek a gyermekkel kapcsolatos többletköltségek. Amennyiben a gyermeknevelési szabadság számukra is biztosít valamilyen szintű juttatást, akkor ez az otthon maradásra, illetve a második gyermekvállalására ösztönözheti őket. Ám ha nem részesülnek ellátásban, a többletköltségek felmerülése miatt a mihamarabbi munkavállalásban lehetnek érdekelték. A nők magas jövedelme és a család alacsony bevétele szintén ösztönzőleg hat a nők

³ Lásd a Blaskó Zsuzsa által készített irodalmi összefoglalót azzal kapcsolatosan, hogy az anya munkába állásának milyen hatása lehet a gyermek fejlődésére. A kutatások azt találták, hogy a 0 és 3 év közötti gyermekek esetében, ahogy haladunk a gyermek hároméves kora felé, úgy mérséklődnek az anya munkába állásából eredő kockázatok, és jelennek meg a potenciális előnyök (Blaskó 2010).

munkapiacra való visszatérésére. A magas jövedelem ugyanis növeli a nők alternatív költségeit, vagyis a magas jövedelemmel rendelkező nők nagyobb eséllyel térnek vissza a munka világába még a fizetett gyermeknevelési szabadság lejárta előtt, mint alacsony jövedelemmel rendelkező társaik, amennyiben a gyermeknevelési támogatás nem kompenzálja megfelelően kiesett jövedelmüket.

A családpolitika által nem befolyásolható tényezők is hathatnak arra az egyéni döntésre, hogy a szülés után mikorra időzíti az anya a munkapiacra történő visszatérését: ilyen például az egyén értékrendszere. Vannak olyan nők, akik számára fontosabb, hogy minél több időt töltsenek kisgyermekükkel, mint hogy minél korábban a térjenek vissza a munkaerőpiacra.

A döntéshozatal folyamata mindenki számára ugyanaz, a döntés kimenetele azonban változhat, attól függően, milyen makrokörnyezetben kell az egyéneknek döntéseket hozniuk. A makrokörnyezet magába foglalja az intézményi háttérrel (bölcsődékhez, óvodához való hozzáférés), a strukturális környezetet (munkaerő-piaci helyzet, részmunkaidős állások száma stb.) és a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket, amelyek megkönnyíthetik vagy épp megnehezíthetik az anyák döntéseit a munkapiacra való visszatéréssel és az újabb gyermekvállalással kapcsolatosan.

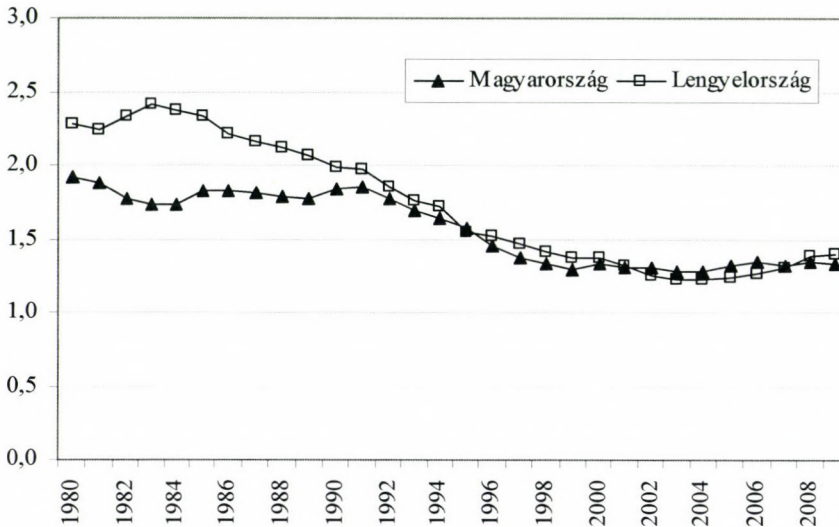
3. A magyar és lengyel kontextus összehasonlítása

A nők munkavállalása és gyermekvállalása közötti konfliktus mindkét országban megtalálható. Magyarország és Lengyelország egyaránt alacsony foglalkoztatottsági rátával és rugalmatlan munkapiaccal jellemezhető (OECD 2011), a társadalmi normák szintjén pedig a tradicionális családmódel támogatása figyelhető meg (Matysiak 2009; Szalma 2010), miközben a családpolitikában jelentős különbségek fedezhetők fel. A következő alfejezetekben a két országot hasonlítjuk össze a vizsgált kérdéskör szempontjából releváns dimenziók szerint. Így a termékenységi mintázatok alakulását, a gyermekvállalással kapcsolatos családpolitikában meglévő különbségeket, a nők munkapiaci helyzetét, végül pedig a családdal, ezen belül a gyermekvállalással kapcsolatos attitűdöket fogjuk bemutatni.

3.1. Termékenységi mintázatok

Ha a teljes termékenységi mintázat hosszú távú trendjeit hasonlítjuk össze a két országban, azt tapasztaljuk, hogy a teljes termékenységi arányszámban Magyarországon előbb kezdődött meg a csökkenés, mint Lengyelországban, ahol még az 1980-as években is a helyettesítési érték, azaz 2,1 felett volt ez a mutató. A 1990-es évek közepére azonban a két ország teljes termékenységi

aránya azonos szintre csökkent: 1,5 szülés jutott egy termékeny korú nőre. Ezt követően egészen a 2000-es évek elejéig csökkenő tendencia figyelhető meg mindkét országban, majd a 2000-es évek közepe táján a teljes termékenységi arányszám 1,3-as szint körül stabilizálódott.

Forrás: OECD Family Database 2012.

I. A teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon és Lengyelországban 1980 és 2009 között
The total fertility rate in Hungary and Poland between 1980 and 2009

Míndeközben a gyermekvállalás életkorában is jelentős változások történtek: az első gyermekvállalás átlagos életkora mindkét országban későbbre tolódott.

1. A nők az első gyermekvállalásának átlagos életkora
The mean age of women at first birth

	1980	1990	1995	2000	2005
Magyarország	22,9	23,0	23,4	25,0	27,0
Lengyelország	23,4	23,5	23,8	24,5	25,8

Forrás: UNECE Statistical Database 2012.

Látható (1. táblázat), hogy 1980 és 2000 között a két országban nem volt fél évnél nagyobb különbség az első gyermekvállalás átlagos életkorában. 2005-ben magyar társaiknál átlagosan 1,2 évvel válnak korábban anyává a lengyel nők.

A két országban a családszerkezet tekintetében sincs jelentős különbség: 2007-ben a 14 év alatti gyermeket nevelő családok eloszlása gyermekszám szerint közel azonos volt. Az egy gyermeket nevelő családok aránya 5%, a két gyermeket nevelő családok aránya 40% és a három vagy több gyermeket nevelő családok aránya mintegy egyharmad (OECD Family Database 2012).

3.2. A gyermekvállalással kapcsolatok családpolitikák

A családpolitikának két iránya lehetséges: az egyik, amely a családra bízva a gyermekek felügyeletét. Ebben az esetben a bölcsődei és óvodai ellátás alulfejlett, ám a készpénzbeli juttatások nagyvonalúak, hiszen ezek teszik lehetővé, főként az anyák számára, hogy otthon maradjanak a gyermekükkel. A családpolitika másik iránya tehermentesíteni próbálja a családokat: nem nyújt nagyvonalú készpénzbeli juttatásokat, ellenben mindenki számára hozzáférhető, jó színvonalú gyermekfelügyeletet biztosít. A két irány között számos átmenet lehetséges. A következő táblázat azt foglalja össze, milyen kombinációi lehetnek ennek a két iránynak Leitner (2003) elemzése alapján.

2. A családpolitika lehetséges irányai

The combinations of strong/weak familialistic structures and strong/weak de-familialising structures

Familizmus	Defamilizmus	
	Erős	Gyenge
Erős	Opcionális familizmus	Explicit familizmus
Gyenge	Defamilizmus	Implicit familizmus

Forrás: Leitner 2003.

Az opcionális familizmus jellemzője, hogy a nők szabadon választhatnak a munka és a család között, mivel az állam segíti a munkaerőpiacra történő visszatérést, ám egyúttal azt is lehetővé teszi, hogy az anyák hosszú ideig maradjanak otthon a gyermekükkel, azaz az anyára bízzák a választást. Ezzel szemben az explicit familizmus a munkapiacról való hosszabb-rövidebb idejű kilépésre ösztönzi a nőket, hiszen a gyermekgondozásban az állam nem nyújt segítséget. A defamilizmus célja, hogy mentesítse a családokat a gyermekgondozás terhe alól, hogy a nők minél hamarabb (ismét) munkát tudjanak vállalni. Az implicit familizmusban az állam magára hagyja a családokat: sem a munkapiacra történő (vissza)lépést, sem a gyermekfelügyeleti ellátást nem segíti.

A rendszerváltást megelőzően mindkét országban a nők körében is magas volt a foglalkoztatottak száma, és a gyermekgondozást segítő intézményrendszer is viszonylag jól kiépített volt. Bár a munkapiac egyáltalán nem volt rugalmas, Magyarországon és Lengyelországban is a kétkeresős családmodell terjedt el. Saxonberg és Sirovatka (2006), valamint Glass és Fodor (2007) is azt találta, hogy a rendszerváltást követően mindkét ország a familizmus felé fordult. Ennek ellenére jól látható különbségek is vannak a két ország között. Magyarországon az explicit familizmus figyelhető meg, míg Lengyelországban az implicit familizmus jelei láthatóak.

A két ország családpolitikájának összehasonlításakor a következő dimenziókat vettük figyelembe: a gyermekgondozási díj mértéke, a hozzáférés univerzális vagy feltételhez kötöttsége, az ellátási idő hossza, valamint a gyermekfelügyelethez való hozzáférés.

A szülési és a gyermeknevelési támogatások mértéke

A kelet-európai országok között nagy különbségek találhatóak abban a vonatkozásban, hogy az egyes országokban mennyit költenek GDP-arányosan családpolitikára. A térségben a legkevesebbet Lengyelországban, a GDP mindössze 0,8%-át, a legtöbbet pedig Magyarországon fordítják az ilyen jellegű kiadásokra, a GDP 2,8%-át (Robila 2012). Érdekes, hogy 1990-et megelőzően is volt némi különbség a két ország között. Míg Lengyelországban a gyermeknevelési díj feltétele a legalább egyéves munkaviszony megléte volt, Magyarországon ez 1985-től alanyi jogon járt (Szikra 2010). Az eltérés csak 1990 után volt érzékelhető, amikor a foglalkoztatottság messze nem volt teljes körű egyik országban sem. A rendszerváltozást követően Magyarországon is különbséget tettek abban, hogy rendelkezik-e valaki munkaviszonnyal vagy sem. A munkaviszonnyal rendelkező szülők a gyermekszülés után két évig keresetarányos⁴ gyermekgondozási díjra jogosultak, amelynek felső határa⁵ van. Erre a juttatásra a gyermek második életévének betöltéséig jogosultak, utána a gyermek hároméves koráig gyermekgondozási segélyben részesülhetnek, melynek mértéke (2012-ben) mindenki számára havi 28 500 forint. A biztosított jogviszonnyal nem rendelkező kisgyermekes szülők a gyermek hároméves koráig részesülhetnek havi fix összegű segélyben. Magyarországon a nők nagy többsége igénybe veszi a három éves fizetett szabadságot, ugyanis a háromévesnél fiatalabb gyermeket nevelő nők mindössze 15%-a volt jelen a munkapiacon 2007-ben, ami a legalacsonyabb érték az Európai Unióban (Blaskó 2009).

A rendszerváltást követően Lengyelországban az egy év helyett legalább 180 napos munkaviszony megléte szükséges ahhoz, hogy a nők a gyermek születésekor bármiféle pénzbeli támogatásban részesülhessenek. A támogatás

⁴ Az utolsó évi átlagkeresetük 70%-át kaphatják meg gyermekgondozási díjként.

⁵ A felső határ a minimálbér kétszeresének 70%-a.

mértéke bőkezűnek mondható, hiszen a korábbi kereset 100%-át biztosítják, azonban ez csak a gyermekszületést követő 18 hétig jár első gyermek születésekor, 20 hétig a második gyermeknél, és 28 hétig a harmadik gyermek esetén. Ebből 14 hetet kötelező igénybe vennie az anyának. A fennmaradó időszakot (egy gyermek esetén 4 hetet) az apák is kivehetik. Mivel az apák döntő többsége nem él ezzel a lehetőséggel, a fennmaradó részt is többnyire az anyák veszik igénybe. Ezt követően a gyermek harmadik életévének betöltéséig járó szabadsághoz nem kötődik automatikusan kifizetés, vagyis fizetetlen szabadságként maradhatnak otthon a nők. Rászorultsági alapon a munkaviszonnyal rendelkezők vehetnek igénybe ezt követően pénzbeli juttatást. Az ellátás mértéke rendkívül alacsony: a bruttó átlagbér 16%-a (Szikra 2010). A fizetett gyermeknevelési szabadság igénybevétele a jövedelemteszt és az alacsony összeg miatt inkább az iskolázatlan szülőkre jellemző.

Gyermekfelügyeleti szolgáltatások

A rendszerváltás előtt mindkét országra az volt a jellemző, hogy a nők is teljes állásban dolgoztak, a gyermekfelügyelet azonban nagyobb mértékben volt biztosítva a számukra, mint korábban. Lengyelországban 1980-ban a három év alatti gyermekeknek 5%-a járt bölcsődébe, Magyarországon pedig mintegy 14%-uk, 2005-ben ugyanez az arány Lengyelországban 2%-ra, Magyarországon pedig 8%-ra csökkent (Szelewa 2010). A rendszerváltást követően a legtöbb poszt szocialista országban drasztikusan visszaesett a foglalkoztatottak aránya, és a fertilitási ráta⁶ is jelentősen csökkent. Az anyagi források szűkössége, a nők foglalkoztatottságában bekövetkezett változás és az alacsonyabb termékenység hatására a bölcsődei férőhelyek számát mindkét országban jelentősen csökkentette a kormány. Lengyelországban különösen drasztikus volt a helyzet, mert a kormány decentralizálta a bölcsődei ellátást, és a helyi önkormányzatokra bízta, hogy fenntartják-e vagy bezárják a bölcsődéket. Az önkormányzatok pedig (költségeik csökkentése érdekében) legtöbb esetben inkább a bölcsődék megszüntetése mellett döntöttek. Magyarországon a 10 ezer főnél nagyobb lakosságszámú városokban kötelező bölcsődét fenntartani az önkormányzatoknak (Szelewa 2010). Nagyobb különbség található az óvodába beíratott gyermekek aránya között: míg Magyarországon a 3–5 év közötti gyermekek 79%-a járt óvodába, Lengyelországban csupán 40,7% volt ugyanez az arány 2006-ban (OECD Family Policy Database).

Ennek ellenére mindkét ország jelentősen elmarad az Európa Tanács barcelonai egyezményében megfogalmazott célkitűzésektől, vagyis hogy a bölcsődei férőhelyek száma a 0–3 éves gyermekek létszámához képest érje el a 33%-ot, az óvodás korú gyermekek körében az óvodai férőhelyek száma pedig a 90%-ot.

⁶ A rendszerváltás előtt mindkét országban megfigyelhető a fertilitási ráta csökkenése, a rendszerváltást követő évtizedben ez a trend tovább folytatódott.

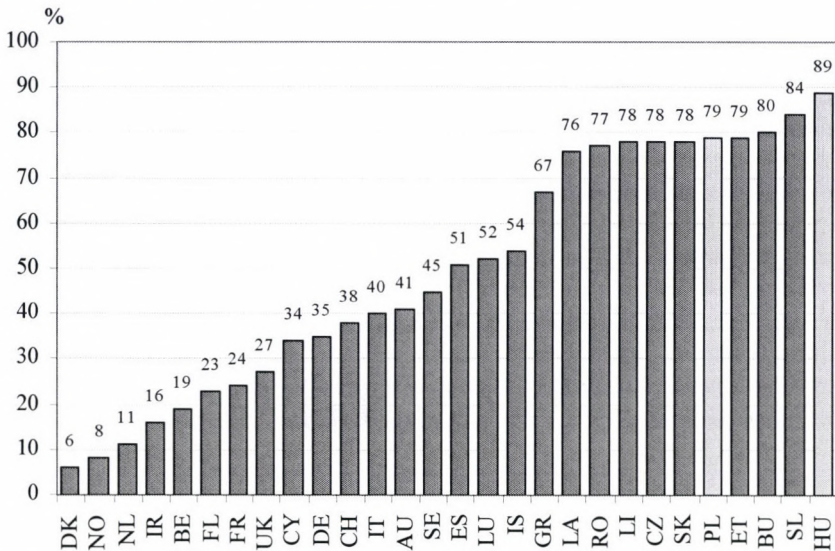
Összességében elmondható, hogy Magyarországon nagyobb mértékű anyagi támogatásban részesülnek a gyermekükkel három évig otthon maradó nők, miközben a három év alatti gyermekfelügyelet tekintetében is valamelyest kedvezőbb a helyzet, mint Lengyelországban. A rövid gyermeknevelési szabadság és a gyermekfelügyelet hiánya miatt a lengyel kisgyermekes anyák kénytelenek a családon belül megoldani a gyermekfelügyeletet, vagy piaci szolgáltatásként igénybe venni azt. Ha pedig azt választják, hogy otthon maradnak a kisgyermekkel, akkor anyagilag függnek a férjüktől vagy más családtagjuktól. Magyarországon a piaci alapú gyermekgondozás egyáltalán nem elterjedt,⁷ miközben Lengyelországban ez – az állami bölcsődék hiányából fakadóan – meglehetősen gyakori (Plantega – Remery 2005). A magánfelügyelet mellett, amely csak a jómódú családok számára elérhető, szintén nagy szerepet játszhat a gyermekgondozásban a nagyszülők, egyéb rokonok, barátok és ismerősök segítsége, különösen az alacsony jövedelmű családok körében. Míg Lengyelországban 2005-ben a családok mintegy 30%-a vette igénybe a rokonok segítségét a gyermekfelügyelet ellátásában, addig ugyanez az arány Magyarországon 20% körül alakult (Eurostat, 2006). A magán és az informális gyermekfelügyelet igénybevétele közötti különbség a két országban nem a három év alatti gyermekek bölcsődei ellátásának különbségéből fakad, hanem abból, hogy Magyarországon a fizetett gyermeknevelési szabadságnak köszönhetően a nők nagy része otthon marad három év alatti kisgyermekével.

3.3. A nők munkapiaci helyzete Magyarországon és Lengyelországban

1990 előtt a szocialista országokban a nők körében is magas volt a foglalkoztatottak aránya, amely egyrészt a munkaintenzív termelési módnak, az alacsony termelékenységnek volt következménye. A rendkívül alacsony bérek viszont nem tették lehetővé az egykeresős családmódel kialakulását. Mindezt ideológiailag is alátámasztották, mondván, hogy az emancipáció elsősorban a munkavállaláson keresztül lehetséges (Kotowska et al. 2008). A rendszerváltás után a munkanélküliség mindegyik posztszocialista országban emelkedett. A balti országokban ugyan továbbra is magas maradt a nők foglalkoztatottsági rátája, de Magyarországon és Lengyelországban jelentősen visszaesett. 1988-ban a nők 80,7%-a volt foglalkoztatott Magyarországon és 75,9%-a Lengyelországban. Ez az arány 1993-ra 66,3%-ra, illetve 64,6%-ra csökkent a munkavállalási korú nők (18–64 év közöttiek) körében (Fodor 1997). 2006-ban a 25–54 év közötti gyermektelen nők foglalkoztatottsági rátája 76,1% volt Magyaror-

⁷ Bár az utóbbi időben rohamosan terjednek a gyermekfelügyeletet magán szolgáltatásként nyújtó családi napközik. Azonban a vizsgált periódusban, azaz 2004-ig ez a gyermekfelügyeleti forma még nem létezett, az első családi napközi 2010-ben nyílt meg Magyarországon.

szágon és 69,9% Lengyelországban (Gender and Wellbeing 2008). Ugyanez az arány az –Európai Unióban átlagosan 76%, vagyis nincs szignifikáns különbség Magyarország és az EU-átlag között, míg a Lengyelország ennek valamivel alatta marad. Ha csak a 12 év alatti gyermeket nevelő 25–54 év közötti nők foglalkoztatási rátáját vizsgáljuk, azt találjuk, hogy Magyarország (49,8%) jelentősen alatta marad az EU-átlagnak (62,4%), viszont Lengyelországban ez a ráta (60,8%) azzal közel azonos (Gender and Wellbeing 2008). Mindez arra utal, hogy a magyar kisgyermekes nők jelentős akadályokba ütköznek, amikor a gyermeknevelést és a munkavállalást próbálják összeegyeztetni. A részmunkaidős állások nem elterjedtek egyik poszt szocialista országban sem. 2006-ban a részmunkaidős állások aránya 4% volt Magyarországon és 9,3% Lengyelországban. Ez megmutatkozik azokban a statisztikákban is, amelyek azt mutatják, hány órát dolgoznak a fizetett munkával rendelkező nők: európai összehasonlításban Lengyelország és Magyarország azon országok közé tartozik, ahol a nők a legtöbb órát dolgozzák.

Forrás: OECD (2011), OECD Family Database.

II. Heti legalább 40 órában dolgozó nők aránya az összes foglalkoztatott között 2010-ben

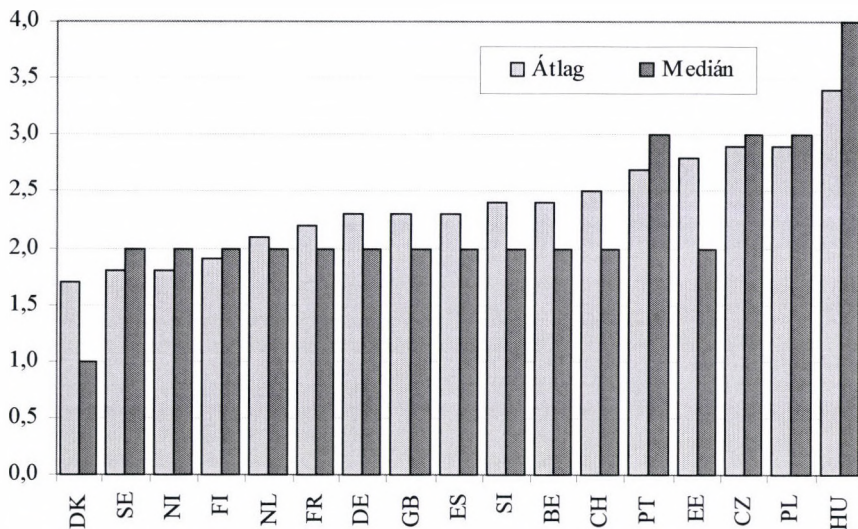
The rate of women who work at least 40 hours a week among all employed women in 2010

A részmunkaidős állások hiánya arra készteheti a nőket, hogy a teljes idős foglalkoztatottság és a nem foglalkoztatottság között döntsenek. A részfoglalkoztatáson kívül a rugalmas munkaidő és a távmunka – amely sok nő számára

lehetővé tenné, hogy a családi életet összehangolja a munkájával – szintén nem elterjedt egyik vizsgált országban sem.

3.4. A családdal kapcsolatos társadalmi normák és attitűdök a két országban

Mindkét országra jellemző, hogy az attitűdök szintjén rendkívül családközpontúnak vallják magukat – ez derül ki az európai összehasonlító tanulmányokból –, azaz a családot tekintik elsődlegesnek az élet más szféráiához viszonyítva. A *European Social Survey* 2004-es felvétele szerint a lengyelek és a magyarok 90%-a értett egyet azzal az állítással, hogy „*az emberek életében a családnak kellene a legfőbb értéknek lennie*”. Ennél nagyobb egyetértés a vizsgálatban részt vevő 24 ország egyikében sem volt tapasztalható. Számos empirikus kutatás számolt be arról, hogy a kelet-közép-európai országokban a nemi szerepek tradicionálisabbak, mint az északi vagy nyugat-európai országokban (Oláh 2011; Hobson – Fahlén 2009; Saxonberg – Sirovatka 2006). Az attitűdkérdések azért is fontosak, mert erős negatív korreláció figyelhető meg a hagyományos nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök és a fertilitási ráta között (Oláh 2011). Bár a többség mindkét országban egyetért azzal, hogy „*A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család ellátása*”, ugyanakkor azzal kapcsolatban is erős egyetértés figyelhető meg, hogy „*Az a helyes, ha a férj is és a feleség is hozzájárul a család jövedelméhez*” (Saxonberg – Sirovatka 2006). Ez az ellentmondás valószínűleg azzal magyarázható, hogy bérszínvonal mind Magyarországon, mind Lengyelországban olyan alacsony, hogy a családok jelentős többségénél az anyagi kényszer is közrejátszhat abban, hogy mindkét fél teljes állású munkát vállaljon. Mindennek ellenére a nőket mégis másodlagos munkavállalóknak tekintik, mivel a 17 európai ország közül ebben a kettőben értenek leginkább egyet azzal a kijelentéssel, hogy „*Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban*” (lásd III. ábra).

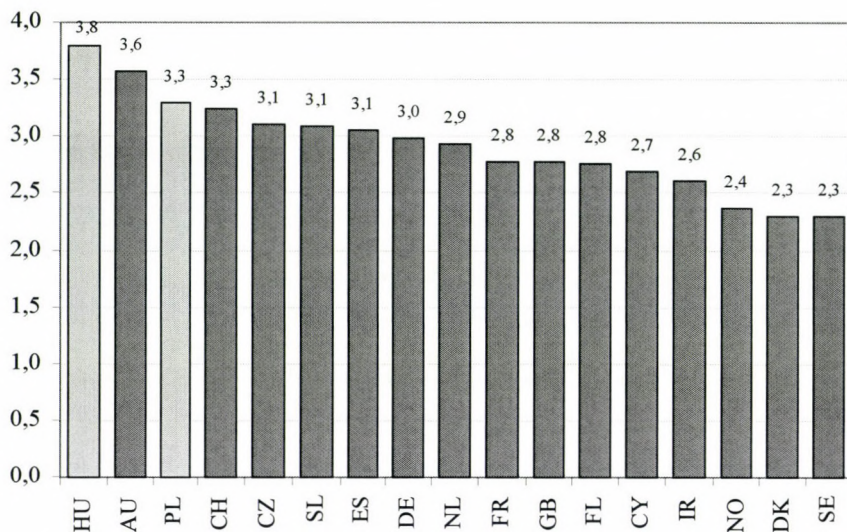

Forrás: Saját számítás ESS 2004/05 adatbázisa alapján.

III. „Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban.” Az állítással való egyetértés 17 európai országban
(1 = egyáltalán nem ért egyet; 5 = teljesen egyetért)

Agreement level with the statement “Men should have more right to job than women when jobs are scarce” in 17 European countries
(1 = strong disagreement; 5 = strong agreement)

A kisgyermekes anyákkal szembeni társadalmi elvárás egy másik fontos tényezője annak, hogy megértsük a gyermekvállalás és a munkapiacra való visszatérés közötti összefüggést.

Forrás: Saját számítás ISSP 2002 alapján.

*IV. „Hatéves kor alatt a gyermek mindenképpen megsínyli, ha az anya dolgozik.” Az állítással való egyetértés 14 európai országban
(1 = egyáltalán nem ért egyet; 5 = teljesen egyetért)*

Level of agreement with the following statement: “*Preschool child likely to suffer if mother works*” among women in 14 European countries
(1 – strongly disagree; 5 – strongly agree)

A 14 ország közül Magyarországon értenek egyet leginkább ezzel az állítással. Lengyelország is azon országok közé tartozik, ahol inkább egyetértenek ezzel az állítással, viszont kisebb mértékben, mint Magyarországon.

Egy újabb olyan tényezővel van tehát dolgunk, amely a kisgyermekes anyákat távol tarthatja a munkapiactól Magyarországon.

4. Adatok, módszerek és hipotézisek

Az elemzés során két adatbázist használtunk. A magyar adatokat a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete által végzett, *Életünk fordulópontjai* című panelkutatás első és második hulláma alapján számoltuk. A követéses demográfiai adatgyűjtés első hullámára 2001–2002, a másodikra 2004–2005 fordulóján került sor. A 2001–2002-es adatfelvétel több mint 16 ezer személyre terjedt ki, akik a 18 és 75 év közötti, magánháztartásban élőket reprezentálják. A második

hullám mintáját – a halálozások, válaszmegtagadások és egyéb lemorzsolódás következtében – mintegy 13 ezren alkotják. A kutatás során azonban életkor és gyerekszám szerinti korlátokkal éltünk: csak azokat a párokban élő nőket vizsgáltuk, akik 1971 és 1981 között születtek, és első gyermekük megszületett a második hullám felvételének a végéig. Az életkori korlátokra azért volt szükség, mert a kérdőívben a foglalkoztatás-történet csak 1989-től áll rendelkezésünkre, így arra a korhorszra kellett fókuszálnunk, amely munkapiaci karrierjét a rendszerváltást követően kezdte meg. Az *Életünk fordulópontjai* című panelkutatás a válaszadók teljes termékenység-történetét tartalmazza, illetve 1989-től a munkapiaci részvételük történetét is, havi bontásban.

A lengyel adatok a *Family and Education Survey* (EFES) című adatbázisból származnak, amelynek adatait 2006 októbere és novembere között vették fel. A minta nagysága 3000 fő volt, az adatfelvétel az 1966 és 1981 között született nőkre terjedt ki. Azonban ebben az esetben is csak az 1971 és 1981 között született nőket vontuk be az elemzésbe, éppen azért, hogy a két minta összehasonlítható legyen. Ez az adatbázis a nők teljes iskolai, foglalkoztatási és termékenység-történetét tartalmazza a kért 15 éves korától kezdődően, havi bontásban.

A végső minta elemszáma a következőképpen alakult a lehatárolások után: 842 magyar nő és 1494 lengyel nő került a mintába.

Minden résztvevő esetében két eseménytörténeti modellt készítettünk a második gyermekvállalás és a munkapiacra való visszatérés gyakoriságát vizsgálva.⁸ A második gyermekvállalást a teherbe eséstől számítottuk, azaz a második szülés időpontjából visszaszámoltunk 9 hónapot. Minden nőt első gyermekének megszületésétől kezdtük megfigyelni, és ezt egészen addig folytattuk, amíg az általunk vizsgált valamelyik esemény be nem következett. Abban az esetben, ha a felvétel végéig egyik megfigyelt esemény sem következett be, cenzorálást végeztünk.

Az elemzéshez *piecewise* lineárisan növekvő regressziós egyenletet használtunk. Ez a modell lehetőséget biztosít arra, hogy egy folytonos függvényt becsüljünk meg, azt feltételezve, hogy a függvényünk minden egyes előre meghatározott időintervallumban lineárisan növekszik. A modell előnye, hogy a megfigyelési idő tekintetében nagyfokú rugalmasságot biztosít, illetve lehetővé teszi, hogy a két esemény bekövetkezését ne egymástól függetlenül, hanem egymástól függően, szimultán becsüljük meg.⁹

A második gyermekvállalás bekövetkezésének a kockázata az első szülés óta eltelt idő függvényében vizsgáltuk, kontrollálva a már megszületett gyermek származási hátterére (ezt a szülei iskolai végzettségével mértük), a periódus időre és az anya életkorára az első szüléskor, valamint az anya munkapiaci

⁸ A számításokat az AML statisztikai szoftver használatával végeztük.

⁹ Ez a módszer nem teszi lehetővé, hogy a relatív kockázatokat egy adott időpontban meghatározzuk, hiszen azok időpontként változnak.

helyzetére. A munkapiaci helyzetet a következő négy kategóriára bontottuk: dolgozik, gyermeknevelési szabadságon van, munkanélküli, inaktív.

Az első gyermek megszületését követő (újbóli) munkába állás kockázatát az első szülés óta eltelt idő függvényében vizsgáltuk, kontrollálva a szülők iskolai végzettségére, az anya munkapiaci helyzetére az első teherbe esés idején (dolgozott, munkanélküli volt vagy inaktív) és arra, hogy a kockázati periódusban milyen a munkapiaci helyzete (dolgozik, munkanélküli vagy inaktív), valamint hogy élete folyamán hány év munkapiaci tapasztalattal rendelkezik.

*3. A változók elemszám szerinti megoszlása a két mintában
Distribution of variables by frequencies in the two samples*

Magyarország – Hungary

Változók	Kategóriák	Elemszám
Életkor	15–19	150
	19–22	269
	22–25	244
	25–28	128
	28–35	45
Kohorsz	1971–1973	299
	1974–1977	376
	1978–1981	161
Iskolai végzettsége	Diploma	81
	Érettségi	275
	Szaktunokásképző	243
	Általános iskola	147
	Még iskolában	90
Apa iskolai végzettsége	Diploma	67
	Érettségi	144
	Szaktunokásképző	364
	Általános iskola	240
	Hiányzó adat	21
Anyai iskolai végzettsége	Diploma	54
	Érettségi	170
	Szaktunokásképző	231
	Általános iskola	372
	Hiányzó adat	9
Munkapiaci helyzet	Inaktív	53
	Munkanélküli	42
	Tanuló	46
	Alkalmazott	651
	Gyes/gyed	44

Lengyelország – Poland

Változók	Kategóriák	Elemszám
Életkor	15–19	209
	19–22	511
	22–25	421
	25–28	227
	28–35	109
Kohorsz	1971–1973	418
	1974–1977	611
	1978–1981	448
Iskolai végzettsége	Diploma	185
	Érettségi	468
	Szaktanácsképző	417
	Általános iskola	101
Apa iskolai végzettsége	Még iskolában	306
	Diploma	87
	Érettségi	291
	Szaktanácsképző	691
Anyai iskolai végzettsége	Általános iskola	379
	Hiányzó adat	29
	Diploma	91
	Érettségi	403
Munkapiaci helyzet	Szaktanácsképző	530
	Általános iskola	426
	Hiányzó adat	27
	Inaktív	220
	Munkanélküli	190
	Tanuló	214
	Alkalmazott	761
	Gyes/gyed	92

Kétféle hipotézist tesztelünk: egyrészt a második gyermekvállalás időzítésére, másrészt az első gyermek után a munkapiacra való visszatérésre/munkavállalásra vonatkozókat.

4.1. Második gyermekvállalásra vonatkozó hipotézisek

Két alternatív hipotézist fogalmazunk meg.

H1a: Egyrészt azt várjuk, hogy a lengyel nők vállalják korábban a második gyermeküket, mivel rövidebb ideig részesülnek fizetett gyermeknevelési díjban.

H1b: A magyar nőknél telik el kevesebb idő az első és a második gyermek megszületése között, mivel a hosszú gyed/gyes időszaka lehetővé teszi, hogy

még ez idő alatt vállalják második gyermeküket, és így csak egyszer kell hosszabb időre megszakítaniuk a munkapiaci karrierjüket.

4.2. Munkába való visszatérésre vonatkozó hipotézisek

H2: Azt várjuk, hogy Magyarországon később mennek vissza dolgozni a nők, mint Lengyelországban, mivel hosszabb ideig kapnak fizetett gyermeknevelési díjat.

H3: Iskolai végzettség szerint nagyobb különbséget várunk Magyarországon, mivel Lengyelországban a szülés utáni 18. hét után csak a leghátrányosabb helyzetben lévők kaphatnak nagyon alacsony pénzbeli támogatást, így várható, hogy itt iskolai végzettség szerint nem találunk túl nagy különbséget a munkapiacra való visszatérés tekintetében, hiszen a többség a fizetett gyermeknevelés lejártát követően visszatér a munkapiacra. Ellenben Magyarországon a gyermek kétéves koráig viszonylag bőkezű juttatás jár, amely nagyobb mértékben képes hozzájárulni az alternatív költségek csökkentéséhez az alacsonyabb és a közepes iskolai végzettséggel rendelkező nők körében, mint a magasabb iskolai végzettségű társaik esetében.

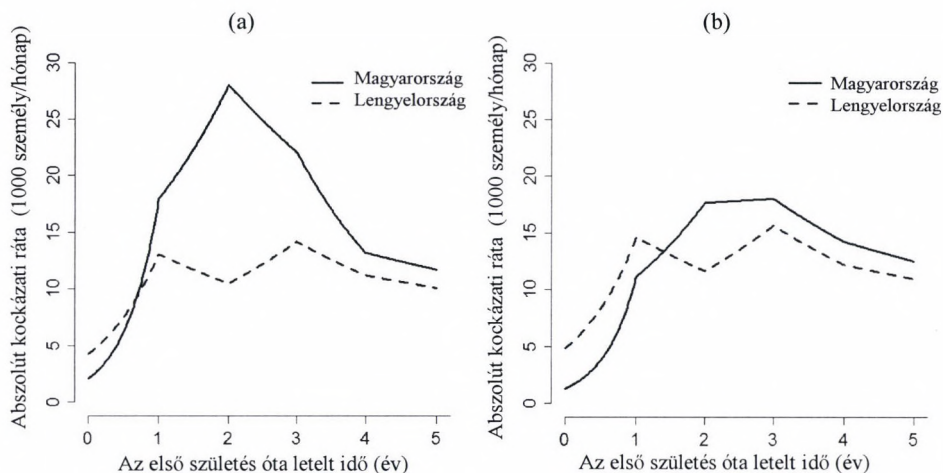
5. Eredmények

5.1. A második gyermekvállalás időzítése

Az V. ábra a nők második gyermekkel való teherbe esésének abszolút kockázati rátáját mutatja be Magyarországra és Lengyelországra vonatkozóan. A nők társadalmi háttérét a következő változókra kontrolláltuk: iskolai végzettség, társadalmi háttér (szülők iskolai végzettsége), naptári időszak és az életkor az első gyermek születésekor. Az V(a) ábrát nem kontrolláltuk a munkapiaci helyzetre, miközben az V(b) ábrán az előbb felsorolt magyarázó változók mellett ezt is figyelembe vettük.

Látható (V(a) ábra), hogy jelentős különbség van a második gyermekvállalás időzítésében a két ország között. A magyar nők az első gyermek megszületését követő öt éven belül sokkal nagyobb valószínűséggel vállalják a második gyermeküket, mint lengyel társaik. Különösen nagyobb ennek a kockázata az első gyermek megszületése utáni második évben, amikor a magyar nők kétszer akkora eséllyel esnek teherbe, mint a lengyel nők. Az első gyermek harmadik életévétől kezdődően a különbség már jelentősen csökken a két ország között.

Az V(b) ábra azoknak a nőknek a fertilitási mintázatát ábrázolja, akik visszamentek dolgozni az első gyermek megszületését követően. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a két ország között nincs jelentős különbség. A munkapiaci státusnak sokkal nagyobb hatása van a magyar nők második gyermekvállalásnak időzítésére, mint a lengyel nők esetében.

Forrás: Saját számítás.

V. Nők második gyermekkel való teherbe esésének abszolút kockázati rátája Magyarországon és Lengyelországban; (a) a nők munkaerő-piaci helyzetére nincs kontrollálva, (b) a nők munkaerő-piaci helyzetére kontrollálva
 Absolute hazard of second conception in Hungary and Poland (a) before controlling for women's labour market status (b) after controlling for women's labour market status

4. A második gyermekvállalás a nők munkapiaci helyzete szerint Lengyelországban és Magyarországon
 Transition to second birth in Hungary and Poland, by women's labour market status

	Magyarország	Lengyelország
Munkapiaci helyzet (ref=dolgozik)		
Inaktív	0.3260 (0.2490)	0.0081 (0.0960)
Munkanélküli	-0.2492 (0.3045)	-0.2724 *** (0.1030)
Gyermeknevelési szabadságon van	0.6183 *** (0.1521)	-0.0783 (0.1291)

Megjegyzés: Az eredmények a nők iskolai végzettségére, társadalmi háttérére, a naptári évre és az anyává válás életkorára standardizáltak.

Note: Results are standardized for woman's educational level, her social background, calendar period and age at first birth.

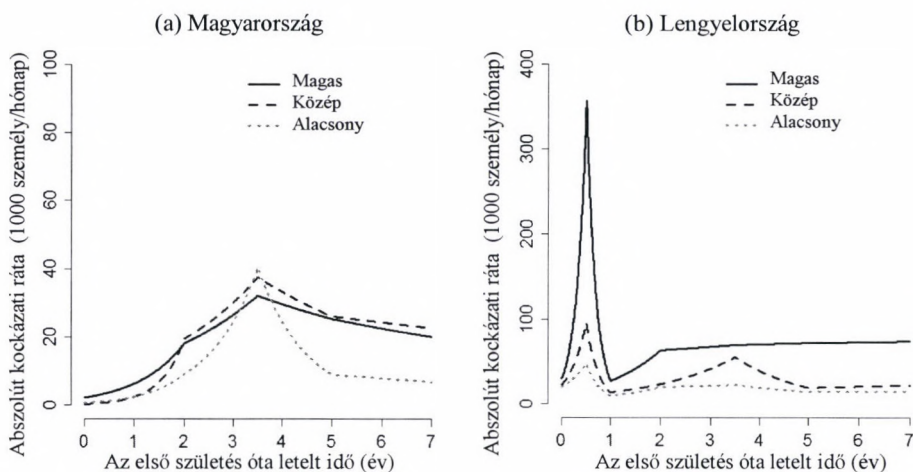
A 4. táblázat alapján látható, hogy a magyar nőknek 61%-kal nagyobb esélyük van arra, hogy második gyermeket vállalnak, ha gyesen/gyeden vannak, mint abban esetben, ha visszatérnek a munkapiacra. Ez a különbség a munkát vállaló anyák és az otthon maradó anyák között nem figyelhető meg Lengyelországban. A lengyel nőknél abban az esetben találtunk szignifikáns eltérést a referenciacsoporthoz képest, ha az illető nő az első gyermekvállalást követően munkanélküli volt. A munkanélküliség negatívan hat a második gyermek vállalására Lengyelországban. Ez következhet abból az eltérésből, hogy Lengyelországban a munkanélküli nők nem részesülnek alanyi jogon semmilyen pénzbeli juttatásban a gyermeknevelési szabadság ideje alatt, míg Magyarországon egy alacsony ellátásra a munkaviszonnal nem rendelkezők is jogosultak.

Az eredmények alapján a H1b hipotézis igazolódott, vagyis hogy a magyar gyermekgondozási rendszer ösztönzi a második gyermek korábbi megszületését. Ennek feltételezhetően az az oka, hogy Magyarországon olyan hosszú a fizetett gyermeknevelési szabadság, hogy a nők nagy része inkább csak egyszer szakítja meg a munkapiaci karrierjét, és így még a gyese/gyed ideje alatt megszüli a második gyermekét. Iskolai végzettség szerint nem találtunk különbséget a második gyermekvállalás időzítésében egyik országban sem.

5.2. Az első gyermekvállalás utáni (újborni) munkába állás

Látható (VI. ábra), hogy a lengyel nők többsége a gyermek első életévének betöltése előtt (újborni) munkát vállal, ellenben a magyar nők többsége az első gyermek három éves kora után vállal (újborni) munkát. Ezzel alátámasztottuk második hipotézisünket, vagyis a hosszú fizetett gyermeknevelési szabadság későbbre tolja a munkapiacra való be/visszalépést.

Iskolai végzettség szerint azt tapasztaljuk, hogy Lengyelországban jelentős különbségek találhatóak: a diplomások azok, akik a legnagyobb eséllyel (újborni) munkát vállalnak a gyermek fél éves kora előtt, azaz a fizetett gyermekgondozási szabadság végét követően. Magyarországon nincs különbség az anyák (újborni) munkavállalása tekintetében iskolai végzettség szerint, ami azt jelzi, hogy a magyar nők nagy része igénybe veszi az állam által nyújtott rendkívül hosszú fizetett gyermeknevelési szabadságot. Ezek alapján harmadik hipotézisünket el kell vetnünk, azaz Magyarországon kisebb a különbség iskolai végzettség szerint az első gyermekvállalás utáni munkába állás terén, mint Lengyelországban.

Forrás: Saját számítás.

Megjegyzés: A következő változókra kontrolláltuk: a nők munkapiaci helyzete az első gyermek vállalásakor, jelenlegi munkapiaci helyzet (inaktív, munkanélküli vagy gyermekgondozási szabadságon van), munkapiaci tapasztalat, naptári időszak.

VI. A nők első gyermek utáni (újboldi) munkavállalásának abszolút kockázati rátája Magyarországon és Lengyelországban iskolai végzettség szerint

(a) Magyarország (b) Lengyelország

Absolute hazard of employment entry after first birth by education level in (a) Hungary and (b) Poland

6. Összefoglalás

Tanulmányunkban Lengyelországot és Magyarországot hasonlítottuk össze a gyermekgondozási szabadság és juttatások tekintetében. Azt vizsgáltuk meg, hogy a két országban meglévő teljesen különböző rendszer miként hat a második gyermekvállalásra és az első szülést követően a kisgyermekes anyák munkavállalására.

Mindkét ország hasonló adottságokkal rendelkezik: rugalmatlan a munkaerőpiac, alacsony a bölcsődékbe beíratott három év alatti gyermekek aránya, valamint a tradicionális nemi szerepekkel való nagyfokú egyetértés jellemzi a lakosságot. Ebből kifolyólag egyáltalán nem jellemző az, hogy az apák igénybe vennék a gyermeknevelési szabadságot, holott annak egy részére mindkét országban jogosultak lennének. A gyermeknevelési díj tekintetében azonban jelentős eltérések találhatók: míg Magyarország az egyik legbőkezűbbnek tekinthető, mivel három évig biztosít fizetett szabadságot a kisgyermekesek szá-

mára, addig Lengyelországban az első gyermek után mindössze 18 hétig garantálják a fizetett gondozási díjat, ezt követően csak rászorultsági alapon lehet ahhoz hozzájutni. Valószínűleg ez az egyik fő oka annak, hogy a három év alatti kisgyermeket nevelő nők körében Magyarországon a legalacsonyabb (15%) a fizetett munkát vállalók aránya az OECD-országok között, miközben Lengyelország a középmezőnyhöz tartozik, hiszen a három év alatti kisgyermekkel rendelkező nők több mint 50%-a fizetett munkát végez (OECD Family Database 2012).

A gyermeknevelési szabadság eltérő rendszere jelentős különbségeket okozhat a második gyermekvállalás időzítésben is. A magyar nők többsége még a gyed/gyes ideje alatt vállalja második gyermekét, mivel a hosszú gyermeknevelési idő ezt lehetővé teszi. A magyar nők így átlagosan 4,7 évet maradnak távol a munkapiactól az első gyermek megszületés után (Blaskó 2009), ami visszatérésükkor jelentős hátrányokkal járhat. Ráadásul Magyarországon iskolai végzettség szerint nem találtunk szignifikáns különbséget ebben a tekintetben. Ezzel szemben Lengyelországban az iskolai végzettség szerint jelentős különégek találhatók a munkapiacra való (ismételt) belépés tekintetében: a lengyel diplomás nők korábban térnek vissza a munkaerőpiacra, mint alacsonyabb iskolai végzettségű társaik. Ebben valószínűleg közrejátszik az, hogy csak a legszegényebb családok részesülhetnek fizetett gyermekgondozási díjban a szülést követő 18. hét után.

Mind a magyar, mind a lengyel nők fertilitási mintázatát és munkavállalását jelentősen befolyásolja a gyermeknevelési szabadsággal kapcsolatos politika. A két országban a nők különböző stratégiákat valósítottak meg: Lengyelországban többször, de jóval rövidebb időre, míg Magyarországon általában egyszer, de jóval hosszabb időre szakítják meg munkapiaci karrierjüket a gyermekvállalás következtében.

IRODALOM

- Becker, G. S. (1965): A theory of the allocation of time. *Economic Journal* 75(299): 493–517.
- Becker, G. S. (1981): *A Treatise on the Family*. Harvard University Press, Cambridge, USA.
- Berger, L. M. – Waldfogel, J. (2004): Maternity leave and the employment of new mothers in the United States. *Journal of Population Economics* 17/2. 331–349.
- Blaskó Zs. (2009): Családtámogatás, gyermeknevelés, munkavállalás. In Monostori J. – Óri P. – S. Molnár E. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfia Portré 2009*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest.
- Blaskó Zs. (2010): Meddig maradjon otthon az anya? – A gyermekfejlődés szempontjai. *Esély* 2010/3. 89–116.
- Eurostat (2006): Reconciliation between work and family life. Final report to the 2005 LFS ad hoc module. Eurostat Methodologies and Working Papers,

- http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-RA-07-011/EN/KS-RA-07-011-EN.PDF
- Evertsson, M. – Duvander, A-Z. (2011): Parental Leave – Possibility or Trap? Does Family leave Length Effect Swedish Women’s Labour Market Opportunities? *European Sociological Review* 27/4. 435–450.
- Fodor, É. (1997): Gender in Transition: Unemployment in Hungary, Poland, and Slovakia. *East European Politics & Societies*, 1997/11. 470–500.
- Gender and Well-Being Interactions between Work, Family and Public Policies (2008): <http://www.ub.edu/tig/GWBNet/MadridPapers/Alipranti-Nikolaou.pdf>
- Glass, C. – Fodor, É. (2007): From Public to Private Maternalism? Gender and Welfare in Poland and Hungary after 1989. *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, 14. 323–350.
- Hobson, B. – Fahlen, S. (2009): Competing Scenarios for European Fathers: Applying Sen’s Capabilities and Agency Framework to Work – Family Balance. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 624/1. 214–233.
- Hoem, J. M. (1993): Public Policy as the Fuel of Fertility: Effects of a Policy Reform on the Pace of Childbearing in Sweden in the 1980s. *Acta Sociologica* 36, 19–31.
- Joesch, J. M. (1994): Children and the Timing of Women’s paid Work after Childbirth: A Further specification of the Relationship. *Journal of Marriage and the Family* 56/2. 429–440.
- Joesch, J. M. (1997): Paid Leave and the Timing of Women’s Employment Before and After Birth. *Journal of Marriage and the Family* 59/2. 1008–1021.
- Kotowska, I. – Jozwiak, J. – Matysiak, A. – Baranowska, A. (2008): Poland: fertility decline as a response to profound a societal and labour market changes? *Demographic Research* 19. 795–854.
- Lalive, R. – Zweimüller, J. (2005): Does Parental Leave Affect Fertility and Return-to-Work? Evidence from a “True Natural Experiment” IZA DP No. 1613.
- Lappegård, T. (2008): Family Policies and Fertility: Parents’ Parental Leave Use, Childcare Availability, the Introduction of Childcare Cash Benefit and Continued Childbearing in Norway. *Discussion Papers* No. 564, Statistics Norway, Research Development.
- Leitner, S. (2003): The Caring Function of the Family: Belgium in Comparative Perspective. [http://www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/etes/documents/DOCH_129_\(Leitner\).pdf](http://www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/etes/documents/DOCH_129_(Leitner).pdf)
- Matysiak, A. (2009): Is Poland really ‘immune’ to the spread of cohabitation? *Demographic Research*, 21. 215–234.
- Matysiak, A. (2011): *Interdependencies between fertility and women’s labour supply*. (European Studies of Population, Vol. 17), Springer.
- Neyer, G. – Gunnar A. (2008): Consequences of Family Policies on Childbearing Behaviour: Effects or Artifacts? *Population and Development Review* 34/4. 699–724.
- OECD (2011): http://www.oecd-ilibrary.org/employment/employment-rate-of-women_20752342-table5
- OECD Family Database (2012): <http://www.oecd.org/social/familiesandchildren/oecdfamilydatabase.htm>

- Oláh, L. (2011): Should governments in Europe be more aggressive in pushing for gender equality to raise fertility? The second “YES”. *Demographic Research* 24. 217–224.
- Plantenga, J. – Remery, C. (2005): *Reconciliation of work and private life. A comparative review of 30 European countries*. European Commission. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Pronazato, C. D. (2009): Return to work after childbirth: does parental leave matter in Europe? *Review of Economics of the Household* 2009/7. 341–360.
- Rindfuss, R. R. – Guzzo, K. – Morgan, S. P. (2003): The changing institutional context of low fertility. *Population Research and Policy Review* 22. 411–438.
- Robila, M. (2012): Family Policies in Eastern Europe: A Focus on Parental Leave. *Journal of Child and Family Studies*, 21/1. 32–41.
- Ronsen, M. – Sundström, M. (2002): Family Policy and After-Birth Employment Among New Mothers – A Comparison of Finland, Norway and Sweden. *European Journal of Population* 18. 121–152.
- Ruhm, C. (1998): The economic consequences of parental leave mandates: Lessons from Europe. *Quarterly Journal of Economics*, 113. 285–318.
- Saxonberg, S. – Sirovatka, T. (2006): Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. *Journal of Comparative Policy Analysis* 8/2.
- Szalma I. (2010): Attitűdök a házasságról és a gyermekvállalásról. *Demográfia* 2010/1. 38–67.
- Szelewa, D. (2010): *Childcare policies and gender relations in Eastern Europe: Hungary and Poland compared*. Discussion papers des Harriet Taylor Mill-Institut für Ökonomie und Geschlechterforschung der Hochschule für Wirtschaft und Recht Berlin. www.harriet-taylor-mill.de
- Szikra, D. (2010): Eastern European faces of familialism: Hungarian and Polish family policies from a historical perspective. In *Manka goes to work. Public childcare in the Visegrad countries 1989–2009*. http://www.budapestinstitute.eu/uploads/manka_goes_to_work_2010.pdf
- Wen, J. H. – Ruhm, C. – Waldfogel, J. (2009): Parental Leave Policies and Parents’ Employment and Leave –Taking. *Journal of Policy Analysis and Management* 1. 29–54.
- UNECE Statistical Database (2012): http://w3.unece.org/pxweb/DATABASE/Stat/30-GE/02-Families_households/?lang=1

Tárgyszavak:

Termékenység

Munkapiaci státus

Eseménytörténeti elemzés

**WOMEN'S EMPLOYMENT STRATEGY AND SECOND CHILDBEARING
IN HUNGARY AND POLAND***Abstract*

In this study we analysed the effect of parental leave policies on decisions regarding second childbearing and female (re)entry to the labour market after first birth in Hungary and Poland.

There are significant differences in family policies related to childcare in the two countries. Hungary belongs to those countries which provide long maternity leaves and childcare allowances while the Polish system is among the less generous ones. Based on the different childcare policies the women in the two countries may follow different patterns related to (re)entering the labour market and the timing of a second child. It is more likely that Hungarian mothers have second children during their maternity leaves before returning to the labour market while Polish mothers have more, but shorter breaks in their employment careers related to childbearing.

Despite the fact that the two countries have different family policies related to childcare their total fertility rates do not diverge. In the beginning of the 2000s the total fertility rate was 1.3–1.4 in both countries. The rates of female labour market participation were also very similar in the two countries and are among the lowest in the EU. It seems that the differences in parental leave payments affect mainly the timing of second births and employment (re)entry after a first birth, but are of little consequence for long-term developments.

A GYERMEKKORI CSALÁD ÖSSZETÉTELÉNEK SZEREPE A SZÜLŐI HÁZ PARTNERREL VAGY PARTNER NÉLKÜL TÖRTÉNŐ ELHAGYÁSÁBAN MAGYARORSZÁGON¹

MURINKÓ LÍVIA

Bevezetés

A párkapcsolati és a gyermekvállalási magatartás az elmúlt évtizedekben jelentősen átalakult Magyarországon (Spéder – Kamarás 2008). A házasság visszaszorulása, az élettársi kapcsolatok terjedése és a növekvő válási arányszám következtében megváltozott az a családi környezet, amelyben a gyermekek felnőnek. Élete egy hosszabb vagy rövidebb időszakában egyre több gyermek kénytelen megtapasztalni, milyen nem kétszülős családban élni (Andersson 2002). Magyarországon a 2000-es években 15 éves koráig minden negyedik gyermek élt valamennyi ideig egyszülős családban, és minden tízedik gyermek tapasztalta meg egy nevelőszülő jelenlétét (Spéder – Murinkó 2012). A válásokat pedig rendszerint újabb házasságkötés vagy egyéb párkapcsolat követi, amely a családi együttélés újabb formáit hozza létre (Földházi 2006).

A szülők válása vagy különköltözése rövid és hosszú távú következményekkel jár. Az egyszülős családok szegénységi kockázata gyakran magasabb, mint a kétszülősöké, gyakoribb, hogy a felnövekvő gyermekek kiesnek az iskolarendszertől, maguk is elválnak, fiatal korban vállalnak gyermeket vagy valamilyen deviáns viselkedés figyelhető meg náluk (McLanahan – Sandefur 1994; Kamarás 1997; Carlson – Corcoran 2001). Ha egy új partner, esetleg mostoha- és féltestvérek lépnek be a családba, a megváltozott szerepekhez minden érintettnek alkalmazkodnia kell. Az anyagi körülmények gyakran javulnak, ám gyakoribbá válhatnak a konfliktusok (Morrison – Ritualo 2000). A gyermekkori család összetételének hatását vizsgálva számos kutatás jutott arra a következtetésre, hogy a két vér szerinti szülővel nevelkedett gyermekekhez képest korábban hagyják el a szülői házat azok, akiket az édesanyjuk vagy az édesapjuk egyedül vagy egy nevelőszülővel nevelt (Mitchell et al. 1989).

¹ A tanulmány 2010. április 6-án a Magyar Szociológiai Társaság Családszociológiai Szakosztályának tavaszi műhelykonferenciáján (*Családok dinamikája és gazdasági bizonytalanság/Család és nemi szerepek*) elhangzott előadás szerkesztett változata, és része a szerző Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai Doktori Iskolájában készülő doktori disszertációjának.

Tanulmányomban a gyermekkori család összetételének az elköltözési magatartásra gyakorolt hatását vizsgálom. Megkülönböztetem egymástól a partnerkapcsolat keretében és a partner nélkül elköltözőket; külön elemzem a nőket és a férfiakat. Az *Életünk fordulópontjai* című követéses vizsgálat harmadik hullámának (2008/2009) adatai használom. Egy rövid leíró elemzés után eseménytörténeti regressziós modellek segítségével vizsgálom, hogyan hat a szülői ház partnerrel és partner nélkül történő elhagyására a kibocsátó család szerkezete, hogyan időzítik a szülői ház elhagyását a mindkét szülővel, az egyszülős családban, illetve a nevelőszülő mellett felnövő fiatalok, és befolyásolja-e az elköltözési magatartást a testvérek száma.

Az elvégzett elemzés aktualitását nem csupán a családok életében bekövetkező jelentős átalakulások adják. A gyermekek és fiatal felnőttek élete más szempontból is átalakulóban van. A felnőtté válást jelző fontos életesemények – a tanulmányok befejezése, a munkába állás, a szülői ház elhagyása, az első párkapcsolat és a gyermekvállalás – az elmúlt néhány évtizedben a magyarországi fiatalok nagy részének életében jelentősen kitolódtak (Bukodi – Róbert 2005; Laki 2006; Spéder – Kapitány 2007). A tanulásban, a munka világában vagy a családi életben bekövetkező törések esetén könnyen előfordul, hogy a fiatal felnőtt anyagi, lakhatási vagy egyéb szempontból ismét a szüleihez fordul (Wallace – Kovatcheva 1998; Liefbroer 1999; Shanahan 2000; Vaskovics 2000; Furstenberg et al. 2003, 2004; Somlai 2007). A változások egyik következménye, hogy a fiatalok hosszabb ideig veszik igénybe a szülők segítségét, ezáltal életútjuk későbbi alakulása még inkább függ a szülői erőforrásoktól és az azokhoz való hozzáféréstől (Mulder et al. 2002; Hardie – Stanik 2012; Settersten 2012).

A családszerkezet és az elköltözési magatartás közötti kapcsolat vizsgálata a döntően Észak-Amerikára fókuszáló korábbi kutatásokat követően (pl. Mitchell et al. 1989; Aquilino 1991a, 1991b; Mitchell 1994) az ezredforduló utáni európai demográfiai és családszociológiai kutatásban új lendületet kapott (pl. Bernhardt et al. 2005; Ongaro – Mazzuco 2009; Blaauboer – Mulder 2010; Mencarini et al. 2012). A megújult érdeklődést a demográfiai magatartás és a családok életének jelentős, folyamatos átalakulása, valamint az időbeli és/vagy térbeli összehasonlításra alkalmas survey adatbázisok megjelenése táplálta. A jelen elemzés ehhez a kutatási irányhoz kíván csatlakozni.

Elméleti megközelítések és korábbi kutatási eredmények

A szülői ház elhagyásának típusai

A kibocsátó családról való fizikai leválás, az önálló háztartás kialakítása fontos életesemény a felnőtté válás „demográfiailag sűrű” (Rindfuss 1991) időszakában (Hogan – Astone 1986; George 1993). A szülői házból való elköltözés fontos lépés a felnőtt szerepek átvételében és az önálló életvitel kialakításában. A fiatal többféle céllal és eltérő körülmények között hagyhatja el a szülői házat. A szülői házból való elköltözés és a párkapcsolati életút gyakran összekapcsolódik egymással, és az elköltözés egyben egy partnerrel – élet- vagy házastársral – való összeköltözést is jelent. De az elköltözés háttérében állhat tanulás vagy munkavállalás, és motiválhatja az önállóság, a függetlenség iránti vágy is (Mulder et al. 2002).

Egyes szerzők szerint az első elköltözés és az első együttélésen alapuló párkapcsolat kialakítása közötti hagyományosan erős kapcsolat fokozatosan gyengül. Egyre több fiatal nem azért költözik el otthonról, hogy összeköltözzön a partnerével vagy a házastársával, hanem hogy tanulmányokat folytasson, munkát vállaljon vagy hogy önállóan, a szüleitől függetlenül éljen (Mulder et al. 2002). Ez a jelenség a skandináv országokban és az USA-ban a legszembetűnőbb. A szülői házból való elköltözés és a párkapcsolat-formálódás függetlenedését a kutatók egy része a tradicionális családi értékek háttérbe szorulása és az individualizáció következményének tekinti (Buck – Scott 1993). Mások azt hangsúlyozzák, hogy a családalapítás, a gyermekvállalás halasztása miatt a felnőtt státus elérésében megnőtt az anyagi függetlenség, a munka és a szülőktől való elköltözés szerepe (Corijn – Klijzing 2001).

Az elköltözés „partnertelenedésével” szemben a szülők és már partnerkapcsolatban élő felnőtt gyermekeik együttélése sem szokatlan. A jelenség okaként a magas lakhatási költségeket, a megfizethető bérlakások hiányát, a kényelmi szempontokat, a szülői erőforrásokhoz való jobb hozzáférést vagy a kölcsönös érzelmi támogatást szokták kiemelni (Aquilino 1990; 1991a). De a szülők számára is ugyanolyan előnyös lehet a felnőtt gyermekkel való együttélés: társaságot jelenthet főként az egyedülálló, elvált vagy megözvegyült szülő (gyakrabban az édesanya) számára, segíthet a háztartási teendők ellátásában vagy a beteg szülő ápolásában.

Az empirikus tapasztalatok szerint elsősorban a férfiakra jellemző, hogy 30 éves koruk fölött is a „Mama Hotelben” (Herms-Bohnhoff 1993), a szüleikkel élnek, különösen ha nincs házas- vagy élettársuk. Az európai országokban eltérő motivációi lehetnek a szülői házban maradásnak: a lakáshoz jutás nehézségei, a tanulás és a lakásszerzés állami támogatása (vagy annak hiánya), a felsőoktatási intézmények földrajzi eloszlása, a szülők és a fiatalok önállóvá válással kapcsolatos attitűdjei (Corijn – Klijzing 2001).

Elméleti megközelítések

A szülői házból való elköltözés időzítését magyarázni kívánó elméleti megközelítések leggyakoribb kiindulópontja az életút kutatás (White 1994). Az életút-paradigma szerint a demográfiai, társadalmi és kulturális tényezők együttesen hatnak a családi viszonyokra. A megközelítés az életút-átmenetek során az egyének családon és háztartáson belüli helyzetében és szerepeiben bekövetkező változásokat állítja előtérbe. Ezek a változások nem csupán önmagukban érdekesek, hanem abból a szempontból is, hogy miként formálódnak az adott társadalmi, gazdasági és kulturális térben és történeti időben, hogyan hatnak rájuk más személyek, és hogyan hat másokra a változás. A korábbi életesemények, tapasztalatok hosszú távú hatást gyakorolhatnak a későbbi életútra. A család tagjainak életútja szoros kapcsolatban áll egymással, a változást átélő személy életére mások is hatással vannak és ő is hat rájuk (Elder et al. 2004; MacMillan – Copher 2005).

A felnőtté válás kutatásának hagyományos szociológiai megközelítése szerint a felnőttég az életút során bizonyos szerepekből való kilépés és más szerepekbe való belépés révén határozható meg. A felnőtté válás ebből a nézőpontból azt jelenti, hogy a tanulmányok befejezése és a munkaerőpiacra való belépés révén a függő helyzetű diákból anyagi és társadalmi értelemben független munkavállaló; tartós partnerkapcsolat kialakítása és/vagy házasságkötés révén az egyedülállóból élettárs vagy házastárs; a gyermekvállalás révén pedig a gyermektelenből szülő válik (Modell et al. 1976).

Az önállósodás fontos részfolyamata a szülői házból való elköltözés, amely nem csupán földrajzi értelemben vett eltávolodást, lakhelyváltotatást jelent. A kibocsátó családról való leválás és az önálló életvitel kialakítása fontos lépés a felnőtt szerepek átvételében is. Az önálló otthon kialakítása általában mindenütt olyan igényekkel kapcsolódik össze, mint a visszavonulás, az egyedüllét lehetősége, a magánszféra megteremtése. Ennek megvalósítása a szülőkkel közös háztartásban nehézségekbe ütközhet, a generációk közötti együttélés – a lakás-körülményektől és a családtagok közötti kapcsolattól függően – számos konfliktus forrása lehet. Ezzel szemben a saját lakás vagy ház az önállóság új terepét jelenti, amelynek segítségével a fiatal átformálhatja kapcsolatát a szüleivel, barátaival, partnerével. Megnö személyes autonómiája, rugalmasabban, jelentősen kisebb szülői kontroll mellett alakíthatja életét (Gaiser 1999; Huinink – Konietzka 2000). Az otthon maradásnak is megvannak a maga előnyei: általában jobb lakás-körülményeket, magasabb életszínvonalat és a szülői erőforrásokhoz való (fokozott) hozzáférést jelent, ami lehetővé teszi, hogy a fiatal más célokra fordítsa bevételeit. Ez különösen akkor térül meg számára, ha a lakás-hoz jutás és a lakásfenntartás költségei magasak.

Az erőforrások generációk közötti átadására vonatkozó elméletek is segítenek megérteni az elköltözési magatartásban megfigyelhető különbségeket. A

szülői erőforrásoknak több típusát különböztethetjük meg: a szülői vagyon, jövedelem a könnyen átadható materiális javak közé tartozik, a szocializáció révén átadható nem materiális javak közé pedig az értékek, preferenciák és a kulturális tőke sorolható. A materiális javak (például elvégzett háztartási munka) és a nem materiális erőforrások (például a szülőkkel való kapcsolat, otthoni légkör) másik csoportja nem átadható, azokból a fiatal csak a szülői házban élve részesülhet, ezért ezek általában késleltetik az elköltözést. A szülők – elérhető erőforrásaik függvényében – különböző mértékben tudják támogatni a gyermekeik önállósodását, az eltérő értékekkel és normákkal rendelkező szülők pedig a preferenciáiknak megfelelően támogathatják vagy ellenezhetik gyermekeik bizonyos döntéseit (De Jong Gierveld et al. 1991). A családon belül a nemzedékek közötti anyagi jellegű transferek döntően az idősebbektől áramlanak a fiatal felnőttek felé, és jelentős szerepet játszanak a tanulmányok idején a megélhetéshez, később a függetlenedéshez és a családalapításhoz kapcsolódó nagyobb költségek finanszírozásában (Medgyesi 2003).

A szülők által vállalt gyermekek száma befolyásolja, hogy a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló szülői erőforrásból és a gyermeknevelésre fordítható időből milyen mértékben részesül egy-egy gyermek. Ha több testvér él egy háztartásban, az rendszerint csökkenti az egy gyermekre jutó emberi és kulturális tőkébe fektetett beruházást (Becker 1981).

A családi háttér szerepével kapcsolatos kutatási eredmények

A szülői ház elhagyásának időzítésére és körülményeire számos tényező hatással van. Ilyen például egyéni szinten a fiatal (és családja) anyagi és lakáshelyzete, iskolai, munkaerő-piaci és párkapcsolati életútja, a kibocsátó családon belüli viszonyok, társadalmi szinten pedig a lakás-, a munkaerőpiac és az oktatási rendszer jellemzői, a jóléti állam működése, valamint a társadalmi normák és elvárások (Mulder 2009).

A gyermekkori életkörülmények és családi háttér befolyásolja a felnövekvő fiatalok életútját, önállóvá válásuk folyamatát; közvetlen és közvetett módon hat iskolai pályafutásukra, a munkaerőpiacra történő belépésükre, a saját háztartás kialakítására és a családalapításra. A családi háttér számos különböző tényezőt takarhat: a gyermekkori család összetételét, a lakáshelyzetet, a szocializáció során elsajátított értékeket és normákat, a szülők különféle erőforrásait, egészségi állapotát, valamint a szülő és a gyermek közötti kapcsolat minőségi és mennyiségi mutatóit. Ezek közül a jelen tanulmányban a családsterkezettel foglalkozunk részletesen.

A korábbi kutatások egybehangzóan kimutatták, hogy azok a fiatalok, akik nem az édesanyjukkal és az édesapjukkal nőttek fel, korábban költöznek el otthonról, mint két vér szerinti szülő által felnevelt társaik. Különösen magas a korai

elköltözés esélye, ha nevelőszülő is megjelent a családban (pl. Buck – Scott 1993; Goldscheider – Goldscheider 1998; Johnson – Benson 2012; Mencarini et al. 2012).

A nem kétszülős gyermekkori család elköltözést siettető hatását több tényezőre vissza lehet vezetni. A leggyakrabban említett magyarázat a stabil családi háttér hiánya és a gyakoribb konfliktusok, amelyek arra készítethetik a felnőttkor küszöbére érkező gyermekeket, hogy a kibocsátó családon kívül keressenek érzelmi biztonságot. A válást követően gyakran meglazul a gyermek kapcsolata az egyik szülővel, aki kevésbé vállal felelősséget a gyermek további nevelésében. Ez a hatás az alacsonyabb kohéziójú, minden érintett részéről nagyobb fokú alkalmazkodást és rugalmasságok igénylő nevelőszülős családokban fokozottan érvényesülhet (Schwartz 2009).

A nem kétszülős családok anyagi erőforrásai gyakran szűkösebbek, ami szintén elősegítheti a korábbi elköltözést. Materiális erőforrásaik segítségével a szülők hozzájárulhatnak gyermekük önállóvá válásához, a saját otthon megteremtéséhez. A kedvezőtlenebb anyagi helyzetű családok kevesebbet tudnak költeni a gyermekek taníttatására és arra is kevesebb idejük van, hogy segítsenek nekik az iskolai feladatokban vagy ellenőrizzék az előmenetelüket. Az iskolapadban töltött kevesebb idő és a kisebb családi erőforrás felgyorsíthatja a szülői ház elhagyásának folyamatát, melynek során az a vágy vezérli a fiatalt, hogy jobb körülményeket biztosítson magának a családon kívül. Azonban nagyobb lesz az esélye a munkanélküliségre, és nem vagy kevesebb szülői segítséget kaphat az önállóvá válásban. A jobb módú szülők ezzel szemben általában nagyobb, kényelmesebb, tartós fogyasztási cikkekkel jobban ellátott otthonnal rendelkeznek, házasságuk kisebb valószínűséggel bomlik fel, és a gyermekeik később házasodnak. Ez visszatartó erőt is jelenthet a fiatalok számára, akik nem biztos, hogy önerőből meg tudnák teremteni maguknak a megszokott magasabb életszínvonalat. Az empirikus eredmények szerint a szülők bőségesebb anyagi erőforrásai rendszerint késleltetik a szülői ház elhagyását: fiatal életkorban csökkentik az elköltözés esélyét, később azonban megnövelik azt (Aassve et al. 2001, 2002; Avery et al. 1992).

A két nem képviselői nemcsak eltérően időzítik a szülői ház elhagyását, a gyermekkori család összetétele is eltérően hat a lányok és a fiúk viselkedésére. A nők rendszerint korábban hagyják el a szülői fészket, mint a férfiak, és kevésbé valószínű, hogy életútjuk egy szakaszában visszatérnek oda. Ezt általában a nők alacsonyabb házasságkötési (és első párkapcsolati) életkorával magyarázzák. Más értelmezések szerint a szülői házban maradás költségei és elérhető haszna is eltér nemenként, mivel az otthon maradó nőkre több házimunka hárul és szorosabb szülői felügyelet alatt élnek, mint a férfiak. Ez is magyarázhatja a lánygyermekek korábbi és nagyobb arányú elköltözését (Goldscheider – DaVanzo 1985; White 1994).

Az egyszülős családok rendszerint az édesanyából és egy vagy több gyermekéből állnak. Ez a családforma másként hathat a lányokra és a fiúgyermekekre. A lányok valószínűleg közeli kapcsolatot alakítanak ki az anyával, a férfiak pedig – az apa hiányában – több konfliktust élnek meg vele (Aquilino 1991a). Ezért az egyszülős család feltételezhetően nagyobb hatást gyakorol a fiúkra, mint a lányokra. Ezzel szemben ha egy felnőtt férfi szerepmódellet (nevelőapa) jelenik meg a családban, az jótékony hatással lehet a fiúgyermek fejlődésére (Bzostek 2008). A lánygyermek viszont, ha korábban szoros kapcsolatot alakítottak ki az édesanyjukkal, ellenállással fogadhatják a „betolakodót”, és egy feszült, konfliktusokkal terhelt helyzet alakulhat ki (Buck – Scott 1993; Ambert 2005). Egy további lényeges szempont, hogy a lányok gyakrabban válnak erőszak vagy szexuális zaklatás áldozatává a nevelőapjuk vagy az édesanyjuk új partnere részéről, mint a fiúk (Giles-Sims 1997; Tóth 1999).

A gyermekkori család egy másik jellemzője, a testvérek száma is befolyásolja az elköltözési magatartást. Minél többen élnek egy fedél alatt, annál kisebb fizikai és privát tér áll az egyes családtagok rendelkezésére, ami ösztönözheti a szülői házból való elköltözést. Több testvér esetén a szülői erőforrások is több részre oszlanak, így egy-egy gyermeknek kisebb segítséget tudnak nyújtani az önálló háztartás megteremtésében (Gábos – Szívós 2008; Blaauboer – Mulder 2010). A kutatási eredmények szerint az első hatás az erősebb, vagyis akinek több testvére van, az jellemzően fiatalabb életkorban kezd önálló életet, az „egykek” pedig tovább maradnak a szülői házban. A testvérek sorában elfoglalt hely is számít: késleltetheti az elköltözést, ha valaki utolsóként marad a családi fészekben (vagy esetleg el sem költözik). Az utolsó gyermeket maradásra ösztönözheti, hogy nagyobb az egy főre jutó lakótér és erőforrás. A függetlenség iránti vágy kevésbé motiválja a gyermeket az elköltözésben, mert azt a szülői házban is könnyebben megvalósíthatja. Nemcsak a gyermek, hanem a szülő számára is előnyös lehet a helyzet: a gyermek érzelmi támaszt nyújthat, anyagilag vagy munkavégzés, ápolás révén segítheti a szüleit.² Ez az összefüggés különösen erős az egyedülálló szülő esetén, akit a gyermek nem szívesen hagyyna egyedül (Mencarini et al. 2012).

A gyermekkori család összetétele és az elköltözési magatartás között megfigyelt összefüggés nem feltétlenül jelent ok-okozati kapcsolatot (McLanahan – Bumpass 1988; Kiernan 1997; Mencarini et al. 2012). A szülők válásának a gyermek későbbi életútjára gyakorolt negatív hatása részben olyan tényezők következménye, amelyek már a válás előtt is fennálltak (anyagi nehézségek, a szülők közötti konfliktusok stb.), és hatásuk azon párok gyermekeinél is kimutatható, akik nem vagy csak évtizedekkel később váltak el. Főként az iskolai előmenetelre és a munkaerő-piaci helyzetre vonatkozik, hogy a két szülő által felnevelt gyermekek előnyösebb pozíciója nem abból fakad, hogy a szülei

² Valószínűleg ezek az összefüggések a testvérrel nem rendelkező gyermekek esetében is késleltetik az önálló háztartás kialakítását.

együtt maradtak, hanem már eleve több szempontból jobb volt a helyzetük. A párkapcsolati életút és a családalapítás esetében azonban a szülők válásának közvetlen és közvetett hatásai is kimutathatók (Kiernan 1997; Mencarini et al. 2012). A szülők válása és a gyermek későbbi életútja közötti összefüggést bizonyos nem megfigyelt családi jellemzők is létrehozhatják. A szülők közötti kapcsolat felbomlását átélő gyermekek bizonyos jellemzőikben és viselkedésükben eltérhetnek a társaiktól, másféle szülői szerepmodelleket sajátíthatnak el, ami aztán hathat arra is, hogy mikor és milyen módon alapítanak önálló háztartást.

Az elköltözési magatartás jellemzői Magyarországon

Az eddigi empirikus eredmények arra utalnak, hogy Magyarországon a rendszerváltás előtt a viszonylag korai elköltözés volt a jellemző, ami az 1970 után születettek körében egyre inkább kitolódott, heterogénebbé vált, és nőtt azok aránya, akik fiatal felnőtt koruk végéig nem hagyják el a szülői házat (Székely 2002; Bognár 2007; Murinkó 2009). A nők korábban és nagyobb arányban költöznek el, azonban a halasztás a körükben erőteljesebb, mint a férfiaknál.

A szülőktől való elköltözés az esetek döntő többségében az iskolai tanulmányok befejezése és az első munkavállalás után történik meg. Az első gyermek érkezésekor a fiatalok már rendszerint (és egyre növekvő mértékben) önálló háztartásban élnek.

Szoros, bár fokozatosan gyengül a kapcsolat az elköltözés és a párkapcsolat-formálódás között. Az első házasságkötés vagy az első élettársi együttélés kezdete az az életesemény, amely a leggyakrabban egybeesik a szülői ház elhagyásával, de nem ritka, hogy az első párkapcsolat megelőzi az első elköltözést. Az egybeesés fokozatos csökkenésével párhuzamosan az elmúlt két évtizedben fokozatosan nőtt azok aránya, akik csak az elköltözést követően kezdtek párkapcsolatba, de továbbra sem elhanyagolható a szülői házból való elköltözést megelőző partnerkapcsolatok aránya (Murinkó 2009, 2010).

Magyarország és a többi kelet-közép-európai állam közös jellemzője, hogy a szülőkkel élő fiatal felnőttek már nemritkán van együtt élő partnere, esetleg gyermeke is. Ezen országok sajátossága az is, hogy a fiatalok viszonylag gyakran élnek több családmagból álló vagy kiterjesztett háztartásban, partnerükkel az egyik fél szüleinek háztartásában kezdik meg az együttélésüket. Mivel ez a helyzet számos konfliktus forrása lehet, valószínűsíthető, hogy a fiatalok külső kényszerítő körülmények hatására választják ezt az életformát (Kamarás et al. 2005; Spéder 2005). Az egyik fő ok a lakáspiac állapota lehet: a kérdéses országokban a lakások döntő hányada magántulajdonban van (Magyarországon 91%), kevés a bérlakás, az önkormányzati lakásszektor visszaszorult, ezért az

önálló lakás megszerzése jelentős tökefelhalmozást igénylő, hosszú folyamat (Domanski et al. 2006).

Az elemzés célja és hipotézisek

Az elemzés azt vizsgálja, miként hat a partnerrel és a partner nélkül történő elköltözésre a családi háttér, a kibocsátó család szerkezete. A következő kérdésekre keressük a választ: Hogyan időzítik a szülői ház elhagyását a kétszülős családban, az egy szülővel, illetve a nevelőszülő mellett felnövő fiatalok? Befolyásolja-e az időzítést a testvérek száma? Eltérnek-e a hatások a nők és a férfiak, a partnerrel és a partner nélkül költözők esetében?

Feltételezzük, hogy a szülők párkapcsolatának megszakadása, és különösen a nevelőszülő megjelenése növeli az elköltözés kockázatát. Erősebb hatást várunk a párkapcsolat keretében történő elköltözések esetében. Ha gyermekkorban felbomlott a szülők kapcsolata (válás, özvegyülés) vagy esetleg sosem éltek együtt, az fokozza a konfliktushelyzetek kialakulásának esélyét a családban. A nem kétszülős családok kohéziója is alacsonyabb lehet, mint ahol a gyermekeket a két vér szerinti szülő neveli, különösen, ha a szülő újraházasodik vagy új kapcsolatot létesít. Feltételezzük, hogy a férfiak inkább az egyszülős, a nők pedig a nevelőszülős családi háttér esetén hagyják el korábban a szülői házat.

Minél több a testvére valakinek, annál nagyobb a „laksűrűség”, ami nehezíti a magánszféra megteremtését és így konfliktusforrás lehet, valamint annál inkább megoszlik a testvérek között az esetleg gondozásra vagy bármilyen támogatásra szoruló szülőkkel kapcsolatos felelősség. Feltételezésünk szerint ezért a testvérek számával együtt nő az elköltözés kockázata, és később hagyja el a szülői házat az, akinek nincs testvére.

A testvérszám és a családösszetétel hatása nem független egymástól. Ha a szülő egyedülálló (ez gyakran az édesanyákat jelenti, mert az özvegyek között sokkal több a nő, mint a férfi, és válás esetén is rendszerint a nőnél maradnak a gyermekek), az késleltetheti a testvérrel nem rendelkező gyermek elköltözését.

Adatok, módszerek

Adatok

Az elemzések során az *Életünk fordulópontjai* társadalmi-demográfiai panelvizsgálat harmadik hullámának adatait használjuk, amelyet a KSH Népeségstudományi Kutatóintézete végzett 2008 végén és 2009 elején. A kutatás szervesen kapcsolódik a nemzetközi Generations and Gender Survey-hez (Vikat et al. 2007), követi annak módszertani ajánlásait, tematikáját, és jelentős részben a kérdőívek is megfeleltethetők egymásnak. A vizsgálat számos élet-esemény időpontjáról retrospektív adatokat tartalmaz (havi bontásban), és a három hullám segítségével teljes gyermekvállalási, partnerkapcsolati, munkaerő-piaci és iskolatörténet állítható össze minden válaszadóról. A kérdőívekben különféle attitűdökkel, értékekkel kapcsolatos kérdések is szerepelnek, és az adatbázis részletes információkat tartalmaz a válaszadók anyagi-jövedelmi helyzetére, foglalkoztatási jellemzőire és egészségi állapotára vonatkozóan is.

A kiinduló minta 16 363 főt tartalmazott, akik iskolai végzettség, kor, nem és lakóhely szerint reprezentálják az 1926 és 1983 között született magyarországi felnőtt népet (Kapitány 2003). A második hullámra a sikeresen lekérdezett válaszadók száma – a halálesetek, válaszmegtagadás és egyéb okok miatt – 13 540 főre, a harmadik hullámra 10 641 főre csökkent. A lemorzsolódás aránya a nemzetközi ajánlásokhoz viszonyítva elfogadható mértékűnek tekinthető, és körültekintő súlyozással korrigálható.

A kutatás kezdetén a 18–76 év közötti válaszadók hét év múlva, a harmadik adatfelvétel során már 25–83 évesek lettek. A minta „öregedése” miatt szükségessé vált a kutatás kiterjesztése a fiatalabb korosztályokra is. Ennek érdekében 2008/2009-ben egy külön kérdőívvel megkeresték az eredeti mintába tartozó válaszadók 1984–1988 között született, akkor 20–25 éves gyermekeit, attól függetlenül, hogy azok a szüleikkel vagy önállóan éltek. Közülük 1126 fő válaszolt a kérdésekre.

Az elemzéshez használt alapmintánkba minden válaszadó bekerült, aki részt vett az *Életünk fordulópontjai* követéses panelvizsgálat 2008–2009-es harmadik hullámában vagy a válaszadók fiatal felnőtt gyermekeire vonatkozó kiegészítő kutatásban. A leíró elemzések az 1930 és 1988 között születettek életútját ($n = 9607$), a regresszioelemzés az 1944 és 1988 között születettek 1979 utáni eseményeit veszi figyelembe ($n = 6141$).

A kockázati népet azok alkotják, akik a 16. születésnapjukon együtt éltek egy vagy mindkét vér szerinti szülővel,³ még sosem költöztek el a szülői háztartásból, korábban nem éltek együtt partnerrel és nem kötöttek házasságot. Nem kerültek be az elemzéshez használt adatbázisba azok, akik nem ismerték

³ Az örökbe fogadó szülőket is ebbe a kategóriába soroljuk.

vér szerinti szüleiket, állami gondozásban nőttek fel, a nagyszülők vagy más rokonok nevelték őket, illetve 16 éves koruk előtt nem Magyarországon laktak. A vizsgált személyek 16 és 35 éves kora közötti életeseményeket vesszük figyelembe. Cenzorálnak tekintünk egy megfigyelést, ha a válaszadó a 35. születésnapjáig, illetve az interjú időpontjáig nem alapított önálló háztartást.

Az elköltözés versengő kockázatai

A szülői házból való első elköltözés időpontjára vonatkozó retrospektív kérdés így hangzott: „Ön mikor költözött el a 'szülői házból'? ___ év ___ hó”. Külön kérdés vonatkozott arra, hogy a kérdezés idején a szüleikkel egy háztartásban élők korábban külön költöztek-e, és ha igen, mikor.

A kérdőív arra nem kérdezett rá, milyen célból hagyta el valaki a szülői házat.⁴ Így csak annak alapján tudjuk megközelítőleg megállapítani, hogy valaki párkapcsolati okokból vagy attól függetlenül költözött-e el a szüleitől, hogy a két esemény, az elköltözés és az összeköltözés (vagy házasságkötés) időben egybeesett-e. Az a párkapcsolati környezet érdekel bennünket, amelyben a válaszadó a szülői ház elhagyásakor élt. Amikor a szülői házból való elköltözést elhelyezzük az egyén párkapcsolat-történetében, figyelembe vesszük, hogy a párkapcsolattal összefüggő elköltözések nemcsak az első együttéléssel, hanem későbbi házasságkötésekkel vagy élettársi együttélésekkel is kapcsolatban állhatnak.

Párkapcsolatban élőknek tekintjük mindazokat, akik házások vagy élettárssal élnek. Nem teszünk különbséget házasság és élettársi kapcsolat között. A döntés oka az, hogy egyrészt a vizsgált időszak során az élettársi együttélés elterjedtsége jelentősen átalakult, ezzel együtt a jelentése is megváltozott, másrészt a házasságkötés és az élettársi kapcsolat megkülönböztetése túl bonyolulttá tenné az elemzést.

A szülői házból való elköltözés versengő kockázatainak elemzése során az elköltözőket alapvetően két csoportra osztjuk: partnerrel és partner nélkül költözők. Egy további csoportot alkotnak azok, akik 35 éves korukig vagy a kérdezésig nem költöztek el a szülői házból. Egy válaszadó a három versengő kockázat közül csak egyet élhetett át, ilyenkor a másik két esemény szempontjából a megfigyelést cenzorálnak kell tekinteni (Kleinbaum – Klein 2012).

1. Az első csoportot a *partnerrel költözők* alkotják. Két alcsoportjuk van: a vizsgált személy vagy (a) az elköltözés időpontjában (vagy 3 hónapon belül) élettársi kapcsolatot kezdett vagy házasságot kötött, és nem

⁴ Kérdéses, hogy lehetne-e megbízható válaszokat kapni egy ilyen kérdésre. Minden életesemény, így az elköltözés is egy bonyolult döntési folyamat eredménye, több ok és cél eredője, nem racionális vagy survey módszerekkel nem megragadható elemeket is tartalmazhat, és az életút utólagos megkonstruálása során módosulhat.

- élt előzetesen együtt a szülői házban az adott partnerrel, vagy (b) az elköltözést megelőzően már együtt élt élet- vagy házastársával a szülői házban, és az elköltözés után a kapcsolat megszakítása nélkül, ugyanazzal a partnerrel alapított önálló háztartást. A partnerrel költözők két altípusát az elemzés során nem különböztetjük meg egymástól.
2. A második csoportba tartozó *partner nélkül költözők* az elköltözés időpontjában nem éltek élettárral, nem voltak házások, és három hónapon belül nem kezdtek párkapcsolatot. Úgy tekintjük, hogy ez a csoport a partnerkapcsolat-formálódástól független okok miatt költözött el otthonról.
 3. Az utolsó csoportot azok alkotják, akik 35 éves korukig (vagy a kérdéses időpontjáig, ha az korábban történt) *sosem költöztek el* a szülői házból.⁵

Módszerek

Az elemzés két részből áll. Az első, leíró részben a szülői házból való elköltözés időzítését, a nemek és az egyes időszakok (periódusok) közötti különbségeket vizsgáljuk. A szülői házból való első elköltözés időzítésének vizsgálata során kumulált gyakorisági görbék (*cumulative incidence curves*) segítségével határozzuk meg az egyes életkorokra partnerrel vagy partner nélkül elköltözöttek arányát. A kumulált gyakorisági görbék az okspecifikus kockázatokon alapulnak, és az egyes versengő kockázatok marginális valószínűségét becsülik meg. A módszer figyelembe veszi a cenzorált eseteket is, vagyis azokat, akiknek az életútját nem tudjuk 16 és 35 éves kora között végig nyomon követni, mert a kérdéses időpontjában 35 évesnél fiatalabbak voltak, vagy 35 éves korukra sem történt meg velük a kérdéses esemény (Coviello – Bogges 2004; Kleinbaum – Klein 2012). Az elköltözési magatartás vizsgálata során kiemelten kezeljük a nemek közötti különbségeket és az időbeli változásokat.

Ezután eseménytörténeti elemzést végzünk. A maximum likelihood becslést alkalmazó regresszióelemzés függő változói az esemény-specifikus kockázatok (Blossfeld – Rohwer 2002). Külön becsüljük a két versengő kockázatra, a partnerrel vagy a partner nélkül történő elköltözésre ható tényezőket. Az a válaszadó, aki az egyik versengő kockázatot átélte, a másik esemény szempontjából cenzoráltnak számít, kikerül a kockázati csoportból. Külön modelleket illesztünk a nőkre és a férfiakra is, feltételezve, hogy a két nem képviselőnek nem csak az elköltözési magatartása más, hanem más folyamatok is játszódnak le bennük.

⁵ Ez azonban nem jelenti azt, hogy végig egyedülállók voltak. A csoport mintegy 15%-a a vizsgált időszak legalább egy részében élettárral vagy házastárral élt a szülőkkel közös háztartásban.

Az általunk választott módszer nem teszi lehetővé a gyermekkori családi háttér elköltözési magatartásra gyakorolt közvetlen és közvetett hatásának megkülönböztetését. A közvetett hatás egyik, ha nem a legfontosabb útja a párkapcsolaton át vezet: a nem kétszülős családban felnőtt fiatalok rendszerint korábban kötnek házasságot vagy kezdenek élettársi kapcsolatot, és így hamarabb is hagyják el a párkapcsolat keretében a szülői házat (Kamarás 1997). Az elköltözés versengő kockázatainak megkülönböztetése miatt a párkapcsolati életút alakulása része a függő változónak.

A gyermekkori családszerkezet mérése

A gyermekkori család szerkezeti jellemzőit két változóval mértük.

A gyermekkori család összetételét mérő változó a válaszadó 16. születésnapjáig követi nyomon a szülői párkapcsolat alakulását. Megkülönböztetjük azokat, akiket 16 éves korukig végig mindkét vér szerinti szülő nevelt, és azokat, akiknek az életében volt olyan időszak, amikor csak az egyik biológiai szülő nevelte. Az utóbbi esetben megvizsgáltuk, hogy a szülő időközben létesített-e újabb élettársi kapcsolatot vagy kötött-e újabb házasságot, azaz volt-e jelen a családban (legalább egy ideig) nevelőszülő.

Több oka lehet annak, ha nem a két biológiai szülő nevelt valakit: nem ismerte az édesapját vagy az édesanyját, az egyik szülő meghalt, a szülők sosem éltek együtt, elváltak vagy különköltöztek. Annak az okát, hogy a válaszadó szülei miért nem éltek együtt, külön nem vizsgáljuk, mert az esetszám ezt nem teszi lehetővé. Úgy gondoljuk, a legfontosabb az, hogy az egyik szülő nem volt jelen a gyermek életében, nem pedig a távollét oka. Arra sem nyílik lehetőség, hogy megkülönböztessük egymástól azokat, akik a két vér szerinti szülő közül csak az anyával, és akik csak az apával nőttek fel, szintén elemszámbeli problémák miatt.

A testvérek számának meghatározásakor nem csupán az édestestvéreket vetjük figyelembe. A kérdés így szólt: „Végül is Ön hány testvérrel, fél-, illetve mostohatestvérrel nevelkedett együtt, önmagát is beleszámítva?” A kérdés tehát lehetőséget teremtett rá, hogy a válaszadó mindenkit beleszámoljon, akit a testvérenek tekint, és akivel a gyermekkorának legalább egy részét együtt töltötte. A fiatal kiegészítő mintába tartozók számára ezt a kérdést nem tették fel. Az ő esetükben összeszámoltuk a válaszadó szülő vele élő és külön élő vér szerinti, nevelt és örökbe fogadott gyermekeit, és ezt kapcsoltuk az adatbázishoz.

Egyéb változók

A szülők erőforrásainak és kulturális tőkéjének mérésére egyetlen változó állt rendelkezésre, a szülők legmagasabb iskolai végzettsége. Csak két értéket különböztettünk meg: alacsony végzettségűnek tekintettük az érettségivel nem rendelkező, legfeljebb alapfokú vagy szakmunkás végzettségű szülőket, magas végzettségűnek pedig az érettségizett, szakközépiskolát, illetve gimnáziumot végzett, vagy diplomás szülőket. A két szülő iskolai végzettsége közül a magasabbat vettük figyelembe.

A teljes fertilitástörténetet nem vontuk be az elemzésbe, csak az első gyermek megszületése előtti és utáni időszakot különböztettük meg. Úgy gondoljuk, a téma szempontjából a legfontosabb a gyermektelenségből a szülőségre való átmenet. Az első születés időpontjából 9 hónapot levonva gyakorlatilag az első élve születéssel végződő teherbeesés időpontját kaptuk meg. A gyermek megszületéséhez időzített elköltözésre már a terhesség során sor kerülhet, és ha csak a születést vennénk figyelembe, az okozat időben megelőzhetné az okot.

Az oktatástörténet-változó összetett: dinamikus és időben állandó elemeket is tartalmaz. Egyrészt elkülönítettük egymástól azt az időszakot, amikor a válaszadó még iskolarendszerű oktatás keretében tanult, és amikor már nem. A tanulmányok befejezését követően megadtuk a megszerzett legmagasabb végzettséget. A tanulás ideje alatt megkülönböztettük, hogy milyen szinten folytatja a tanulmányait: alap- vagy középfokon, illetve felsőfokon. Azt feltételezzük, hogy az elköltözés nemcsak a tanulmányok befejezéséhez kapcsolódhat, hanem az egyes szintek közötti továbblépéshez is. Ebből a szempontból a legnagyobb jelentősége a felsőfokú tanulmányok megkezdésének lehet.

A munkavállalás-történet megkülönbözteti egymástól a fizetett munkavégzéssel töltött időszakokat (akár alkalmazottként, akár önállóként, segítő családtagként vagy alkalmi munkavégzés keretében), valamint azokat az időszakokat, amikor a válaszadó a fő tevékenységét tekintve munkanélküli, diák vagy hallgató, sorkatonna vagy egyéb inaktív volt. Az egyéb inaktívak a leggyakrabban anyasági ellátásban részesültek, háztartásbeliek, rokkantnyugdíjasok voltak, vagy egyéb, ismeretlen okból nem dolgoztak. A háztartásbeliek, rokkantnyugdíjasok vagy egyéb inaktívak aránya igen alacsony volt, öregségi nyugdíjas pedig nem fordulhat elő a mintánkban. A férfiak körében külön kezeltük a sorkatonai szolgálatban töltött időszakokat is.⁶

A gyermekszületés, oktatástörténet és aktivitástörténet dinamikus változóinak kialakítása során az események időpontjából kivontunk egy hónapot, annak érdekében, hogy a feltételezett okozat időben megelőzze az okot.

Az időtényezőt mérő életkort és periódust is dinamikus változókként szükséges bevonni, mert az értékük folyamatosan nő. Feltételezzük, hogy az elköl-

⁶ A kötelező sorkatonai szolgálatot 2004 novemberétől függesztették fel.

tőzés kockázata életkoronként jelentősen eltér. A korábbi elemzésekben kialakított gyakorlatnak megfelelően 16–18, 18–20, 20–22, 22–25, 25–28 és 28–35 éves korcsoportokat különböztettük meg, amelyeken belül a módszer állandónak tekinti az elköltözés kockázatát. Az időbeli változások elemzéséhez létrehozott történeti periódus változó az 1980-as, az 1990-es éveket és a 2000–2008 közötti időszakot különíti el. Az időbeli változásokat így nem különböző születési kohorszok, hanem a különböző időszakok összehasonlításával vizsgáljuk. A döntés mögött az a feltételezés áll, hogy a fiatalok eltérő gazdasági és társadalmi körülmények között kezdtek önálló életet az egymást követő évtizedekben.

Az elemzésben szereplő független változók két nagy csoportra oszthatók. Azon változókat, amelyek természetük szerint az egyén élete során változatlanok, illetve amelyek a válaszadók 16 éves kora előtti állapotról tudósítanak, időben állandó változóknak nevezzük. Ebbe a csoportba tartozik a nem, a gyermekkori család összetétele és a szülők és a tanulmányait már befejezett válaszadók iskolai végzettsége. A dinamikus változók időben változó értékeket vesznek fel, értékük az egyén életútja során nem állandó. Ilyen az életkor és a történeti periódus, a munkaerő-piaci helyzet és a gyerekszám.

A regresszióelemzésbe bevont független változók alapeloszlásait az 1. táblázat ismerteti.

A regresszióelemzéshez használt változók ismertetésének végén érdemes megemlíteni, hogy számtalan olyan tényező létezik, amely az irodalom szerint hatással van az elköltözés időzítésére, azonban nem tudjuk őket az elemzésünkben szerepeltetni. Ennek az az oka, hogy természetük szerint dinamikus változókról van szó, amelyek igen változékonyak, azonban vagy retrospektív módon nem kérdezhetők, vagy a kérdőívben való szerepeltetésük meghaladta volna az *Életünk fordulópontjai* kutatás kereteit. Ilyen változó a válaszadó és a szüleinek jövedelmi, vagyoni és lakáshelyzete; a lakóhely; a család összetételének változásai; az együtt és külön élő fiatalabb és idősebb testvérek száma; a jelenlegi és a korábbi partnerek jellemzői (iskolázottság, munkaerő-piaci helyzet, jövedelem, szubjektív változók); a válaszadó és a szülők egészségi állapota; valamint a válaszadó és a szülők közötti kapcsolat minőségi és mennyiségi mutatói.

1. Az eseménytörténeti regressziós elemzésbe bevont magyarázó változók jellemzői az elköltözés párkapcsolati környezetére és nem szerint
Descriptive statistics of the explanatory variables of the event history regression analysis by the partnership context of home-leaving and sex

	Elköltözés partnerrel				Elköltözés partner nélkül			
	Nők		Férfiak		Nők		Férfiak	
	Kockázati idő %-a (hónap)	Ese-mények száma	Kockázati idő %-a (hónap)	Ese-mények száma	Kockázati idő %-a (hónap)	Ese-mények száma	Kockázati idő %-a (hónap)	Ese-mények száma
Testvérek száma								
0	15,7	186	12,6	149	15,7	88	12,6	114
1	54,2	793	54,5	646	54,2	381	54,5	470
2 vagy több	30,0	495	32,9	525	30,0	249	32,9	279
Gyermekkori család összetétele								
két vér szerinti szülő	80,5	1182	80,1	1076	80,5	522	80,1	652
egy vér szerinti szülő	9,0	114	11,0	122	9,0	80	11,0	94
egy vér szerinti és egy nevelőszülő	10,6	177	9,0	123	10,6	116	9,0	117
Szülők iskolai végzettsége								
értésénél alacsonyabb	57,5	940	63,1	911	57,5	366	63,1	471
értéségi vagy magasabb	42,5	533	36,9	409	42,5	351	36,9	392
Életkor								
16–18	22,9	67	18,2	5	22,9	70	18,2	42
18–20	21,5	254	18,3	73	21,5	201	18,3	170
20–22	17,2	303	16,8	170	17,2	132	16,8	148
22–25	17,4	414	19,9	404	17,4	156	19,9	215
25–28	9,8	254	12,7	372	9,8	82	12,7	174
28–35	11,2	182	14,2	297	11,2	76	14,2	115
Tanulmányok, iskolai végzettség								
Alap- vagy középfokon tanul	38,5	294	29,6	132	38,5	177	29,6	147
felsőfokon tanul	18,9	186	11,4	92	18,9	177	11,4	137
legfeljebb alapfokú végzettség	9,3	164	12,3	149	9,3	72	12,3	91
szakmunkás-végzettség	12,7	291	30,3	593	12,7	69	30,3	228
középfokozati végzettség	15,3	338	13,4	257	15,3	126	13,4	182
felsőfokú végzettség	5,3	201	3,0	98	5,3	95	3,0	78
Munkaerő-piaci aktivitás								
alkalmazott, vállalkozó	45,7	1004	61,1	1151	45,7	441	61,1	617
munkanélküli	2,2	30	3,0	39	2,2	16	3,0	21
tanul	41,9	171	29,2	81	41,9	207	29,2	163
sorkatona	–	–	3,5	31	–	–	3,5	36
egyéb inaktív	10,1	268	3,2	17	10,1	53	3,2	25
Gyermekvállalás								
nincs gyermeke	83,6	878	92,0	795	83,6	638	92,0	812
van gyermeke	16,4	596	8,0	525	16,4	79	8,0	51
Periódus								
1980–1989	31,5	658	29,8	541	31,5	213	29,8	232
1990–1999	35,5	424	36,8	415	35,5	237	36,8	289
2000–2009	33,0	392	33,4	364	33,0	268	33,4	341
Összesen	233 816 (100%)	1473	332 840 (100%)	1320	233 816 (100%)	718	332 840 (100%)	863

Forrás: KSH NKI Életünk fordulópontjai demográfiai panelfelvétel 3. hullám, saját számítás.

Eredmények

A szülői ház partnerrel és partner nélkül történő elhagyásának időzítése

A szülői ház elhagyásának medián életkora – az az életkor, amikor már minden második személy elköltözött – az 1945 és 2008 között terjedő időszakban 23,7 év volt. A férfiak átlagosan három évvel később alapítanak önálló háztartást, mint a nők: a nők fele 22 éves korra, a férfiak fele 25 éves korára hagyja el a szülői házat. A férfiak nemcsak hogy később költöznek el, mint a nők, de az elköltözés az életútjuk folyamán jobban ki is tolódik, és gyakoribb, hogy még a harmincas éveikben is a szülőkkel élnek.

Az elköltözés párkapcsolati környezetét jellemző változó egyszerű megoszlása azt mutatja, hogy 35 éves korukig, illetve a kérdezésig a válaszadók 56%-a költözött el partnerrel a szülői házból. A partner nélkül elköltözők aránya ennek a fele, 28% volt (2. táblázat). A partnerrel elköltözők több mint fele korábban nem élt együtt a szülői házban a házasság- vagy élettársával, a többiek előzetes együttélés után hoztak létre önálló háztartást, 16% pedig végig a szülői házban maradt.

A 35 éves korukig a szülőkkel maradó férfiak aránya kétharmadával nagyobb, mint a nőké, ami a nők alacsonyabb elköltözési életkorával és magasabb elköltözési arányával magyarázható. A férfiak gyakrabban hagyják el partner nélkül a szülői háztartást, a partnerrel történő elköltözés viszont a nők körében a gyakoribb. Abban nem különbözik a két nem, hogy a partnerrel elköltözők milyen arányban éltek korábban közös háztartásban az egyik fél szüleiével.

2. A szülői házból való elköltözés partnerkapcsolati környezete 16–35 éves kor között nemenként (%)

The partnership context of leaving the parental home between ages 16–35 by sex (%)

<i>Az elköltözés versengő kockázatai</i>	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>	<i>Összesen</i>
Elköltözés partnerrel előzetes együttélés nélkül	27,9	35,5	31,9
Elköltözés partnerrel előzetes együttélés után	21,6	26,3	24,0
Elköltözés partner nélkül	30,2	26,1	28,0
Maradni	20,4	12,1	16,1
Összesen	100,0	100,0	100,0

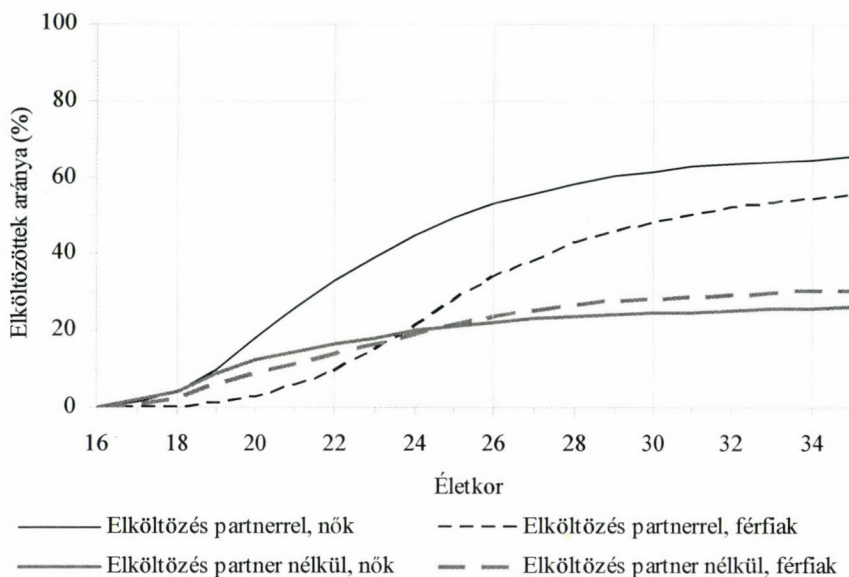
Forrás: KSH NKI *Életünk fordulópontjai* demográfiai panelfelvétel 3. hullám, saját számítás.

Korábbi elemzések eredményei azt mutatják, hogy az elköltözés az életkor alapján erősen differenciált. A partner nélküli elköltözés fiatalabb életkorra koncentrálódik, amikor a tanulási célú mobilitás vagy a munkába állás történik.

Bár a nők összességében korábban hagyják el a szülői házat, a partnerkapcsolati életútól független elköltözés időzítése a két nem esetében nem tér el (Blaauboer – Mulder 2010).

A szülői házat partnerrel vagy anélkül elhagyók eltérő arányban és időzítéssel költöznek el otthonról (I. ábra). A legnagyobb arányban és a leghamarabb azok a nők alapítanak önálló háztartást, akik a férjükkel, élettársukkal költöznek. 22 éves korra minden harmadik, 25 éves korra minden második, 35 éves korra háromból két nő partnerkapcsolat keretében elköltözött a szüleitől. A partnerrel elköltöző férfiak aránya jóval alacsonyabb, mint a nőké: 22 éves korukra 9,5%, 25 éves korra 28%, 35 éves korra pedig 55%-os. A két nem viselkedése között 22 éves korban a legnagyobb a különbség, amikor a nők eleve több mint kétszer nagyobb arányban élnek a szüleiktől külön, mint a férfiak, és a partnerrel elköltözött nők aránya – a párkapcsolatok és az elköltözés korábbi időzítése miatt – 3,5-szer magasabb, mint a férfiaké. A férfiak később hozzák a „lemaradásuk” egy részét, de a partnerrel történő elköltözések aránya az összes elköltözésben végig alacsonyabb marad, mint a nők esetében.

A partner nélkül elköltöző nők sokkal kisebb arányban és később hagyják el a szülői házat, mint partnerrel elköltöző társaik, és ez a különbség az életkor előrehaladtával egyre nő. 22 éves korra a nők 17%-a, 25 éves korra 21%-a, és 35 éves korra 26%-a költözött el partner nélkül a szülői házból. A partner nélkül elköltöző férfiak viselkedése nagyon hasonlít a nőkére, azzal a különbséggel, hogy 25 éves kor alatt a nőkre, fölötte a férfiakra vonatkozó értékek magasabbak néhány százalékponttal. A 23 év alatti férfiak között – a nőkkel ellentétben – nagyobb arányt képviselnek az egyedül, mint a partnerrel költözők. Később ez a trend megfordul, és a férfiak között is többen költöznek el partnerrel, mint egyedül, de a két érték közötti különbség kisebb, mint a nőknél.

Forrás: KSH NKI *Életünk fordulópontjai* demográfiai panelfelvétel 3. hullám, saját számítás.

I. A szülői házból partnerrel és partner nélkül elköltözött nők és férfiak kumulatív aránya az életkor függvényében (%)

The cumulative percentage of women and men who left the parental home with or without partner by age (%)

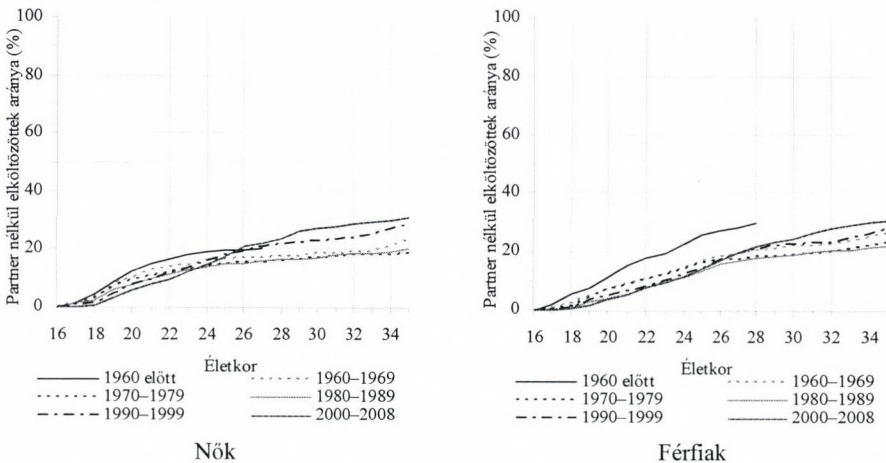
Az elköltözés párkapcsolati kontextusa, a partnerrel és a partner nélkül történő elköltözés időzítése mind a nők, mind a férfiak körében jelentős átalakuláson ment keresztül az elmúlt évtizedekben. II. ábra a partnerrel, a III. ábra a partner nélkül elköltözött nők és férfiak kumulatív arányát mutatja az életkor függvényében periódusonként.

A partnerrel elköltöző nők körében az 1960-as, majd az 1990-es és a 2000-es években történt visszaesés. A nők párkapcsolat keretében egyre kisebb arányban és egyre később hagyják el a szülői házat. Az 1990-es években a 22 év fölötti nők mintegy 15 százalékponttal kisebb arányban költöztek el a szülői házból párkapcsolat keretében, mint korábban. A 2000-es évekre a húszas évek közepén járó nők körében tovább erősödött ez a trend. Míg az 1960-as években a 24 éves nők 45%-a alapított párkapcsolat keretében önálló háztartást, az 1990-es évekre ez az arány 30%-ra, az ezredforduló után pedig 17%-ra csökkent. A rendszerváltás előtti és utáni időszakokban a partnerrel elköltözők aránya jelentősen csökkent, a

2000-es években folytatódó halasztó magatartás ellenére azonban a 35 éves korra partnerrel elköltözött nők aránya tovább nem esett vissza, tehát a fiatalabb életkorban elmaradt elköltözéseket a nők később bepótolták.

A párkapcsolat keretében történő elköltözők aránya a férfiak körében is látványosan csökkent és az esemény időben kitolódott. A legnagyobb változás esetükben is az 1990-es években zajlott, kisebb mértékben az 1980-as és a 2000-es években. Főként a 25 évesnél idősebb férfiak partnerrel való elköltözési hajlandósága csökkent, és későbbi életkorokban sem mutatkoznak náluk a visszapótlódásnak jelei (vagy azok csak 35 éves kor fölött jelentkeznek).

A partner nélkül elköltöző nők és férfiak viselkedése – az 1960 előtti időszakot kivéve – nagyon hasonló, és nincsenek olyan jelentős időbeli változások, mint amit a partnerrel történő elköltözés esetében láthattunk. A nőknél 25 év, a férfiaknál 27 év alatti életkorban kismértékben csökkent, fölötté viszont nőtt a partner nélkül elköltözötték aránya. A 2000-es években 35 éves korukig a nőknek és a férfiaknak csaknem harmada költözött el párkapcsolati életeseményeitől függetlenül a szülői házból. A partnerrel elköltözők aránya fokozatosan csökken, a partner nélkül elköltözőké pedig nő az összes elköltözésen belül. A férfiak esetében az utóbbi évekre a partnerrel és a partner nélkül történő elköltözés majdnem azonos súlyt képvisel az önálló háztartás kialakításának folyamatában.

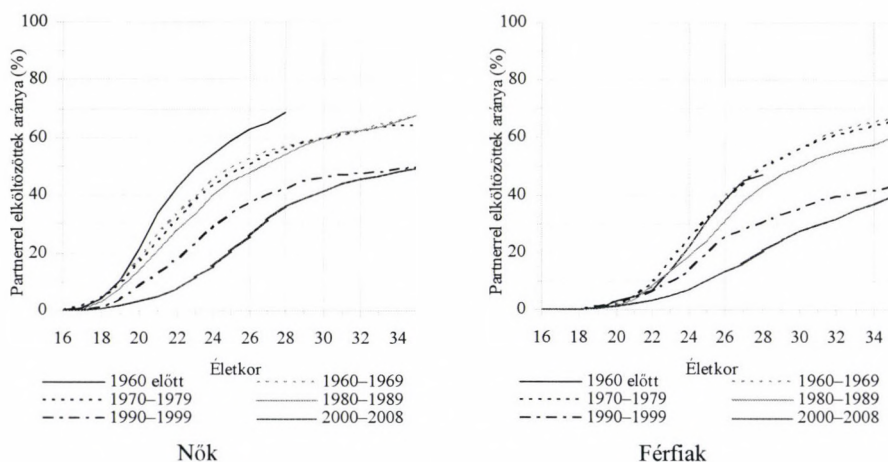

Forrás: KSH NKI *Életünk fordulópontjai* demográfiai panelfelvétel 3. hullám, saját számítás.

II. A partner nélkül elköltözött nők és férfiak kumulatív aránya az életkor függvényében periódusonként (%)

The cumulative percentage of women and men who left the parental home without a partner by age and period (%)

A szülői házból való elköltözésben az 1990-es és 2000-es évek halasztó magatartása elsősorban a partnerrel történő elköltözések jelentős visszaesésének tudható be, amelynek háttérében az első tartós párkapcsolatok kialakításának kitolódása állhat. A vizsgált személyek húszas éveinek második felétől a csökkenést némiképpen kompenzálja a partner nélkül elköltözők kismértékben növekvő aránya. A nők erőteljesebb halasztása elsősorban épp a korábban a legmagasabb elköltözési intenzitással jellemezhető húszas évek első felében érvényesült, míg a férfiak körében inkább a későbbi elköltözéseknél következett be jelentős csökkenés. Ennek következtében a nők és a férfiak elköltözési szokásai hasonlóbba váltak egymáshoz. A férfiak esetében az utóbbi évekre a partnerrel és a partner nélkül történő elköltözés majdnem azonos súlyt képvisel az önálló háztartás kialakításának folyamatában, míg a nőknél továbbra is a párkapcsolat az önálló háztartás kialakításának főbb útja.

Forrás: KSH NKI *Életünk fordulópontjai* demográfiai panelfelvétel 3. hullám, saját számítás.

III. A partnerrel elköltözött nők és férfiak kumulatív aránya az életkor függvényében periódusonként (%)

The cumulative percentage of women and men who left the parental home with partner by age and period (%)

A partnerrel és partner nélkül történő elköltözés időzítésére ható tényezők

Eseménytörténeti elemzés segítségével vizsgáltuk, hogy milyen tényezők hatnak a szülői házból való elköltözés két általunk vizsgált típusára: ha valaki partnerkapcsolat keretében vagy ha attól függetlenül alapít önálló háztartást. A regresszió eredményeit a 3. táblázat tartalmazza, külön-külön a partnerrel és a partner nélkül történő elköltözésre, nőkre és férfiakra. A különböző számú testvérrel rendelkező és eltérő összetételű családban felnőtt nők és férfiak interakciós tagokból számított relatív elköltözési kockázatát a IV. ábra szemlélteti.⁷

Az eredmények szerint az együtt felnövőekví testvérek száma és a gyermekkori család összetétele jelentősen befolyásolja az elköltözés kockázatát, és a két változó hatása összefügg egymással.

Általában minél több testvére van valakinek, annál korábban költözik külön, az egyedüli gyermekek pedig tovább maradnak a szülői házban. Először tekintsük azokat, akik hagyományos összetételű családban, két vér szerinti szülővel nevelkedtek. A nők körében már egy testvér is 1,5-szeresére növeli annak a kockázatát, hogy a partnerükkel önálló háztartást alapítsanak, két vagy több testvér pedig 66%-kal növeli ezt a kockázatot a testvér nélkül felnőttekhez képest. A férfiak esetében csak a két vagy több testvérnek van mérsékelt pozitív hatása. A partner nélkül elköltözők esetében csak az sietteti az önálló háztartás kialakítását, ha a családban három vagy több gyermek nevelkedett, és ez a hatás csak a nők esetében érvényesül.

Csak a partnerrel költöző férfiakra bír szignifikáns hatással, ha valakit egyedülálló szülő nevelt fel, és ennek a hatásnak az iránya függ a testvérek számától. Ha a fiatal férfi egyedüli gyermek és az egyik szülő – jellemzően az édesanya – nevelte, akkor mintegy harmada annak a kockázata, hogy partnerkapcsolat keretében elhagyja a szülői házat, mint ha mindkét vér szerinti szülő nevelte volna. Ezzel szemben ha az egyszülős háztartásban felnőtt férfinak van testvére, akkor az jelentősen megemeli partnerrel való elköltözésének kockázatát. A partner nélkül elköltözők esetében nem szignifikánsak az eredmények, nagyságrendjük azonban arra utal, hogy a testvérszám és az elköltözési kockázat között ebben az esetben is pozitív az összefüggés.

Ha egy nevelőszülő is élt a családban, az a partnerrel történő elköltözés kockázatát a testvérek számától függetlenül növeli. Ez a hatás a nők esetében erősebb, mint a férfiaknál. A nevelőszülő jelenléte a legalább két testvérrel együtt felnőtt fiatal nők körében a partner nélkül történő elköltözés kockázatát is növeli. Bár a hatás nem minden esetben szignifikáns, de a nevelőszülő jelenléte a gyermekkori családban szinte minden csoportban elősegíti – a testvér nélküli nőket kivéve –, hogy a fiatal partner nélkül hagyja el a szülői házat.

⁷ Az ábrázolt értékek a gyermekkori család összetételét és a testvérszámot mérő változók megfelelő regressziós együtthatóinak, valamint a megfelelő interakciós tagoknak a szorzatai.

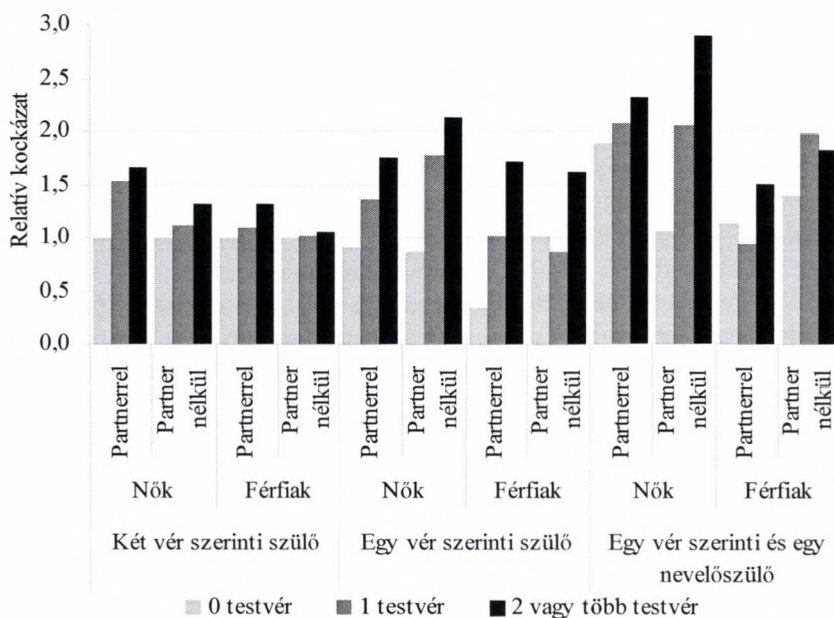
2. A partnerrel és a partner nélkül történő elköltözés versengő kockázatainak regressziós modelljei nemenként (relatív kockázatok)
Regression models for the competing risks of home-leaving with or without partner by sex (relative risks)

	Elköltözés partnerrel		Elköltözés partner nélkül	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
Testvérek száma				
0	1	1	1	1
1	1,537 ***	1,094	1,110	1,013
2 vagy több	1,662 ***	1,321 *	1,323 †	1,064
Gyermekkori család összetétele				
két vér szerinti szülő	1	1	1	1
egy vér szerinti szülő	0,909	0,337 **	0,873	1,021
egy vér szerinti és egy nevelőszülő	1,890 **	1,137 *	1,050	1,394
Testvérek száma,* család összetétele				
1 testvér, egy vér szerinti szülő	0,979	2,747 *	1,834	0,832
1 testvér, vér szerinti és nevelőszülő	0,717	0,758	1,758	1,408
2+ testvér, egy vér szerinti szülő	1,165	3,863 **	1,840	1,488
2+ testvér, vér szerinti és nevelőszülő	0,738	1,003	2,085 *	1,231
Szülők iskolai végzettsége				
érettségénél alacsonyabb	1	1	1	1
érettségi vagy magasabb	0,836	0,581 **	1,170	0,785
Életkor,* szülők iskolai végzettsége				
16–18 év, érettségi vagy magasabb	0,198 **	-	0,395 *	0,873
18–20 év, érettségi vagy magasabb	0,722 †	1,054	0,891	1,792 *
22–25 év, érettségi vagy magasabb	1,386 *	1,699 *	1,122	1,618 †
25–28 év, érettségi vagy magasabb	2,016 ***	1,926 **	1,414	1,743 *
28–35 év, érettségi vagy magasabb	1,427	2,162 **	1,470	1,786 †
Életkor				
16–18 év	0,439 ***	0,056 ***	0,817	0,390 ***
18–20 év	0,919	0,452 ***	1,500 *	0,952
20–22 év	1	1	1	1
22–25 év	0,863	1,347 *	0,936	0,936
25–28 év	0,603 ***	1,500 **	0,718	1,094
28–35 év	0,386 ***	0,833	0,702	0,725
Tanulmányok, iskolai végzettség				
alap- vagy középfokon tanul	0,824 *	0,882	0,812	0,647 ***
felsőfokon tanul	0,993	0,912	1,440 *	1,156
legfeljebb alapfokú végzettség	0,625 ***	0,526 ***	1,064	0,657 **
szakmunkás-végzettség	0,878	0,951	0,691 *	0,606 ***
középfokú végzettség	1	1	1	1
felsőfokú végzettség	1,743 ***	1,639 ***	2,190 ***	1,796 ***
Munkaerő-piaci aktivitás				
alkalmazott, vállalkozó	1	1	1	1
munkanélküli	0,861	0,971	0,817	0,707
Tanul	0,335 ***	0,557 ***	0,525 ***	0,648 **
Sorkatona	-	0,773 †	-	1,054
egyéb inaktív	0,787 **	0,465 **	0,726 †	0,879
Gyermekvállalás				
nincs gyermeke	1	1	1	1
van gyermeke	2,937 ***	5,067 ***	0,706 *	0,667 *
Periódus				
1980–1989	1	1	1	1
1990–1999	0,638 ***	0,784 **	0,926	0,975
2000–2008	0,622 ***	0,671 ***	0,992	1,047
Konstans (abszolút kockázat)	0,009	0,004	0,003	0,004
Kiinduló log likelihood	-2591,0	-2494,6	-1965,6	-2285,3
Log likelihood	-1935,2	-1601,6	-1809,5	-2116,7
Log likelihood változása (%)	25,3	35,8	7,9	7,4

	Elköltözés partnerrel		Elköltözés partner nélkül	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
N (személyek)	2867	3274	2867	3274
N (események)	1473	1320	718	863
N (személy-hónapok)	19891	21053	19891	21053

Megjegyzés: *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$, † $p < 0,1$

Forrás: KSH NKI *Életünk fordulópontjai* demográfiai panelfelvétel 3. hullám, saját számítás.

Forrás: KSH NKI *Életünk fordulópontjai* demográfiai panelfelvétel 3. hullám, saját számítás.

IV. A partnerrel és a partner nélkül történő elköltözés relatív kockázatai nemenként a gyermekkori család összetétele és az együtt nevelkedett testvérek száma szerint (regressziós becslések, interakciós hatások)
The relative risks of leaving the parental home with or without partner by sex, the composition of childhood family and the number of siblings who grew up together (regression estimates, interaction effects)

A testvérszámon és a gyermekkori család összetételén kívül a családi háttért mérő harmadik tényező, a szülők iskolai végzettsége is jelentősen módosítja az elköltözés korszpecifikus kockázatait. A szülők magasabb iskolai végzettsége

csökkenti annak a kockázatát, hogy a fiatal, 18 év alatti lányok és fiúk partnerkapcsolatra lépve költözzenek el a szülői házból. 18 és 20 éves kor között – amikor a leggyakoribb a továbbtanulási vagy munkavállalási célú elköltözés – az iskolázottabb szülők elősegítik, hogy a gyermekük partner nélkül elköltözzön. 22–25 éves kor fölött pedig a még otthon élő gyermekek elköltözését attól függetlenül elősegítik, hogy az partnerrel vagy partner nélkül történik. Úgy tűnik, az érettségizett vagy diplomás szülők – akiknek a gyermekei maguk is nagyobb eséllyel tanulnak tovább, és a szocializációjuk során valószínűbb, hogy az autonómia és a függetlenség értékeit sajátítják el, mint a kevésbé iskolázott szülők utódai – a materiális és immateriális erőforrásaikat arra használják, hogy a korai, rizikós függetlenedési kísérletek kockázatát csökkentsék, 18–20 éves korban elősegítsék a tanulással és munkavállalással összefüggő mobilitást, a húszas éves második felében pedig támogatják a fiatalok önállósodását (De Jong Gierveld et al. 1991; Blaauboer – Mulder 2010).

A szülők magas iskolai végzettsége a nők esetén főként a korai elköltözések kockázatát csökkenti és kismértékben növeli a késői elköltözéseket, míg a férfiak esetében elsősorban a késői elköltözési kockázatra hatnak pozitívan a képzett szülők. A válaszadók szüleinek magasabb iskolai végzettsége 22 éves kor fölött általában pozitív, előtte pedig negatív hatást gyakorolt az elköltözés kockázatára. A képzettebb szülők időben kitolják a gyermekük elköltözését. Ha a szülők érettségivel vagy diplomával rendelkeznek, az 22 éves kor fölött jelentősen növeli a nők és férfiak esélyét arra, hogy partnerrel költözzenek el a szülői házból. A 20 éves vagy fiatalabb nők és a 20–22 éves férfiak esetében a szülők magasabb iskolai végzettségének negatív hatása van a partnerrel való elköltözés kockázatára.

A partner nélkül elköltöző fiatal nők elköltözési kockázatát 16–18 éves kor között csökkenti az, ha a szülő érettségizett vagy diplomás, későbbi életkorokban nem mutatható ki hatás. 18 év alatt a magas iskolázottságú szülők visszafogják lánygyermekük elköltözését, a 18–20, illetve 22–35 éves fiúgyermekük esetében pedig előmozdítják azt. Amikor a fiú eléri a 25 éves életkort, utána a képzettebb családi háttér mindenképpen növeli az elköltözési kockázatát a képzetlenebb szülők fiaihoz képest, akár partner nélkül, akár partnerrel alapít önálló háztartást. A szülők magasabb végzettsége a nőknél inkább a partnerrel való elköltözésre, a férfiaknál az elköltözés mindkét versengő kockázatára hatást gyakorol.

Az iskolai tanulmányok, a gyermekvállalás és a munkaerő-piaci részvétel szintén befolyásolják az elköltözési magatartást. A gyermekvállalás pozitív hatással van a partnerrel elköltözők, és negatív hatással a partner nélkül elköltözők elköltözési kockázatára. Meg kell jegyezni, hogy itt olyan személyek gyermekvállalásáról van szó, akik a gyermek fogantatásakor nem éltek együtt a partnerükkel. Ha a válaszadó úgy dönt, hogy ebben a helyzetben önálló háztartást alapít, ez valószínűleg egyben azt is jelenti, hogy összeköltözik addig külön

élő partnerével. A férfiak körében a hatás több mint másfélszer erősebb, mint a nők esetében. A nemek közötti különbség egyik forrását az egyedülálló anyák jelenthetik. Ha a gyermek fogantatásakor a válaszadónak nincs partnere vagy nem költözik vele össze, akkor kevésbé valószínű, hogy elhagyja a szülői házat.

Az iskolai életutat és a megszerzett végzettséget tekintve a partnerrel való elköltözés esélye akkor a legkisebb, amikor a válaszadók alap- vagy középfokú tanulmányukat végzik. Az egyetemi, főiskolai tanulmányok időszaka ellenben pozitívan hat a nők partner nélkül történő elköltözésére. A továbbtanulás miatt gyakori, hogy a fiatal más városba költözik, és a szülői házzal való kapcsolat elkerülhetetlenül gyengül. A lánygyermekeknél ez a gyengülés olyan mértékű, hogy a főiskolai, egyetemi hallgató nők egy része úgy érzi, elhagyta a szülői házat. A férfiak körében nem mutatható ki szignifikáns hatás. Valószínűleg ők kevésbé függetlenednek ebben az időszakban a szülői háztól, jobban támaszkodnak a szülők által nyújtott erőforrásokra, háztartási munkára. Azonban mivel a férfiak partner nélkül történő elköltözésének kockázata összességében mégis magasabb, mint a nőké, a főiskolán vagy egyetemen tanuló fiatal férfiak valószínűbb, hogy párkapcsolattól függetlenül hagyják el a szülői házat.

A tanulmányok végeztével a legfeljebb alacsony végzettséggel rendelkezők elköltözési kockázata a legalacsonyabb, és nem különbözik azokétól, akik még alap- vagy középfokon tanulnak. A felsőfokú végzettség növeli az elköltözés kockázatát. Úgy tűnik, a partner nélkül történő elköltözés előtt elsősorban az egyetemi, főiskolai továbbtanulás nyitja meg az utat. A felsőfokú végzettség másfél-kétszeresére növeli az elköltözés kockázatát mindkét nem és mindkét elköltözési típus esetében.

A nők és a férfiak elköltözési esélyére eltérően hat az iskolai végzettség, ami nem független a házasság- és párkapcsolati piac működésétől. Ha elköltöznek a szülői házból, valószínűbb, hogy partner nélkül alapítanak önálló háztartást a legfeljebb általános iskolát végzettek, főként a férfiak. Egyébként is az ő esélyeik a legrosszabbak arra, hogy önálló háztartást alakítsanak ki. 35 éves korukig összességében a férfiak 14%-a nem költözik el egyszer sem a szülői házból, és ez az arány a legfeljebb alacsony végzettségűek esetében jóval átlag fölötti (20%), az érettségivel vagy diplomával rendelkezőknél átlag alatti (8%, illetve 3%).⁸ A nők esetében is megfigyelhető némi iskolai végzettség szerinti eltérés a 35 éves korukig végig a szülőikkel élők arányában, azonban csupán néhány százalékpontos különbségekről van szó. Elképzelhető, hogy az alacsony végzettségű férfiak különösen rossz esélyekkel indulnak a házassági piacon (Utasi 2002), vagy esetleg gyakori megoldás, hogy a szülői háztartásban maradnak és a partnerük költözik oda hozzájuk.

A munkaerő-piaci részvétel hatásának vizsgálata során megkülönböztettük a munkavállalással, a munkanélküliként, a tanulóként vagy hallgatóként, a sorka-

⁸ A számításnál csak a tanulmányukat már befejezett válaszadókat vettük figyelembe.

tonai szolgálatban és az egyéb inaktívként – jellemzően ide sorolható a gyermekgondozási szabadságon, a háztartásbeliként, a rokkantnyugdíjasként vagy egyéb, közelebről meg nem nevezett inaktív státusban töltött hónapok – töltött időszakokat. A munkanélküliként töltött időszakokban nem tért el az elköltözés kockázata az alkalmazottként vagy vállalkozóként töltött időszakokhoz képest. A tanulóként, hallgatóként és az egyéb inaktív státusban töltött idő alatt viszonylag alacsony az elköltözés kockázata. A sorkatonai szolgálatukat töltő férfiak körében 23%-kal alacsonyabb volt a partnerrel történő elköltözés kockázata, mint amikor dolgoztak.

Az 1980-as évek egyfajta viszonyítási alapként szolgálnak, amelyhez viszonyítva meg tudjuk becsülni, hogy a rendszerváltást követően milyen változások zajlottak le a fiatal felnőttek önállósodásában. Az eredmények megerősítik a leíró elemzés során tett megfigyelésünket: 1990 után alacsonyabb annak az esélye, hogy egy nő vagy egy férfi párkapcsolat keretében önálló háztartást alapítson, mint az 1980-as években volt, a partner nélkül történő elköltözés esetében viszont nem figyelhető meg jelentős időbeli változás.

Az eredmények változócsopontonkénti részletesen elemzése után érdemes megnézni, hogy a rendelkezésre álló változók segítségével mennyire sikerült megragadni az elköltözés időzítésében található különbségeket. A log likelihood értékének változását százalékban kifejezve durva becslést kapunk arra, hogy a magyarázó változók bevonása révén mennyivel javul az illeszkedés. A partnerrel való elköltözés log likelihood értéke a magyarázó változók bevonása után 25–36%-kal nőtt; a partner nélkül elköltözők esetében a megfelelő érték csupán 7–8%. Úgy tűnik, a partnerrel történő elköltözést a rendelkezésre álló eszközeinkkel sokkal jobban meg tudjuk ragadni. Ez jelentheti azt, hogy kimaradtak a modellekből vagy nem rendelkezünk adatokkal olyan változókról, amelyek a partner nélkül történő elköltözés időzítésének magyarázatában fontos szerepet játszanak. Ilyenek lehetnek például az egyéni értékek, attitűdök, szándékok, az élethelyzetek személyes értékelése vagy a közvetlen környezet véleménye. Az is lehetséges, hogy a partnerrel történő elköltözés időzítése társadalmilag sokkal inkább differenciált, és sokkal nagyobb a tere a társadalmi-demográfiai magyarázatoknak, mint a partner nélkül történő elköltözésnél.

Következtetések

A tanulmányban a gyermekkori családi háttér elköltözési magatartásra gyakorolt hatását vizsgáltuk, megkülönböztetve egymástól a partnerkapcsolat keretében és a partner nélkül elköltözőket. Az *Életünk fordulópontjai* követéses panelvizsgálat harmadik hullámának (2008–2009) adatait felhasználva először áttekintettük a partnerrel és a partner nélkül történő elköltözés nemek közötti különbségeit és időbeli változását. Ezután versengő eseménytörténeti elemzés segítségével vizsgáltuk, hogy a család összetétele és a testvérszám milyen módon hat az önálló háztartás kialakításának időzítésére.

Az eredmények szerint Magyarországon is jellemző, hogy a fiatal felnőttek két fontos életeseménye, a szülői házból való elköltözés és az első párkapcsolat kialakítása szétválik. A társadalom egy növekvő csoportja számára az élettársi vagy házastársi együttélés létesítését megelőzi az önálló háztartás kialakítása, és életük egy hosszabb-rövidebb időszakában már a szülőktől külön, de együtt élő partner nélkül élnek. Azonban az anyagi és lakhatási kényszerek miatt egyrészt nem ez lesz az általános, másrészt nem szűnt meg az a gyakorlat sem, hogy a fiatal pár az egyik fél szüleinél kezdi a közös életét, és csak később hoz létre önálló háztartást. Mindebből az következik, hogy gyengül a kapcsolat az elköltözés és a párkapcsolati életút között, az elköltözés fokozatosan „partnertelenedik”, de azért továbbra is ez marad a szülői házból kivezető legfontosabb út. Bár a nők fokozott felsőoktatási részvétele miatt nő a körükben a partner nélkül történő elköltözések aránya, de korábban kötnek házasságot, élettársi kapcsolatot, ezért továbbra is inkább a férfiakra jellemző az, hogy párkapcsolati életútjuktól függetlenül hagyják el a szülői házat. A partnerrel elköltöző nők jóval korábban hagyják el a szülői házat, mint a férfiak és a partner nélkül elköltöző nők, a partner nélkül történő elköltözés időzítése viszont a két nem esetében nem különbözik egymástól.

A fiatal felnőttek párkapcsolat keretében egyre később hagyják el a szülői házat. A rendszerváltás után jelentkező és jelenleg is tartó halasztó magatartás ellenére a 35 éves korúig partnerkapcsolat keretében elköltözött nők aránya nem csökkent, vagyis a fiatal korban elmaradó elköltözéseket a nők később bepótolják. A férfiak körében főként a 25 éves kor fölött költöznek el kevesebben a partnerükkel, és úgy tűnik, ezt későbbi életkorokban sem pótolják be. A partner nélkül elköltöző nők és férfiak viselkedése nagyon hasonló, és időbeli változás alig történt, a 25 éves kor fölött egyedül elköltözők aránya kismértékben nőtt. Bár a partnerrel elköltözők aránya az 1980-as évek óta fokozatosan csökken, a partner nélkül elköltözőké pedig nő az összes elköltözésen belül, a 2000-es években a fiatalok többsége továbbra is partnerrel alapít önálló háztartást. A 2000-es években a nőknél továbbra is a párkapcsolat az önálló háztartás kialakításának főbb útja, a férfiaknál pedig az utóbbi évekre a partnerrel és a partner nélkül történő elköltözés intenzitása és aránya már majdnem megegyezik.

A gyermekkori családi háttér hatással van az elköltözés időzítésére, és a testvérszámnak és a gyermekkori család összetételének a hatása összefügg egymással. Az eredmények nagyrészt megegyeznek a nemzetközi szakirodalom által ismertetett korábbi kutatási eredményekkel.

A magasabb testvérszám általában sietteti az elköltözést, főként a nők körében, ellenben az egyedüli gyermekek tovább maradnak a szülői házban. Minél több a testvér, valószínűleg annál kisebb a lehetőség rá, hogy a fiatal önálló életvitelt alakítson ki a szülői házban. Több testvér esetén az egy-egy gyermekre szánt idő, figyelem és szülői erőforrás is kisebb, így a fiatal minél korábban megpróbálhat a kibocsátó családon kívül boldogulni. Erre legkönnyebben egy partnerrel együtt van lehetőség.

A nevelőszülő inkább a nők, az egyszülős család inkább a férfiak esetében hat. Sietteti a nők elköltözését, ha nevelőszülő is él a családban. Az egyszülős családokban leggyakrabban az édesanya neveli a gyermekeket, a nevelőszülő pedig nevelőapát jelent. Ez eltérően hat a fiú- és a lánygyermekekre. A nők általában érzékenyebben reagálnak a családban bekövetkező változásokra, a feszültségre és a konfliktusokra, a szülői házban szorosabb felügyelet alatt élnek és több házimunka hárul rájuk, mint fiútestvéreikre.

A testvér nélkül, egyszülős családban (leggyakrabban az édesanyával) élő felnőtt férfiak esetében a családi háttér késlelteti a partnerrel való elköltözést, viszont hamarabb elköltözik az férfi, akit egy szülő nevelt és vannak testvérei. Az, hogy a testvérral nem rendelkező fiúgyermek viszonylag sokáig az édesanyjával marad, mindkét fél számára előnyös lehet. Az anya számára támaszt, segítséget és társaságot jelenthet a gyermeke, miközben elvégzi a házimunkát és gondoskodik a fiáról. Részletesebb elemzést igényel annak tisztázása, hogy egyedülálló fiúkról van-e szó, vagy pedig a partnerükkel együtt élnek az édesanya háztartásában.

IRODALOM

- Aassve, A. – Billari, F. C. – Ongaro, F. (2001): *The Impact of Income and Employment Status on Leaving Home: Evidence from the Italian ECHP Sample*. MPIDR Working Paper 2000-012.
- Aassve, A. – Billari, F. C. – Mazzuco, S. – Ongaro, F. (2002): Leaving Home: A Comparative Analysis of ECHP Data. *Journal of European Social Policy*, 12(4), 259–275.
- Ambert, A.-M. (2005): *Changing Families: Relationships in Context*. Pearson Education, Toronto.
- Andersson, G. (2002): Children's Experience of Family Disruption and Family Formation: Evidence from 16 FFS Countries. *Demographic Research*, 7(7), 341–364.
- Aquilino, W. S. (1990): The Likelihood of Parent-Adult Child Coresidence: Effects of Family Structure and Parental Characteristics. *Journal of Marriage and the Family*, 52(2), 405–419.

- Aquilino, W. S. (1991a): Predicting Parents' Experiences with Coresident Adult Children. *Journal of Family Issues*, 12, 323–342.
- Aquilino, W. S. (1991b): Family Structure and Home-Leaving: A Further Specification of the Relationship. *Journal of Marriage and the Family*, 53(4), 999–1010.
- Avery, R. – Goldscheider, F. – Speare, A. (1992): Feathered Nest/Gilded Cage: Parental Income and Leaving Home in the Transition to Adulthood. *Demography*, 29(3), 375–388.
- Becker, G. S. (1981): *A Treatise on the Family*. Harvard University Press, Cambridge.
- Bernhardt, E. – Gähler, M. – Goldscheider, F. (2005): Childhood Family Structure and Routes Out of the Parental Home in Sweden. *Acta Sociologica*, 48(2), 99–115.
- Blaauboer, M. – Mulder, C. H. (2010): Gender Differences in the Impact of Family Background on Leaving the Parental Home. *Journal of Housing and the Built Environment* 25, 53–71.
- Blossfeld, H.-P. – Rohwer, G. (2002): *Techniques of Event History Modelling: New Approaches to Causal Analysis* (Second Edition). Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum.
- Bognár V. (2007): Első elszakadás a szülői háztól: a felnőtté válás kezdete? In Somlai P. (szerk.): *Új Ifjúság: Szociológiai tanulmányok a posztadolescencekről*. Napvilág, Budapest, 45–80.
- Bzostek, S. (2008): Social Fathers and Child Well-Being. *Journal of Marriage and Family*, 70, 950–961.
- Buck, N. – Scott, J. (1993): She's Leaving Home, But Why? An Analysis of Young People Leaving the Parental Home. *Journal of Marriage and the Family*, 55, 863–874.
- Bukodi, E. – Róbert, P. (2005): The Effect of the Globalization Process on the Transition to Adulthood in Hungary. In Blossfeld, H-P. – Klijzing, E. – Mills, M. – Kurz, K. (szerk.): *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. Routledge, London, New York, 177–213.
- Carlson, M. J. – Corcoran, M. E. (2001): Family Structure and Children's Behavioral and Cognitive Outcomes. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 779–792.
- Corijn, M. – Klijzing, E. (2001): Transitions to Adulthood in Europe: Conclusions and Discussions. In Corijn, M. – Klijzing, E. (szerk.) *Transitions to Adulthood in Europe*. Kluwer, Dordrecht, 313–340.
- Coviello, V. – Bogges, M. (2004): Cumulative incidence estimation in the presence of competing risks. *The Stata Journal*, 4(2), 103–112.
- De Jong Gierveld, J. – Liefbroer, A. C. – Beekink, E. (1991): The Effect of Parental Resources on Patterns of Leaving Home among Young Adults in the Netherlands. *European Sociological Review*, 7, 55–71.
- Domanski, H. – Ostrowska, A. – Przybysz, D. – Romaniuk, A. – Krieger, H. (2006): *First European Quality of Life Survey: Social Dimensions of Housing*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin.
- Elder, G. H. – Johnson, M. K. – Crosnoe, R. (2004): The Emergence and Development of Life Course Theory. In Mortimer, J. T. – Shanahan, M. (szerk.): *Handbook of the Life Course*. Springer, New York, 3–19.
- Földházi E. (2006): Új párok kapcsolatok az első válás után: eseménytörténeti elemzés. *Demográfia*, 2–3, 173–196.
- Furstenberg, F. F. – Kennedy, S. – McLoyd, V. C. – Rumbaut, R. G. – Settersten, R. A. (2003): *Between Adolescence and Adulthood: Expectations about the Timing of*

- Adulthood*. Network on the Transitions to Adulthood, Research Network Working Paper no. 1.
- Furstenberg, F. F. – Kennedy, S. – McLoyd, V. C. – Rumbaut, R. G. – Settersten, R. A. (2004): Growing Up is Harder to Do. *Contexts*, 3, 33–41.
- Gábos A. – Szivós P. (2008): A gyermekkori háttér és az iskolázottság. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Újratervezés: életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. TÁRKI, Budapest, 121–134.
- Gaiser, W. (1999): Young People and Housing: A Challenge for Individuals and the Welfare State. In Bendit, R. – Gaiser, W. – Marbach, J. H. (szerk.): *Youth and Housing in Germany and the European Union*. Opladen, Leske, Budrich, 51–79.
- George, L. K. (1993): Sociological Perspectives in Life Transitions. *Annual Review of Sociology*, 19, 353–373.
- Giles-Sims, J. (1997): Current Knowledge about Child Abuse in Stepfamilies. *Marriage and Family Review*, 26, 215–230.
- Goldscheider, F. K. – DaVanzo, J. (1985): Living Arrangements and the Transition to Adulthood. *Demography*, 22(4), 545–563.
- Goldscheider, F. K. – Goldscheider, C. (1998): The Effects of Childhood Family Structure on Leaving and Returning Home. *Journal of Marriage and the Family*, 60(3), 745–756.
- Goldscheider, F. K. – Goldscheider, C. (1999): *The Changing Transition to Adulthood: Leaving and Returning Home*. Thousand Oaks, Sage.
- Hardie, J. H. – Stanik, C. E. (2012): The Role of Family Context in Early Adulthood: Where We've Been and Where We're Going. In Booth, A. – Brown, S. L. – Landale, N. S. – Manning, W. D. – McHale, S. M. (szerk.): *Early Adulthood in a Family Context*. Springer, New York, 245–258.
- Hermes-Bohnhoff, E. (1993): *Hotel Mama: Warum erwachsene Kinder heute nicht mehr ausziehen*. Kreuz Verlag, Zurich/Stuttgart
- Hogan, D. P. – Astone, N. M. (1986): The Transition to Adulthood. *American Review of Sociology*, 12, 109–130.
- Huinink, J. – Konietzka, D. (2000): Leaving Parental Home in the Federal Republic of Germany and the GDR: The Changing Interrelation of Leaving Home and Other Transition Events to Adulthood. Az előadás elhangzott: Workshop on "Leaving Home – A European Focus", Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Németország.
- Johnson, M. K. – Benson, J. (2012): The Implications of Family Context for the Transition to Adulthood. In Booth, A. – Brown, S. L. – Landale, N. S. – Manning, W. D. – McHale, S. M. (szerk.): *Early Adulthood in a Family Context*. Springer, New York, 87–103.
- Kamarás F. (1997): *The Long Term Impact of Divorce on Adult Children*. Paper prepared for the General Population Conference, Beijing, China, 11–17 October 1997.
- Kamarás F. – Kapitány B. – Vaskovics L. (2005): *Fiatal házaspárok életútja Németországban és Magyarországon: két házassági longitudinális vizsgálat összehasonlító elemzése*. KSH NKI Kutatási jelentések 81. KSH NKI, Budapest.
- Kapitány B. (szerk.) (2003): *Módszertan és dokumentáció: az adatfelvétel ismertetése*. KSH NKI Műhelytanulmányok 2. KSH NKI, Budapest.

- Kiernan, K. (1997): *The Legacy of Parental Divorce: Social, Economic and Demographic Experiences in Adulthood*. Centre for the Analysis of Social Exclusion, CASE Paper No. 1. London School of Economics, London.
- Kleinbaum, D. G. – Klein, M. (2012): *Survival Analysis: A Self-Learning Text*. Third Edition. Springer, New York.
- Laki L. (2006): Az ifjúság a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek: érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág, Budapest, 177–205.
- Liefbroer, A. C. (1999): From Youth to Adulthood: Understanding Changing Patterns of Family Formation from a Life Course Perspective. In van Wissen, L. J. G. – Dykstra, P. A. (szerk.): *Population Issues: An Interdisciplinary Focus*. Kluwer, New York, 53–85.
- MacMillan, R. – Copher, R. (2005): Families in the Life Course: Interdependency of Roles, Role Configurations, and Pathways. *Journal of Marriage and the Family*, 67, 858–879.
- McLanahan, S. – Sandefur, G. (1994): *Growing up with a Single Parent: What Hurts, What Helps*. Harvard University Press, Cambridge.
- McLanahan, S. – Bumpass, L. (1988): Intergenerational Consequences of Family Disruption. *American Journal of Sociology*, 94(1), 130–152.
- Medgyesi M. (2003): Családon belüli jövedelem és vagyonáramlás: kutatási eredmények magyar adatokon. In Gál R. I. (szerk.): *Apák és fiúk és unokák: jövedelemáramlás együtt élő korosztályok között*. Osiris, Budapest, 173–197.
- Mencarini, L. – Meroni, E. – Pronzato, C. (2012): Leaving Mum Alone? The Effect of Parental Separation on Children's Decisions to Leave Home. *European Journal of Population*, 28, 337–357.
- Mitchell, B. A. (1994): Family Structure and Leaving the Nest: A Social Resource Perspective. *Sociological Perspectives*, 37(4), 651–671.
- Mitchell, B. A. – Wister, A. V. – Burch, T. K. (1989): The Family Environment and Leaving the Parental Home. *Journal of Marriage and the Family*, 51(3), 605–613.
- Modell, J. – Furstenberg, F. F. – Herschberg, T. (1976): Social Change and Transitions to Adulthood in Historical Perspective. *Journal of Family History*, 1(1), 7–32.
- Morrison, D. R. – Ritualo, A. (2000): Routes to Children's Economic Recovery after Divorce: Are Cohabitation and Remarriage Equivalent? *American Sociological Review*, 65, 560–580.
- Mulder, C. H. (2009): Leaving the Parental Home in Young Adulthood. In Furlong, A. (szerk.): *Handbook of Youth and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas*. Routledge, London, 203–210.
- Mulder, C. H. – Clark, W. A. V. – Wagner, M. (2002): A Comparative Analysis of Leaving Home in the United States, the Netherlands and West Germany. *Demographic Research*, 7, 565–592.
- Murinkó L. (2009): Első elköltözés a szülői házból. In Spéder Zsolt (szerk.): *Párhuzamok: anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. KSH NKI Kutatási Jelentések 86. KSH NKI, Budapest, 107–131.
- Murinkó, L. (2010): Az első párkapcsolat szerepe a szülői házból való elköltözésben. In Jancsák Cs. – Nagy G. D. – Pászka I. (szerk.): *Állandó párbeszédben: A szegedi műhely tisztelgése Utasi Ágnesnek*. Belvedere Meridionale – DARTKE, Szeged, 145–165.

- Ongaro, F. – Mazzuco, S. (2009): Parental Separation and Family Formation: Evidence from Italy. *Advances in Life Course Research*, 14(3), 119–130.
- Rindfuss, R. R. (1991): The Young Adult Years: Diversity, Structural Change and Fertility. *Demography*, 28(4), 493–512.
- Spéder Zs. – Murinkó L. (2012): Gyermekdemográfia: párkapcsolati választások és gyermeki életpályák. Az előadás elhangzott: Hazai népesedési problémák és európai perspektívák, Budapest, 2012. nov. 26.
- Schwartz, T. T. (2009): Intergenerational Family Relations in Adulthood: Patterns, Variations, and Implications in the Contemporary United States. *Annual Review of Sociology* 35, 191–212.
- Settersten, R. A. (2012): The Contemporary Context of Young Adulthood in the USA: From Demography to Development, from Private Troubles to Public Issues. In Booth, A. – Brown, S. L. – Landale, N. S. – Manning, W. D. – McHale, S. M. (szerk.): *Early Adulthood in a Family Context*. Springer, New York, 3–26.
- Shanahan, M. J. (2000): Pathways to Adulthood in Changing Societies: Variability and Mechanisms in Life Course Perspective. *Annual Review of Sociology*, 26, 667–692.
- Somlai P. (2007): A posztadolescensek kora: bevezetés. In Somlai P. (szerk.): *Új Ifjúság: Szociológiai tanulmányok a posztadolescensekről*. Napvilág, Budapest, 9–43.
- Spéder Zs. (2005): Az európai családformák változatossága: párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 37, 3–47.
- Spéder Zs. – Kapitány B. (2007): *Gyermekek – vágyak és tények: dinamikus termékenységi elemzések*. NKI Műhelytanulmányok 6.
- Spéder Zs. – Kamarás F. (2008): Hungary: Secular Fertility Decline with Distinct Period Fluctuations. *Demographic Research*, 19, 599–664.
- Székely G.né (2002): A fiatalok lakásviszonyai. In Szabó A. – Bauer B. – Laki L. (szerk.): *Ifjúság 2000: Tanulmányok I*. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest, 116–130.
- Thomson, E. – McLanahan, S. S. (2012): Reflections on “Family Structure and Child Well-Being: Economic Resources vs. Parental Socialization”. *Social Forces* 91(1), 45–53.
- Tóth O. (1999): *Erőszak a családban*. TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 12. TÁRKI, Budapest.
- Utasi Á. (2002): Fiatal egyedülálló nők párkapcsolati esélyei. In Nagy I. – Pongrácz T.né – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások: jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001.*, TÁRKI és Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 113–133.
- Vaskovics L. (2000): A posztadolescencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle*, 10(4), 3–20.
- Vikat, A. – Spéder, Zs. – Beets, G. – Billari, F. C. – Bühler, C. – Désesquelles, A. – Fokkema, T. – Hoem, J. M. – MacDonald, A. – Neyer, G. – Pailhé, A. – Pinelli, A. – Solaz, A. (2007): Generations and Gender Survey (GGS): Towards a Better Understanding of Relationships and Processes in the Life Course. *Demographic Research*, 17(14), 389–440.
- Wallace, C. – Kovatcheva, S. (1998): *Youth in Society: The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*. MacMillan, London.
- White, L. (1994): Coresidence and Leaving Home: Young Adults and Their Parents. *Annual Review of Sociology*, 20, 81–102.

Tárgyszavak:

Családszerkezet
Szülői ház elhagyása
Felnőtté válás
Eseménytörténeti elemzés

**THE ROLE OF CHILDHOOD FAMILY STRUCTURE IN LEAVING THE
PARENTAL HOME WITH OR WITHOUT A PARTNER IN HUNGARY**

Abstract

We address the question of to what extent characteristics of the family of origin influence the timing of leaving the parental home. We look at differences between men and women and two pathways out of the parental home: leaving with or without partner. We use data from the third wave of the "Turning Points of the Life Course" follow-up panel survey (Hungarian Generations and Gender Survey) to examine the effects of childhood family structure and the number of siblings on the competing risks of leaving the parental home to live with or without a partner. The results of the event history analysis indicate that having brothers or sisters and living in stepfamilies or single-parent families before the age of 15 increase this risk of leaving the parental home, especially with a partner. Stepfamilies affect girls more than boys, while living with a single parent influences boys more strongly. Men with no siblings from a single-parent family stay in the parental home much longer than men with one or more siblings. Effects differ between men and women and between the two pathways out of the home. Results are in line with previous research.

IRODALOM

KÖNYVEK

MESLÉ, F. – TOULEMON, L. – VÉRON, J. (eds.): *Dictionnaire de démographie et des sciences de la population*. (Demográfiai és népességtudományi lexikon.) 2011, Armand Collin, Párizs, 528 p.

A mintegy 400 címszót tartalmazó lexikon szócikkeinek nagy részét a Francia demográfiai intézet (*Institut national d'études démographiques – INED*) témában jártas kutatói írták, maga a lexikon mintegy hetven kutató bevonásával készült. Nem csupán szigorú értelemben vett demográfiai fogalmakat tartalmaz, hanem olyan, határterületeken lévő jelenségeket és fogalmakat is leír, melyeket a demográfián kívül más tudományágak is használnak. Ilyen például a „funkcionális analfabetizmus”, a „lakhely”, a „vérfertőzés”, a „terület” vagy a „vidéki”. A szócikkeket sok esetben grafikonok, táblázatok illusztrálják, és az érdeklődő további irodalmi referenciákat is talál az egyes témakörökhöz. Minden szócikk címét angolul is közlik, és a hivatkozások, ajánlott olvasmányok többsége is angol nyelvű. A szócikkek emellett nem csak egy-egy fogalom definícióját tartalmazzák, hanem a jelenségek időbeli változását és jelenlegi legfontosabb jellemzőit is feltárják.

A „Születés” (*Birth*) címszó például a fogalom definíciója után még négy témakörrel foglalkozik. Ezek a következők: „A születési statisztikák segítségével valósul meg a termékenység elemzése”, „Születésszám a világban”, „A születések nemek szerint” és „Az ikerszületések gyakorisága nő az asszisztált reprodukciós eljárásokkal”. A szócikkből olyan érdekességeket tudunk meg, mint hogy például az egypetéjű ikrek születésének gyakorisága szinte minden kontinensen ugyanakkora (mintegy 4 ikerszületés jut ezer élveszületésre). Ugyanakkor a kétpetéjű ikrek sokkal gyakrabban születnek Afrikában, mint a többi kontinensen: Afrikában 16 ikerszületés jut ezer élveszületésre, míg például Ázsiában csak 3. Az is kiderül, hogy az asszisztált reprodukciós eljárások a kétpetéjű ikrek születésének valószínűségét növelik a fejlett országokban. Ezek hatására számuk Franciaországban megduplázódott 1975 óta, míg az egypetéjű ikreké alig változott ez idő alatt.

Az „Adatforrások” (*Data sources*) szócikk részletesen bemutatja a népesség-nyilvántartás és a népszámlálás intézményét, a népmozgalmi adatok forrását és a különböző adminisztratív és statisztikai adatfelvételek jellegét. Megtudjuk, hogy Európában csupán négy ország van, amely nem vezet népesség-nyilvántartást és így például nem regisztrálja az országban belüli költözéseket: Franciaország, Görögország, Portugália és az Egyesült Királyság.

Az „Urbanizáció” a szerzők definíciója szerint „A városban élő személyek számának vagy arányának növekedése”, és megtudjuk a szócikkből, hogy 1950-ben a világnépesség kevesebb mint harmada élt városban. Ez az arány mára több mint 50%-ra nőtt, és 2050-re a világnépesség mintegy 70%-a városban fog élni. A fejlődő országokban a népesség mintegy 45%-a él városban, míg a fejlett országokban mintegy 70%. A pontos számok a szócikkhez csatolt térképen is nyomon követhetők. Ugyanakkor az arány sokkal gyorsabban nő a fejlődő országokban, ahol gyorsabb a népesség természetes szaporodása, és magasabb a városba vándorlók aránya.

A „Fogamzásgátlás” szócikkhez egy érdekes táblázat is kapcsolódik, amely azt foglalja össze, milyen az egyes módszerek hatékonysága tökéletes használat mellett, valamint valós hatékonyságuk átlagos használat mellett Franciaországban és az Egyesült Államokban. Például a fogamzásgátló tabletta szedése során egy év alatt száz nőből tökéletes használat mellett csak 0,3 lesz terhes. Ugyanakkor ez az arány a valóságban 2,4 Franciaországban és 8 az Egyesült Államokban. A különbség a nem megfelelő használatnak tudható be. Az óvszer esetén ugyanezek az arányok 2% tökéletes használat mellett, míg a valóságban 3,3% Franciaországban, és 15% az Egyesült Államokban. A módszerek hatékonysága tehát roppant erős mértékben függ a megfelelő használatától, és a leggyakrabban a használat elején vezet nem kívánt terhességhez. A szócikkből azt is megtudjuk, hogy a világon a termékeny korban lévő párok kétharmada védekezik valamilyen fogamzásgátló módszerrel nem kívánt terhesség ellen. A sterilizáció (művi meddővé tétel) világszerte a legelterjedtebb fogamzásgátlási módszer: a fogamzásgátlási módszert használó párok 37%-át érinti. Gyakoriság szempontjából második helyen a méhen belüli eszközök állnak, melyeket a párok mintegy negyede használ, ezt követi a fogamzásgátló tabletta, az óvszer és végül a megszakított közösülés.

A hagyományos szócikkek mellett a lexikon több mint húsz rövid tanulmányt is tartalmaz, amelyek egy-egy különösen érdekes és aktuális demográfiával kapcsolatos témával foglalkoznak.

Az „El fog tűnni a család?” című esszében például a neves demográfus, Leridon Henri egy sci-fi regénybe illő eszmefuttatást folytat arról, hogy a már most is létező asszisztált reprodukciós technikák továbbfejlesztésével milyen könnyen előfordulhat a jövőben a gyermekek „futószalagon történő gyártása”. Kortól függetlenül, aki csak gyermeket szeretne, legyen nő vagy férfi (hiszen a párkapcsolat fontossága kezd elhalványulni), petesejt- és spermabankhoz fordulna. Onnan először kiválasztana egy tetszőleges petesejtet (nő esetében a sajátját, amennyiben korábban „leadta”, hogy ne kelljen a biológiai órával foglalkoznia, vagy akár valaki másét) és egy hím ivarsejtet (férfi esetében a sajátját, amennyiben korábban leadta, vagy akár másét). Ezután mindkettőt leadná egy „terhességi centrumban”, ahol laboratóriumi körülmények között (akárcsak jelenleg a lombikbébi-programok keretében) megtörténne a megtermékenyítés, majd az embrió mesterséges méhben történő kifejllesztése. A gyermeket a megfelelő fejlettség elérése után vihetné haza a „szülő”, illetve az „igénylő” nő vagy férfi, aki ezután egyedül vagy (aktuális) partnerével nevelné a gyermeket, saját korától, szexuális irányultságától, párkapcsolati helyzetétől függetlenül. A családfejlődés következő szakaszában ez – a reprodukció családon kívülre helyezése – csak egy lehetséges forgatókönyv a többi közül, és a szerző nyitva hagyja a címben feltett kérdést, azzal érvelve, hogy az utóbbi évtizedekben is maga a társadalom, szűkebb értelemben maguk a párok határozták meg a családfejlődés irányát. Kiemeli ugyanakkor, hogy az utóbbi évtizedek drasztikus változásai ellenére – amelyek fő jellemzője a párkapcsolatok instabilitása – nem változott az emberek igénye, hogy tartós párkapcsolatban éljenek és párjukkal közösen gyermeket vállaljanak.

Egy másik esszé a születendő gyermekek nemével foglalkozik („Kiválasztani a gyermekek nemét?”), elsősorban Kínában és Dél-Koreában, ahol aggasztó mértéket ölt a leány- és fiúgyermek száma közötti eltérés. Statisztikailag ugyanis átlagosan kicsit több fiú születik, mint lány (105 fiúgyermekre 100 lánygyermek jut), és ez az arány kevésbé változik térben és időben. Kínában és Dél-Koreában ugyanakkor az 1980-as évek óta számottevően több fiúgyermek születik, mint lány, Kínában például a 2000-es

években 120 fiúgyermek jutott 100 leánygyermekre. A fiúk iránti preferencia nem új keletű ezekben a társadalmakban, ahol a fiúra száll a család vagyona és az ő feladata idős szülei gondozása. Míg azonban a 20. század közepéig a magas születésszám következtében nagyobb volt a valószínűsége, hogy az átlagosan hat gyermek közül legalább egy fiú szülessen, addig az azóta felgyorsult termékenységsökkenés, valamint a születendő gyermek nemének felfedésére alkalmas ultrahangos készülékek elterjedése következtében a fiúk aránya megemelkedett. Ugyanakkor élveszületési sorrend szerint vizsgálva kiderül, hogy a „fiú-preferencia” elsősorban a második gyermek születésétől látszik meg a statisztikákban ezekben az országokban. Dél-Koreában például az első gyermek esetében a sex ratio megközelíti az átlagot, ám a második gyermek esetében a születési statisztikák már többször számolnak be fiúról, mint lányról (120/100-hoz aránnyal), harmadik gyermek esetében pedig akár 200 fiúgyermek is jutott 100 leánygyermekre az 1990-es években. Az egyensúly eltolódása negatívan hat egyrészt a magasabb létszámú férfiak párkapcsolati lehetőségeire, másrészt növeli a generációk reprodukciójához szükséges gyermekszámot: amennyiben 105 fiúgyermek jut 100 leánygyermekre, egy nőnek 2,1 gyermeket kell vállalnia a reprodukció biztosításához, amennyiben pedig 120 fiúgyermek jut 100 leányra, akkor 2,25 gyermek kell a reprodukcióhoz.

A számos egyéb érdekes témakört tárgyaló és roppant tág határu könyv túllép a lexikon fogalmán, inkább egy jól használható demográfiai kézikönyvre hasonlít, amely a demográfiában jártas és nem jártas olvasónak egyaránt tud újdonságot és érdekességet nyújtani.

Makay Zsuzsanna

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2012. No. 2.

- IMPICCIATORE, R. – BILLARI, F. C.: Secularization, Union Formation Practices, and Marital Stability: Evidence from Italy.
- DRIBE, M. – LUNDH, C.: Intermarriage, Value Context and Union Dissolution: Sweden 1990–2005.
- FENG, Z. – BOYLE, P. – VAN HAM, M. – RAAB, G. M.: Are Mixed-Ethnic Unions More Likely to Dissolve than Co-Ethnic Unions? New Evidence from Britain.
- RAZ-YUROVICH, L.: Economic Determinants of Divorce among Dual-Earner Couples: Jews in Israel.
- VERBAKEL, E.: Subjective Well-Being by Partnership Status and Its Dependence on the Normative Climate.

2012. No. 3.

- HUSCHEK, D. – DE VALK, H. A. G. – LIEFBROER, A. C.: Partner Choice Patterns among the Descendants of Turkish Immigrants in Europe.
- MUSSINO, E. – STROZZA, S.: Does Citizenship Still Matter? Second Birth Risks of Migrants from Albania, Morocco, and Romania in Italy.
- SCHMITT, C.: A Cross-National Perspective on Unemployment and First Births.
- MENCARINI, L. – MERONI, E. – PRONZATO, C.: Leaving Mum Alone? The Effect of Parental Separation on Children's Decisions to Leave Home.
- LEWIN, A. C.: Marriage Patterns among Palestinians in Israel.

JOURNAL OF MARRIAGE AND FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata

2012. No. 4.

- HOOK, J. L.: Working on the Weekend: Fathers' Time with Family in the United Kingdom.
- LaROSSA, R.: Writing and Reviewing Manuscripts in the Multidimensional World of Qualitative Research.
- ROY, K. M.: In Search of a Culture: Navigating the Dimensions of Qualitative Research.
- MATTHEWS, S. H.: Enhancing the Qualitative-Research Culture in Family Studies.
- LAREAU, A.: Using the Terms *Hypothesis* and *Variable* for Qualitative Work: A Critical Reflection.
- LaROSSA, R.: Thinking About the Nature and Scope of Qualitative Research.
- KUPERBERG, A.: Reassessing Differences in Work and Income in Cohabitation and Marriage
- SASSLER, S. – ADDO, F. R. – LICHTER, D. T.: The Tempo of Sexual Activity and Later Relationship Quality.
- BARR, A. B. – SIMONS, R. L.: Marriage Expectations among African American Couples in Early Adulthood: A Dyadic Analysis.
- CARLSON, D. L.: Deviations from Desired Age at Marriage: Mental Health Differences Across Marital Status.
- KEIZER, R. – SCHENK, N.: Becoming a Parent and Relationship Satisfaction: A Longitudinal Dyadic Perspective.
- BROWN, S. L. – BULANDA, J. R. – LEE, G. R.: Transitions Into and Out of Cohabitation in Later Life.
- LIU, H. – RECZEK, C.: Cohabitation and U.S. Adult Mortality: An Examination by Gender and Race.
- GOLDBERG, A. E. – SMITH, J. Z. – PERRY-JENKINS, M.: The Division of Labor in Lesbian, Gay, and Heterosexual New Adoptive Parents.
- DREBY, J.: The Burden of Deportation on Children in Mexican Immigrant Families.
- MOLLBORN, S. – BLALOCK, C.: Consequences of Teen Parents' Child-Care Arrangements for Mothers and Children.
- RALEY, R. K. – KIM, Y. – DANIELS, K.: Young Adults' Fertility Expectations and Events: Associations with College Enrollment and Persistence.

- FINGERMAN, K. L. – CHENG, Y-P. – WESSELMANN, E. D. – ZARIT, S. – FURSTENBERG, F. – BIRDITT, K. S.: Helicopter Parents and Landing Pad Kids: Intense Parental Support of Grown Children.
- JANG, S. J. – ZIPPAY, A. – PARK, R.: Family Roles as Moderators of the Relationship between Schedule Flexibility and Stress.

POPULATION¹

a Francia Nemzeti Népeségstudományi Intézet folyóirata

2012. No. 1.

- GRIGORIEV, P.: Health Crisis in Belarus as Mirrored by Long-Term Trends in Mortality by Causes of Death (1965–2008).
- GAYMU, J. – SPRINGER, S.: How does Living Alone or with a Partner Influence Life Satisfaction among Older Men and Women in Europe?
- EINIÖ, E. K. – GUILBAULT, C. – MARTIKAINEN, P. – POULAIN, M.: Gender Differences in Care Home Use among Older Finns and Belgians.
- DYKSTRA, P. A. – FOKKEMA, T.: Norms of Filial Obligation in the Netherlands.
- BONNET, C. – HOURRIEZ, J.-M.: Gender Equality in Pensions: What Role for Rights Accrued as a Spouse or a Parent?
- BONNET, C. – HOURRIEZ, J.-M.: The Treatment of Couples by the Pension System: Survivor's Pensions and Pension Splitting.

2012. No. 2.

- BARBIERI, M. – OUELLETTE, N.: The Demography of Canada and the United States from the 1980s to the 2000s. A Summary of Changes and a Statistical Assessment.
- ZHAO, Z. – REIMONDOS, A.: The Demography of China's 1958–61 Famine: A closer Examination.
- N'BOUKE, A. – CALVÈS, A-E. – LARDOUX, S.: Induced Abortion in Lomé, Togo. Trends and Role in Fertility Decline.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2012. No. 2.

- PORTES, A. – ZHOU, M.: Transnationalism and Development: Mexican and Chinese Immigrant Organizations in the United States.
- PRESTON, S. H. – STOKES, A.: Sources of Population Aging in More and Less Developed Countries.
- KRAVDAL, Ø. – GRUNDY, E. – LYGSTAD, T. J. – WIİK, K. A.: Family Life History and Late Mid-Life Mortality in Norway.

¹ A Population összes száma teljes terjedelemben megjelenik francia és angol nyelven is.

- ZALOZNAYA, M. – GERBER, T. P.: Migration as Social Movement: Voluntary Group Migration and the Crimean Tatar Repatriation.
- FOX, S.: Urbanization as a Global Historical Process: Theory and Evidence from sub-Saharan Africa.
- JONES, G. W.: Population Policy in a Prosperous City-State: Dilemmas for Singapore.
- RAINER, H. – SIEDLER, T.: Family Location and Caregiving Patterns from an International Perspective.
- DUBUC, S.: Immigration to the UK from High-Fertility Countries: Intergenerational Adaptation and Fertility Convergence.

2012. No. 3.

- GARIP, F.: Discovering Diverse Mechanisms of Migration: The Mexico–US Stream 1970–2000.
- PERELLI-HARRIS, B. – SÁNCHEZ GASSEN, N.: How Similar Are Cohabitation and Marriage? Legal Approaches to Cohabitation across Western Europe.
- GÜNTHER, I. – HARTTGEN, K.: Deadly Cities? Spatial Inequalities in Mortality in sub-Saharan Africa.
- DUTHÉ, G. – MESLÉ, F. – VALLIN, J. – BADURASHVILI, I. – KUYUMJYAN, K.: High Sex Ratios at Birth in the Caucasus: Modern Technology to Satisfy Old Desires.
- ZHANG, L.: Economic Migration and Urban Citizenship in China: The Role of Points Systems.
- ESTEVE, A. – GARCÍA-ROMÁN, J. – PERMANYER, I.: The Gender-Gap Reversal in Education and Its Effect on Union Formation: The End of Hypergamy?

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

2012. No. 4.

- MASFERRER, C. – ROBERTS, B. R.: Going Back Home? Changing Demography and Geography of Mexican Return Migration.
- TONG, Y. – PIOTROWSKI, M.: Migration and Health Selectivity in the Context of Internal Migration in China, 1997–2009.
- HERMALIN, A. I. – LOWRY, D. S.: The Decline of Smoking Among Female Birth Cohorts in China in the 20th Century: A Case of Arrested Diffusion?
- BIDDLE, N. – TAYLOR, J.: Demographic Consequences of the ‘Closing the Gap’ Indigenous Policy in Australia.
- THOMAS, K. J. A.: Migration, Household Configurations, and the Well-Being of Adolescent Orphans in Rwanda.
- YU, W.-H. – SU, K.-H. – CHIU, C.-T.: Sibship Characteristics and Transition to First Marriage in Taiwan: Explaining Gender Asymmetries.

2012. No. 5.

- GARIP, F.: An Integrated Analysis of Migration and Remittances: Modeling Migration as a Mechanism for Selection.
- CHEN, X. – CHI, G.: Natural Beauty, Money, and the Distribution of Talent: A Local-Level Panel Data Analysis.
- HARTNETT, C. T.: Are Hispanic Women Happier About Unintended Births?
- MERCHANT, E. R. – GRATTON, B. – GUTMANN, M. P.: A Sudden Transition: Household Changes for Middle Aged U.S. Women in the Twentieth Century.
- RAYMO, J. M. – ZHOU, Z.: Living Arrangements and the Well-Being of Single Mothers in Japan.
- VAN BAVEL, J. – JANSEN, M. – WIJCKMANS, B.: Has Divorce Become a Pro-Natal Force in Europe at the Turn of the 21st Century?

POPULATION STUDIES

a Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

2012. No. 2.

- JOHNSON, F. A. – PADMADAS, S. S. – CHANDRA, H. – MATTHEWS, Z. – MADISE, N. J.: Estimating Unmet Need for Contraception by District within Ghana: An Application of Small-Area Estimation Techniques.
- BUKODI, E.: The Relationship between Work History and Partnership Formation in Cohorts of British Men Born in 1958 and 1970.
- HERTRICH, V. – LESCLINGAND, M.: Adolescent Migration and the 1990s Nuptiality Transition in Mali.
- PERELLI-HARRIS, B. – KREYENFELD, M. – SIGLE-RUSHTON, W. – KEIZER, R. – LAPPEGÅRD, T. – JASILIONIENE, A. – BERGHAMMER, C. – DI GIULIO, P.: Changes in Union Status during the Transition to Parenthood in Eleven European Countries, 1970s to Early 2000s.
- SCHATZ, E.: Rationale and Procedures for Nesting Semi-Structured Interviews in Surveys or Censuses.
- BERGHAMMER, C.: Church Attendance and Childbearing: Evidence from a Dutch Panel Study, 1987–2005.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként

Felelős szerkesztő: Óri Péter

Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, II. Buday László u. 1–3.

Postai irányítószámunk: 1024

Telefon: 345-6000

Kiadóhivatal: 1024 Budapest, Buday László u. 1–3.

Telefon: 345-6449 Fax: 345-1115

Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma:

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.

1008 Budapest Orczy tér 1.

Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján.

e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu

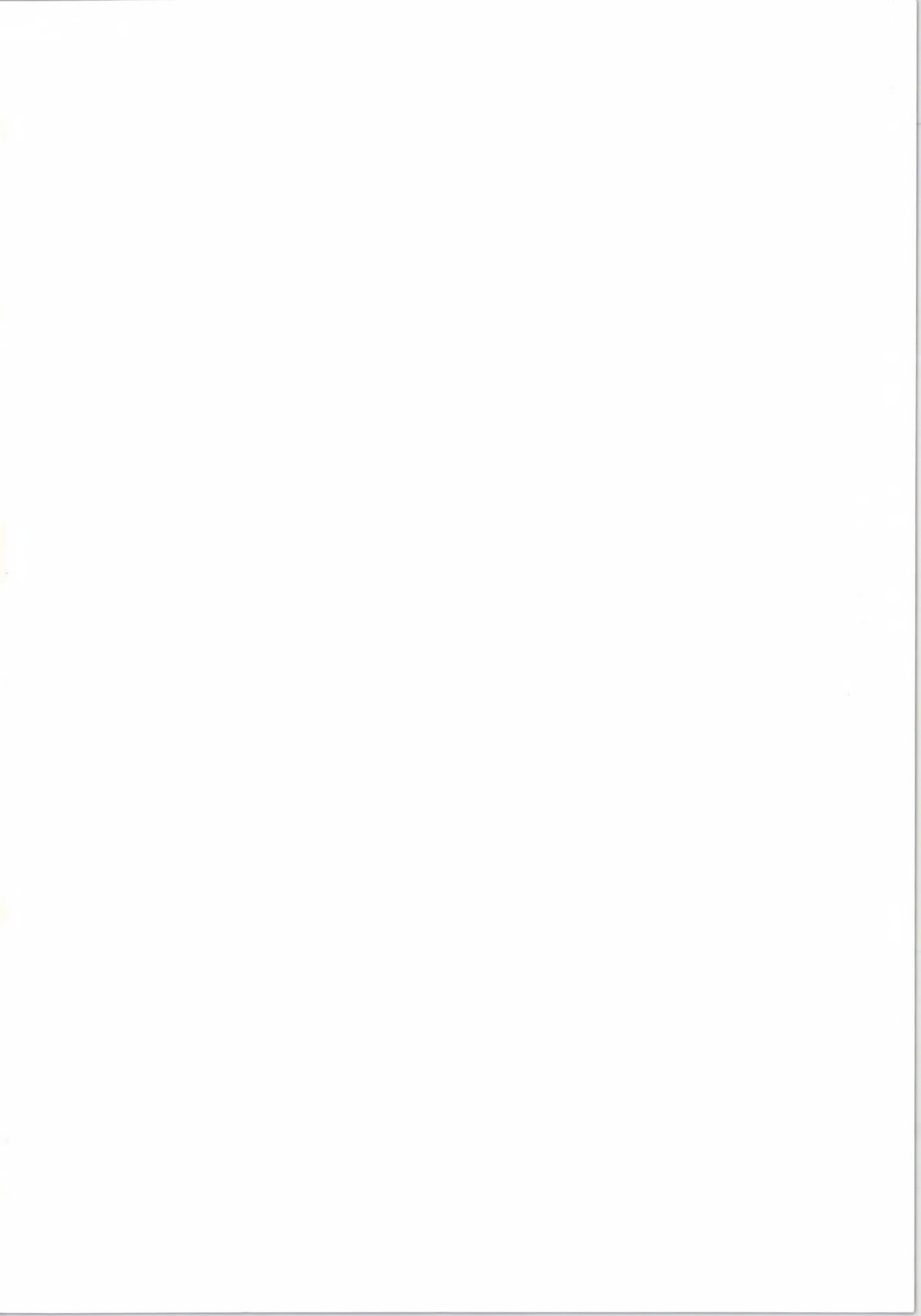
faxon: 303-3440

További információ: 06 80/444-444;

Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj: félévre 520, – Ft, egész évre 1040, – Ft

Szedte: a Szerkesztőség

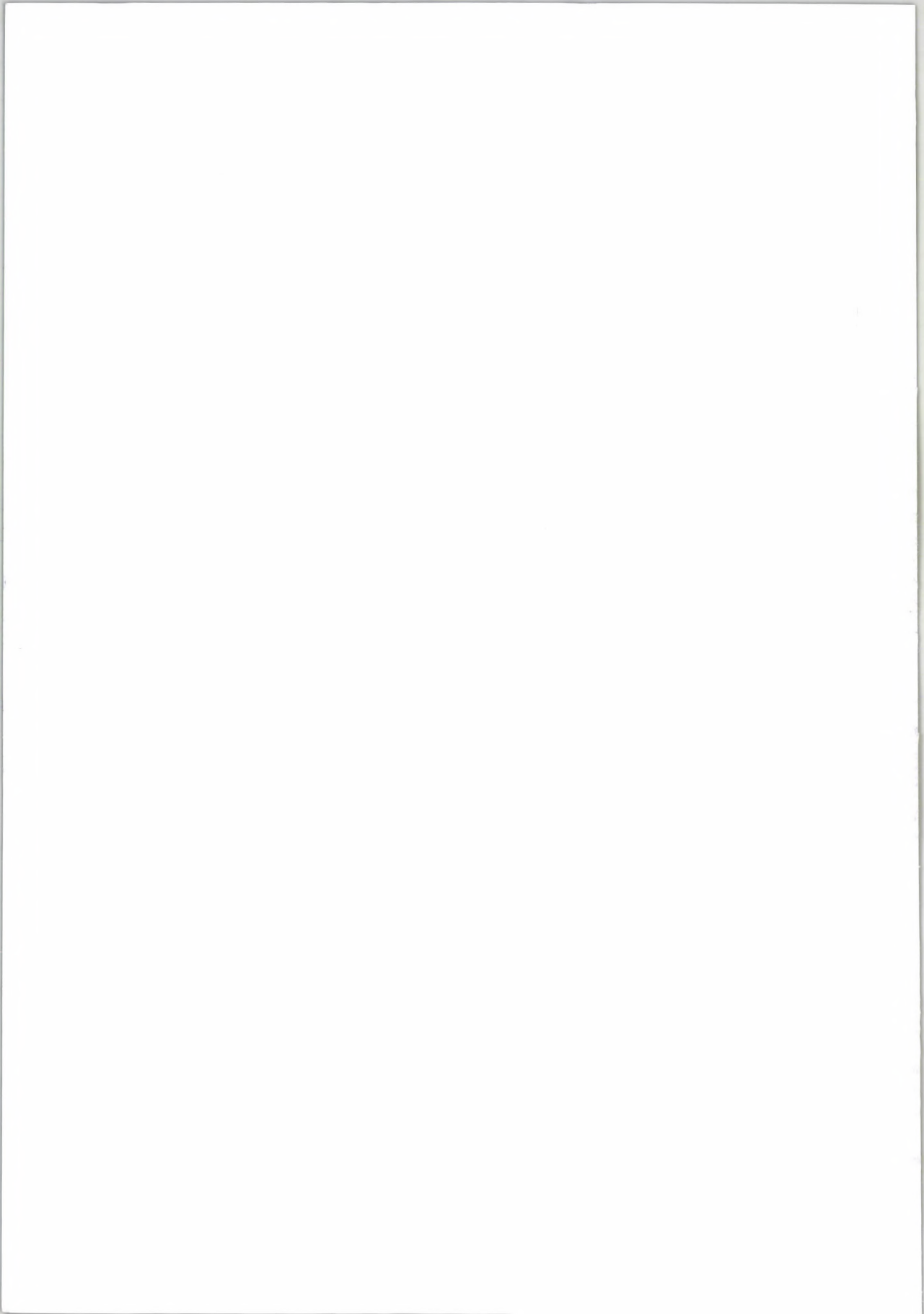

Ára: 520,-Ft+Áfa

54175
3 FI D47

DEMOGRÁFIA

2012. LV. ÉVF. 4.

DEMOGRÁFIA

55. ÉVF. 4. SZÁM

BUDAPEST
2012

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

DÖVÉNYI ZOLTÁN, GÁRDOS ÉVA, HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER,
KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS (elnök), PONGRÁCZ TIBORNÉ,
SPÉDER ZSOLT, TÓTH PÁL PÉTER

SZERKESZTŐSÉG:

SPÉDER ZSOLT főszerkesztő
ÓRI PÉTER felelős szerkesztő
KAMARÁS FERENC szerkesztő
MURINKÓ LÍVIA szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ZSOLT SPÉDER editor-in-chief
PÉTER ÓRI responsible editor
FERENC KAMARÁS editor
LÍVIA MURINKÓ editor

OLVASÓSZERKESZTŐK:

NÁCSA KLÁRA, ÓRI PÉTER

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Zsolt Spéder*

Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1-3.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Kamarás Ferenc: A születések és a termékenység hazai irányzatai 243
Pakot Levente: Családok és háztartások két székelyföldi
településen a 19. század második felében 268

KÖZLEMÉNYEK

- Őri Péter: Magyarország társadalma 1869-ben. A Mosaic-projekt
magyarországi adatbázisa 292

FIGYELŐ

- Xu Yan Yi: A mikroközösség demográfia változásai az ezredforduló
Kínájában 316

IRODALOM

KÖNYVEK

- Az Ormánság örök *avagy egy diskurzus lezáratlansága*. Kováts Zoltán: *Az Ormánság népesedés-története, 1720–1990*. Múzeumi Tudományért Alapítvány, Szeged, 2011. 208 o. (Koloh Gábor Lajos) 328

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

- European Journal of Population 330
Journal of Marriage and Family 330
Population 331
Population and Development Review 332
Population Research and Policy Review 332
Population Studies 332

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

- Ferenc Kamarás: National trends of live birth and fertility 243
 Levente Pakot: Families and households in 19th century Transylvania 268

ARTICLES

- Péter Őri: Hungary's society in 1869. The Mosaic database for historic
 Hungary 292

CHRONICLE

- Xu Yan Yi: Demographic changes of the microcommunities in China at
 the turn of the millennium 316

REVIEW

BOOKS

- Ormánság for ever or an unclosed discourse.* Kováts Zoltán: *Az Ormánság népesedés-története, 1720–1990.* (The population history of the Ormánság region, 1720–1990.) Múzeumi Tudományért Alapítvány, Szeged, 2011. 208 o. (Lajos Gábor Koloh) 328

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

- European Journal of Population 330
 Journal of Marriage and Family 330
 Population 331
 Population and Development Review 332
 Population Research and Policy Review 332
 Population Studies 332

*Reproduction permitted only with indication of source.
 Manuscripts are not kept or sent back.*

A SZÜLETÉSEK ÉS A TERMÉKENYSÉG HAZAI IRÁNYZATAI¹

KAMARÁS FERENC

Történelmi rekordoknak lehettünk tanúi a 2011. évi születési statisztikában. Olyan eseményeknek, amelyek korábban nem fordultak elő a népmozgalmi statisztika elmúlt 137 éves történetében. A legkevesebb gyermek született, mélypontjára estek a termékenységi és reprodukciós mutatók, a legtöbb anya vállalta gyermekét 30 évesen vagy ezen életkor felett, csúcspontjára emelkedett a házasságon kívül világra jött gyermekek aránya. Milyen demográfiai és magatartásbeli változások állnak e jelenségek mögött? Hogyan jutottunk idáig és milyen demográfiai perspektívákat jelent ez a jövőbeli születésszám és termékenység területén? Ezekre a kérdésekre szeretne választ adni a dolgozat, felhasználva a keresztmetszeti és a generációs, más néven születési kohorsz szerinti elemzési lehetőségeket.

Születési, termékenységi irányzatok, demográfiai jellemzők

A születések száma olyan meghatározó indikátor, amely jól mutatja a népesség hosszú távú demográfiai, társadalmi-gazdasági kilátásait. A hazai születések száma hosszú idő óta alapvetően csökken. Az 1970-es években évenként átlagosan 152 ezer gyermek született, ez az 1980-as években 131 ezerre, az 1990-es években 112 ezerre esett. Ebben az időszakban évtizedenként mintegy 200 ezer fővel, tíz év évenkénti átlagában pedig 20 ezer fővel csökkent az újszülöttek száma. Az 1990-es évek végen először esett a születésszám 100 ezer alá, és azóta sem érte el ezt a szintet. Az ezredfordulót követő évtizedben évenként átlagosan 97 ezer újszülött jött világra, a 2010. évi újabb jelentős csökkenést követően pedig számuk 2011-ben már a 90 ezret sem érte el. Ha a két szélső értéket hasonlítjuk össze, akkor a 2011. évi 88 ezres születésszám már a felét sem éri el az 1970-es évek közepére jellemző értéknek (194 ezer fő).

¹ A tanulmány a az MTA Demográfia Osztályközi Állandó Bizottsága, az MST Demográfiai Szakosztálya, a KSH és a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete szervezésében „A Magyar Tudomány Ünnepe” alkalmából 2012. november 26-án rendezett konferencián („Hazai népesedési problémák és európai perspektívák”) elhangzott előadás szerkesztett változata. Hosszabb változatban megjelent még a KSH Társadalmi Helyzetkép 2010 című kiadványában: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/thk/thk10_nepesedes.pdf.

Az évenkénti születésszám alapvetően két tényezőtől függ; a szülőképes korú nők számától és azok gyermekvállalási gyakoriságától, más szóval termékenységétől. A szülőképes korú nők létszáma azonban korántsem csökkent olyan mértékben, mint a születések száma, sőt az 1990-es években, amikor a születésszám az előző évtizedhez képest a legnagyobb mértékben esett, a 15–49 éves nők létszáma még növekedett is. Összességében a vizsgált időszakban a szülőképes korú nők száma alig 11 százalékkal csökkent, míg a születésszám 41,5 százalékkal esett vissza.

*1. A szülőképes korú nők és a születések számának változása 1970–2011 között
Changes in the number of women of fertile age and that of births in Hungary
between 1970 and 2011*

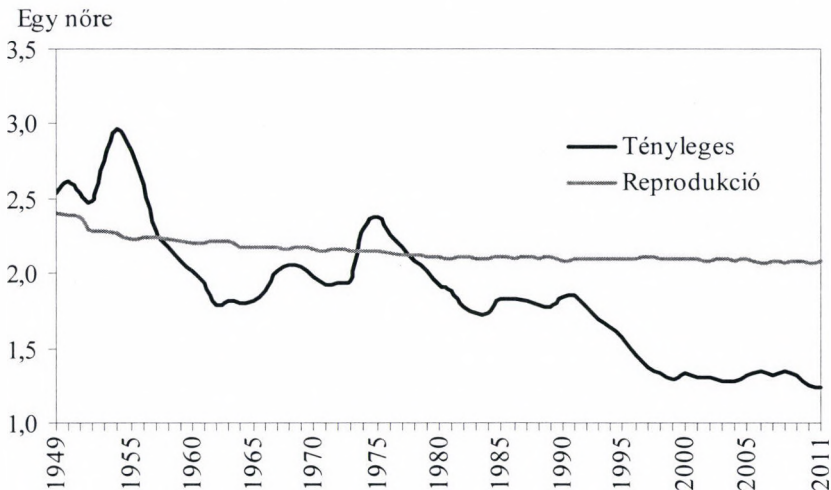
Időszak	A szülőképes korú nők	A születések	A szülőképes korú nők	A születések	A szülőképes korú nők	A születések
	évenkénti átlagos száma		átlagos változása (1970–1979 = 100%)		átlagos változása (előző évtized = 100%)	
1970–1979	2 665 177	152 362	100,0	100,0		
1980–1989	2 558 910	130 958	96,0	86,0	96,0	86,0
1990–1999	2 567 173	111 686	96,3	73,3	100,3	85,3
2000–2009	2 472 808*	97 180	92,8	63,8	96,3	87,0
2010–2011	2 380 347*	89 192	89,3	58,5	96,3	91,8

* A 2001. évi népszámlálás alapján továbbvezetett adatok.

Forrás: Demográfiai Évkönyvek.

A születésszám radikális csökkenését elsősorban a szülőképes korú nők összetételében történt változások és a gyermekvállalási hajlandóság életkor szerinti erős differenciálódása idézte elő. A 1990-es évek elején léptek szülőképes korba az 1970-es évek közepén született nagy létszámú női nemzedékek, az évtized során pedig elérték azt az életkort, a 20-as éveik első felét, amikor – a korábbi szokások szerint – a leggyakrabban vállaltak gyermeket az anyák. A 1990-es évek második felére az akkori előrejelzések mind a születésszám emelkedését várták, ezzel szemben az újszülöttek száma lokális mélypontjára zuhant. Mi történt? A rendszerváltást követően indult meg, illetve gyorsult fel az a folyamat, amelynek során stratégiaváltás/paradigmaváltás történt a gyermekvállalási magatartásban. Az anyák egyre idősebb életkorban kezdték világra hozni első és további gyermekeiket, a szülő nők átlagos életkora gyorsan emelkedett. A 20-as éveik elejéről először azok második felére, majd fokozatosan a 30-as éveik elejére tolódott az az életkor, amikor az anyák leggyakrabban vállalták gyermekeiket. A radikális változás miatt az évenkénti születésekből hiányoztak a korábban fiatalon vállalt gyermekek, a későbbi életkorban szült gyermekek pedig messze nem tudták pótolni/ellensúlyozni ezt a hiányt. A születések száma és a termékenység szintje erősen visszaesett. Az ezredfordulóra lejátszódott az intenzív változások első hulláma, az ezt követő években a szüle-

tések száma és a termékenység – kisebb hullámzásokkal tarkítva – alacsony szinten stagnált. Az évtized végén aztán újabb negatív fordulatot vett a születési mozgalom. 2010-ben korábban ritkán tapasztalt mértékben, 6,3 százalékkal csökkent a születések száma az előző évhez viszonyítva, a termékenység újabb mélypontot ért el, majd kisebb intenzitással ugyan, de a csökkenő irányzat 2011-ben is folytatódott. Ebben az évben a születések száma először esett 90 ezer alá, a termékenységet kifejező TTA* értéke pedig történelmi minimumára, 1,24-re. Ilyen termékenység mellett 100 nő mindössze 60 leánygyermeket hozna világra élete folyamán, vagyis az így felnövekvő és később szülei helyébe lépő leánynemzedékek létszáma 40 százalékkal lenne kisebb, mint a szüleié. A termékenység olyan mértékben távolodott el az egyszerű reprodukciót biztosító szinttől, hogy az tovább csökkentette a mély hullámból való kilábalás esélyét.

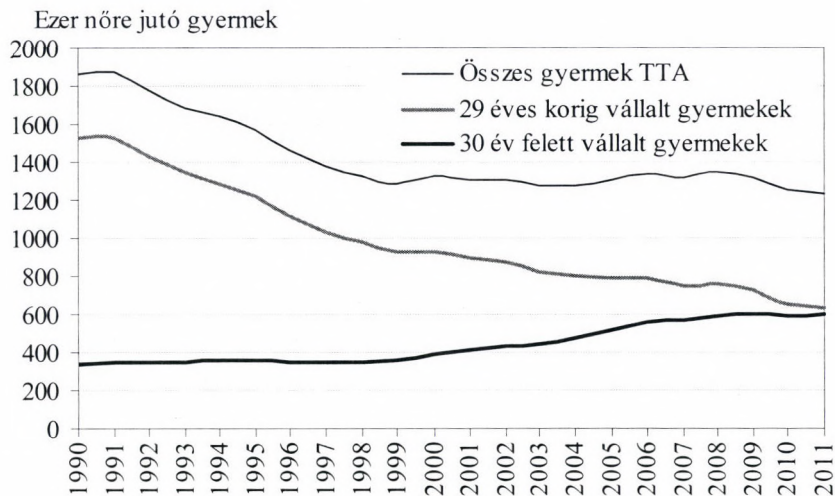
*TTA=teljes termékenységi arányszám.

Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

I. A termékenység tényleges és egyszerű reprodukciós szintje Magyarországon, 1949–2011

Actual value of TFR and that of TFR resulting in the simple reproduction of the population, Hungary, 1949–2011

sebb” korosztályainak szerepe és jelentősége. Ez a szerepváltozás részben abból adódott, hogy emelkedett a 30 év feletti nők szülési hajlandósága, de ennél jóval jelentősebb tényező volt a 30 év alatti nők gyermekvállalásának a korábbiaknál is látványosabb visszaesése. Ha a szülőképes kort két részre osztjuk, és aszerint vizsgáljuk, hogy egy adott év termékenységi viszonyai mellett születendő összes gyermek közül (a TTA értékéből) hány gyermeket vállalnának az anyák 29 éves korukig, illetve hányat 30 évesen és ennél idősebb korban, akkor feltárul előttünk e változás jelentősége. Az 1990. évi egy nőre jutó 1,87 gyermekből 1,53 született volna a nők 29 éves koráig – vagyis az akkori termékenység mellett várható összes gyermek 82 százaléka –, és csak 18 százaléka jött volna világra 30 éves vagy e feletti életkorban lévő anyától. Ezzel szemben a 2011. évi 1,24 TTA-érték csak valamivel több mint fele, pontosan 51 százaléka születne meg az anyák 29 éves koráig, 49 százaléka pedig ezen életkor felett, ha az elmúlt évi kor szerinti gyermekvállalási szokások tartósan megmaradnának. Más szóval: jóval alacsonyabb a várható gyermekszám, és ezek jelentős (és egyre növekvő) hányada csak 30 év felett jönne világra. A trendekből az is kiderül, hogy az 1990-es évek elejének termékenységi szokásai mellett még több gyermeket vállaltak volna az anyák 29 éves korukig, mint amennyit a jelenlegi termékenységük mellett egész életük folyamán világra hoznának.

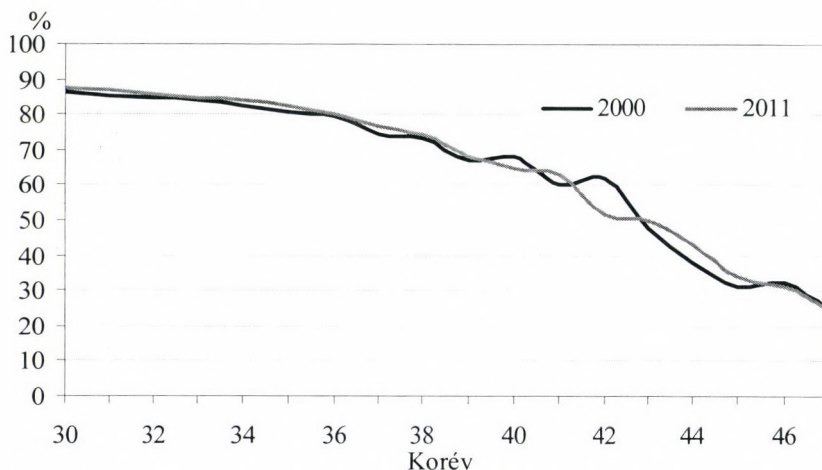

Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

III. Egyes női korcsoportok hozzájárulása a naptári éves termékenységhez, 1990–2011

Contribution of different female age-groups to calendar year fertility, 1990–2011

A megszületendő gyermekek ilyen jelentős hányadának a 30-as, vagy esetleg 40-es évekre történő halasztása komoly egészségi-biológia kockázati tényezőkkel is együtt járhat. A gyermekvállalásnak is megvan az ideális életkora, és ez jelenlegi ismereteink és az orvos-szakmai tapasztalatok szerint a 20-as éveket és a 30-as évek elejét jelenti. A 30 év feletti életkorban a női fogamzóképeség kezdetben lassan, 35 év felett egyre gyorsuló ütemben csökken, emellett a bekövetkezett terhesség kimenetele is egyre bizonytalanabb lesz, csökken az élve születéssel és nő a magzati halálozással végződő fogamzások aránya. A 2011. évi adatok szerint 30 évesen még magas az esélye annak, hogy a kívánt fogamzás kimenetele élve születéssel végződjön (88%). Ez az arány 36 évesen 80 százalékra, 40 évesen pedig 65 százalékra esik, 44 év felett pedig, ha a kívánt fogamzás mégis bekövetkezne, már nagyobb az esélye a magzati halálozásnak, mint az élve születésnek. Ezek az arányok érdemben nem változtak az elmúlt évtized során (IV. ábra).

*Kívánt fogamzásnak a terhességmegszakításon kívüli valamennyi más fogamzás kimenetelét tekintjük, úgymint: élve születés, korai, középidős és késői magzati halálozás.

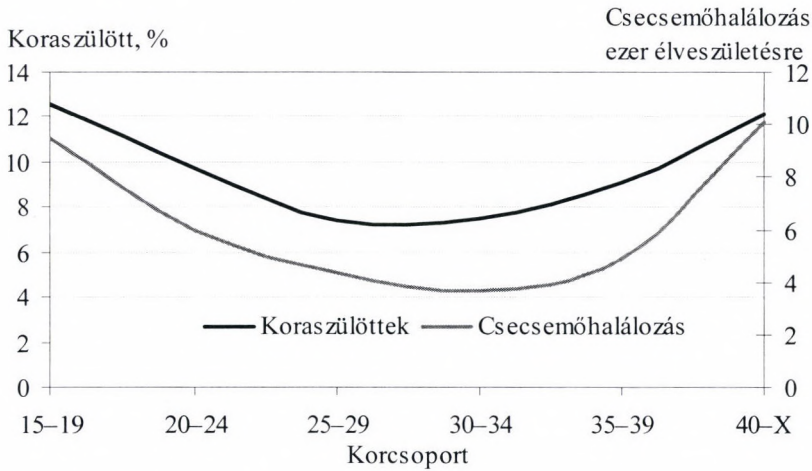
Forrás: Demográfiai Évkönyvek, saját számítás.

IV. A kívánt fogamzásból élve születéssel végződők aránya a 30–47 éves nők között

Proportion of intended conceptions resulting in live births among females aged 30–47

Egy másik kockázati tényező magát a megszületett gyermeket, illetve annak egészségét érinti. Köztudott, hogy hazánkban magas a koraszülöttek aránya, az elmúlt évtizedben stabilan 8–9 százalék között mozgott, a javulásnak nincsenek jelei. Az életkori jellemzők azt mutatják, hogy a túl fiatalon (20 év alatt), illetve

a túl későn (40 év felett) vállalt gyermekeknél a koraszülöttségi arányok 50 százalékkal magasabbak az átlagosnál, a legalacsonyabb értékek pedig 25–34 év közöttiek gyermekvállalásánál találhatók (V. ábra). A koraszülések gyakorisága szorosan összefügg a csecsemőhalandósággal, e téren viszont jelentős és érdemi javulás történt az elmúlt évtizedben is. Mindemellett a csecsemőhalandóság életkor szerinti profilja nagyon hasonlít a koraszülésekéhez, vagyis a tizenévesen szült vagy 40 év felett vállalt gyermekeknél kétszerese az átlagosnak.

Forrás: Demográfiai Évkönyvek, saját számítás.

*V. Koraszülöttség és csecsemőhalálozás az anya korcsoportja szerint, 2011
Premature births and infant mortality by the age-group of mothers, 2011*

A késői gyermekvállalásnak nemcsak egészségi-biológiai kockázatai vannak, hanem fontos demográfia hatásai, illetve következményei is lehetnek. Ennek vizsgálatára a demográfia módszertanának egy ritkábban használt eszközét, a generációs vagy kohorsz-elemzést szükséges alkalmazni.

Generációs vagy kohorsz-termékenység

Az eddig alkalmazott elemzési módszerek a naptári éves adatokon alapulnak, és ezek időbeli trendjeit mutatták be. A képzett szintetikus indikátorok, mint a TTA vagy a reprodukciós mutatók mindig azt jelzik, hogy mi történne akkor, ha a vizsgált év demográfiai jellemzői tartósan megmaradnának. Ez a feltételezés azonban többnyire nem valósul meg, mert a mutatók értékei évről évre változnak. A változások egyik fontos mozgatórugója a demográfiai ese-

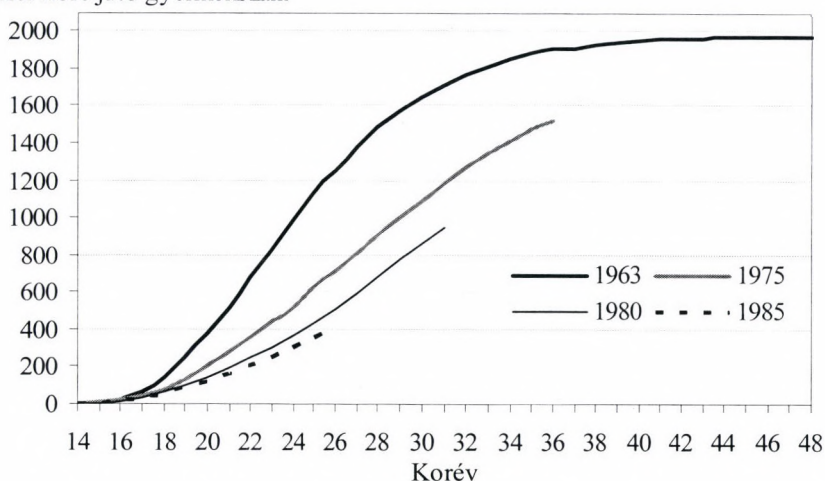
mény időzítésének változása (előrehozatala vagy későbbre halasztása) lehet, ami – ha tartósan és tömegesen fordul elő – lényegesen befolyásolhatja a vizsgált év demográfiai eseményeit és mutatóit. A generációs vagy kohorszelemzés kiküszöböli az időzítésből eredő esetleges torzításokat, mert a teljes emberi életutat elemzi. A demográfiában a kohorsz fogalma a demográfiai eseményt egy időben átélt emberek sokaságát jelenti. A termékenység vizsgálatánál ez az egy időben átélt esemény leggyakrabban a születés éve, így születési kohorszokról, nemzedékről, évjáratról vagy generációról beszélünk, szinonimaként használva e kifejezéseket. A kohorszelemzés előnye, hogy tisztább, reálisabb (időzítésmentes) képet ad a vizsgált születési évjárat termékenységéről és a vállalt gyermekek átlagos számáról. Hátránya viszont, hogy viszonylag hosszú ideig, a szülőképes kor végéig kell várni ahhoz, hogy egy születési nemzedék teljes termékenységi életútját elemezni lehessen, és ebben az esetben is főleg a termékenység közeli vagy távolabbi múltjáról kapunk információkat, nem pedig a termékenység aktuális helyzetéről.

A gyakorlatban ezért azt vizsgálják, hogy az egyes női születési évjáratok egy adott azonos életkorig hány gyermeket hoztak világra, mekkora az átlagos gyermekszámuk és milyen a gyermekszám szerinti megoszlásuk. A kiválasztott azonos életkor lehet a 25., 30. vagy 35. életév, de lehet akár a befejezett termékenység életkora. A kohorsztermékenység pedig a szülőképes kor kezdetétől a vizsgált életkorig szült gyermekek összesített (kumulatív) száma, azok átlaga, illetve megoszlása. Így például 2012. január 1-jén az 1985-ben született női nemzedék minden egyes (életben levő) tagja betöltötte a 26. életévét, az 1980-ban születettek a 31., az 1975-ben születettek pedig a 36. életévüket. Ha ehhez hozzávesszük az 1963-ban születetteket, akik ekkor már betöltötték 48. életévüket, és termékeny életszakaszuk gyakorlatilag véget ért, akkor mind a négy nemzedék termékenysége összevethető 26 éves életkorukig, három nemzedéké 31 éves korukig, két nemzedéké pedig 36 éves korukig.

A legidősebb, 1963-ban született női nemzedék az 1980-as évek elején lépett szülőképes korba. Az akkor jellemző gyermekvállalási szokásoknak megfelelően korán világra hozták első gyermeküket, és 26 éves korára a nemzedék minden nőtagjának már átlagosan több mint egy (1,25) gyermeke volt. 31 éves korukig, az 1990-es évek elejéig tervezett gyermekeik többségét (87 százalékát) megszülték, és a második világháború után született nemzedékek közül az egyik legmagasabb gyermekszámmal, átlagosan 1,97 gyermekkel fejezték be termékeny életszakaszukat. Gyermekvállalási magatartásukat kedvezően befolyásolhatta a GYED intézményének 1984-ben történt bevezetése, amely több mint húsz éven keresztül változatlan formában és tartalommal fennmaradt, és e nemzedék legtermékenyebb időszakát érintette, ugyanakkor a rendszerváltás gazdasági-társadalmi megrázkódtatásai nem vagy csak kismértékben voltak hatással családterveikre.

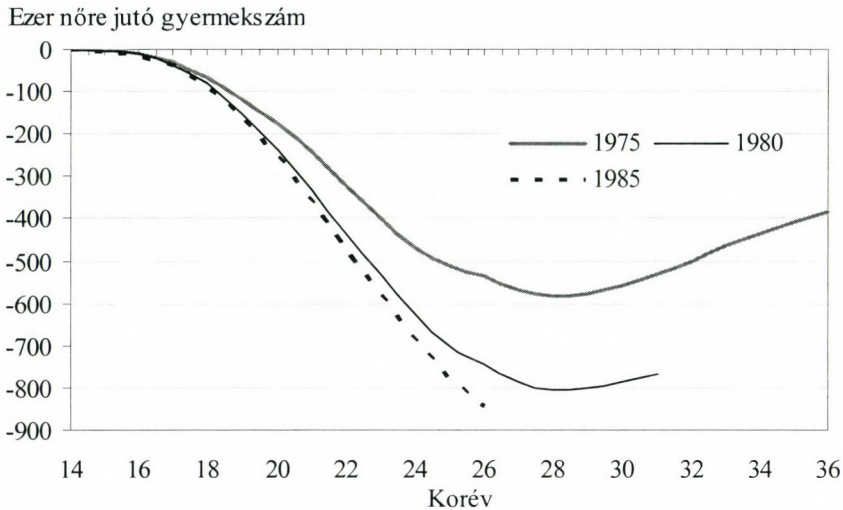
Az 1975-ben született nemzedék létszámát tekintve a „nagy generáció”. A rendszerváltást követő években léptek szülőképes korba, és ez gyermekvállalási magatartásukra is erősen rányomta bélyegét. Náluk jelentkezik először a korábbi gyakorlattól eltérő halogató, halasztó taktika. 20-as éveik első felében csak feleannyi gyermeket vállaltak, mint a náluk tizenkét évvel idősebb nemzedék, és 20-as éveik végén sem volt még átlagosan egy gyermekük. A két születési évjárat között ebben az életkorban volt a legnagyobb különbség a gyermekek számában, aztán fokozatosan elkezdték pótolni lemaradásukat. 36 éves korukra átlagosan több mint 1,5 gyermeket hoztak világra, ami az 1963-as nemzedék hasonló életkorban elért gyermekszámának (1,90) 80 százaléka. A gyermekvállalás ideális időszakát kevésbé használják ki, nőnek az ezzel kapcsolatos egészségi-biológiai kockázatok, és ezt ők is érzik. Bár a 2011. évi termékenységi mélypont idején kismértékben emelkedett a 35 éves és ennél idősebb nők szülésgyakorisága, nem valószínű, hogy az 1975-ös generáció tagjai reprodukzív koruk végére behozzák a lemaradást. Minden bizonnyal kisebb családnagysággal fejezik majd be termékeny életszakaszukat, mint 1963-ban született nő társaik.

Ezer nőre jutó gyermekszám

Forrás: Termékenységi adatbázis, saját számítás.

VI. Az adott életkorig vállalt gyermekek átlagos száma születési évjáratonként
The mean number of children born prior to a given age of mothers by birth cohort of mothers

Forrás: Termékenységi adatbázis, saját számítás.

VII. Az elmaradás mértéke az adott életkorig vállalt gyermekek átlagos számában az 1963. évi születési kohorszhoz képest

The decrease in the mean number of children born until a given age of mothers by birth cohort compared to the cohort born in 1963

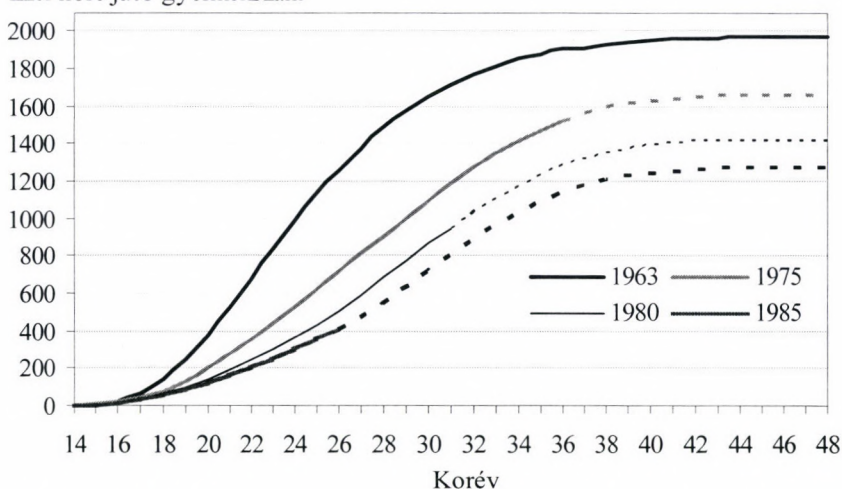
Az 1980-ban és 1985-ben született nemzedékek termékenysége nagyon hasonlít egymáshoz. Náluk már megfigyelhető a teljes stratégiaváltás a gyermekvállalási magatartásban. Ők már az új évezred fiatal nemzedékei, akiknek 20-as éveit főleg a képzés, tanulás, az anyagi és munkahelyi egzisztencia megteremtése, a családalapítás feltételeinek megteremtése jellemzi. Gyermeket viszont nem, vagy csak kevesen és keveset vállalnak ebben az életkorban. Az 1980-ban született nőknek csak valamivel több mint fele annyi gyermeke született 31 éves koráig, mint az 1963. évi születési évjáratnak, az 1985-ben született nemzedék pedig 26 éves koráig csak harmadannyi gyermeket vállalt, mint a náluk huszonnégy évvel idősebb generáció. Az 1963-as és 1985-ös születésű évjáratokat a közöttük lévő korkülönbség miatt nevezhetjük akár szülő- és gyermeknemzedéknek is. Ha így tekintünk rájuk, akkor bátran állíthatjuk, hogy a szülőket és gyermekeiket összehasonlítva, tehát egy nemzedékváltás időszaka alatt, ilyen mértékű és gyorsaságú változás korábban még soha nem fordult elő a gyermekvállalás területén.

A kérdés az, hogy valóban csak halasztásról van-e szó, vagy ennél többről, egy valóságos mintaváltásról, ami gyökeresen megváltoztathatja a korábban kialakult és hosszú idő óta jellemző családszerkezetet. Erre most nem lehet egyértelmű választ adni. Tény viszont, hogy minél fiatalabb női nemzedékeket

nézünk, annál kevesebb az egy adott életkorig szült gyermekek száma, és – ezzel párhuzamosan – annál magasabb körökben a gyermektelenek aránya. Az 1980-as nemzedék 44 százalékának 31 éves korában még nem volt gyermeke, az 1985-ös nemzedék háromnegyedének pedig 26 éves korában. Ezek az arányok az 1963. évi nemzedék hasonló életkorban mért arányainak többszörösei. Az elmaradás olyan nagymértékű, hogy reménytelennek látszik az, hogy a mai fiatal gyermeknemzedékek átlagos családnagysága elérje a szüleikét, azaz hogy reprodukálják azokat a körülményeket, amelyek között ők maguk nevelkedtek.

A várható családnagyság jövőbeli becslésére kézenfekvő és egyszerű módszer lehet, ha feltételezzük, hogy egy adott életkort elért fiatal nemzedék további életéveiben ugyanolyan módon vállal majd gyermeket, mint ahogy az adott életkor feletti nőtársaik jelenleg azt ténylegesen teszik. Ha ez a hipotézis megvalósulna, akkor radikális változások történnének az átlagos családnagyságban és azok gyermekszám szerinti összetételében. Ebben az esetben az 1975-ben született női nemzedék egy tagja átlagosan 1,66 gyermekkel fejezné be termékenységét, az 1980-ban születetteknek átlagosan 1,42 gyermekük születne, az 1985-ös jelenleg 20-as éveit középen járó női generáció pedig átlagosan mindössze 1,28 gyermeket hozna világra élete folyamán, szemben a szülői nemzedéknek tekintett 1963. évi generáció 1,97 gyermekével.

Ezer nőre jutó gyermekszám

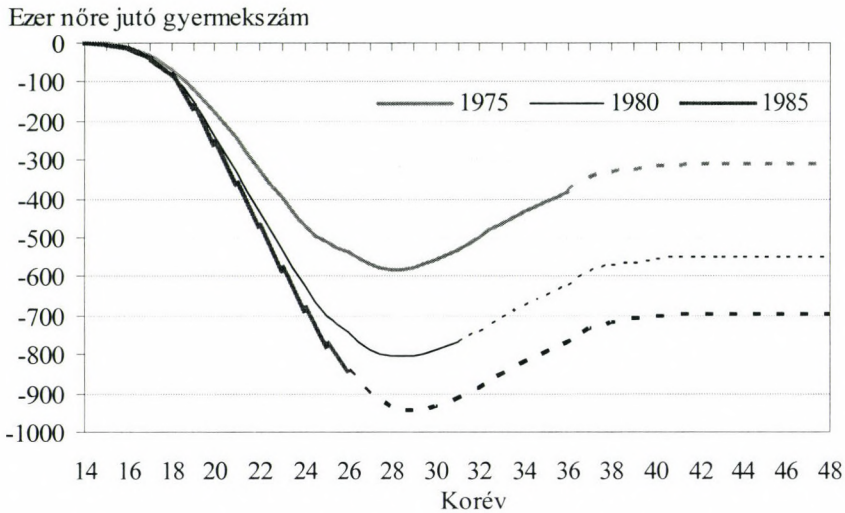

*A becslés a 2011 évi korszpecifikus élve születési arányszámok alapján készült.

Forrás: Termékenységi adatbázis, saját számítás.

VIII. Az adott életkorig vállalt gyermekek tényleges és becsült* átlagos száma születési évjáratonként

The actual and estimated mean number of children born prior to a given age of mothers by birth cohort of mothers

* A becslés a 2011. évi korszpecifikus éves születési arányszámok alapján készült.
 Forrás: Termékenységi adatbázis, saját számítás.

*IX. Az elmaradás tényleges és becsült mértéke az 1963. évi kohorszhoz képest
 The actual and estimated size of decrease in the number of children born prior
 to a given age of mothers compared to the birth cohort of 1963*

Az elmaradás a 20-as évek végén járó nők átlagos gyermekszámában a legnagyobb, és minél fiatalabb a vizsgált születési évjárat, az elmaradás mértéke annál jelentősebb. Így az 1985-ben született nők 29 éves korukig már átlagosan csaknem egy gyermekkel kevesebbet hoznának világra, mint a referenciálul választott 1963-ban született női nemzedék hasonló életkorig. Ezt követően mérséklődnek a különbségek – főleg a 30-as éveikben járó nők korábbinál magasabb termékenysége miatt –, de a fiatalabb éveikben elmaradt vagy elhalasztott szüléseiket már nem tudják pótolni, és egyre kisebb átlagos családnagysággal fejezik be termékeny életciklusukat.

Az átlagos gyermekszám, illetve családnagyság ilyen mértékű csökkenése drasztikus változásokat okozhat a családok gyermekszám szerinti összetételében. Ennek becslésére az életkor és paritás (születési sorrend) szerinti élve születési arányszámokat hívjuk segítségül. Ezek alapján egy adott születési évjáratból a gyermektelenek aránya úgy becsülhető, ha azt feltételezzük, hogy a megfelelő korban gyermektelen nők a továbbiakban úgy vállalják első gyermeküket, mint ahogy az általuk elért életkor fölött az addig gyermektelen nők azt 2011-ben ténylegesen tették. Az egygyermekesek hányadát úgy becsüljük, hogy közülük hányan maradnának egy gyermek mellett akkor, ha második

gyermeküknek olyan arányban adnának életet, mint ahogy az általuk elért életkor fölött az egygyermekes anyák 2011-ben második gyermeküket ténylegesen vállalták. Hasonló módon becsülhető a két-, három- vagy többgyermekesek aránya. Az alkalmazott módszer logikájából adódik a módszer gyengésege is, nevezetesen az, hogy a jelenlegi (esetünkben a 2011. évi) életkor és paritás szerinti termékenységi arányokat a jövőben is változatlanoknak feltételezi. Ez bizonyára nem így lesz, de a hipotézis arra mindenesetre rávilágít, hogy a jelenlegi termékenységi magatartások tartós megmaradása esetén a mai fiatal nemzedékek milyen család-, illetve gyermekszám-összetétel mellett fejeznék be reprodukív életszakaszukat.

2. Születési kohorszok tényleges és becsült* gyermekszám szerinti megoszlása
befejezett termékenység idején

The distribution of birth cohorts by actual and estimated final number of children

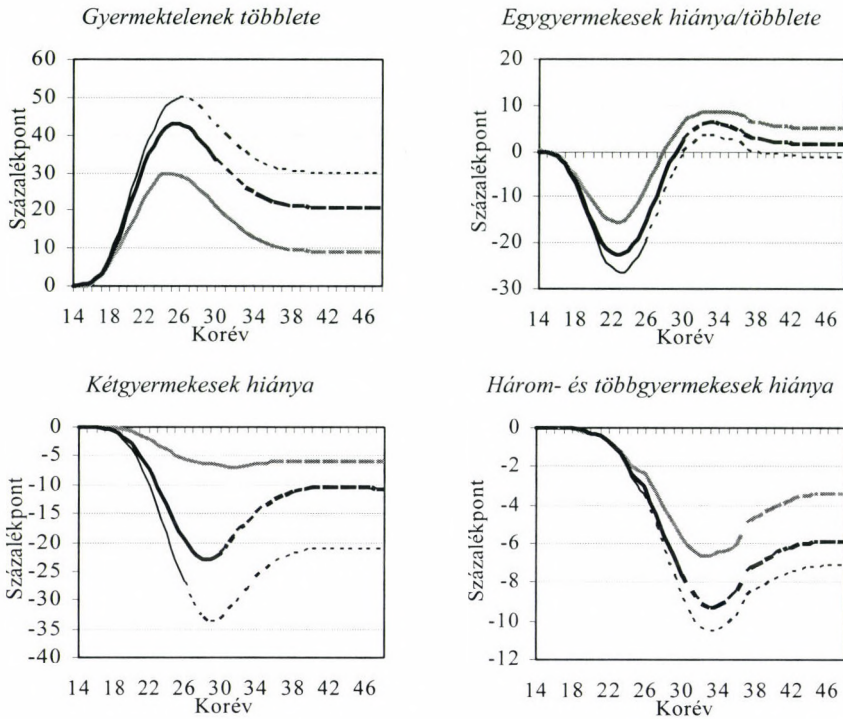
Születési év	Gyermekszám				Összesen	Gyermekszám átlag (ezer nőre)
	0	1	2	3+		
	Százalék					
1963	8,5	21,3	47,1	23,2	100,0	1970
1975*	17,5	26,2	36,4	19,8	100,0	1660
1980*	29,3	22,8	30,6	17,4	100,0	1420
1985*	38,3	19,9	25,7	16,1	100,0	1275

*A becslés a 2011. évi korszpecifikus élveszületési arányszámok alapján készült.

Forrás: Termékenységi adatbázis, saját számítás.

Az eredmények sokkoló hatásúak. A jelzett feltételek megvalósulása esetén az 1975-ös nemzedék közel 18 százaléka, az 1980-as születési évjárat 29 százaléka, az 1985-ös generáció nőtagjainak pedig több mint 38 százaléka gyermek nélkül fejezné be termékeny életkorát – szemben az 1963. évi szülői generáció 8,5 százalékos gyermektelenségi arányával. Ez pedig azt jelenti, a kétgyermekes családmódel hosszú ideje tartó domináns szerepe fokozatosan megszűnne, és helyét egy nemzedékváltás ideje alatt a gyermektelen családtípus venné át.

Figyelemre méltó az egyes családtípusok változásának életkor szerinti profilja. A korábbiakhoz hasonlóan ezt is az 1963. évi nemzedékhez viszonyítva mutatjuk be, oly módon, hogy a gyermektelen, illetve egy, kettő és három vagy több gyermekkel rendelkező családok a szülőképes kor teljes életriklusát tekintve milyen mértékben múlnák felül, vagy maradnának el a referenciául választott női nemzedék hasonló családtípusától.

* A becslés a 2011. évi kor és születés-sorrend szerinti élve születési arányszámok alapján történt.

Forrás: Termékenységi adatbázis, saját számítás.

X. Az adott életkorig vállalt gyermekek tényleges és becsült arányának többlete, illetve hiánya az 1963-ban született nemzedékhez képest*

The difference of the actual and estimated proportion of children born prior to a given age of mothers by birth cohort of mothers compared to the birth cohort of 1963

A gyermektelen nők többlete valamennyi életkorban és mindhárom fiatalabb születési évszámotnál megmutatkozik. Ennek mértéke a 25–26 éves életkorban a legnagyobb, mivel a referenciául választott női nemzedék mindössze egynegyede volt gyermektelen ebben az életkorban, a náluk fiatalabb generációknál viszont ugyanebben az életkorban kétszeres, háromszoros ez az arány. Az életkor előrehaladtával mérséklődik ugyan, de nem tűnik el ez a többlet, és végül ez okozza a gyermektelenek jóval magasabb arányát a fiatalabb születési kohorszoknál.

Figyelmet érdemel az egygyermekes családok életkor szerinti arányváltozása. Az elmaradás és a későbbi életkorban történő pótlás klasszikus esetével állunk szemben. A fiatal életkorban elhalasztott első gyermekvállalás jelentős hiányt mutat a 20-as évek végéig, 30 év fölött viszont minden fiatalabb nemzedékeknél többletet jelez az 1963. évi születési évjárat gyermekvállalási gyakorlatához/stratégiájához képest. A pótlási szándék itt többnyire eredményes, így a végleges családnagyság kialakításában az egygyermekes családok arányában várható a legkisebb változás.

Nem így a kétgyermekes családoknál, akiknél az alacsonyabb arány valamennyi életkorban jelentkezik, a két legfiatalabb nemzedéknél pedig egyre növekvő mértékben marad el a referencia-kohorszétól. A későbbi életkorban történő pótlás itt jórészt eredménytelen marad, a fiatal évek jelentős hiánya csak mérséklődik, de így is jóval kevesebb kétgyermekes család várható befejezett termékenység idején, mint az 1963. évi nemzedéknél. Hasonló a helyzet a három- és többgyermekes családoknál is, azzal a különbséggel, hogy náluk a hiány jóval mérsékeltebb, mint a kétgyermekes családok esetében, így körükben a várható aránycsökkenés is kisebb mértékű lesz.

Ismételten hangsúlyozni kell, hogy a fejezetben leírt folyamatok és jelenségek csak abban az esetben következének be, ha a hipotézisek is valóra válnának: vagyis a 2011. évi életkor- és születési sorrend szerinti élve születési arányszámok hosszabb távon állandósulnának, és a szülőképes kor végéig fennmaradnának a vizsgált nemzedékeknél. A 2012. évi előzetes adatok egy kismértékű elmozdulást jeleznek az előző évi mélypontról, mivel a születések száma mintegy 2,6 százalékkal emelkedett. Ez valamelyest javítana a korábbiakban bemutatott tényleges és várható termékenységi helyzeten, de érdemi változást még nem hozna.

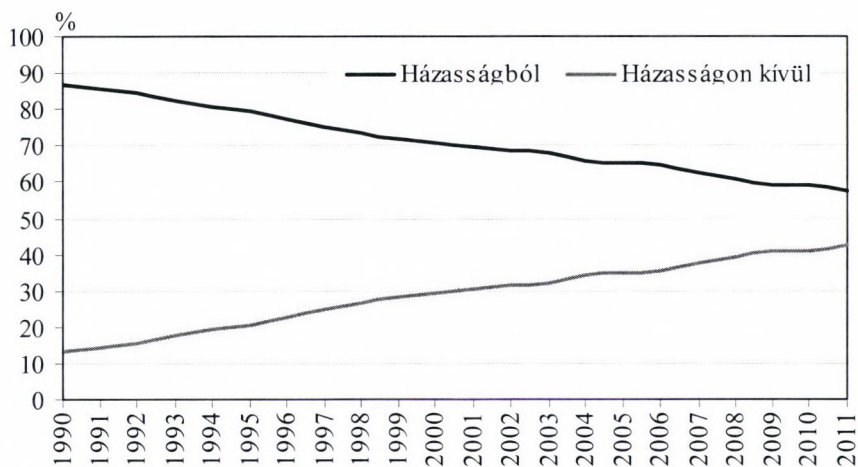
Házasságon kívüli születések

A családalapítás legáltalánosabb formája hosszú ideje a házasságkötés. Ez a megállapítás általában igaz, de a mai fiatal nemzedékekre nem jellemző. A családi állapot egyre inkább a demográfia „puha” jellemzői, változói közé tartozik, szemben az életkorral (melyet meghatároz az születés időpontja óta eltelt idő) vagy a nemmel (amely az emberi élet során ritka kivétellel változatlan marad). A párkapcsolatok demográfiai vizsgálata során egyre nagyobb nehézségekbe ütközünk, mivel azok létesítése és a felbomlása az esetek jelentős részében kikerül a hivatalos statisztika látóköréből. Kettéválik a jogi (de jure) és a tényleges (de facto) családi állapot, és ezzel párhuzamosan a párkapcsolatok korábban nem tapasztalt, változatos formái alakulnak ki. Ezek között is az élettársi kapcsolat a legáltalánosabb és legelterjedtebb együttélési forma. Ez független a jogi családi állapottól. Kétségtelen, hogy az élettársi kapcsolatot döntő

többségében a hajadonok, illetve nőtlenek választják, de előfordul a házas (külön élő) és az özvegy családi állapotúak között is.

Az élettársi kapcsolatok terjedése egy másik demográfiai jelenséggel jár együtt, nevezetesen a házasságon kívül született gyermekek növekvő arányával. Feltűnő a hasonlóság ugyanis a két jelenség növekedésének dinamikája között. Az élettársi kapcsolatban élők aránya a szülőképes korú nők körében 1990 és 2005 között 3,4-szeresére nőtt, a házasságon kívül született gyermekek aránya pedig 3,2-szeresére, 13,1-ről 42,5 százalékra emelkedett 1990 és 2011 között. Az első gyermekeknél ez az arány még magasabb, jelenleg 48 százalékuk születik házasságon kívül. Ez azt jelenti, hogy a gyermekvállalásnak nem feltétele vagy követelménye a házasság megkötése, mint ahogy az az 1970-es 1980-as években jellemző volt, amikor a menyasszonyok legalább egynegyede már áldott állapotban volt, amikor kimondta a boldogító igent, vagyis a házassággal legalizálták a már megfogant és hamarosan megszületendő gyermeket. A házasságon kívüli fogamzás már nem játszik sürgető vagy kényszerítő szerepet a házasság megkötésében, és társadalmilag is elfogadott jelenséggé vált. Azt nem állíthatjuk, hogy a házasságon kívül született gyermekek szülei valamennyien élettársi kapcsolatban élnek, de azt igen, hogy arányuk jelentősen nő. Erre utal az ismeretlen (nem megjelölt) apák csökkenő aránya a házasságon kívül született gyermekeknél.² Hányaduk az elmúlt húsz évben az első gyermekeknél egyharmadára, 60-ról 20 százalékra esett (XII. ábra). Ez azt jelentheti, hogy a partner vagy élettárs egyre gyakrabban vállalja apaként házasságon kívül született gyermekét, és csökken azon anyák hányada, akik egyedül, tartós párkapcsolat nélkül vállalják gyermeküket. Az élettársi kapcsolatok egyre gyakrabban a házasság alternatívájaként funkcionálnak, és a szülői szerepek hasonlóvá válnak, mint a házasságban élő feleségé és férjé.

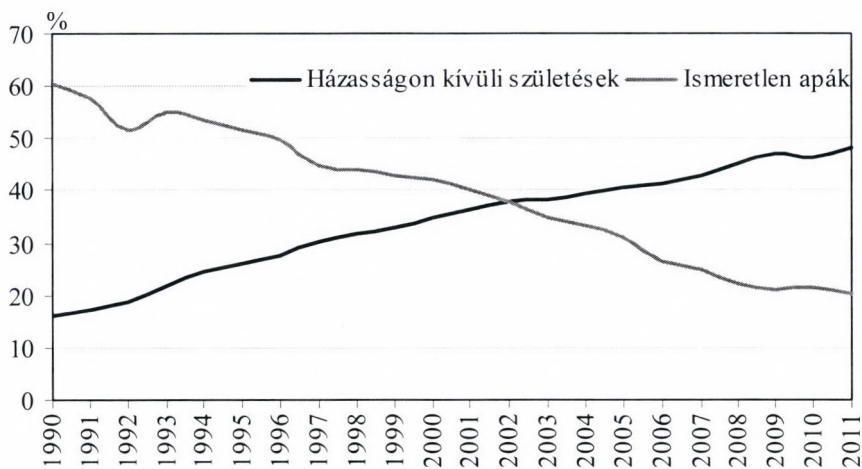
² Az élettársi kapcsolat nem tartozik a jogilag elfogadott hivatalos családi állapotok közé. Ezért a népmozgalmi kérdőíveken, így a születési statisztikai lapon sincs feltüntetve mint választási lehetőség a családi állapot után tudakozó kérdésnél. A házasságon kívüli születések alatt a hajadon, elvált és özvegy nőktől származó gyermekeket értjük. Az ilyen születések közel 90 százaléka hajadon anyáktól származik. A szülőkre vonatkozó kérdéseknél az apa adatai külön vannak feltüntetve. Amennyiben a házasságon kívüli születéseknél az apára vonatkozóan nincs feltüntetve vagy kitöltve adat, ezt úgy értelmezzük, hogy a gyermek tartós párkapcsolat nélkül jött világra, az apa nem ismert vagy nem vállalja házasságon kívül született gyermekét. Ellenkező esetben az apára vonatkozó adatok ismeretében élettársi kapcsolatból született gyermekeket vélelmezünk. 2009. július 1-jétől egy új hivatalos családi állapottal: a bejegyzett élettársi kapcsolattal bővült a jogilag elfogadott családi állapotok köre. A bejegyzett élettársi kapcsolat a 2009. évi XXIX. törvény alapján a hivatalosan eljáró anyakönyvvezető előtt – két tanú jelenlétében – két, tizennyolcadik életévét betöltött, azonos nemű személyek között létesített kapcsolat. Elvileg a bejegyzett élettársi kapcsolaton kívül is születhetne gyermek, amennyiben két nő él ilyen párkapcsolatban. Ilyen eset azonban ez ideig nem került regisztrálásra a születési statisztikában.

Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis.

XI. Házas és nem házassági születések aránya, 1990–2011

The proportion of marital and non-marital births in Hungary, 1990–2011

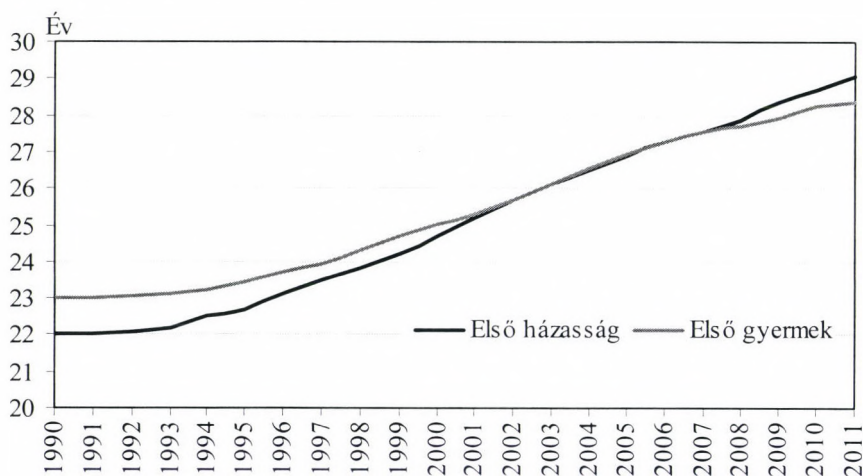

Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis.

XII. Házasságon kívüli születések és az ismeretlen apák aránya, 1990–2011
(első gyermek)

The proportion of births out-of-wedlock and that of unknown fathers, 1990–2011 (first child)

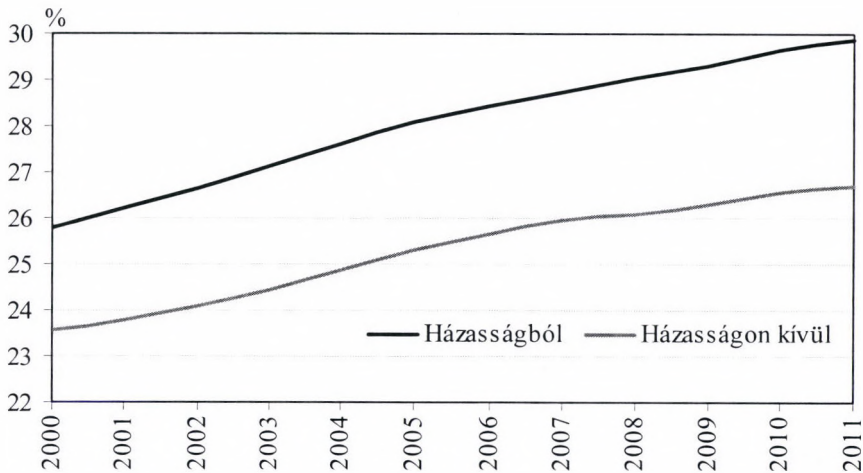
Hosszú ideig a hagyományos családalapítás egyik alapvető jellemzője volt, hogy a gyermekvállalás követi a házasságkötést, vagyis az anyák átlagos életkora első gyermekük születésekor magasabb, mint az első házasságkötésük idején. 1990-ben még átlagosan egy évvel későbbi életkorban vállalták első gyermeküket az anyák, mint ahogy első házasságukat megkötötték. Ez a gyakorlat az utóbbi években az ellenkezőjére fordult, és az anyák előbb vállalják első gyermeküket, mint ahogy az első házasságukat megkötik (XIII. ábra). Ennek hátterében is a házasságon kívüli születések dinamikusan növekvő aránya áll, és az a tény, hogy házasságon kívül fiatalabb életkorban vállalják gyermeküket az anyák, mint a házasságban élők. 2011-ben átlagosan 3,2 évvel voltak fiatalabbak a házasságon kívül első gyermeküket vállaló anyák, mint a házasságban élők (XIV. ábra). Mivel az összes születések között emelkedik a házasságon kívül született gyermekek aránya és ezzel a fiatalabb életkorú anyák száma is nő, 2011-ben átlagosan 28,3 évesen hozták világra első gyermeküket az anyák, míg első házasságukat csak később, átlagosan 29,1 évesen kötötték.

Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

XIII. Az első házasságkötés és az első gyermek születésének átlagos életkora, 1990–2011

Mean age at first marriage and first birth, 1990–2011

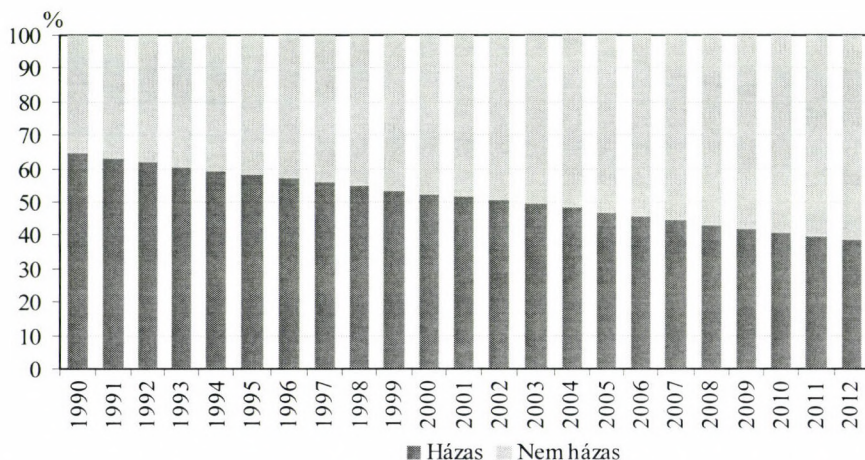
Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

XIV. Átlagos életkor az első gyermek születésekor, 2000–2011
Mean age at first birth (marital and non-marital births), 2000–2011

A házasságon kívüli párkapcsolati formák terjedése alapjaiban változtatta meg a szülőképes korú nők családi állapot szerinti összetételét. A házasságban élők kisebbségbe kerültek a nem házasokkal szemben, akik között a jogi értelemben vett hajadonok dominálnak. Ez a jelenség 2003 óta figyelhető meg, korábban soha nem fordult elő. Az elmúlt húsz évben megfordultak az arányok, és most annyian élnek házasságon kívül, mint korábban házasságban. Míg 1990-ben a szülőképes korú nők közel kétharmada volt házas, addig 2012-re 38,6 százalékra esett ez az arány, és több mint másfélszeresével nőtt a nem házasoké.

A népesség családi állapot szerinti összetételében történt változások komoly hatással vannak a két meghatározó demográfiai folyamatra, a születések és halálozások számára is. A házasságban élők arányának visszaesése azt jelenti, hogy azon népességcsoport súlya, szerepe csökken, amelynek magasabb a termékenysége és alacsonyabb a halandósága, és azok aránya növekszik, akiknél ennek az ellenkezője igaz. A házasok termékenysége ugyanis több mint kétszer akkora, az életkor szerinti mortalitásuk pedig mintegy kétharmada a nem házas népességének. Egy modellszámítás eredménye szerint, ha a szülőképes korú nők 2001. évi családi állapot szerinti összetétele megmaradt volna, akkor 2011-ben a történelmileg kialakult alacsony termékenységi arányszámok mellett is egyharmadával több gyermek született volna (117 350), szemben a ténylegesen világra jött 88 049 gyermekkel. Vagyis a szülőképes korú nők körében csak az

elmúlt tíz évben történt családi állapot szerinti összetétel-változás ilyen mértékű születésszám csökkenéssel járt együtt.

Forrás: Demográfiai Évkönyvek.

XV. Szülőképes korú nők családi állapot szerint, 1990–2012
Distribution of women of fertile age by marital status, 1990–2012

Jövőbeli kilátások

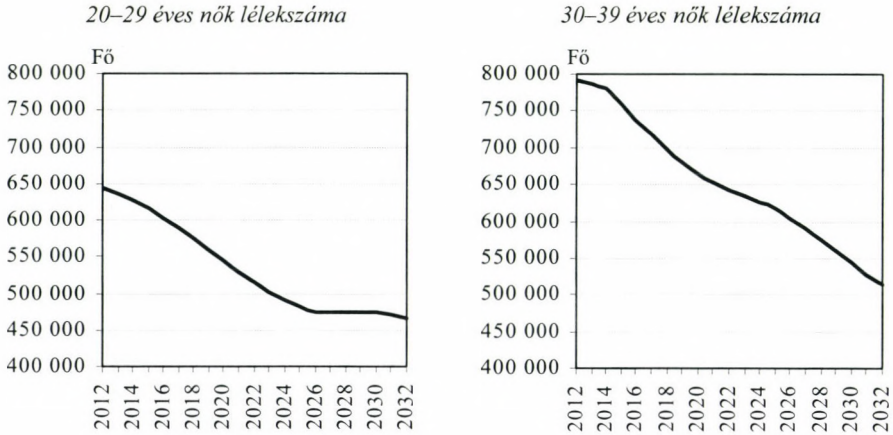
Több mint harminc éve folyamatosan csökken a hazai népesség lélekszáma, és egyelőre nem látszik a folyamat vége. Különböző hazai és nemzetközi prognózisok készülnek a népesség jövőbeli számát és összetételét illetően. Ezek mind olyan szakértői feltételezéseken, hipotéziseken alapulnak, amelyek a termékenység szintjét, a várható élettartam jövőbeli alakulását és a nemzetközi vándorlás egyenlegét becslik előre, többnyire a múltbeli trendek és az aktuális irányzatok figyelembevételével. Minden népességprognózisnak annyi a valószínűsége, amennyi a hipotézisekből megvalósul. Ily módon – a feltételezésektől függően – az előrejelzések igencsak változó adatokat jelezhetnek a hazai népesség várható létszámának és összetételének alakulásáról. Az Eurostat legutóbbi prognózisa 9 millióval számol 2050-ben (Demography report 2010), a Népességtudományi Kutató Intézet (NKI) előrejelzése 8,55 millió lakosra számít 2060-ban (Földházi 2012), az ENSZ előrejelzése pedig lényegében ugyanennyi, 8,6 millió népességszámot vár, de a XXI. század végére (World Population Prospects the 2010 Revision). Mindhárom esetben az előrejelzések legvalószínűbbnek tartott, ún. közepes változatról van szó, amelyek

folyamatosan emelkedő és a jelenleginél jóval magasabb termékenységi szinttel, tartósan növekvő várható élettartammal és jelentős, évenként mintegy 15 ezres bevándorlási többlettel számolnak a jelzett időszakok végéig. Az ENSZ un. konstans változata a 2008. évi termékenységi szint tartós megmaradását vetíti előre (1,34 gyermek egy nőre), ebben az esetben a népesség lélekszáma a jelenleginek csaknem felére, 5,2 millió főre esne a századforduló végén, annak ellenére, vagy amellet, hogy a születéskor várható élettartam mindkét nembeli népesség esetén több mint tíz évvel emelkedne (Demény 2011). Ismeretes, hogy a 2011. évi tényleges termékenység a fenti konstans változatnál is jóval alacsonyabb volt (1,24 gyermek egy nőre).

A hazai lakosság korösszetétele valamennyi fenti népességprognózis mellett tovább torzulna. A várható élettartam emelkedésével főleg az időskorú népesség száma és részaránya növekedne, a reprodukció tartós hiánya pedig a felnövekvő gyermeknemzedékek létszámát apasztaná tovább. A nemzetközi vándorlás feltételezett pozitív egyenlege csak mérsékelni tudná a népességcsökkenés ütemét, de megállítani nem lenne képes. A legrosszabb forgatókönyvvel egyik változat sem számol, ez pedig az lenne, ha semmi sem változna és a jelenlegi (például a 2011. évi) főbb népmozgalmi jellemzők és mutatók tartósan megmaradnának. Elvileg elképzelhető még ennél is kedvezőtlenebb változat, ha például a termékenység tovább csökkenne, a várható élettartam nem emelkedne a feltételezett mértékben, a nemzetközi vándorlás pozitív egyenlege pedig fokozatosan „elolvadna” – nem csupán a külföldiek csökkenő bevándorlása, hanem a hazai lakosság növekvő el-, illetve kivándorlása miatt.

A népességprognózisok legérzékenyebb és legbizonytalanabb pontja a jövőbeli születésszám becslése, és ez a bizonytalanság az előrebecslés időtartamával párhuzamosan nő. A születendő gyermekek lélekszáma alapvetően két tényezőtől, a szülőképes korú nők létszámától és termékenységük szintjétől függ. A szülőképes korú nők létszámát a közeljövőre meglehetősen nagy biztonsággal lehet becsülni, hiszen jelenleg már megszülettek és élnek azok a gyermekkori, illetve tizenéves nemzedékek, amelyek az elkövetkező évtizedekben szüleik helyére lépnek. A koreltolás módszerét alkalmazva a 2011-ben világra jött újszülöttek lesznek 20 évesek 2031-ben, a jelenlegi 0–9 éves generációk lesznek 20–29 évesek, a 10–19 évesek pedig 30–39 évesek két évtized múlva. E nemzedékek jövőbeli létszámát a halálozások és elvándorlás mérsékelheti, a hasonló korúak bevándorlása pedig növelheti. Jelen esetben mindhárom tényezőtől eltekintünk, és azt feltételezzük, hogy létszámuk sem a halálozás, sem a vándorlási egyenleg eredményeként nem változik. (Ez valószínűleg optimistának tűnő hipotézis.) A születésszám elmúlt két évtizedben tapasztalt tartós és jelentős visszaesése miatt egyre kisebb létszámú női nemzedékek lépnek szülőképes korba az elkövetkező húsz évben. Ennek következtében 2011 és 2031 között a szülőképes korú nők összlétszáma mintegy 523 ezer fővel, 22 százalékkal csökken, ezen belül a születések szempontjából meghatározó 20–29

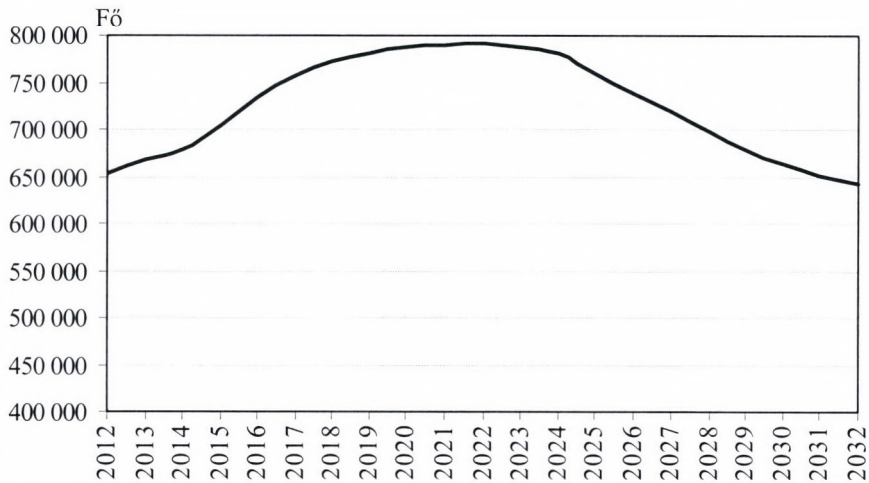
éveseké közel 28 százalékkal, a 30–39 éveseké pedig több mint egyharmadával (35%) lesz kevesebb.

Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

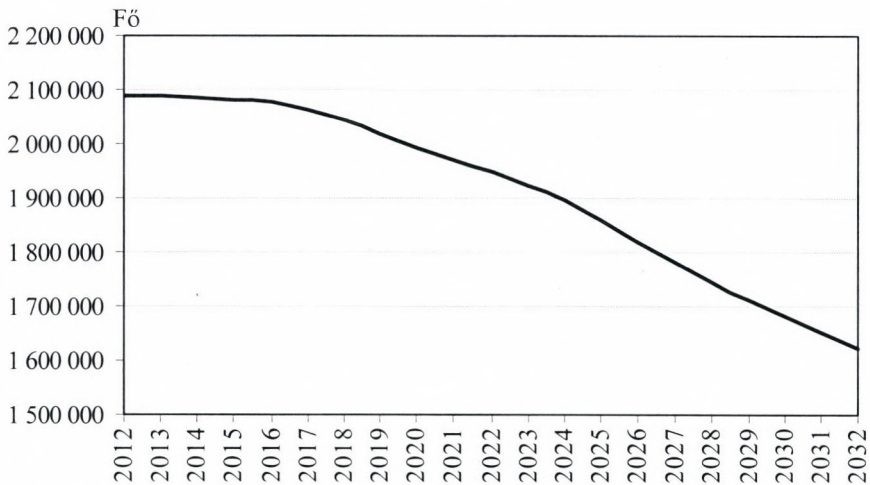
XVI. A szülőképes kor legfontosabb korosztályainak alakulása 2012 és 2032 között. The estimated changes in the size of the most important fertile age-groups between 2012 and 2032

Emelkedés csupán a szülőképes kor legidősebb korosztályaiban, a 40–49 éves nők körében várható. A jelenleg 30-as éveikben járó nagy létszámú nemzedékek fokozatosan a mai 40–49 évesek helyébe lépnek. Létszámuk az 2020-as évek elején tetőzik, amikor egyötödével haladják meg a mai 40–49 évesek létszámát, majd lassú csökkenés mellett a 2030-as évek elején ismét hozzávetőlegesen annyian lesznek, mint jelenleg. Kérdéses, hogy a születésszám szempontjából ezek a nemzedékek milyen potenciális tartalékokkal rendelkeznek. A gyermekvállalás életkorának további emelkedése és a nők 40-es éveinek első felére történő tolódása azt jelentené, hogy az ilyen korú nők emelkedő termékenysége és növekvő létszáma párhuzamosan zajlana, és ez a 40 év felett vállalt gyermekek számában és az összes születésszámban is megmutatkozna. Ismerteink szerint 2010-ben a 40 éves és ennél idősebb nők termékenysége európai viszonylatban Svédországban volt a legmagasabb, ahol ezer nő 73 gyermeket vállalt 40 és 49 éves kora között (Human Fertility Database). Ez az arány hazánkban ennek valamivel kevesebb mint a fele volt, ezer hasonló korú nőre számolva 36 gyermek. Amennyiben fokozatosan elérnék a svéd arányt, akkor a 40 éves és idősebb nők a jelenleginél mintegy 2300–2800 gyermekkel szülnének többet évente, létszámnövekedésük és feltételezett termékenység-emelkedésük függvényében.

Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

*XVII. A 40–49 éves nők lélekszáma, 2012–2032
The estimated number of women aged 40–49, 2012–2032*

Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

*XVIII. A 20–49 éves nők lélekszáma, 2012–2032
The estimated number of women aged 20–49, 2012–2032*

A gyermekvállalók zömét kitevő 40 év alatti nők létszáma viszont az elkövetkező két évtizedben eltérő intenzitással ugyan, de folyamatosan csökkenni fog. A szülőképes korú nők létszámának ismeretében az is megbecsülhető, hogy várhatóan hány gyermeknek adnának életet. Ehhez a különböző életkorú nők gyermekvállalási kedvét, vagyis a termékenység szintjét kellene előre látni. Nem tudjuk, ez hogyan változik majd, de abban az esetben, ha a termékenység jelenlegi szintje tartósan fennmaradna, a születések száma a 2011. évi 88 ezer-ről 2021-ben 72 ezerre, 2031-ben 60 ezerre esne – pusztán a szülőképes korú nők létszámának csökkenése miatt. A 2011. évi alacsony születésszám fenntartásához az egyre kisebb létszámú szülőképes korú nőknek a jelenleginél jóval több gyermeket kellene vállalniuk. Becslésünk szerint 2021-ig az általános termékenységnek mintegy 16 százalékkal, 2030-ig pedig 43 százalékkal kellene emelkednie ahhoz, hogy a 2011. évi 88 ezer körüli születésszám megmaradjon. Ez azt jelenti, hogy – a szülőképes korú nők létszámcsökkenésének ellensúlyozására – a 2011. évi egy nőre számított 1,24 gyermekkel szemben 2021-ig 1,44-re, 2031-ig pedig 1,77-re kellene emelni a gyermekek számát.

Ha nem sikerül elmozdulni a mostani alacsony termékenységi színtről és a jelenlegi reprodukciós deficit tartóssá válik, akkor a szülői és gyermeknemzedékek egyensúlytalansága egy olyan negatív spirált indítana el, amelyben egyre csökkenő létszámú szülőképes korú nő egyre kevesebb gyermeket hozna világra. Egy olyan termékenységi csapdába futnánk bele, amely gyorsuló népességszám-csökkenéssel járna együtt, egy olyan „demográfiai fekete lyukat” idézve elő, ahonnan már nem lenne visszatérés (Lutz–Skirbekk–Testa 2006). A stabil népesedési modell szerint³ egy hosszú távú 1,3-as termékenységi szint mellett mintegy 44 év alatt feleződne meg a népesség lélekszáma, 1,1-es érték mellett pedig már 33 év alatt lezajlana ez a folyamat (Billari 2005, Valkovics 1996). Igaz, ez modell nem számol a nemzetközi vándorlással, és nem veszi figyelembe a várható élettartam növelésében rejlő, egyre merészebb kilátásokat. Demográfiai gondjaink hosszú távú megoldása még ezek figyelembevételével is kétséges, mivel a hazai reprodukciós hiányt csak a fiatal, szülőképes korú nemzedékek tartós és jelentős bevándorlásával lehetne ellensúlyozni vagy pótolni, a várható élettartam emelésére pedig a reprodukciós életcikluson túl van reális lehetőség. Mindezek csak megerősítik azt az aggodalmat, hogy hazánk népesedési helyzete közel sem tekinthető megnyugtatónak, demográfia jövője pedig megeghetősen bizonytalan.

³ A stabil népesedési modell egy olyan népességet ír le, amelynek tényleges szaporodása vagy fogyása megegyezne a nettó reprodukciós együttható által jelzett mértékkel. A termékenység 1,3-as szintje mellett a nettó reprodukciós együttható értéke kb. 0,62, vagyis 38%-os fogyást jelez. A fogyás mértéke egy generációs távolságon belül következne be. A generációs távolság a szülő nők átlagos életkora leánygyermekük születésekor.

IRODALOM

- Billari, F. (2005): Partnership, childbearing and parenting: Trends of the 1990s, The new demographic regime, *Population Challenges and Policy Responses*, UN New York and Geneva, 63–94.
- Demény P. Gy. (2011): Szavazati jogot minden állampolgárnak! Jegyzetek és alternatívák. *Index 2011. július 11.* Az MTA Demográfiai Bizottsága 2011. szeptember 23-i ülésén tárgyalt vitairat.
- Demography report 2010 (2011): *Older, more numerous and diverse Europeans*, Eurostat, 2011.
- Földházi E. (2012): A népesség szerkezete és jövője, In Őri P.–Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré 2012*, KSH népességtudományi Kutatóintézet, Budapest, 155–168.
- Human Fertility Database, www.humanfertility.org.
- Lutz, W.–Skirbekk, V.–Testa, M.R. (2006): The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe, *Vienna Yearbook of Population Research* 2006. 167–192
- Valkovics E. (1996): A reprodukció fogalma és mérése. In Kovacsicsné Nagy K.–Klinger A. (szerk.): *Demográfia*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 309–373.
- World Population Prospects, the 2010 Revision (2011): UN Department of Economic and Social Affairs Population Division, Population Estimates and Prospects Section: <http://esa.un.org/unpd/wpp/index.htm>

Tárgyszavak:

Termékenység

Születések

Népességreprodukció

Házasságon kívüli születések

NATIONAL TRENDS OF LIVE BIRTH AND FERTILITY

Abstract

In 2011 we witnessed the lowest number of live-births ever recorded in Hungary. Events which have never emerged in the well documented 137 year history of vital statistics. Besides the lowest level in the number of births, fertility and reproductive indicators have reached their nadir, the highest number of mothers has given births to children at age 30 or above, while the number of extramarital births has reached its peak. What kind of demographic and behavioural changes lay in the background of these phenomena? How have we reached this point and what are our demographic perspectives concerning live births and fertility in the next few decades? The study aims to answer these questions using the methods of cross-sectional and birth cohort analyses.

CSALÁDOK ÉS HÁZTARTÁSOK KÉT SZÉKELYFÖLDI TELEPÜLÉSEN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

PAKOT LEVENTE

Bevezetés

Az 1970–80-as évek folyamán kibontakozó történeti család- és háztartás-szerkezeti vizsgálatok¹ kezdeti célkitűzése a család- és háztartásszerkezetben megmutatkozó területi különbségek feltérképezése volt.² A kezdeti alapvető kritikák – amelyek a családciklusok és a demográfiai korlátok (házasodási életkor, termékenység, várható élettartam, elvándorlás) figyelembe vételét kérték számon (Berkner 1972) – hatására a további munkák leginkább a háztartások dinamikájának, általánosan pedig a háztartások társadalmi és gazdasági működésének megértésére törekedtek. A módszer alapvetően a háztartás jellemzőinek típus, méret és életkor szerinti felbontásán alapult.³

A magyarországi társadalomtörténészek viszonylag korán bekapcsolódtak ezekbe a vizsgálatokba (lásd például Andorka – Faragó 1983). A vállalkozás azonban mindvégig kisléptékű maradt, részben a módszert ért nemzetközi kritikák hatására, részben a magyarországi forrásadottságok, részben pedig az intézményesülés hiánya következtében. Az 1970-80-as években folytatott magyarországi család- és háztartásszerkezeti vizsgálatok a jelenlegi országhatárokon belül maradtak.⁴ A kutatások eredményeit összegző munkák is rendszerint ezekre az adatokra támaszkodhatnak (Faragó 1997, 2000, 2001). A történeti család- és háztartásszerkezeti vizsgálatokat tekintve Erdély – és ezen belül a Székelyföld – fehér foltnak tekinthető. Azt mondhatjuk, hogy a magyarországi és romániai társadalomtörténet-írás továbbra is adós maradt az ilyen típusú

¹ A fontosabb nemzetközi feldolgozások a teljesség igénye nélkül: Burguière et al. 1986; Laslett 1972; Laslett 1983; Hajnal 1983; Wall – Robin – Laslett 1983.

² A családtörténet és népességtörténet önálló diszciplínák fejlődéstörténetének bemutatására lásd Oris 2003.

³ A megközelítés jó példáját nyújtja David Reher munkája (1997).

⁴ A mikro-elemzéseken alapuló magyarországi család- és háztartásszerkezeti vizsgálatok egyes eredményeire a teljesség igénye nélkül: Andorka 1975; Andorka – Faragó 1984; Balázs – Katus 1983; Bácskai 1992; Benda 2002; Faragó 1985; Faragó 2005; Heilig 2000; Husz 2002; Kocsis 1992; Melegh 1987; Magyar 1987; Pozsgai 2000; Pozsgai 2001; Óri 2005. A makro-elemzéseken alapuló vizsgálatok eredményeire lásd: Faragó 1977; Óri 2005, 2007, 2008, 2009.

vizsgálatokkal.⁵ A hegyvidéki parasztnépeség, köztük a székelyek, szlovákok, lengyelek és ruszinok családi és háztartási viszonyairól, házassági szokásairól való információhiányra korábban Faragó Tamás is felhívta a figyelmet (Faragó 2001. 46).

A történeti család együttélési mintáinak kutatása manapság újabb lendületet kapott a történeti népszámlálás jellegű források felfedezésével és a számítógépes feldolgozási lehetőségek elterjedésével párhuzamosan.⁶

Jelen tanulmány két székelyföldi település, Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva (Hargita megye, Románia) 1868-ban fennmaradt egyházi lélekösszeírásainak elemzése révén próbálja a korabeli család- és háztartásszerkezet fontosabb aspektusait bemutatni. A tanulmány elején ismertetjük a felhasznált forrásokat, majd rátérünk a háztartások létszámának és szerkezetének bemutatására. Külön fejezetben tárgyaljuk a házasságkötés és háztartásalapítás összefüggéseit, az egyéni életciklusokat, ahogyan ez utóbbiak a háztartásban elfoglalt helyzetben kifejeződnek. A tanulmány végén az A. V. Csajanov orosz közgazdász nevéhez fűződő modell alkalmazhatóságának vizsgálatára teszünk kísérletet.

A vizsgált terület: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva

Szentegyház- és Kápolnásfalva egymással szomszédos székelyföldi települések. A Hargita-hegység vonulatának déli lábánál, mintegy 860 méteres tengerszint feletti magasságban, Székelyudvarhely és Csíkszereda városok között félúton, tőlük mintegy 20–24, illetve 26–30 km távolságra találhatók. Tipikus hegyvidéki (havasalji) települések. Lakóik többsége római katolikus felekezetű. A földrajzi közelség és az erdélyi fejedelmektől kapott közös kiváltságaik következtében a két település története szorosan összefonódott az évszázadok folyamán. Jól

⁵ Ezt a hiányt némiképp ellensúlyozhatja a MOSAIC projekt keretében a KSH NKI-ban zajló kutatás, amely részben a történeti Magyarország területén fennmaradt történeti népszámlálás jellegű források feltérképezésére vállalkozott, részben pedig az 1869. évi népszámlálás fennmaradt anyagából egy mintavételes eljárás során kiválasztott településcsoport adatainak számítógépes rögzítésével egy elemzésre alkalmas adatbázis létrehozására irányul. Ez utóbbi népszámlálás forrásanyaga a jelenkori Erdély területén az egykori Közép-Szolnok és Maros-Torda vármegyéből maradt fenn nagyobb mennyiségben (Óri – Pakot 2012). Az adatbázis kialakítása jelenleg folyamatban van, fontosabb jellemzőire vonatkozóan lásd Óri Péternek a *Demográfia* jelen számában megjelent tanulmányát (Óri 2012).

⁶ A legnagyobb történeti projektek közül a Minnesota Népeségkutató Központ IPUMS (Integrated Public Use Microdata Series) projektjét, illetve a North Atlantic Population Project-jét kell megemlítenünk, amely Kanada, Nagy-Britannia, Norvégia, Svédország, Izland és az Amerikai Egyesült Államok történeti népszámlálásainak individuális szintű adatait tartalmazza. Közép-Kelet-Európa vonatkozásában a 2010-ben a Max Planck Intézet rostocki székhelyű Demográfiai Kutatóközpontjában indult – fent már említett – MOSAIC projektet kell megemlítenünk (www.censusmosaic.org).

jelképezi mindezt, hogy 1838-ig egyetlen egyházközséget, 1876-ig pedig egyetlen közigazgatási egységet alkottak.⁷

A vizsgált lélekösszeírások keletkezéséhez időben legközelebb álló 1869. évi népszámlálás közleménye részletes adatokat tartalmaz a népszámlálás időpontjában közigazgatási egységet (Oláhfalu kiváltságos mezőváros) alkotó településekről (Népszámlálás 1869: 314–317). Eszerint 1869-ben a két településen 859 házban 3512 személy élt. A 6 éves kor feletti férfiak és nők közül az írni és olvasni egyaránt tudók aránya elérte a 25, illetve 13 százalékot. Ez utóbbi értékek azonban alatta maradtak az Udvarhelyszékre jellemző átlagos értékeknek (35, illetve 16 százalék). A népszámlálás foglalkozási adatai egy homogen társadalom képét mutatják, a földművelésből élők dominanciájával: a 14 éven felüli foglalkozással bíró egyének (N=2328) 47 százalékát az östermelésnél foglalkoztatottak jelentették, 48 százalékot tett ki a *személyes szolgálatot teljesítők* aránya, 1–1 százalék tartozott az értelmiségiek és a kereskedelemmel, illetve 3 százalék az iparral és kézművel foglalkozók csoportjába.⁸

Források

A háztartásokra vonatkozó információkat az egyházközségi levéltárakban megőrzött lélekösszeírások szolgáltatták.⁹ A lélekösszeírások kezdő időpontja az 1868-dik év elejére tehető, és minden bizonnyal az ugyanazon évben zajló felekezeti összeírásokhoz köthetőek. A kezdeti cél ugyanis egyértelműen arra irányult, hogy összeírják a településen lakó római katolikus híveket. Erre utalnak a lélekösszeírások bevezető címei is, amelyek a „hívek általános összeírása”-ról tájékoztatnak. A két szomszédos egyházközség lelkészei azonos minta szerint házzámonkénti sorrendben haladva írták össze a híveket. Az összeírás

⁷ A települések kiváltságainak történetét összefoglalja Hermann Gusztáv Mihály (1999). Az 1870-es évekbeli közigazgatási átszervezést és a kiváltságok elvesztésének folyamatát részletesen tárgyalja Pál Judit (2003).

⁸ Az 1869. évi népszámlálás foglalkozási adatai csak kellő kritikával hasznosíthatók (vö. Thirring 1983: 19–20). A foglalkozási adatokkal kapcsolatos legfőbb problémát az okozza, hogy a népszámlálási utasítás nem húz éles választóvonalat a keresők és eltartottak között. Valószínűleg ennek tulajdonítható, hogy a népszámlálás a 14 éven felüli foglalkozással bíró népesség 16 százalékát az *éves szolgák*, 48 százalékát pedig a *személyes szolgálatot teljesítők* csoportjába sorolta. A népszámlálási utasítás szerint ugyanis a birtokosnak nem tekinthető családtagokat, az éves szolgák csoportjába, a házi munkát, belszolgálatot végző családtagokat pedig a személyi szolgálatot teljesítők csoportjába kellett sorolni (Népszámlálás 1869: 13–14).

⁹ A Kápolnás Oláhfalvi hívek lakhely és szám szerinti általános összeírása 1868-ban január elsejétől kezdve. Kápolnásfalusi Római Katolikus Egyházközség Levéltára (=KRKEL); Megnyitása a Szentegyház Oláhfalvi hívek általános összeírásának Bálint Ignác plébános által az 1868-dik évben. Szentegyházásfalusi Római Katolikus Egyházközség Levéltára (=SZRKEL).

anyagát egy 100 X 297 mm átmérőjű könyvben rögzítették. Az egyes házsámok alatti házakat (háztartásokat) vízszintes vonallal választották el egymástól, és mindenik háztartás esetében táblázatos formában jegyezték fel az ott élő személyek adatait: családnevüket, keresztnévüket, születési időpontjukat, valamint az esetleges észrevételeket. Mindegyik háztartás esetében legfelül a háztartásfő adatait rögzítették, majd ezt követték a házastárs és a gyerekek megfelelő adatai. Amennyiben a házastárson és a gyerekeken kívül más hozzátartozók (háztartásfő vagy házastársa szülei, testvérei, törvénytelen gyerekek stb.) is éltek a háztartásban, őket a családmagtól kissé távolabb, de ugyanazon háztartás keretei között rögzítették. Az összeírás befejeztével a lelkészek nem elégedtek meg az így létrehozott eredménnyel, hanem a háztartásokon belül bekövetkezett időbeli változások (elvándorlás, halálozás, születések, házasságkötések) folyamatos rögzítésére is törekedtek. A lélekösszeírásnak tehát egyházi családkönyv funkciót szántak.¹⁰ Törekvésük minden bizonnyal arra irányult, hogy a településen lakó hívek számáról és az aktuálisan létező háztartásokról naprakész információkkal rendelkezzenek. Ennek megvalósítása azonban olyan nagyméretű feladatnak bizonyult, amelynek kellő pontossággal és részletességgel történő megvalósítása hivatali teendőjük mellett nehéznek bizonyult. Továbbá a háztartásokban adódó változások rögzítésére üresen hagyott hely is végesnek bizonyult. A lélekösszeírások adatainak feldolgozása során azt tapasztaltuk, hogy az időszak elején a változások rögzítése pontos, azonban néhány évvel később minőségük lehanyaglik. Valószínűleg a „családkönyvek” terjedelembeli korlátai és a megnövekedett adminisztratív igények vezettek az újabb, ezúttal nyomtatott formátumú családkönyvek bevezetéséhez 1881-ben.¹¹

A háztartásszerkezet vizsgálatában a lélekösszeírások egyik komoly hátránya, hogy nem tartalmaznak a háztartások vagyoni helyzetére vagy a háztartásfő társadalmi helyzetére vonatkozó adatokat. Ennek következtében el kell tekintenünk a háztartásszerkezet egyik legfontosabb meghatározója – a társadalmi és vagyoni helyzet – háztartásszerkezetre gyakorolt hatásának vizsgálatától. A lélekösszeírások ugyan különbséget tettek a helybeli birtokos népesség és a „birtoktalan és más jövő-menő népesség között”, de ez utóbbi csoportba csupán néhány tíz háztartást soroltak.¹² Ezek alapján hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy az igazi választóvonal a helybeli kisbirtokosok és a településeken

¹⁰ A református egyházi családkönyvek forrásértékéről lásd Ambrus 2007.

¹¹ Szentegyházásfálván nem sikerült megtalálnunk az 1881. évben nyitott családkönyvet. Kápolnásfálván fennmaradt ugyan az 1881. évi családkönyv, de a falusi lakosság tulajdonviszonyainak a közelmúltban történt rendezése során a nem megfelelő használat következtében nagyon megrongálódott és a kutatás számára használhatatlanná vált.

¹² Ez a csoport rokonítható a 18. századvégi magyarországi forrásokban házas/házatlan zselléreként vagy szolgaként összeírtakkal, akiket általában külön – többnyire a listák végén írtak össze (Andorka – Faragó 1984. 411). Az összeírás módja lehetetlenné teszi valamely háztartáshoz történő besorolásukat, hiszen nem világos, hogy ezek a személyek és családok vajon rendelkeztek-e saját házzal vagy sem.

évről-évre változó számban jelen lévő idegen származású vándornépesség között húzódott. A kis esetszám miatt a két csoport elkülönült vizsgálatától eltekintünk.

A háztartások nagysága

Az 1. táblázat a háztartások és az egyének megoszlását mutatja a háztartás-méret szerint. A vizsgált egyházközségekben a háztartások átlagos nagysága 5,4 fő volt. Az átlag körül azonban az adatok jelentős szóródást mutattak. A háztartások leggyakrabban 3–6 főből álltak, ez utóbbiak az összes háztartás 59 százalékát alkották. A háztartások 15 százaléka kétszemélyes, hét százaléka pedig egyszemélyes volt. A magas létszámú – 7–8, illetve 9 vagy annál több személyt magukba foglaló – háztartások együttes aránya 19 százalékot ért el. Az egyéni perspektíva mérsékli az egyedül vagy kis létszámú háztartásokban élő személyek súlyát, és növeli a magas létszámú háztartásokban élőkét. Eszerint az egyének 58 százaléka a 3-6 főt tartalmazó háztartások keretei között élt. Egyedül, illetve 2 fős háztartásokban élt az összes személy kettő, illetve 7 százaléka. A magas létszámú – 7 vagy annál több személyt magukba foglaló – háztartások keretei között élő személyek össznépeséghez viszonyított aránya elérte a 34 százalékot. Azt mondhatjuk, hogy az egyének számottevő része – több mint 90 százalékuk – három vagy annál több személlyel élt közös háztartásban.

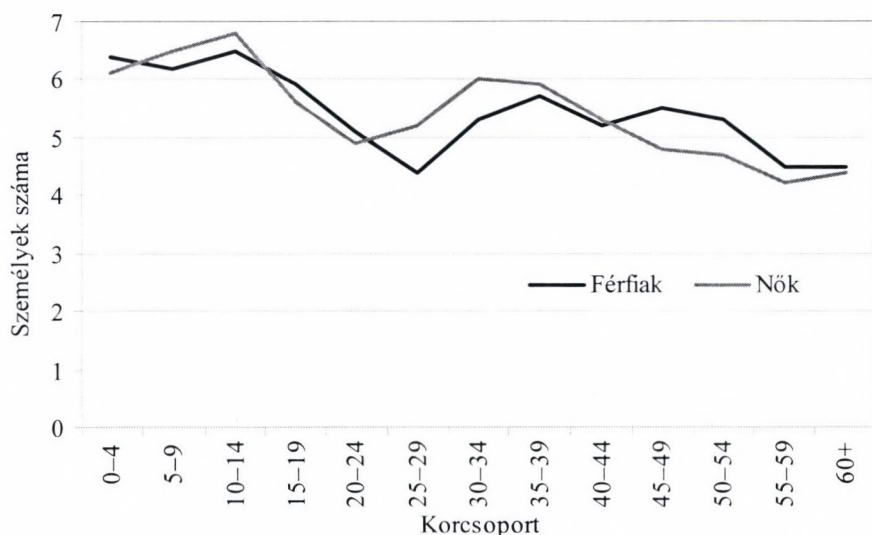
1. Az egyének és háztartások megoszlása a háztartások mérete szerint a két egyházközségben, 1868

Distribution of households and persons by household size in the two examined villages in 1868

	Háztartások		Egyének	
	N	%	N	%
1 személy	49	6,63	49	1,50
2 személy	111	15,02	222	6,79
3–6 személy	434	58,73	1885	57,63
7–8 személy	106	14,34	744	22,75
9-nél több személy	39	5,28	371	11,34
Összesen	739	100,00	3271	100,00

Az I. ábra a háztartások lélekszámának az egyén életpályája során bekövetkező módosulását mutatja. Az életpálya kezdetén az egyén általában magasabb lélekszámú háztartásokban élt, mint az életpálya végén. A nemek szerint részletezett görbék két jól azonosítható ciklust jeleznek. Az első nagyobb életszakasz az egyén születésétől a házasságkötés időpontjáig tartott. Ebben az életszakasz-

ban a háztartások lélekszáma hat és hét fő között ingadozott, és az egyén 10 és 14 éves kora között érte el a maximumot. Ez utóbbi életkorban a fiatalok többsége testvérei és szülei társaságában élt egy közös háztartás keretei között. A 15. életévet követően a szülői háztartás lélekszáma csökkenni kezdett. A háztartások átlagos lélekszámának csökkenése minden bizonnyal az önálló család-alapítással, az idősebb testvérek házasságkötésével és a szülői házból való kiválásával, a szülők gyermekvállalási időszakának lezárulásával, valamint a szülők halálával lehetett összefüggésben.

*I. A háztartások átlagos lélekszáma életkor és nemek szerint
a két egyházközségben, 1868*

Mean household size by age-group and sex in the two villages, 1868

Az egyén házasságkötését követő években a családalapítással és gyermekvállalással párhuzamosan a háztartás lélekszáma ismét megemelkedett. Itt tapasztalható az első jelentősebb eltérés a nők és férfiak között: a nők esetében a háztartások lélekszámának emelkedése korábban kezdődött, mint a férfiak körében. Az eltérés oka feltehetően a nemek szerint eltérő házasságkötési életkor volt. A nők többsége a férfiakénál átlagosan 4–5 évvel korábban köt házasságot, idősebb férjükkal önálló családot alapít, vagy csatlakozik annak családjához. A fiatal férfiak ellenben tovább maradnak nőtlen családi állapotuként szülei vagy testvéreik háztartásában. Az egyén 35–39 éves korában – a gyerekek világra jöttével párhuzamosan – a háztartások átlagos lélekszáma újra elérte a 6

főt. A tíz évvel idősebbek körében a háztartásméret csökkenni kezdett, és a korábbi nemek szerinti különbségek ismét – ezúttal azonban a férfiak javára – módosultak. 45-49 éves kortól kezdve a férfiak háztartásainak lélekszáma átlagosan egy személlyel több, mint a nőké. A késő időskorúak esetében azonban a nemek szerint differenciák ismételt kiegyenlítődéseként lehetünk tanúi.

A háztartások szerkezete

A 2. táblázat a háztartások szerkezetének a Laslett–Hammel-féle tipológia szerinti leírását tartalmazza.¹³ Szentegyházásfalván és Kápolnásfalván tíz háztartásból hét kiscsaládos háztartásnak bizonyult, vagyis nem házas gyermekekkel vagy azok nélkül élő házaspárok, illetve nem házas gyermekekkel élő özvegy nők/férfiak alkották. Szentegyházásfalván az egyszerű háztartások aránya kissé alacsonyabb (70,2 százalék), mint Kápolnásfalván (74,5 százalék), de összességében mindkét esetben megközelítik a kétharmadot. Az összes háztartás mintegy 65 százaléka a nem házas gyermekkel vagy gyermek nélkül élő házaspárok együttélésén alapult. A megözvegyült apa vagy megözvegyült anya és nem házas gyermekeinek együttélése a háztartások 7 százalékára volt jellemző.

A háztartásokban a magcsaládon és a közeli rokonokon (nőtlen/hajadon testvérek, szülők, gyermek házastársa) kívül ritkán éltek más személyek. 13 százalékuk kiterjesztett családos háztartás volt, vagyis a magcsaládon kívül a háztartásfőnek vagy feleségének egyik szülőjét, unokáját, testvérét vagy egyéb rokonát is magába foglalta. A kiterjesztett háztartásokat gyakran a háztartásfő vagy felesége megözvegyült apja vagy anyja (főlfelé kiterjesztett családos háztartás), továbbá a háztartásfő vagy felesége nem házas testvérei (oldalirányban kiterjesztett háztartás), illetve ez utóbbiak kombinációi alkották. A háztartások oldalági és felmenő ági kiterjesztései sok esetben a gazdasági és demográfiai szükségszerűségek következményei lehettek, egyúttal pedig a kölcsönös támasz sajátos formáját jelenthették. Valószínűnek tűnik, hogy a különböző nemzedékhez tartozó egyének együttélése olyan sajátos kapcsolatrendszer képezett, amelynek célja a nehéz helyzetbe jutott családtagok – a munkaképtelen szülők, illetve a még nem munkaképes korban lévő árva testvérek – számára nyújtott kölcsönös segítségnyújtás és támasz. Az idősebb nemzedékhez tartozó megözvegyült szülő ritkán töltötte be a háztartásfő szerepet, részben erre vezethető vissza a lefelé kiterjesztett családos háztartások alacsony aránya. Nem tudhatjuk azonban, hogy ez utóbbiak alacsony előfordulási gyakorisága a vizsgált

¹³ A Laslett – Hammel-féle kategorizációs rendszer bemutatását magyar nyelven lásd: Laslett 1979; Andorka 1977. 216–219; Andorka – Faragó 1984. 404–407; Husz 2002. 13–21.

egyházközségekben ténylegesen érvényesülő normákat, vagy pedig az összeíró szubjektív megítélését tükrözi-e.

2. *A háztartások szerkezete a két egyházközségben, 1868 (%)*
Household structure in the two villages, 1868 (%)

Háztartáskategória és alosztály	Szentgyházafalva		Kápolnásfalva		Együtt	
	Háztartás	Egyn	Háztartás	Egyn	Háztartás	Egyn
1. Egyedül élő személyek						
1.a Özvegy férfi/nő	2,4	0,5	2,5	0,6	2,4	0,5
1.b Nőtlen/hadon férfi/nő	1,3	0,3	0,8	0,2	1,0	0,2
1. Összesen	3,7	0,8	3,4	0,8	3,5	0,7
2. Nem családos						
2.a Együtt lakó testvérek	1,0	0,6	1,4	0,8	1,2	0,7
2.b Együtt lakó rokonok	0,3	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1
2.c Együtt lakó nem- rokon személyek	0,5	0,3	0,3	0,1	0,4	0,2
2. Összesen	1,8	1,0	1,7	1,0	1,7	1,0
3. Egyszerű családos						
3.a Házaspár gyermek nélkül	13,1	5,7	14,0	6,4	13,5	5,9
3.b Házaspár nem házas gyermekkel	47,4	53,0	55,7	64,6	51,4	59,0
3.c Özvegy férfi nem házas gyermekkel	6,3	4,4	1,7	1,4	4,0	3,0
3.d Özvegy nő nem házas gyermekkel	3,4	2,5	3,1	2,4	3,2	2,5
3. Összesen	70,2	65,5	74,5	74,5	72,2	70,5
4. Kiterjesztett családos						
4.a Fölfelé kiterjesztett	3,4	3,0	5,9	6,3	4,6	4,6
4.b Lefelé kiterjesztett	0,8	0,8	0,6	0,8	0,6	0,8
4.c Oldalirányban kiter- jesztett	3,9	4,6	3,6	3,6	3,7	4,1
4.d A 4.a – 4.c kombiná- ciói	5,0	6,1	2,8	3,9	3,9	5,1
4. Összesen	13,1	14,5	12,9	14,7	12,9	14,7
5. Többszalados						
5.a Másodlagos családok fölfelé	1,8	3,1	3,4	4,4	2,5	3,7
5.b Másodlagos családok lefelé	2,1	3,2	2,2	3,3	2,1	3,3
5.c Több családmag egy szinten	2,4	4,8	0,3	0,4	1,3	2,7
5.d Frèreches	2,6	5,2	0,0	0,0	0,0	0,0
5.e Egyéb többszalados	0,5	0,7	0,0	0,0	0,2	0,3
5. Összesen	9,4	17,1	5,9	8,1	7,7	12,9
1–5. Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1–5. Összesen (N)	382	1741	357	1563	739	3271

A többcsaládos háztartások az összes háztartás mintegy nyolc százalékát alkották. Leggyakoribbak ez utóbbiak között azok a háztartásformák, amelyekben különböző nemzedékhez tartozó házaspárok éltek együtt, vagyis amelyek keretében a házas szülőkön kívül az egyik házas gyermek családja is megtalálható. Viszonylag ritka volt az a családforma, amely házas testvérek – azonos nemzedékhez tartozó házaspárok – együttélését jelentette, vagyis amelyben „a szülők nincsenek jelen”, illetve „a testvéreket kizárólag a gyermeki kötelek kapcsolnak egy olyan kiscsaláddhoz, amely már nincs jelen a háztartásban” (Laslett 1979. 13). Szentegyházásfalván azonban az összeíró több esetben is egyetlen háztartás keretei közé sorolta a fiútestvérek családjait (Frèreches típusú háztartás).¹⁴

A különböző nemzedékek együttélése viszonylag elfogadott lehetett. A fölfelé és lefelé kiterjesztett másodlagos családi egységek jelenléte jól tükrözi a tulajdon és a háztartásfő-státusz átadásának folyamatát. Ez utóbbi háztartástípusok létezése jól mutatja, hogy legalább az egyik fiatal fiúgyermek gyakran a házasságkötését követően is a szülei háztartásában maradt. A fölfelé kiterjesztett családos háztartások, illetve a több nemzedéket magukba foglaló többcsaládos háztartások a nagycsaládos háztartás- és családszerveződés működésére utalnak. Ez a fajta szerveződés szoros összefüggést mutat a paraszti gazdaság és a gazdálkodási ismeretek nemzetékeken keresztül történő átadásával.

A nem családos háztartások az összes háztartás mintegy 2 százalékát alkották. Olyan háztartásokról van szó, amelyekben többnyire a szüleiket elveszített testvérek éltek együtt. Az egyedül élők háztartásai 4 százalékot jelentettek, és többnyire egyedül élő özvegy nők vagy férfiak alkották azokat.

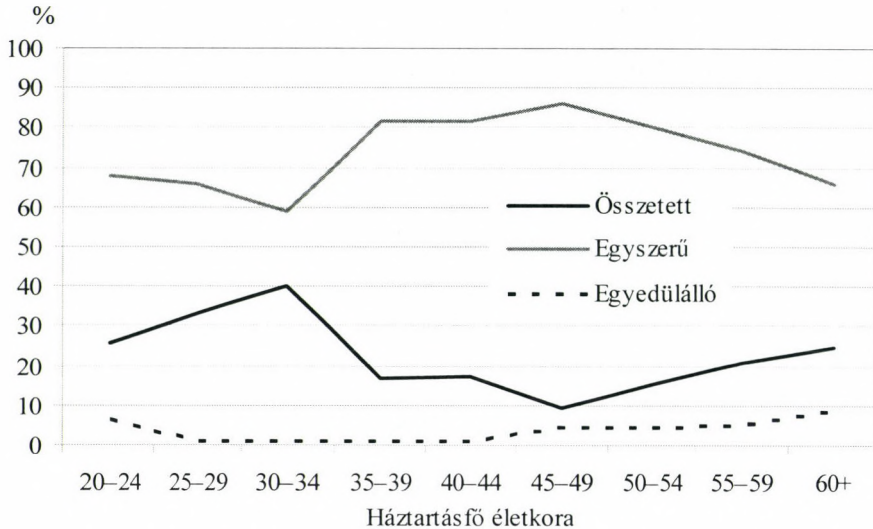
A fentiekhez nagy vonalakban hasonló képet nyerünk, amennyiben a vizsgálat egységének az egyént tekintjük, vagyis meghatározzuk azoknak az egyéneknek a számát, akik különböző háztartástípusokban éltek. Ez esetben az egyszerű családos háztartásokban élő személyek dominanciája még jobban kirajzolódik. Különösen hangsúlyos azoknak az egyéneknek az aránya, akik csupán a házaspárt és nem házas gyermekeiket magába foglaló háztartásban éltek (57 százalék). Világosan körvonalazódik az a tény is, hogy a két egyházközség népességének közel egyharmada bonyolult szerkezetű – kiterjesztett vagy többcsaládos – háztartásokban élt. Ezzel párhuzamosan pedig az egyedül élő vagy nem családos háztartások keretében élő személyek teljes népességben elfoglalt súlya számottevően – 1–2 százalékra – csökkent.

¹⁴ Kápolnásfalván a háztartásokat összeíró lelkész egyetlen *Frèreches* típusú háztartást sem írt össze. Feltételezhető, hogy a fenti háztartástípus előfordulási gyakoriságaiban tapasztalható települések szerinti eltérés az összeírási mód eltéréseivel magyarázható. Vagyis az adatok nem a tényleges különbségeket tükrözik, hanem sokkal inkább azt, hogy a települések lelkészei mely együttélési formákat tekintették egyetlen háztartásnak.

A fenti táblázat csupán keresztmetszeti képet nyújt a háztartásokról, és elrejt a háztartásszerveződés tényleges működésében rejlő dinamikát. Lutz Berkner kritikája¹⁵ óta elfogadott, hogy az iparosodás előtti Európában a törzscsaládos háztartások – vagyis amelyekben a háztartásfőn és családján kívül legalább az egyik szülő jelen volt – számottevő jelenlétével számolhatunk, annak ellenére, hogy a keresztmetszeti vizsgálatok ezt nem igazolták. Berkner szerint az iparosodás előtti háztartásszerkezet vizsgálatakor nem elegendő valamely egy adott időpontban végrehajtott népszámlálás adataira támaszkodni. A háztartásokra egyfajta életciklus jellemző, amely egymást követő szakaszokból áll. A háztartás életciklusa a fiatal házaspárt és gyerekeiket, valamint a háztartásfő idősebb szüleit tartalmazó többcsaládos háztartástól a háztartásfő szüleinek halálát követő egyetlen családmagos háztartásba való átmenetként is leírható. Berkner szerint megtevesztő lehet a keresztmetszeti adatokból kirajzolódó kép, amely szerint a kiscsaládos háztartások a legelterjedtebbek. A valóságban a háztartások életciklusuk folyamán gyakran megtapasztalhattak olyan szakaszokat, amelyek során több családmag élt egyetlen háztartás keretében.

A II. ábra a háztartástípusokat a háztartásfő életkora szerint mutatja be, egyben lehetőséget nyújt a háztartás fejlődési ciklusainak megragadására. A világosabb szemléltetés érdekében három háztartástípust vizsgálunk. A kiterjesztett és többcsaládos háztartásokat összesítettük, és az „összetett” háztartástípus kategóriába soroltuk. Az ábra ez utóbbiak mellett az egyszerű-, és az egyedülállót tartalmazó háztartások kategóriáit tartalmazza. Eredményeink azt mutatják, hogy a fiatal háztartásfők nagyobb eséllyel vezettek összetett háztartást, mint az idősebb háztartásfők. A 20 és 35 év közötti háztartásfők több mint egyharmada összetett családos háztartás élén állt. Az összetett háztartások aránya a 30–34 éves korú háztartásfők körében elérte a 40 százalékot. A 35. éves kortól kezdődően viszont egyértelműen az egyszerű családos háztartás dominanciája érvényesült. A nukleáris családi háztartások aránya a 45–49 év közötti háztartásfők körében volt a legmagasabb: az általuk vezetett háztartások 90 százaléka ez utóbbi kategóriába tartozott. Az 50. életéven felüli háztartásfők esetében az összetett- és az egyedülállót magukba foglaló háztartásformák fokozatos emelkedésével számolhatunk. Ez utóbbi két háztartástípus a 60 év feletti háztartásfők által vezetett háztartások 40 százalékát jelentették.

¹⁵ Berkner 1972. A kritika lényegi pontjainak összefoglalására lásd Granasztói 1982. 613–615; Husz 2002. 19–20.

II. Az egyedülálló-, egyszerű- és összetett családok háztartások aránya a háztartásfő életkora szerint a két egyházközségben, 1868
The proportion of simple and complex family households and those consisting of single persons by the age of household heads in the two villages, 1868

A fiatal háztartásfők számottevő része olyan háztartásokat vezetett, amelyek a háztartásfőn, feleségén és gyermekein kívül legalább az egyik szülőt és/vagy a háztartásfő vagy felesége testvéreit is magukba foglalják. Úgy tűnik, hogy a vizsgált egyházközségekben az idős személyek a házas gyerekeik háztartásaiban támaszt lelhetnek. A korábbi magyarországi vizsgálatok megállapításaihoz hasonlóan (Andorka – Faragó 1984) a fiatal felnőttek egy része a házasságkötés után kiterjesztett vagy összetett háztartásban élt néhány évig, legtöbbször a szülőkkel vagy a megözvegyült szülővel, esetleg a házas vagy nem házas testvérekkel.

Házasságkötés és háztartásalapítás

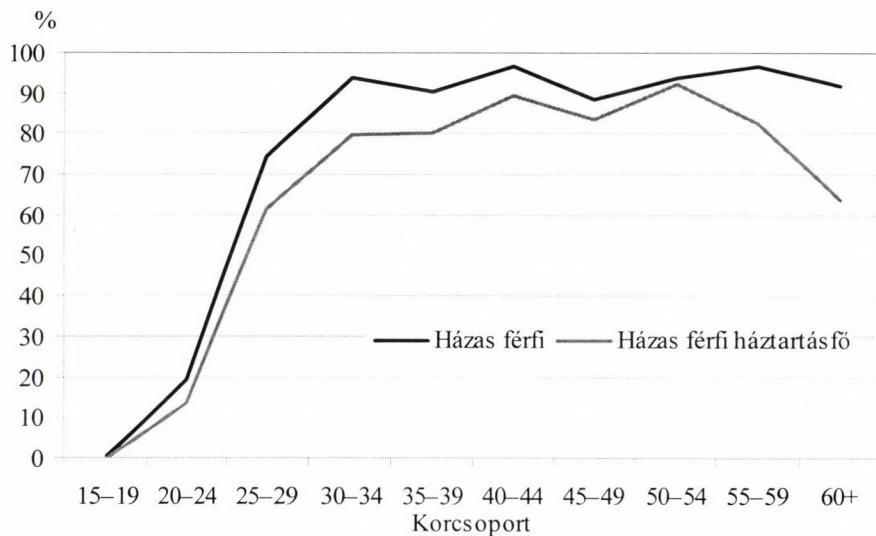
A házassági életkort a szakirodalom általában a háztartásalapítási folyamat kulcsváltozójának tekinti. John Hajnal szerint „a gazdasági rendszer a házassági szokásokat a házaspár és gyermekei létfenntartásához szükséges gazdasági alapok megteremtése útján befolyásolja. Ugyanígy igaz az is, hogy a házassági szokások kihatnak a gazdasági rendszerre” (Hajnal 1965. 132). Ebben a kon-

textusban nyugaton az önálló háztartás alapítása a házasságkötés egyik előfeltételének számított. Hajnal ugyanakkor rámutatott arra is, hogy ebben az értelemben Északnyugat-Európára nézve a házassági életkor a háztartásalapítás időpontjának alapvető mutatójaként értelmezhető (Hajnal 1983).

A vizsgált egyházközségekben az első házasságkötés átlagos életkora európai összehasonlításban alacsonynak mondható. Az egyházi anyakönyvi adatok alapján a nők általában korábban házasodtak, mint a férfiak: a férfiak átlagos házasságkötési életkora 25–26 év, a nőké 20–21 év volt. Érdeemes megfigyelnünk, hogy az egyedülálló, házas és megözvegyült férfiak és nők milyen életkorban töltötték be a háztartásfő státust, hiszen ennek alapján következtethetünk a háztartásalapítás különböző mintáira (Sovič 2005. 172). Az alábbiakban elsősorban a férfiakra vonatkozó adatokat összegezzük, hiszen a háztartásfő szerepét az esetek többségében a férfiak töltötték be.¹⁶

A III. ábra a (házas vagy özvegy családi állapotú) férj és a háztartásfő szerepeinek gyakoriságát mutatja a férfiak különböző korcsoportjaiban. A két görbe egyenként azt jelzi, hogy a különböző életkorokban levő férfiak között milyen arányt képviselnek a férj szerepet, illetve a férj és a háztartásfő szerepet egyaránt betöltők. Az eredmények egyrészt megerősítik azt a korábbi feltételezésünket, hogy a férfiak többsége számára a házasságkötés egyúttal a háztartásfővé válást is jelentette. A házasságkötés normatív életkorát (25–26 év) elérve a házasságban élők, illetve a férj és háztartásfő szerepet egyaránt betöltők aránya hirtelen megugrott. Másrészt az adatok jól mutatják, hogy a családalapítás kezdeti éveiben még létezett a férfiak egy szűk csoportja, akik a családfő fiaként, vejeként vagy testvéreként kezdték házas életüket. A két szerep – háztartásfő és férj – együttes betöltése legnagyobb arányban a 40–54 év közötti férfiak körében valósult meg, feltehetően az apa halálával/visszavonulásával szoros összefüggésben. 55 év felett a férfiak egyre nagyobb hányada adja át a háztartásfő szerepet a következő nemzedéknek. A folyamat azonban nem általánosítható, hiszen a 60 év feletti férfiak (N = 61) mintegy 60 százaléka idős kora ellenére továbbra is megtartotta háztartásfő státuszát.

¹⁶ Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a lélekösszeírást végrehajtó lelkészek mindazon háztartások esetében, amelyekben egy özvegy nő is jelen volt, általában az idősebbik házas vagy nem házas fiúgyereket jelölték meg a háztartás vezetőjeként. Kérdés marad azonban, hogy a háztartástagok közötti kapcsolat a tényleges gyakorlatot tükrözte-e, vagy csupán az összeíró társadalomképét.

III. A háziasok és a háztartásfők aránya életkor szerint a két egyházközségben élő férfiak körében, 1868.

The proportion of the married and household head males by age-group in the two villages, 1868

Az egyének életciklusai és a háztartáson belüli rokoni kapcsolatok

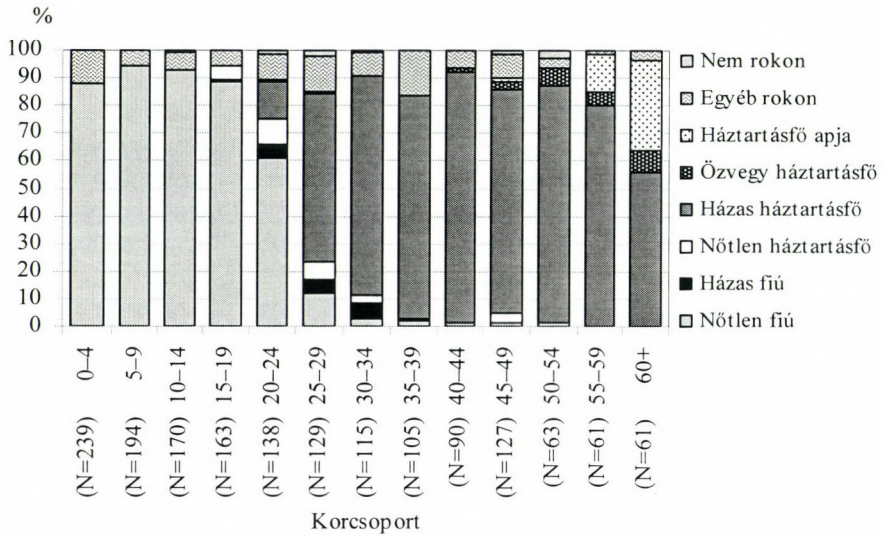
Az emberi élet-idő családra gyakorolt hatása központi helyet töltött be az egyéni tapasztalatokban. Az emberi életutat különböző szakaszokra bonthatjuk, kezdve a csecsemőkortól, kiterjesztve a kora gyermekkorig, az idős-, és végül az aggastyán korig. A különböző életszakaszokat az egyén biológiai és fiziológiai fejlődése határozta meg, és ennek megfelelően az egyén különböző szerepeket tölthetett be a saját családi csoportja keretében. A jelenség megfigyelése céljából a háztartástagok által betöltött szerepet a háztartásfőhöz viszonyított kapcsolattal fejeztük ki. Nemek szerint nyolc-nyolc kategóriát hoztunk létre. A férfiak esetében a következők szerepeket azonosítottuk: nőtlen fiú; házas fiú; nőtlen háztartásfő; házas háztartásfő; özvegy háztartásfő; háztartásfő apja; egyéb rokon (testvér, unokatestvér, unokaöcs stb.); illetve a háztartásfővel ismeretlen kapcsolatban álló személy. A nők esetében a következő szerepeket különítettük el: lány; feleség; hajadon háztartásfő, házas háztartásfő; özvegy háztartásfő; a háztartásfő édesanyja; egyéb rokon; a háztartásfővel ismeretlen kapcsolatban álló személy.

A IV. ábra a nők és férfiak háztartásban betöltött szerepeit mutatja életútjuk folyamán. A férfiak együttélési mintái a rokoni kapcsolatok fontosságáról tanúskodnak. Az egyéb rokoni szerepek – unoka, fiútestvér, vő stb. – a 0–50 év közötti férfiak 5–15 százalékára voltak jellemzőek. Miközben a kiskorú fiúk egyéb rokoni szerepét döntően az unoka státus jelentette, addig a 25–39 év közötti férfiak egyéb rokonként döntően a háztartásfő nőtlen vagy házas fiútestvéreként éltek a háztartásokban. A nőtlen fiúgyermek-szerepből a férj-és/vagy háztartásfő-szerepbe történő átmenet fokozatosan történt: az egyén 20-as éveinek elejétől kezdődött, és a 40-es életevek elejére vált teljesen általánossá. Mint azt korábban is láthattuk, a házas férfiak többsége a házasságkötéssel egy időben a háztartásfő-szerepet is megszerezte. A folyamat azonban nem volt teljesen általános. A házas férfiak egy kisebb csoportja – a férfiak mintegy 5 százaléka – a 20-as éveikben és a 30-as életevek első szakaszában még a háztartásfő házas fiaként éltek a szüleik által irányított háztartásban. A 30-as életevek második szakasza hozta meg számukra a háztartásfőszerep megszerzését.

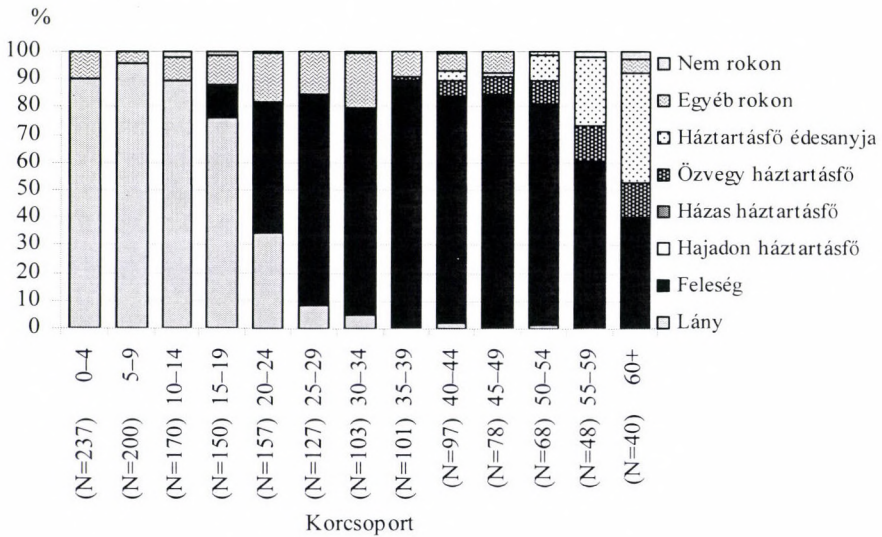
A háztartásfő-szerep átadására az 55. életév alatt ritkán került sor. Az időskort el nem ért férfiak a feleségük halálát követően is kezükben tartották a háztartás vezetését, és feltehető, hogy a megözvegyülést követően rövid időn belül újránházasodtak. A háztartásfő-szerepből való visszavonulásukra csupán az 55. életévüket követően került sor. A 60. életév feletti férfiak 33 százaléka viselte a háztartásfő apja szerepet. 56, illetve további 8 százalékuk házas férfiként vagy özvegyként továbbra is kezében tartotta a háztartás vezetését.

A háztartásfő egyéb rokonaként való jelenlét hangsúlyosabban érvényesült a nők esetében. A 15–34 év közötti egyéb rokoni szerepben levő hajadon nők általában a háztartásfő lánytestvérei, a hasonló életkorban levő házas nők leginkább a háztartásfő menyei vagy sógornői voltak. A házasságkötés és ennek következtében a feleség szerepbe történő belépés a férfiakénál korábban, 15–19 éves korban kezdődött, és 25–29 éves korra vált teljessé. A 30-as életevek második felében lévő nők mintegy 90 százaléka a háztartásfő feleségeként, menyeként vagy sógornőjeként élt a háztartásban. Az életút későbbi szakaszában fokozatosan megjelentek az özvegy háztartásfők, illetve egyre gyakrabban tűntek fel a háztartásfő anyjaként, egyéb rokonaként. Az özvegy háztartásfő nők aránya rendkívül alacsony, és döntően a 40 év feletti egy kisebb csoportjára volt jellemző. Ez az alacsony arány azt valószínűsíti, hogy ez esetben inkább átmeneti szerepvállalásról beszélhetünk. A háztartásfő anyjának szerepe döntően az 50 év feletti nők esetében tűnik fel, és a férj halálát követő kényszerű, vagy a férjével együtt történő szándékolt visszavonulásra utal. 60 év felett a nők csupán 40 százaléka töltötte be a feleség szerepét, ebben az életkorban az özvegy háztartásfő, háztartásfő anyja és egyéb rokona (anyósa) státusok dominálnak. Mindez alátámasztja korábbi megállapításunkat, amely szerint az idős nők jelentős része házas gyermeke háztartásában talált időskori támaszt.

Férfiak

Nők

IV. A háztartásfőhöz fűződő kapcsolat az egyén életútja folyamán, életkor és nemek szerint a két egyházközségben, 1868

The relationship to the household head over the individual life-cycle by age-group and sex in the two villages, 1868

A két egyházköztség háztartásainak fontos jellemzője a szolgák és a nem rokonok jelenlétének szinte teljes hiánya. Úgy tűnik, hogy a közeli rokonok – ezek között is elsősorban a háztartásfő nem házas testvérei – tölthették be azt a szerepet, amely más társadalmakban a szolgákra és/vagy nem rokonokra hárult.

Háztartás és munkaszervezet

A legtöbb iparosodás előtti paraszti gazdaságban a háztartás a termelés, fogyasztás és a demográfiai reprodukció színtere. A. V. Csajanov orosz közgazdász hipotézise szerint szoros összefüggés áll fenn a termelés intenzitása és a háztartás demográfiai ciklusa között, amelyet kellően fejez ki a háztartás munka/fogyasztás hányadosa (Chayanov 1966).¹⁷ Csajanov elméletéből kiindulva az alábbiakban a háztartás munkaerejének és fogyasztási szükségletének a családi életciklus folyamán történő módosulásait rekonstruáltuk. A családi gazdaság munkaerő kapacitásának becslésekor a Christer Lundh által javasolt elemzési módszert követtük (Lundh 1995). Ennek alapján azt feltételeztük, hogy a felnőtt férfiak egy munkaegységet képeztek, a 0–8 éves kor közötti gyerekek egyáltalán nem dolgoztak, a 9–15 éves kor közötti gyerekek és az 55 éves kornál idősebb egyének a felnőtt férfiak munkájának 50 százalékát, míg a felnőtt nők a sorozatos terhesség és gyermekszoptatás következtében a felnőtt férfiak munkájának 80 százalékát végezték.¹⁸

A fogyasztási szükségletek kiszámításának több módja ismert a szakirodalomban.¹⁹ A magunk részéről az ENSZ által kidolgozott módszert használtuk. Ennek alapján azt feltételeztük, hogy a fogyasztási szükséglet is az egyén életkora és neme szerint változott. A 15–59 év közötti felnőtt férfiak fogyasztását egy teljes fogyasztási egységben határoztuk meg. A 0–14 év közötti gyermekek fogyasztásáról azt feltételeztük, hogy az életkor előrehaladtával párhuzamosan emelkedik: 0–1 éves korban a felnőtt férfiak egységnyi fogyasztási szükséglete egyötödének felel meg, a 14. életév betöltésére viszont eléri a felnőtt férfiakra jellemző értéket. További feltételezésünk, hogy a 14–59 év közötti felnőtt nők

¹⁷ A. V. Csajanov elméletének magyar nyelvű bemutatására lásd Pozsgai 2005.

¹⁸ Christer Lundh a felnőtt nők munkaerő kapacitását 1 egységnyire becsülte. Kivételt képeztek ez alól a terhes és szoptató anyák 0,5 munkaerő kapacitással. Adataink nem tették lehetővé a terhesség és gyermekszoptatás időszakának megfigyelését, ezért, némiképp módosítva a Lundh által kidolgozott skálát, a felnőtt nők munkaerő kapacitását egységesen 0,8-ra becsültük. Hasonló módon járt el Muriel Neven is (Neven 2003. 137–138.).

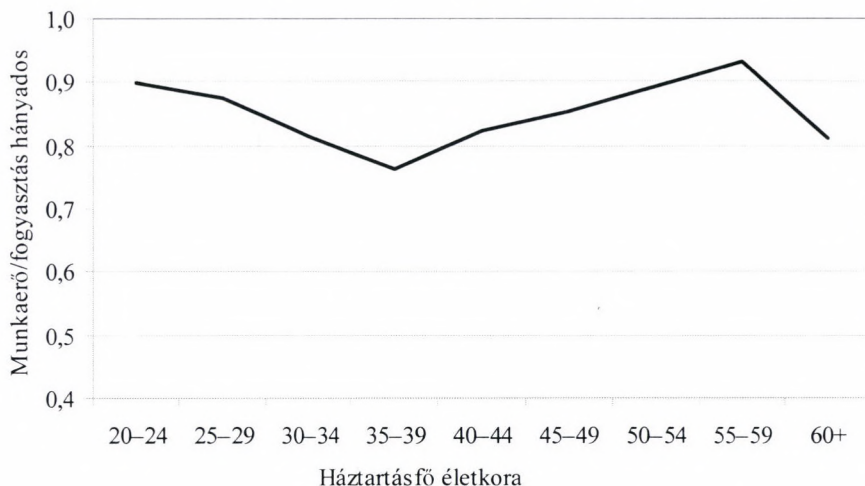
¹⁹ Áttekintésükre lásd Henderson – Wall 1994. 7; Neven 2003. 135–136.

és a 60 év feletti idős személyek a felnőtt férfiakra jellemző érték 80 százalékát fogyasztották.²⁰

Az V. ábra a fogyasztási szükséglet és a munkaerő hányadosának alakulását mutatja a háztartásfő életkora szerint. Az eredményként kapott arányszám értéke 0 és 1 között ingadozik: az 1-gyel egyenlő arányszám a termelés és a fogyasztás tökéletes egyensúlyát jelzi, vagyis ebben az esetben a háztartás tagjainak munkaerő kapacitása egyensúlyban volt a háztartás teljes fogyasztási szükségletével. Értelemszerűen kevés háztartás esetében érvényesülhetett ez az arányszám. Az 1-nél alacsonyabb értékű arányszám azt mutatja, hogy gazdasági szempontból mely háztartások a legkiszolgáltatottabbak, illetve mely háztartásokra jellemzőek viszonylag kedvező életkörülmények.

Adataink a Csajanov által kidolgozott modell érvényességét mutatják. Eszerint a háztartások életútját egyfajta ciklikusság jellemezte: a háztartásalapítást követő 10–15 évben a háztartások fogyasztási szükségletek/munkaerőkapacitás hányadossal kifejezett életszínvonala lecsökkent, majd a későbbi években lassú emelkedésnek indult. Az életciklus kezdetén a gyerekek születésével párhuzamosan ugyanis a háztartás fogyasztási szükségletei megemelkedtek, miközben a potenciális munkaerő kapacitás továbbra is alacsony szinten maradt. A családi életciklus következő szakaszában a gyerekek munkaképes korba lépésével a munkaerő kapacitás és a fogyasztási szükségletek fokozatos egyensúlyba kerültek, és a háztartás életszínvonala elérte, sőt kissé meghaladta a kiindulási állapotot. A 60 év feletti háztartásfők háztartásaiban ismét az életszínvonal csökkenésének lehetünk tanúi.

²⁰ Az ENSZ által kidolgozott skála részletesen: 0–1 éves gyermek=0,2; 2–3 éves gyermek=0,3; 4–5 éves gyermek=0,4; 6–7 éves gyermek=0,5; 8–9 éves gyermek=0,6; 10–11 éves gyermek 0,7; 12–13 éves gyermek=0,8; 14–59 év közötti nő=0,8; 14–59 év közötti férfi=1,0; 60 év feletti idős személy=0,8.

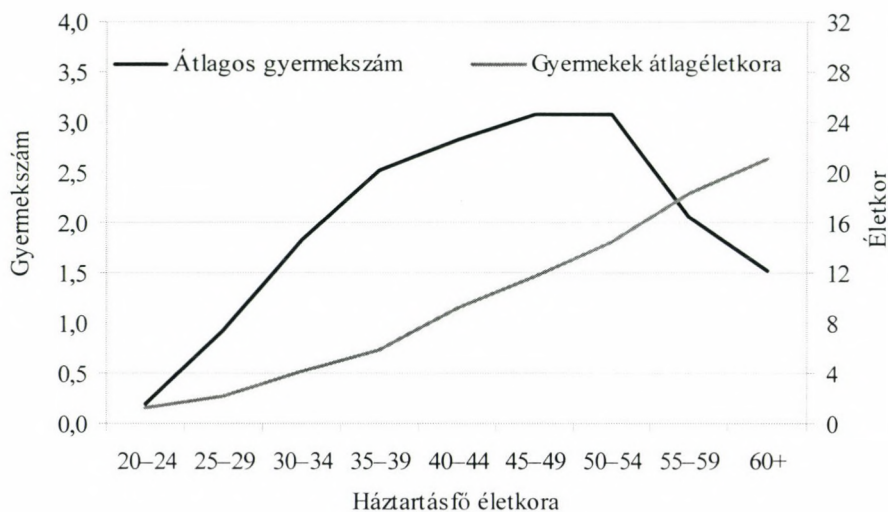

V. A dolgozó-fogyasztó hányados változása a háztartásfő életkora szerint a két egyházközség háztartásaiban, 1868-ban

Changes in the producer/consumer quotient by the age of household head in the two villages, 1868

A háztartás életszínvonalának problematikáját más aspektusból is megvizsgálhatjuk. David Reher (Reher 1997. 91–92) módszerét követve kiszámoltuk, hogy a háztartás keretei között élő gyermekek száma és átlagos életkora miként változott a háztartásfő életkora szerint (VI. ábra).²¹ A családi életciklus kezdetén a családok átlagosan egy olyan gyermeket neveltek, akinek életkora meghaladta a két évet. 20 évvel később az átlagos gyermekszám 3,1, a gyermekek átlagéletkora pedig 12 év. A háztartásfő 50–54 éves korában érte el a gyermekek átlagéletkora a 14 évet, vagyis ekkor már a legidősebb gyermek kellőképpen idős volt ahhoz, hogy a családi munkaerő-kapacitást növelje. A háztartás szempontjából ez az időszak azonban egyúttal az átlagos gyermekszám csökkenését is jelentette, hiszen a nagyobb gyermekek – közülük is elsősorban a lányok – házasságkötésükkel egy időben elhagyták a szülői háztartást.

²¹ A módszert belgiumi kutatásában Muriel Neven is alkalmazza (Neven 2003. 141).

*VI. A gyermekek száma és életkora a háztartásfő életkora szerint
a két egyházközségben, 1868-ban*

The number and mean age of children by household and the age of household heads in the two villages in 1868

Összegzésként kijelenthetjük, hogy a vizsgált falvakban élő paraszti háztartások életszínvonala szoros összefüggést mutat a családciklus folyamatával. A háztartások életszínvonalának csökkenése leginkább a családi szakasz első 10–15 évében, majd a családciklus végén érhető tetten. Értelemszerűen a háztartások legfiatalabb és legidősebb tagjait érinthették leginkább e folyamat negatív következményei. Viszonylagos kiegyensúlyozottság és az életszínvonal emelkedése a családciklus közepén tartó háztartásokat, illetve azok tagjait jellemezte. Mindezekhez fontos hozzáfűznünk, hogy az önellátáson alapuló gazdaságokban a családok például a szülők munkaintenzitásának növelésével vagy a háztartásokban élő fiatalok és nagyszülők családi munkába való bevonásával módosíthatták a családi transzfer fent bemutatott formáit.

Összefoglalás

A fentiekben két székelyföldi település, Szentegyhászfalva és Kápolnásfalva népességének család- és háztartásszerkezetét vizsgáltuk az 1868-ból fennmaradt egyházi lélekösszeírások adatainak feldolgozásával. Az elemzés során szintetikus kohorsz-megközelítést követtünk, vagyis a keresztmetszeti mintát alkotó különböző életkorú egyének jellemzőit kohorszhatásnak tekintet-

tük. Az együttélési minták vizsgálatában a családi és háztartási keret mellett az egyéni perspektívát is igyekeztük érvényesíteni. Az ily módon kirajzolódó kép alapján véve megerősítette a korábbi magyarországi család- és háztartásszerkezeti vizsgálatok megállapításait. A keresztmetszeti adatok elemzése az egyszerű családos háztartások dominanciáját mutatta. A háztartásfő életkora szerint rendezett adatok ugyanakkor arra hívták fel a figyelmet, hogy az egyének életútjuk folyamán jó eséllyel megtapasztalhatták a kiterjesztett- és a többszaládos együttélési formákat. Két meghatározott életkorban – az önálló családi élet kezdetekor és idős korban – a fenti együttélési minták előfordulásának esélyei megemelkedtek. Relatív alacsony volt a bonyolult szerkezetű családos háztartások valószínűsége az életút elején és delén, az egyén negyvenes életéveiben. A két egyházköziség háztartásainak fontos jellemzője a szolgák és a nem rokonok szinte teljes hiánya. A közeli rokonok – a háztartásfő testvérei, törzscsaládtagjai – tölthették be azt a gazdasági szerepet, amely más társadalmakban a szolgákra és/vagy nem rokonokra hárult. A férfiak többsége számára a háztartásfői és férji szerepek egybeestek, bár létezett egy kisebb csoport, amelynek tagjai az apa vagy testvér irányítása alatt álló háztartásokban kezdték családi életüket.

A tanulmány utolsó fejezete a háztartások mikrogazdasági elemzésére tett kísérletet. A. V. Csajanov modelljét követve megbecsültük a háztartások munka/fogyasztási hányadosát a család ciklus folyamán. Eredményeink az oroszországi paraszti gazdaságok esetében megfigyelt összefüggést, vagyis a háztartások gazdasági körülményeinek a család ciklus szerint történő ingadozását mutatták. További vizsgálat tárgyát képezheti az a kérdés, hogy a háztartások demográfiai döntéseiben milyen mértékben érvényesültek a család ciklus hatásai, illetve a háztartások határain átlépő szoros rokonsági kapcsolatháló milyen mértékben volt képes semlegesíteni a család ciklus negatív hatásait.

FORRÁSOK

A Kápolnás Oláhfalvi hívek lakhely és szám szerinti általános összeírása 1868-ban január elsejétől kezdve. *Kápolnásfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltára*
Megnyitása a Szentegyház Oláhfalvi hívek általános összeírásának Bálint Ignác plébános által az 1868-dik évben. *Szentegyházfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltára*

Népszámlálás 1869: *Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.* Budapest, 1871.

IRODALOM

- Ambrus J. (2007): A családkönyv mint a társadalomnéprajzi kutatás forrása. In Örsi Julianna (szerk.): *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények innovációja*. Túrkeve – Szolnok. 153–165.
- Andorka R. (1975): Paraszti családszerkezet a 18–19. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. *Ethnographia*, 2–3. 340–367.
- Andorka R. – Faragó T. (1984): Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténelmi Szemle*, 26/3–4. 402–437.
- Andorka, R. – Faragó, T. (1983): Pre-industrial Household Structure in Hungary. In Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 281–307.
- Balázs M. – Katus L. (1983): Közép-Dunántúli paraszti háztartások a XVIII. században. *Történelmi Szemle*, 1. 159–171.
- Bácskai V. (1992): *Család, háztartás, társadalom Budán a 19. század elején*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest.
- Benda Gy. (2002): A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve*, 3. 109–141.
- Burguière, A. et al. (dir.) (1986): *Histoire de la famille*. Armand Collin, Paris.
- Chayanov, V. A. 1966 [1925]: *The Theory of Peasant Economy*. R. D. Irwin, Homewood, I. L.
- Faragó T. (1977): Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történelmi Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105–214.
- Faragó T. (1985): *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között*. (Történelmi statisztikai füzetek 7.) KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest.
- Faragó T. (1997): Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történelmi demográfiája [896–1995]*. KSH, Budapest, 217–239.
- Faragó T. (2000): Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai K. Budapest, 393–483.
- Faragó T. (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve*, 2. 19–63.
- Faragó T. (2005): Életciklusok és családmodellek egy magyarországi városban a 18–19. században. *Demográfia*, 48/4. 415–435.
- Granasztói Gy. (1982): A polgári család a középkor végi Magyarországon. Adalékok és feltevések egy „jóléti társadalom” természetrajzához. *Történelmi Szemle*, 25/4. 605–663.
- Gruber, S. – Szoltysek, M. (2012): Stem Families, Joint Families, and the European Pattern: What kind of a Reconsideration Do We Need? *Journal of Family History*, 37/1. 105–125.

- Hajnal, J. (1965): European marriage patterns in perspective. In Glass, V. David – Eversley, E. C. David (eds.): *Population in History*. Edward Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, J. (1983): Two kinds of preindustrial household formation systems. In Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (eds.): *Family forms in historic Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 65–104.
- Heilig B. (2000): Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlösárdon a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 225–265.
- Henderson, J. – Wall, R. (1994): Introduction. In Henderson, J. – Wall, R. (eds.): *Poor women and children in the European Past*. Routledge, London, 1–28.
- Hermann G. M. (1999): Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalu és Zetelaka. In Kiss A. – Kovács Kiss Gy. – Pozsony F. (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 138–198.
- Husz I. (2002): *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében*. Osiris, Budapest.
- Kocsis Gy. (1992): Ceglédi katolikusok többszalados háztartásai a XVIII. század második felében. In Mohay T. (szerk.): *Közelítések: néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Ethnica, Debrecen, 187–198.
- Laslett, P. (ed.) (1972): *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Laslett, P. (1979): A család és háztartás: történeti megközelítések. *Világtörténet*, 4. 3–38.
- Lundh, C. (1995): Households and families in pre-industrial Sweden. *Continuity and Change*, 10/1. 33–68.
- Magyar A. (1987): A ceglédi katolikusok háztartásszerkezete a XVIII. században. *Studia Comitatus*, 18. Szentendre, 123–142.
- Melegh A. (1987): A tizenkilencedik század eleji városi háztartások Buda Újlakon. In Lengyel György (szerk.): *Történeti szociológiai tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalomról*. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Budapest, 135–178.
- Neven, M. (2003): *Individus et familles: Les dynamiques d'une société rurale. Le pays de Herve dans la seconde moitié du XIXe siècle*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettre de l'Université de Liège, Liège.
- Oris, M. (2003): *Demografia storica e storia della famiglia. Due genealogie intellettuali*. In Breschi, M. – Derosas, R. – Viazzo, P. P. (dir.): *Piccolo è bello. Approcci microanalitici nella ricerca storico-demografica*. Forum, Udine, 13–36.
- Öri P. (2005): Kiskunhalas népessége 1869-ben. In Ö. Kovács J. – Szakál A. (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig*. Kiskunhalas, 269–292.
- Öri P. (2007): Család és házasság a 18–19. századi Magyarországon. Pest–Pilis–Solt–(Kiskun) megye, 1774–1900. *Korall*, 30. 8. évf. (2007. december), 61–98.
- Öri P. (2008): A háztartások struktúrája a 18. század végi Magyarországon. Elemzési kísérlet. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2006–2008. 41–80.
- Öri, P. (2009): Marriage Customs and Household Structure in Hungary at the end of the 18th Century. The Case of County Pest-Pilis-Solt (1774–1785). In Fauve-Chamoux,

- A. – Bolovan, I. (eds.): *Families in Europe between the 19th and 21st Centuries. From the the Traditional Model to the Contemporary PACS.* (Supplement of the Romanian Journal of Population Studies). Cluj University Press, Cluj-Napoca, 167–192.
- Öri P. 2012: Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-Project magyarországi adatbázisa. *Demográfia*, 55/4. 292–315.
- Öri, P. – Pakot, L. (2012): *Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18–19th centuries.* Mosaic Working Paper WP-2012-002. Rostock, Max Planck Institute for Demographic Research.
- Pál J. (2003): *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914.* Pro-Print Könyvkiadó, Csík-szereda.
- Pozsgai P. (2000): Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 166–224.
- Pozsgai P. (2001): Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 265–281.
- Pozsgai P. (2005): Paraszti háztartás és munkaszervezet. A. V. Csajanov elmélete és alkalmazhatósága a társadalomtudományi kutatásban. In Dobrossy I. (szerk.): *Levéltári Évkönyv XII–XIII.* Miskolc, 343–353.
- Reher, S. D. (1997): *Perspectives on the family in Spain, past and present.* Clarendon Press, New York.
- Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (eds.) (1983): *Family forms in historic Europe.* Cambridge University Press, Cambridge.

Tárgyszavak

Háztartásszerkezet
 Családszerkezet
 Életciklus
 Történeti demográfia
 Erdély

FAMILIES AND HOUSEHOLDS IN 19TH CENTURY TRANSYLVANIA

Abstract

The present study examines marriage behaviour, household patterns and living arrangements prevailing in the population of two Transylvanian mountain communities in the second half of the 19th century. The cross-sectional data of two Status Animarum (“lists of souls”) from 1868 show that the prevailing pattern can be characterised by a low age at marriage and the dominance of simple family households. Using a life course perspective, the synthetic cohort analysis, however, revealed that the size and structure of peasant households varied over the family life cycle, and a complex phase of households was common in these regions too. Ser-

vants lived seldom in the households but it was quite common during the first 10-15 years of family life cycle that stem and other kins (usually the head's siblings) helped to cover the households' labour-force demand. As the number of children increased the inclination and perhaps the capability of maintaining other kins decreased. The study confirmed the validity of Chayanov's model. The living standard of the households expressed by the producer-consumer ratio followed the same cyclical pattern over the family life course as in the Russian case.

KÖZLEMÉNYEK

MAGYARORSZÁG TÁRSADALMA 1869-BEN. A MOSAIC-PROJEKT MAGYARORSZÁGI ADATBÁZISA¹

ŐRI PÉTER

Bevezetés

A kvantitatív történeti demográfiai kutatások világszerte egyre inkább a nominatív mikroadatokat elemzésére épülnek. Ezt igazolhatják az elmúlt néhány évtized erőfeszítései számos európai és tengerentúli országban, amelyek során nagy számítógépes adatbázisok épültek történeti népszámlálások vagy anyakönyvek név szerinti adataiból (Faragó 2003. 319–321). Az irányváltás részben a korábbi makrokutatások kifulladásából, azok korlátainak felismeréséből ered. Míg makroadatokat nem állnak kellő részletességgel a rendelkezésünkre, és a valódi ok-okozati kapcsolatok helyett a statisztikai elemzési módszerek inkább a különböző tényezők együttmozgását tudják kimutatni, addig a különböző, egymásra hatást gyakorló tényezők az egyének szintjén (ahol a demográfiai viselkedést alakító döntések születnek) többnyire mérhetőek, az individuális viselkedést összetett modellek tesztelésével és modern elemzési technikák alkalmazásával jobban fel lehet támi. A kutatás súlypontja az individuális szint és a longitudinális elemzés felé tolódott, az időbeli változás elemzése mellett a területi összehasonlítás is fontos szemponttá vált. A demográfiai változást és különbségeket a lehető legteljesebb kontextusokban igyekeznek megérteni, és ehhez leggyakrabban az eseménytörténeti elemzés (event history analysis) módszerét használják. A hagyományos családrekonstrukciós módszert az elemzésbe bevont források gazdagságával, az egyéni viselkedés modellezésével, a változók közötti kereszthatások kiszűrésével haladják meg.²

A mikrodemográfiai adatok elemzésének szükséges előfeltételei az individuális szintű adatokat tartalmazó adatbázisok. A fentiek értelmében a modern demográfiai elemzést lehetővé tevő adatbázisok anyakönyvekre, népességregiszterekre és/vagy ismétlődő népszámlálások adataira épülnek. Ezek szerencsés esetben együtt képesek információt szolgáltatni az egyéneket érintő demográfiai eseményekről és mindazokról az egyéni, háztartási vagy közösségi szintű körülményekről (pl. nem, kor, családi álla-

¹ A tanulmány tárgyául szolgáló kutatás és adatbázis-építés a MOSAIC Projekt keretében a Max Planck Gesellschaft anyagi támogatásával folyt, szoros szakmai együttműködésben a rostocki Max Planck Institute for Demographic Research-el (MPIDR).

² Módszertani kérdésekkel kapcsolatosan a teljesség igénye nélkül lásd: Gutman–Alter 1993, Alter 1998, Kok 2007, Alter–Mandemakers–Gutman 2009. Módszertani kérdésekről és azok gyakorlati működéséről: Bengtsson–Campbell–Lee 2004 és Tsuya–Wang Feng–Alter–Lee 2010. Magyarország vonatkozásában: Pakot 2009. 2011., Pakot–Őri 2012.

pot, társadalmi, vagyoni helyzet, illetve háztartás-összetétel, a lakóhely sajátos viszonyai stb.), amelyek között a demográfiai eseményekkel kapcsolatos individuális döntések születtek. Az anyakönyvi adatok tájékoztatnak a demográfiai eseményekről, a regiszterek, népszámlálások pedig a demográfiai arányszámok kiszámításához szükséges ún. kockázati népesség (akikre vonatkozóan valamely demográfiai esemény bekövetkezése valószínűsíthető) létszámát adják meg. Természetesen ilyen források csak egyes helyekre és időpontokra állnak rendelkezésünkre (pl. Belgium, Hollandia, Svédország, Olaszország), népességregiszterek vagy sorozatos censzusok hiányában más források bevonása is igen hasznos lehet (adójegyzékek, választási névjegyzékek, közmunka kivetés stb.).³

A történeti demográfiai kutatás fő sodrát jelentő longitudinális mikroelemzést lehetővé tevő adatbázisok tehát szükségképpen az anyakönyv és/vagy népességregiszter jellegű forrásokra épülnek. Ezek azonban – túl azon, hogy nem állnak mindenhol rendelkezésünkre – hihetetlenül munka- és időigényesek. Ezért többnyire néhány többékevésbé szisztematikusan kiválasztott település adataiból épülnek fel, amelyek önmagukban nem alkalmasak valamely „nemzeti” népességtörténet konstruálására, de igen mély tudást nyújtanak múltbeli mikrotársadalmak működéséről és nemzetközi, illetve „kulturaközi” összehasonlító vizsgálatokra is alkalmasak.⁴

A longitudinális adatbázisoknak is szerves részét képezi egy-egy történeti népszámlálás anyaga. Ezek egyrészt sorozatot alkotva hosszabb időn keresztül nyújthatnak információt a kockázati népességről, másrészt önmagukban is átfogó és adatgazdag keresztmetszeti képet adhatnak egy adott társadalom viszonyairól. Ráadásul itt kínálkozik a lehetőség arra, hogy egy-egy időpillanatra nézve nagyobb, akár nemzeti szintű mintát is számítógépre rögzíthetnek, mivel ennek munkaigényessége összehasonlíthatatlanul kisebb, mint a longitudinális adatbázisok kiépítéséé. Ezért ahol nem állnak rendelkezésre a hollandiaihoz hasonló népességregiszterek, ott a mintavételes anyakönyvi adatbázisokra épül egy-egy népszámlálás teljes fennmaradt anyagának adatbázisba szervezé-

³ Magyarországról a különböző típusú források adatainak individuális szintű összekapcsolására (record linkage) példa: Benda 2008.

⁴ Erre jó példa az ún. Eurasia projekt, amelynek keretében néhány svéd, belga, olasz, kínai és japán falusi közösség összehasonlító elemzése zajlik (Bengtsson–Campbell–Lee 2004 és Tsuya–Wang Feng–Alter–Lee 2010). A „nemzeti” népességtörténet konstruálására kivételes példa az angol és a francia szintézis, de ezek alapját még a hagyományos Henry-féle családrekonstrukciós módszer jelentette. A projektek eredményeiről lásd: Wrigley–Schofield 1981, Wrigley–Davies–Oeppen–Schofield 1997, illetve Dupâquier 1995. A mintavételi eljárásokról beszámol: Buskó 2003. és Sohajda 2003.

Az anyakönyvi és regiszter- és/vagy népszámlálási adatokat tartalmazó longitudinális mikroadatbázisok részletes bemutatása túlnőne e tanulmány keretein. Átfogó képet ad róluk a European Historical Population Samples Network program (EHPS-Net) honlapja (www.ehps-net.eu/databases). Az EHPS-Net célja éppen e meglévő, de különböző formátumokba szervezett adatbázisok egységesítése és on-line elérhetőségük biztosítása. Adatgazdagságuk és az eddigi eredmények alapján kiemelhetjük a holland nemzeti adatbázist (Historical Sample of the Netherlands: <http://www.iisg.nl/hsn>), a quebec-i adatbázist (www.genealogy.unmontreal.ca), valamint a svédországi Lund és Umea egyetemeken létesített adatbankokat (www.lusem.lu.se; <http://www.ddb.umu.se/english/database>).

se.⁵ A gépre vitt adatmennyiség és a censusok gazdag tartalma nagyon értékes keresztmetszeti elemzéseket tesz lehetővé, amelyek ma talán már nem tartoznak a történeti demográfiai kutatások fősodrába, de továbbra is komoly érdeklődésre tarthatnak számot. Egyrészt így közelebb lehet jutni egy-egy „nemzeti” szintézis elkészítéséhez, másrészt számos korábbi kutatási kérdés ma sincs megnyugtatóan lezárva.⁶ Ezek esetében a korábnál nagyobb individuális adatbázisok létrehozása, ezeknek Észak-Nyugat-Európán és Észak-Amerikán túli felbukkanása fontos új eredményeket hozhat a kutatásban. Így pl. a család- és háztartáskutatásban a hatvanas évek óta kulcsszerepet játszó Hajnal-modell (Hajnal 1965, 1982) kritikájában, megítélésében, az ezzel kapcsolatos vita lezárásában nagy jelentősége lehet a fent vázolt jelenségnek (Faragó 2001; Szoltysek 2008; Gruber–Szoltysek 2012). Ugyanakkor az adatok egyéni szintű felhasználása, új elemzési technikák kidolgozása a család- és háztartásszerkezeti kutatások mellett más kérdések vizsgálatát is lehetővé teszik (pl. termékenység: Garet–Reid–Schürer–Szeiter 2003).

A fenti szempontok vezettek oda, hogy 2011-ben a rostocki székhelyű Max Planck Institute for Demographic Research (MPIDR) történeti demográfiai laboratóriuma elindította az ún. MOSAIC-projektet, amelynek célja, hogy a kontinentális Európa történeti népszámlálásainak fennmaradt individuális adataiból szervezzen on-line elérhető adatbázist. Magyarország az 1869-es népszámlálás anyagából vett reprezentatív minta létrehozásával vesz részt a nagyszabású kutatási programban. Tanulmányunk röviden bemutatja a MOSAIC projektet, leírja a magyarországi adatbázis-építés lehetőségeit és az 1869-es népszámlálásból vett mintát.

A MOSAIC-projekt

A nagyszabású adatbázis-építési terv szinte bizonyosan a kelet-közép-európai család- és háztartás-kutatás igényéből bontakozott ki 2011 tavaszán. Ekkor az MPIDR történeti demográfiai laboratóriuma már rendelkezett egy alapos, a 19. század végi Német Császárság területére vonatkozó levéltári felméréssel és egy, a német államokban 1846-ban végrehajtott népszámlálásból vett mintával (Gehrmann 2009). A következő lépés a Habsburg Birodalom, pontosabban a történeti Magyarország volt. A 2011 elején a KSH Népegyetudományi Kutatóintézete (NKI) és az MPIDR által aláírt szerződésnek megfelelően az NKI kutatói felmérték a történeti Magyarország (elsősorban a mai országterület, Erdély és a Felvidék) fennmaradt individuális szintű népszámlálási és népszámlálásszerű forrásait, kidolgoztak egy mintavételi eljárást és digitalizálták a minta adatait. 2011 tavaszára a terv kibővült: az MPIDR kutatói egyrészt a leendő on-line adatbázis részére önkéntes „adományokat” kezdtek gyűjteni már létező európai adatbázisoktól, másrészt a levéltári kutatást, mintavételt és a minták digitalizálását egy sor európai országban elkezdték (Litvániában, Ukrajnában, Ausztriában, Romániában,

⁵ Így pl. Norvégiában, ahol a longitudinális anyakönyvi mintát kiegészíti az 1865 és 1910 közötti népszámlálások teljes anyaga (Norwegian Historical Data Centre: <http://www.rhd.uit.no/indexeng.html>).

⁶ A legnagyobb történeti népszámlálási adatbázisokat Amerikában találjuk: az Integrated Public Use Microdata Series (IPUMS: www.ipums.org), illetve a North Atlantic Population Project (NAPP: <https://www.nappdata.org/napp/>).

Lengyelországban, Szerbiában és Hollandiában). Eközben az együttműködő partnerintézmények majd egész Európát és Észak-Amerika egy részét behálózták.⁷ A cél immáron egy, az IPUMS-hoz vagy a NAPP-hoz hasonló, a kontinentális Európa államaira kiterjedő népszámlálási mikroadatbázis felépítése volt, amely harmonizált, on-line bárki számára szabadon elérhető adatokat tartalmaz a népszámlálás időpontjától függetlenül, és lehetővé teszi az összehasonlító demográfiai és társadalomtörténeti kutatásokat. A projektet az MPIDR koordinálja és részben finanszírozza, szakmai irányítói Joshua R. Goldstein igazgató, valamint Mikolaj Szoltysek és Siegfried Gruber, az MPIDR történeti demográfiai laboratóriumának vezetője, illetve munkatársa voltak. A levéltári leltárak elkészítése, a mintavétel és az adatok digitalizálása a partnerintézmények kutatóinak a feladata volt, az adatharmonizációt és az adatok tárolását az MPIDR végzi.

Jelen pillanatban rendelkezünk jó néhány európai országra vonatkozó részletes levéltári leltárral, amelyek a népszámlálásszerű forrásokról gyűjtöttek információkat. Az elkészült jelentéseket az MPIDR és a MOSAIC-projekt Working Paper sorozata teszi hozzáférhetővé (Magyarországról: Őri–Pakot 2011). A MOSAIC honlapján át hozzájuthatunk nagymennyiségű, harmonizált háztartás-összeírási vagy népszámlálási adathoz Európa legkülönbözőbb részeiből. A történeti Magyarországra, Németországra és a fent felsorolt országokra vonatkozó 19. századi népszámlálási minták digitalizálása befejeződött, jelenleg az adatharmonizáció folyik. A tervekről, a levéltári forrásadottságokról, valamint az első eredményekről két konferencia adott számot: az elsőre 2011 májusában Rostockban, a másodikra 2012 szeptemberében Budapesten került sor.

A MOSAIC adatbázis jövője mégis bizonytalan. Az MPIDR történeti demográfiai laboratóriuma az idei igazgatóváltás következtében lényegében feloszlott, az adatharmonizációs munka tovább folyik, de az adatbázis bővítésére a közeljövőben valószínűleg nem kerül sor. Az adatok tárolását ezentúl a kaliforniai University of Berkeley végzi majd, a változások következményei egyelőre nem láthatók tisztán. Az elért eredmények mégis jelentősek, a forrásokról való ismereteink jelentősen kibővültek, létrejött egy működőképes, bárki számára elérhető népszámlálási adatbank, és így egy sor kelet-közép-európai ország kutatói is bekapcsolódhatnak az összehasonlító kutatásokba.

Magyarországi történeti demográfiai adatbázisok: források, eredmények és lehetőségek

Magyarországon a kvantitatív történeti demográfiai vizsgálatok lehetséges forrásai hasonlóak más európai országokéhoz: alapvetően (egyházi, majd 1895-től állami) anyakönyvek, népszámlálások, egyházi és egyéb összeírások és szórványosan fennmaradt (elsősorban egyházi) regiszterszerű ún. családkönyvek.

A népszámlálások és az ahhoz hasonló összeírások leltárát a MOSAIC projekt keretében igyekeztünk felmérni (Őri–Pakot 2011). Itt az adott területre vonatkozó (tehát nemcsak az országos), teljes körű összeírásokat vettük figyelembe, a valamely résznépszerűsége iránnyal nem foglalkoztunk (adóösszeírások, zsidók, cigányok stb. összeírásai), ugyanakkor nem mellőztük a feudális korszak nem nemes összeírásait, ahol a népesség egy meglehetősen kis hányada maradt ki a számlálásból, elsősorban politikai okokból. Emellett leltárunk csak azokra az összeírásokra tért ki, amelyeknek maradtak fenn egyéni szintű adatai (tehát az eredeti számlálólapok).

⁷ Részletesen lásd a MOSAIC honlapját: www.censusmosaic.org.

A levéltári kutatás alapvetően két tanulsággal járt.⁸ Az egyik: Magyarországon (tehát a mai ország területén is) bővebben maradtak fenn individuális szintű népszámlálási, összeírási anyagok. Sokkal kevesebb, mint egyes európai országokban, de sokkal több, mint amire előzetesen számítottunk. Ezek nagy részét, főleg a 19. századi anyagokat családtörténeti, történeti demográfiai és társadalomtörténeti kutatásokra eddig nem vagy alig használták. Mindez több mint elgondolkodtató. A másik: szintén előzetes várakozásunkkal ellentétben, hosszabb sorozatok egy-egy település vonatkozásában nemigen kerültek elő. A népszámlálások esetében ez sejtető volt, ezeket eleve bizonyos időközönként rendezték. Azonban a tíz évente ismétlődő cenzusok is sokat jelenthetnének a longitudinális demográfiai kutatások szempontjából, az anyakönyvek adataival összekapcsolva lehetővé tennék a mélyebb statisztikai elemzést, számos fontos változóval gazdagítva a lehetőségeket. De 1869 után az 1941-es budapesti családlapon kívül nincs komolyabb individuális szintű népszámlálási anyag, ismereteink szerint egyedül Marosvásárhelyen maradtak meg a korábbi népszámlálások eredeti számlálólapjai (tehát a Józsefi összeírásai, az 1850-es, 1857-es és 1869-es népszámlálásokéi). Viszonylag csekély azoknak a településeknek a száma, ahol megmaradtak legalább két népszámlálás egyéni lapjai, ezek a Sáros, Torna és Maros megyei települések, valamint néhány város, kistélepülés (pl. Győr, Székesfehérvár, Magyaróvár, Szentés, Túrkeve, Bonyhád, Kiskunlacháza). Ezek a településeken a forrásadottságok magyar viszonyok között jónak számítanak a történeti demográfiai kutatások szempontjából.

Noha több kísérlet történt a 18–19. században az állami népességregiszter bevezetésére (*Conscriptio Animarum*, Józsefi népszámlálás, *Conscriptio Ignobilium*) és rendelkezünk egyházi nyilvántartásokkal, összeírásokkal is, ezenkívül más összeírásokból, regiszterekből hosszabb sorozatok nemigen maradtak fenn. Ismétlődő összeírások a 19. század első felének nem nemesi *conscriptio*iból maradtak fenn, de itt sem maradt meg két-három számlálásnál több egy-egy helyen (Cegléd, Buda-Újlak stb.). Jobb a helyzet az egyházi összeírások vonatkozásában, itt ismerjük az egészen kivételes zsámbéki esetet, ahol 1795 és 1867 között fennmaradtak ismétlődő római katolikus összeírások (Husz 2002). Emellett a Győri és a Kalocsai egyházmegyéből ismerünk hosszabb sorozatokat a 18. század második feléből és a 19. században (Fertőszéplak, Sopronkövesd, Ószőny, illetve Jánoshalma, Hajós, Dúsnok), de ezek egy esetben sem ölelik fel egy évtizednél hosszabb időtartamot.

Egyházi családkönyvek elsősorban a 19. század második felétől tűnhetnek fel nagyobb számban, de ezek felmérését nem tudtuk elvégezni, a források jelentős része a plébániákon lehet. Ezek általában egy-egy kiinduló összeírásra alapozva folyamatosan rögzítik a változásokat, népességregiszterként működnek. Ilyen családkönyveket talált Pakot Levente Szentegyházásfalván és Kápolnásfalván (lásd a jelen szám tanulmányát: Pakot 2012), ilyen a nemesnádudvari *Conspectus Animarum*, amely egy 1857-es háztartás-összeírást követően tartalmazza a lakók nevét, korát, lakóhelyük házszámát, majd 1929-ig évente a születettek nevét, lakhelyét és halálozásuk dátumát.⁹ Különösen a protestáns családkönyvek lehetnek ígéretesek ebben a vonatkozásban, különösen Erdélyben (református és unitárius magyarok, evangélikus szászok) (Ambrus 2007).

⁸ Az ismertetett eredményekről részletesen lásd: Óri–Pakot 2011.

⁹ 1857-től 1895-ig azonosíthatók a lakók házszám szerint, tehát az anyakönyvi elemzés mellé erre az időszakra vonatkozóan többé-kevésbé rekonstruálható a háztartás-kontextus.

A longitudinális történeti demográfiai kutatások legfontosabb forrásai az egyházi és (állami) anyakönyvek. A mai Magyarország településeinek anyakönyvei mikrofilmen elérhetőek az Magyar Országos Levéltárban, eredetiben a plébániákon vagy az egyházi levéltárakban, illetve 1828-tól másodpéldányaik a megyei levéltárakban. Elvben tehát bárhol el lehet kezdeni a kutatást, mégis a következőkben néhány megfontolandó szempontot szeretnénk adni mindehhez. A fentiekből következik, hogy az anyakönyvi adatokat érdemes összekapcsolni népszámlálásszerű források adataival is. Így a fent tételesen is felsorolt települések az átlaghoz képest gazdagabb lehetőséget nyújtanak a demográfiai elemzésre. Nyilvánvaló azonban, hogy ilyen település kevés van, és ezek egy része város, melyek méretüknél fogva csak nagyobb idő- és munkaráfordítással kutathatók. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az anyakönyvi adatokból önmagukban is rekonstruálható a regisztráltak (egy részének) demográfiai élettörténete, a családrekonstrukciós módszer lényege éppen ez. És a hagyományos családrekonstrukció is lehet kiindulópontja akár eseménytörténeti elemzésnek is (Gutman–Alter 1993, Pakot 2009, 2011, Pakot–Öri 2012). Így viszont a longitudinális vizsgálat helyszínének kiválasztásában további szempontok is szerepet játszhatnak: hol vannak olyan előmunkálatok, amelyek nagymértékben könnyíthetik munkánkat. Három ilyen lehetőséget ajánlunk megfontolásra.

Elsőként a korábbi családrekonstrukciós vizsgálatok helyszínét. Elsősorban Andorka Rudolf kutatásairól van szó. Mintegy 15 településen folytak ilyen elemzések, ezekből idegen nyelvű publikációk is születtek, amelyek nemzetközi szinten is ismertek. Elvileg a családlapok rendelkezésre állnak, ezek gépre vitelével, az adatsorok meghosszabbításával, új elemzési módszerek alkalmazásával jelentős idő- és munkamegtakarítással fontos és új eredményeket lehet elérni, amelyek nemzetközi érdeklődésre is számot tarthatnak.¹⁰

A másik lehetőség a németlakta községek genealógiai anyaga (*Ortsfamilienbücher*).¹¹ Ezek tartalmazzák a községek lakóinak névanyagát, a hozzájuk kapcsolható demográfiai eseményeket (születés, elhalálozás, házasságkötés, gyermekek születése, szülők, testvérek neve és sorszáma), így komplett családrekonstrukciós családlapok nyerhetők ki jelentős időmegtakarítással. A genealógiai anyag egy része levéltári anyag Németországban, egy részét kötetben publikálták, egy része pedig on-line elérhető.¹²

Komoly segítséget jelenthet végül néhány olyan magyar családfakutató munkája, akik teljes települések anyakönyvi anyagát gépre viszik, és elvégzik az adatok összekapcsolásának munkáját is. Így lényegében a német *Ortsfamilienbuch*-hoz hasonló

¹⁰ Az Andorka-féle családrekonstrukciós anyag a TÁRKI könyvtárban található, hagyományos formában, cédulákon (http://www.tarki.hu/adatbank-h/konyvtar/andorka_leveltart.html). Többnyire az érintett községek kicédulázott anyakönyvi bejegyzéseit találjuk itt, az eredeti családlapok, tehát az anyakönyvi bejegyzések egy-egy házasságkötéshez, házaspárhoz rendelése csak a Sopron megyei Bük és a Heves megyei Átány esetében lelhető fel. A többi családlap sorsa ismeretlen. Amennyiben ezek elvesztek, akkor a gyűjtemény csak az említett két falu esetében kínál jelentős előnyöket az eredeti levéltári anyaghoz képest.

¹¹ Részletesebben lásd: Faragó 2002. 270–271. és <http://www.online-ofb.de/>

¹² Magyarországról Bonyhád, Csolnok, Dorog, Hercegfalva, Leányvár, Perbál, Tarján, Vértelstolna genealógiái (<http://www.online-ofb.de/>).

adatbázis jön létre, amely szintén nagyon jól használható longitudinális demográfiai elemzések céljára.¹³

Ami a Magyarországon ténylegesen létező, individuális adatokat tartalmazó számítógépes történeti demográfiai adatbázisokat illeti, ezekből egyrészt kevés van, másrészt létrehozásuk meglehetősen esetleges, néhány kutató személyes erőfeszítésének köszönhető. Anyakönyvi adatokra épülő, longitudinális elemzés céljaira is alkalmas adatbázisok az újabb családrekonstrukciós elemzések és társadalomtörténeti kutatások során keletkeztek. Ilyen Benda Gyula keszthelyi adatbázisa (Benda 2008), Tóth Árpád pozsonyi anyakönyvi adatgyűjtése (Tóth 2005), Koltai Gábor őriszentpéteri (Koltai 2003) és Sebestény István tiszabői anyaga (Sebestény 2002). Az adatbázisra épülő demográfiai elemzések jelentősége miatt is kiemelendő Pakot Levente székelyföldi anyakönyvi adatbázisa (Pakot 2003, 2009, 2011), illetve az Andorka-féle családlapok feldolgozásával induló büki adatbázisa (Pakot–Öri 2012), amely azóta jelentősen kibővült, Bük mellett további szomszédos településekre és a 20. századra is kiterjedt (Szakony, Gyalóka). Az Andorka-féle anyag gépre vitelével, bővítésével mostanában Koloh Gábor foglalkozik, ő az ormánsági vajszlói anyakönyvi kerület feldolgozását végzi.

Népszámlálási vagy egyéb összeírásokból készült adatbázisokkal sem állunk jobban. Faragó Tamás elsősorban a Veszprémi egyházmegye 18. századi római katolikus lélekösszeírásaiból állít össze nagyobb számítógépes adatbázist. Husz Ildikó a kivételes zsámbéki összeírási anyag elemzésére vállalkozott (Husz 2002). Horváth Gergely Krisztián (2011) Magyaróvár társadalomtörténeti kutatása során épített fel adatbázist a város több fennmaradt népszámlálásából (1850, 1857, 1869). Pozsgai Péter Torna megyei népszámlálások (1850, 1857, 1869) adatait vitte gépre, tudomásunk szerint Faragó Tamás és a MOSAIC-projekt mintája mellett az ő összeírási adatbázisa a legnagyobb (Pozsgai 2000, 2001; Heilig 2000, 2007).

A MOSAIC adatbázist ennek fényében kell értékelnünk. Egy keresztmetszeti elemzésre alkalmas adatbázis építése kétségkívül nem tartozik a történeti demográfia leginkább kurrens kutatási irányjai közé. Ugyanakkor olyan hiánypótló munka, amelynek eredményeképpen korábban a kutatás periferiáján levő országok is bekapcsolódhatnak a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokba. Új területek és ottan a korábbiaknál jobb, gazdagabb tartalmú források (19. századi népszámlálások) bevonása a nemzetközi kutatásokba jelentős új eredményeket hozhat, többek között a család- és háztartástörténeti kutatások terén. Magyarország esetében pedig tudomásunk szerint ez az egyetlen, a történeti országhatáron reprezentatív történeti demográfiai adatbázis, amely átfogó képet adhat számunkra a 19. század második felének demográfiai és társadalmi viszonyairól. Az adatok a jövőben interneten mindenki számára elérhetőek lesznek, így a magyar történeti demográfia legnagyobb problémái – a csekély érdeklődés, az egyetemi oktatásból való szinte teljes kimaradása, a szakmai utánpótlás nehézségei, a modern módszertani ismeretek hiányosságai és mindennek következtében az eredmények mennyisége, szakmai színvonala és nemzetközi ismertsége (természetesen néhány fontos kivételtől eltekintve) – a jövőben talán kevésbé súlyosan jelentkeznek majd. Minden

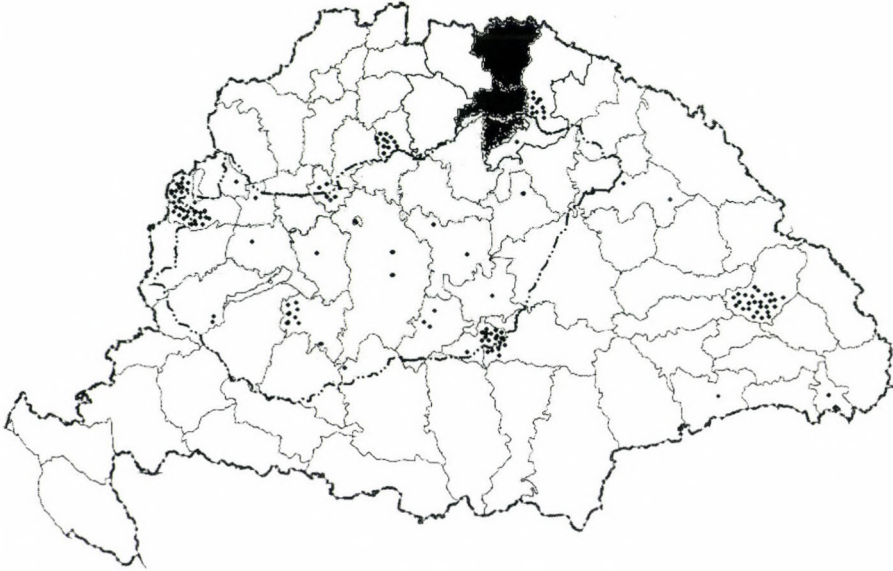
¹³ Pest megyei települések (Gödöllő, Veresegyháza, Szada, Örbottyán, Mogyoród, Fót, Rákospalota) anyakönyvi adatait Györe Zoltán dolgozza fel. Az általa összeállított genealógiai táblák nagyszerű kiindulópontot jelenthetnek egy regionális, hosszú távú történeti demográfiai elemzéshez (Lásd: www.zengen.hu).

bizonytal lesznek olyan kutatások, amelyeknek része lesz a magyarországi népesedéstörténet elemzése, de ezeket részben nem magyar kutatók fogják végezni.

Az 1857-es és 1869-es népszámlálás fennmaradt nominális szintű anyaga

A MOSAIC-projekt keretében végzett levéltári kutatásunk eredményeiről fentebb a longitudinális kutatások lehetőségeinek szemszögéből írtunk. Részletes beszámolót most sem szeretnénk erről adni, az érdeklődők letölthetik beszámolónkat a MOSAIC honlapjáról (Őri–Pakot 2011). A levéltári vizsgálat a mai Magyarország, Szlovákia és Erdély területére terjedt ki, nem végeztünk kutatómunkát Horvátországban és Ukrajnában. A történeti Horvátország és Szlavónia eleve nem szerepelt terveink között, Kárpát-alja elvben igen, onnan szóbeli információkkal rendelkezünk, a későbbiekben érdemes lenne ott is kutatni.

A kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy egyrészt a források adatgazdagsága, másrészt a nemzetközi összehasonlítás lehetősége okán a 19. századi népszámlálási anyagokból érdemes egy országos szinten reprezentatív adatbázist összeállítani. 1869 után a népszámlálási felvételi ívek feldolgozását a megyék és városok helyett a Statisztikai Hivatal végezte. Ezért 1880-tól néhány töredéktől eltekintve nem maradtak eredeti felvételi ívek, az 1850-es, 1857-es és 1869-es népszámlálások anyagából viszont meg lehetőségen sok maradt a magyarországi és a szomszédos országbeli megyei levéltárakban. A megmaradt anyag mennyisége alapján az 1857-es és az 1869-es népszámlálások adataiból lehet országos mintát kialakítani (I. és II. térkép).

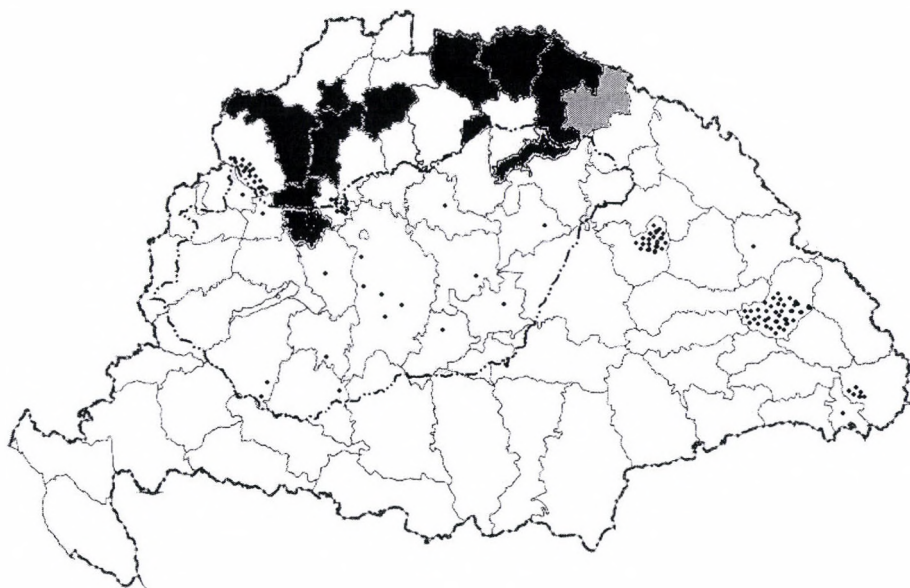

Forrás: Öri-Pakot 2011.

Megjegyzés: egész megyék anyaga fennmaradt (teljes kitöltés); szórványos anyag, egyes települések (pontosítás).

*I. Az 1857-es népszámlálás fennmaradt individuális adatai
Surviving census material, 1857 (individual data)*

Az 1857-es népszámlálás eredeti felvételi lapjai teljesen megmaradtak Abaúj-Torna és Sáros megyékben, ezenkívül komoly mennyiségben Maros, Nógrád, Sopron (nagy-részt ma Ausztriához tartozó települések) és Csanád megyékben, de fontos a Zemplén, Esztergom és Tolna megyei anyag is. Emellett jó minőségű és többé-kevésbé teljes anyag maradt pl. Budán, Győrött, Székesfehérváron, Magyaróváron, Bonyhádon, Baján, Cegléden, Szentesen, Türkevén, Jászkiáséren, Marosvásárhelyen, Nagybányán, Szatmárnémetiben, Nagydísznódon stb.

Forrás: Öri–Pakot 2011.

Megjegyzés: egész megyék anyaga fennmaradt (teljes kitöltés, világosabb szín: Ung megye, szóbeli közlés, még ellenőrizni kell); szórványos anyag, egyes települések (pontozás).

II. Az 1869-es népszámlálás fennmaradt individuális adatai *Surviving census material, 1869 (individual data)*

Az 1869-es népszámlálásból jóval több eredeti összeírási ív maradt meg. Teljes egészében fennmaradt Nyitra, Bars, Komárom, Zólyom, Szepes, Sáros, Torna és Zemplén megyék (ez utóbbi Magyarországon a sátoraljaújhelyi fióklevéltárban) anyaga.¹⁴ Igen jelentős a Maros megyei anyag, de Pozsonyból vagy Szilágyból is vagy ötven-ötven település számlálólapjai maradtak meg. Rendelkezünk jelentős városi anyagokkal is az elszórt falvak mellett (Győr, Székesfehérvár, Debrecen, Kecskemét, Szentes, Túrkeve, Marosvásárhely, Brassó).

A mintavétel alapjául szolgáló forrás kiválasztásánál egyrészt a fennmaradt adatmennyiség, másrészt a népszámlálások tartalma döntött. Bár az 1857-es népszámlálás fennmaradt anyaga jobb mintavételi lehetőséget kínált a mai Magyarország területére nézve, az 1869-es népszámlálásból összességében sokkal több individuális adat maradt, és így egy területileg kiegyensúlyozottabb mintát vehettünk belőle. Másrészt az 1869-es census tartalma is gazdagabb: a születési hely vagy az írni-olvasni tudás rögzítése lehe-

¹⁴ A zólyomi és a zempléni anyag kivételével a mormonok által készített mikrofilmen az egészet megtaláljuk az interneten (www.familysearch.org). A településeket megyénként listázták, sajnos itt néhány komoly tévedést is találhatunk: a mormon honlap közlésével ellentétben nincs Trencsén, Tolna vagy Torontál megyei anyag, Vértestolnát könyvelték el tolnainak, Vértesszöllőst Torontál megyeinek és két barsi falut trencséninek.

tőséget kínál a vándorlás vizsgálatára, illetve mindkét kérdés fontos változó lehet más demográfiai problémák vizsgálatánál. További előny, hogy felmérték a házakat is, ez 1857-ben nem történt meg, ezenkívül a háziállatok összeíró táblája 1869-ben egyazon lapon szerepel a házakéval és háztartásokéval (azaz egy ház/lakás adatait egy lapon vették fel), míg 1857-ben külön összeíróíven, amelyek sokszor elvesztek. Így 1869-re vonatkozóan (noha itt pl. a háztulajdonos neve hiányzik 1857-hez képest) sokkal jobban fel lehet mérni a háztartások anyagi helyzetét a ház és állatvagyon segítségével. Mind-ezen szempontok alapján döntöttünk az 1869-es népszámlálás mellett.

MOSAIC minta, 1869

A mintavétel

Az első fontos szempont, amiben a mintavétellel kapcsolatban döntöttünk, a reprezentativitás kérdése volt. A minta nem a fennmaradt anyagra, hanem a történeti országterületre lett reprezentatív.¹⁵

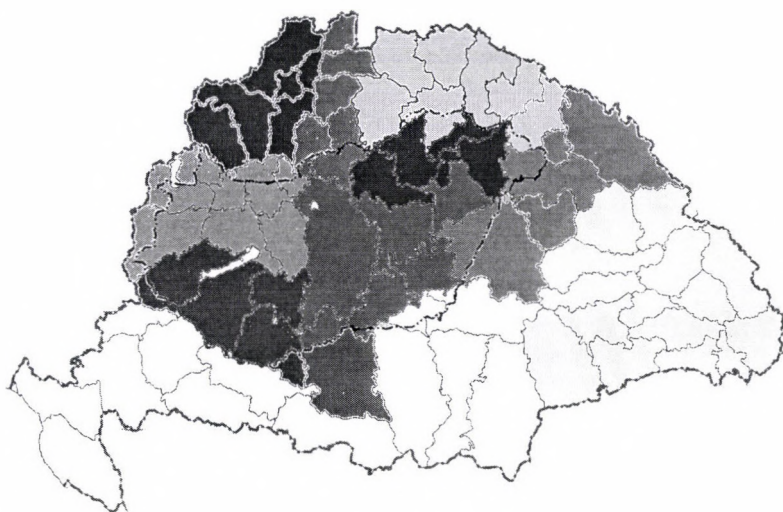
A másik fontos szempont az volt, hogy elsősorban pénzügyi okokból első lépésként egy rurális minta mellett döntöttünk. A MOSAIC-projektben egy kb. 25-30 ezer fős minta kialakítására volt lehetőségünk, ezért a nagy településeket (így a városokat) eleve ki kellett hagynunk a számításból, hiszen ezek önmagukban is ekkora mintát jelentettek volna, vagy legalábbis az egy-egy régióra jutó népességszámot önmagukban is kitöltötték volna. Egy városi minta létrehozása a következő kutatási szakaszban válhat lehetségessé.

A következő probléma a területi kiegyensúlyozottság biztosítása volt. Mivel a fennmaradt anyag területi eloszlása rendkívül egyenetlen volt (sokkal több település a Felvidékről vagy Erdélyből), ezért Erdély és a Felvidék sokkal alacsonyabb szinten lett reprezentálva a mintában, mint Magyarország mai területe, ahonnan sokkal kevesebb település adatai maradtak fenn. Ráadásul az utóbbiak jelentős része sok ezer vagy tízezer fős település volt, amelyekkel itt nem számolhattunk. A megoldás olyan területi egységek kialakítása volt, amelyek rendelkeznek megfelelő mennyiségű népszámlálási anyaggal, és amelyek népességszám szerinti súlyai (arányai) a mintavétel során biztosítják a megfelelő területi kiegyensúlyozottságot, és azt, hogy az egyes régiók megfelelő népességarányt kapjanak a mintában.

Az is világos volt a kezdetektől fogva, hogy ahol lehet, szubjektív szempontok helyett véletlenszerű mintavételt kell alkalmaznunk (a településeket tekintve mintavételi egységnek). Így viszont olyan területi egységeket, ahol aránytalanul sok település adatai maradtak fenn, nem volt érdemes létrehozni, hiszen ezek közül relatíve kevés kerülhet-

¹⁵ A fennmaradt népszámlálási lapok mintegy másfél millió ember adatait tartalmazzák, miközben a Horvátország és Szlavónia nélküli ország lélekszáma meghaladta a 13 és fél milliót. A fennmaradt anyag nemcsak területi megoszlásában torzít (jelentős része a mai Szlovákia területéről származik), hanem felekezeti (és feltehetően etnikai) téren is. A római katolikusok és reformátusok erősen felülreprezentáltak, míg a görögkeleti népesség úgyszólván hiányzik a fennmaradt anyagból. A mintegy 1%-nyi ortodox népesség ráadásul szinte kizárólag Maros megyei románokból áll, a szerbek szinte teljesen hiányoznak (lásd a 4. táblát).

ne be a mintába, a régió igen alacsony szinten lett volna így reprezentálva. Ha például a kor hagyományos statisztikai régióit használtuk volna a mintavételhez, akkor a Felvidéket két régióra osztottuk volna (Dunán innen és Tiszán innen), miközben itt maradt fenn a legtöbb anyag. Ezért bár a korabeli statisztikai felosztás volt a kiindulópontunk, az ország területét kilenc kisebb területi egységre osztottuk, hogy a területi egyensúlyt és a statisztikai reprezentativitást jobban biztosítsuk. Ezek a régiók – hangsúlyoznunk kell – pusztán technikai jellegűek, többnyire nincs történeti relevanciájuk, bár a demográfiai elemzés során lehet őket változónak tekinteni. A levéltári felmérés során az is kiderült, hogy a Tisza-Maros szögére (Bánság, Bánát: Arad, Csanád, Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyék) nézve 1869-ből nincs fennmaradt anyag. Itt a régió népességszámát hozzácsaphattuk volna valamely más régióéhoz, és így számolhattunk volna, de így olyan területek kaphattak volna még nagyobb népességsúlyt, ahol kevés rurális anyag maradt (Alföld), ráadásul a bánati görögkeleti népességet sem tudtuk volna a mintában szerepeltetni. Ezért némi habozás után a Bánságot kihagytuk a mintavétel során kialakított régiók sorából, így egészen precízen úgy fogalmaznánk, hogy mintánk a Horvátország, Szlavónia és a Bánság nélküli területekre nézve reprezentatív.¹⁶

*III. A mintavétel során alkalmazott területi felosztás
Regional division for sampling*

¹⁶ Hasonló megfontolásból ellenkezésképpen jártunk el a ma Ukrajnához tartozó megyék területével és népességével. Ung megyéből egészen biztos maradt népszámlálási anyag, bár nem volt módunk ezt a mintavétel során is használni. Az itteni megyék népességét a Kelet-Felvidéki területhez adtuk, és így számoltunk népességsúlyt, majd a mintavételnél Szepes, Sáros megye és Zemplén ma Szlovákiához tartozó részének népszámlálási anyagát használtuk.

A mintavétel során alkalmazott területi felosztást a III. térkép és az 1. tábla mutatja. A Nyugat-Felvidéket Pozsony, Nyitra, Túróc és Bars megyék alkotják, a véletlen mintavétel során a pozsonyi, nyitrai és barsi települések anyagát használhattuk. A Közép-Felvidék Árva, Liptó, Zólyom, Hont és Nógrád megyékből áll, itt a Zólyom megyei népszámlálásokról vehettünk véletlen mintát. A Kelet-Felvidék Gömör, Szepes, Sáros, Abauj-Torna, Ung, Bereg megyékből áll, valamint Zemplén ma Szlovákiához tartozó településeiből. A véletlen mintavétel itt a szepesi, sárosi, tornai és zempléni népszámlálási anyagokból történt. Szintén véletlen mintavétellel dolgoztunk Erdélyben (Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Kolozs, Maros-Torda, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér, Hunyad, Szeben, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Fogaras, Brassó, Udvarhely, Csík, Háromszék) és a „Partiumban” (Ugocea, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Bihar), ahol Maros és Szilágy anyagaiból válogathattunk. Szintén véletlenszerű mintavételt alkalmaztunk a mai ország észak-keleti részében (Északkelet-Magyarország: Heves, Borsod Szabolcs megyék és Zemplén Magyarországhoz tartozó települései). Az Alföldön (Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Csongrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú és Bács-Bodrog megyék)¹⁷ a fennmaradt községi anyagból válogathattunk, csakúgy, mint a Dunántúlon (Észak: Moson, Sopron, Győr, Komárom, Esztergom, Vas, Veszprém és Dél: Zala, Somogy, Tolna, Baranya), itt nem volt mód véletlen mintavételre. A területi beosztás előnye lehet még, hogy szükség esetén az elemzést akár megközelítően a jelenlegi országterületek (Magyarország, Szlovákia, Erdély) szerint is el lehet végezni.

¹⁷ A megyék beosztásánál a Sebők-féle népszámlálási kötet (Sebők 2005) megyebeosztását vettem alapul, tehát nem az 1869-es elnevezések állnak itt minden esetben.

*1. A mintavétel során alkalmazott területi felosztás és a mintavétel anyaga
Regional division for sampling and the archival material used for sampling*

Régiók	Megyék	Mintavétel anyaga
Dél-Dunántúl	Zala, Somogy, Tolna, Baranya	Bonyhád, Mohács egy része, Tótszentgyörgy és Tótújfalu (Somogy)
Észak-Dunántúl	Moson, Sopron, Győr, Vas, Veszprém, Komárom, Esztergom, Fejér	Komárom megye települései (magyarországi járások), 3 Esztergom megyei falu
Alföld	Bács-Bodrog, Békés, Csongrád, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Kiskunlacháza, Kiskunszentmiklós egy része, Orgovány, Kecskemét környéki külterületek
Északkelet-Magyarország	Heves, Borsod, Szabolcs, Zemplén magyar része	Zemplén magyar részének települései, Demjén (Heves m.)
Nyugat-Felvidék	Pozsony, Nyitra, Bars, Trencsén, Túróc	Nyitra, Bars megyék települései, 50 Pozsony megyei falu
Közép-Felvidék	Árva, Liptó, Zólyom, Hont, Nógrád	Zólyom megye települései
Kelet-Felvidék	Szepes, Sáros, Gömör, Abauj-Torna, Bereg, Ung, Zemplén szlovák települései	Szepes, Sáros, Torna és Zemplén szlovák részének települései
„Partium”	Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Bihar	Szilágy megye 39 települése
Erdély	Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Kolozs, Maros-Torda, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér, Hunyad, Szeben, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Fogaras, Brassó, Udvarhely, Csík, Háromszék	Maros megye 100 települése

Mint említettük, egy maximálisan 30 ezer fős minta kialakítása volt reális a kutatás során. Első lépésként kiszámítottuk a jogi értelemben véve nem városi népesség számát a fenti régiókban.¹⁸ A népesség regionális megoszlása adta az arányokat, amelyek szerint a tervezett 30 ezer fős mintánkat elosztottuk régiók szerint (2. táblázat).

¹⁸ A mintavétel során a továbbiakban is a Sebők-kötet (2005) adatait használtuk (népességszámok, vallási megoszlás).

2. A régiók és a tervezett minta népességszámai
Population size of the regions and the planned sample

	Települések száma	Települések átlagos nagysága	Nem városi népesség	%	Tervezett minta
Dél-Dunántúl	1 450	748,6	1 085 398	10,8	3 245
Észak-Dunántúl	1 457	835,7	1 217 581	12,1	3 640
Nyugat-Felvidék	1 475	656,1	967 692	9,6	2 893
Közép-Felvidék	889	601,7	534 917	5,3	1 599
Kelet-Felvidék	1 983	548,6	1 087 807	10,8	3 252
Északkelet-Magyarország	540	1 166,5	629 900	6,3	1 883
„Partium”	1 270	939,2	1 192 832	11,9	3 566
Erdély	2 353	826,4	1 944 553	19,4	5 813
Alföld	451	3 047,9	1 374 618	13,7	4 109
Összesen	11 868		10 035 298	100,0	30 000

Ezután minden régióban addig választottunk ki településeket, amíg el nem értük a tervezett népességszámot. Ehhez a fentiek értelmében kétfajta módszert használtunk. Két régióban (Dél-Dunántúl és Alföld) csak néhány nem városi közösségünk volt, a városok túl nagyok voltak ahhoz, hogy bekerülhessenek a mintába. Itt azt használtuk tehát, ami maradt: a Dél-Dunántúlon Tótszentgyörgyöt és Tótújfalut, valamint az ekkor szintén község Mohács fennmaradt töredékét, Bonyhád szintén túl nagyoknak bizonyult.¹⁹ Az Alföldön Orgovány község mellett Kecskemét vegyes felekezeti külterületeit vettük fel a mintába („szőlőhegyek”, tégláégetők, állattenyésztő tanyák). Kiskunlacháza és Kunszentmiklós szintén túl nagyok voltak, és református népességükkel felekezeti értelemben erősen torzították volna a mintát. A többi régióban rétegzett véletlen mintavételt alkalmaztunk, ahol a települések voltak a mintavételi egységek. Az első réteg a régió volt, a második a megye a régió belül, ha több olyan volt belőle, ahol maradt népszámlálási anyag, a harmadik pedig a felekezet (Sebők 2005). A települések kiválasztása véletlenszám-táblázatok segítségével történt (Babbie 2003. 213. F37-38). Ennek során a településeket alfabetikus sorba rendeztük, és sorsszámukat használtuk a húzásnál, így a kiválasztás független volt a települések földrajzi helyzetétől.²⁰

¹⁹ Mohács természetesen csak jogi értelemben község, ugyanakkor jelentős számban éltek ott földbirtokos foglalkozású háztartásfők. Így határesetnek tekinthetjük, a fennmaradt anyag szegényessége miatt kényszerültünk erre a kompromisszumra.

²⁰ A húzásnál a véletlenre bíztuk magunkat, bár egy-két esetben a sors csekély útmutatást kapott. Zemplén megyét azért osztottuk két részre a regionalizáció során, hogy a mai Magyarország területe nagyobb súlyt kapjon és nagyobb levéltári anyagból lehessen választani. Komáromot szintén teljes egészében az Észak-Dunántúlhoz számoltuk, hasonló okból, de a húzást csak a mai magyar járási körzetek településeiből végeztük. Így tudtuk biztosítani, hogy a Dunántúl nagyobb népességsúlyt kapjon, viszont a mintába csak ma is Magyarországhoz tartozó település kerüljön. Itt és az északkeleti régióban csak a 2000 fő alatti településekből választottunk, máshol ilyen megkötésre a településméret miatt nem volt szükség. Végül szintén az északkeleti régió mintája kialakításánál a Heves megyei Demjént eleve beválasztottuk, és a zempléni anyagból húztunk véletlenszerűen.

3. Népességszámok és arányok a régiókban, tervezett minta és tényleges minta
*Population size and proportions in the sub-regions, planned
 and actual sample*

	Nem városi népesség	%	Tervezett minta	Minta	%	Nem városi települések száma fennmaradt anyaggal	Települések száma a mintában
Dél-Dunántúl	1 085 398	10,8	3 245	3 804	12,1	4	2 + töredékek
Észak-Dunántúl	1 217 581	12,1	3 640	4 067	12,9	53	4
Nyugat- Felvidék	967 692	9,6	2 893	3 030	9,6	814	9
Közép-Felvidék	534 917	5,3	1 599	1 779	5,7	120	4
Kelet-Felvidék	1 087 807	10,8	3 252	3 601	11,5	981	7
Északkelet- Magyarország	629 900	6,3	1 883	2 072	6,6	103	4
„Partium”	1 192 832	11,9	3 566	3 471	11,1	39	6
Erdély	1 944 553	19,4	5 813	5 801	16,2	100	7
Alföld	1 374 618	13,7	4 109	3 781	12,0	2 + töredé- kek	1 + töredékek
Összesen	10 035 298	100,0	30 000	31 406	100,0	2216	43 teljes + 2 töredé- kes anyag (Mohács és a kecskeméti tanyák)

A 3. tábla bemutatja a végleges mintát a tervezetthez képest. Alapvetően sikerült megtartanunk az előzetesen tervezett népességi arányokat, az eltérések minimálisak. A régiók és azokon belül a megyék mintavételi rétegeként való használata a lehetőségekhez mérten biztosította a minta földrajzi reprezentativitását. A minta földrajzi sokfélesége az ország földrajzi-gazdasági sokféleségét, a létfenntartási módok változatosságát hivatott visszaadni, amely feltételezésünk szerint fontos tényező az ország sokszor megfigyelt és leírt demográfiai pluralitása mögött. A felekezeti sokféleség pedig az ország kulturális sokféleségét reprezentálja (4. tábla).

4. Népességszám és felekezeti megoszlás (%)
Population size and denominational distribution (%)

	Népesség- szám	Római katoli- kus	Görög katoli- kus	Görögke- leti	Evan- géli- kus	Refor- mátus	Uni- tárius	Izrae- lita
Magyarország Horváto. nélkül	13 663 285	45,9	11,6	15,2	8,1	14,8	0,4	4,0
Fennmaradt anyag	1 503 649	56,0	12,8	0,9	8,6	21,6	0,3	6,4
Mintavételi régiók	10 035 298	46,2	14,6	9,9	9,0	15,9	0,5	3,8
Minta	31 406	47,0	15,3	7,8	6,7	18,3	0,2	4,4

A fennmaradt anyagban a római és görög katolikusok, valamint a reformátusok felülreprezentáltak, a görögkeletiek pedig úgyszólván hiányoznak. A mintavételi eljárás ebben a tekintetben is elfogadható eredményt hozott, a torzítások jórészt eltűntek.

Ahogy csökkentettük a mintavételi területet, a görögkeletiek aránya is csökkent. A mintában még mindig alulreprezentáltak, mivel a Partium régióban egyáltalán nincs görögkeleti népesség a fennmaradt anyagban és a szerbek is jószerevel hiányoznak (Mohács kivételével). Ami az evangélikusokat illeti, mivel pl. az erdélyi szászokról szintén nincs fennmaradt anyag, illetve az alföldi szlovákok sem szerepelnek a mintában, arányuk szintén alacsonyabb az országosnál. A reformátusok és a görög katolikusok viszont továbbra is országos arányuknál nagyobb részt kapnak a mintában (Függelek).

Digitalizálás²¹

Nem érezzük feladatunknak az 1869-es népszámlálás tartalmának részletesebb leírását. Hivatkozhatunk itt Thirring Lajos művére, ahol az érdeklődők minden szükséges információt megtalálnak (Thirring 1983).

Az adatbázis kialakításánál alapvetően minden eredeti információt számítógépre vittünk. A ház- és az állatösszeírás adatait változtatás nélkül, a személyi adatokat többnyire eredeti formában, tehát a szöveges információkat is változtatás nélkül (háztartásfőhöz fűződő viszony, foglalkozás, megjegyzések) rögzítettük. A háztartásfőhöz fűződő viszonyt az adatbevitelkor rögtön kódoltuk is, míg más adatok eleve kódolt alakban kerültek az adatbázisba (nem, felekezet, családi állapot, illetőség, jelenlét vagy távollét, írnivelvadás). Nem látjuk értelmét annak, hogy ismertessük a kódrendszert, vagy hogy az adatbázist részletesen bemutassuk, jelenleg az adatharmonizáció folyik, hamarosan sor kerül a foglalkozási adatok kódolására, a végső, on-line elérhető forma pedig tartalmazni fog minden, a használathoz szükséges útmutatást.

Forrásproblémák

A konkrét elemzések során a forráskritikai vizsgálatok nyilván kikerülhetetlenek lesznek. Néhány probléma azonban az adatbevitel során is kiütözött, ezekre szeretnénk még röviden kitérni.

A foglalkozási bejegyzések olvashatósága, tartalmuk egyértelműsége fog még gondot okozni, a kódolás nem egyszerű feladat. A táblák kitöltése is sokféle, az összeírói gyakorlat talán itt a legváltozatosabb. Ugyanígy a születési hely kiolvasása sokszor szintén reménytelen, itt is tanácsosnak látszik valamely egyszerűbb kódrendszer alkalmazása (helybeli születésű, megyebeli, magyarországi, birodalmon belül született, külföldi származású), ami a migráció kutatását könnyítheti. Nyilvánvaló, hogy az írnivelvadásról szóló információk is problematikusak, helyenként tetemes a csak olvasható tudók aránya, ezek besorolása, az analfabetizmus mérése mindenképpen komoly megfontolást igényel.

²¹ A számítógépes rögzítés munkáját hárman végezték: Gyimesi Réka a mohácsi táblákat, jelen tanulmány szerzője az alföldi régiót, valamint a Dunántúlról Tótszentgyörgy, Kisigmánd, Szák és Újszöny községek anyagát, az összes többit pedig Pakot Levente digitalizálta. Pakot Levente óriási szerepet játszott mind a levéltári felmérés elkészítésében, mind az adatok gépre vitelében, munkájáért külön köszönet illeti itt is.

Ezeknél komolyabb probléma, hogy a számlálólapon nincs külön oszlop a háztartás-főhöz fűződő kapcsolat jelölésére. Elvben a sorrend lett volna az egyik információ e tekintetben: elől a háztartásfő, aztán a felesége, gyerekei, gyerekei házastársai, unokák, egyéb rokonok és nem rokonok álltak volna a lapokon. Emellett a nevek oszlopába kellett volna bejegyezni a viszonyt (neje, gyermekei stb.). Ez utóbbi viszont gyakran elmaradt. Ha a bejegyzés hiányzik, akkor a személyek sorszáma, neme, családi állapota, kora, családneve, esetleg foglalkozása (gyermekei tartják, szolga, cseléd stb.) adnak eligazítást. Ennek ellenére sok személy háztartáson belüli státusa marad bizonytalan: özvegyek, rokonok és nem rokonok, főleg idősebb személyek és gyerekek, akikről nem tudni, kicsodák, rokonai-e valakinek vagy idegenek stb. A véletlen mintavétel, illetve más régiókban a fennmaradt anyag szűkössége nem adott módot a forrás minősége szerinti válogatásra, így a települések egy részénél bizony a bejegyzések hiányoznak. Itt a megfelelő oszlop üresen maradt, jelezve, hogy a háztartástagok státusának kódolása egyfajta rekonstrukció. Persze az esetek többségében a besorolás egyszerű, nukleáris családós háztartásokról van szó. De a fentiek időnként valóban okoznak nehézséget.

Ennél nagyobb gondot okoz az összeírási egységek meglehetősen obskurus meghatározása. Az adatfelvétel házanként és lakásonként folyt, de elvben a lakásokon belül ún. lakófeleket (*Wohnparteien*) kellett volna elkülöníteni. A hagyományos familia (háztartás) fogalom helyett a lakófelet először az 1850-es népszámlálás során alkalmazták, a változás sok zavart okozott, és egészen biztosan teret adott az eltérő értelmezéseknek, változatos összeírói gyakorlatnak.²² Pozsgai Péter úgy véli, hogy a lakófél az eredeti szándékok szerint azonos lehetett a mai mag- vagy nukleáris család fogalmával (Pozsgai 2000. 173). Úgy véljük, hogy eredetileg sem volt azonos a nukleáris családdal, a definíció a gyerekes vagy gyermektelen házaspároktól, özvegyektől (a lasletti tipológia szerinti egyszerű családós háztartásoktól) csak az önálló egzisztenciával rendelkező egyedülállókat vagy özvegyeket különíti el, más, eltartott rokonok együttélését megengedi. Így bár a többcsaládós háztartásokat (házaspár és házas gyermekek, vagy házas testvérek együttélése) valóban külön lakófelekre kellett volna bontani, a kiterjesztett családós háztartások (házaspár és eltartott özvegy szülő, testvér stb.) *per definitionem* alkothattak volna egy lakófelet. A másik dolog, hogy a lakófelet konkrétan így értelmezik az esetek többségében, de sok helyen nem különbözik a hagyományos háztartás-fogalomtól sem (tehát bőven találunk többcsaládós háztartásokat). Így volt ez már 1850-51-ben is (Benda 2002. 131), de 1869-ben különösen, amint azt az adatok digitalizálása során tapasztalhattuk. Ugyanakkor világos, hogy a korábbi háztartás-fogalom bizonytalanabbá vált, és ez lehetőséget adott a szubjektív értelmezésre és gyakorlatra. A tapasztalataink alapján a lakófél sokszor valóban értelmezhető háztartásként, de néha a szó hagyományos értelmében vett háztartásokat ismeretlen szempontok szerint osztották fel. Gyakran választották külön az egy házban élő (sokszor egy lakásban élő, közös konyhát használó) házas gyermekeket a szülői „lakófélről,” minden bizonnyal az eredeti utasításnak megfelelően. Ugyanígy gyakori a lakásban élő özvegy vagy egyedülálló szemé-

²² 1850-ig a hagyományos familia az együtt (egy fedél alatt) lakó, együtt étkező személyeket jelentette, akár rokonai voltak egymásnak, akár nem (lásd a Józsefi népszámlálás összeírási utasítását: Thirring 1938. 151). A lakófél fogalma ezzel szemben jelentett: a) házastársakat gyerekekkel vagy anélkül, b) özvegyeket gyerekekkel, c) vagyonukból, hivatalukból, jövedelmükből élő egyedülálló vagy özvegy személyeket gyerekek nélkül, szolgálkkal vagy anélkül (1850-es népszámlálás utasítása, idézi Dányi 1993. 92).

lyek (rokonok), házas napszamosok, cselédek, koldusok stb. leválasztása, ami szintén megfelelhetett az összeírási utasításnak. Előfordulhatott, hogy ezekben az esetekben valóban külön egzisztenciáról volt szó, különösen a lakásban élő házas napszamosok, zsellérek esetében, ők valóban kereshették kenyerüket a háztartás más tagjaitól függetlenül, dacára az együttlakásnak. Máskor (pl. Dél-Dunántúl) semmi jelét nem látjuk a háztartások szétválasztásának. Erdélyben ugyanakkor olyan esetekben is gyakorta megtörtént a szétválasztás, amikor egyébként bejegyzés tanúskodik arról, hogy az illetőt az első lakófél feje tartja el. Nyilván a lokális hagyományok, az összetett háztartások gyakorisága befolyásolhatta az összeírói gyakorlatot. A falvak többségében, ahol egy-egy házban csak egy háztartás/lakófél élt, az elemzés nem ütközik akadályokba, máshol viszont óvatosan kell eljárni. Elvben minimum három lehetőség van: vagy elfogadni a forrást úgy, ahogy van, feltételezve, hogy az összeíró ismerte a tényleges viszonyokat, vagy más forrásokkal összevetve részletesen tanulmányozni a kérdést, egyenként döntve a lakófelek/háztartások határaitól (Pozsgai 2000), vagy a házat/lakást tekinthetjük elemzési egységnek a rokon családok együttélése során. Mivel ilyen nagy minta elemzése során a második lehetőségre nincs mód, hajlunk a harmadik megfontolására.

Következtetések

A MOSAIC-projekt során létrejött egy olyan adatbázis az 1869-es népszámlálás megmaradt individuális adataiból, amelyet reprezentatívnak tekinthetünk a korabeli Magyarországra nézve. Pillanatnyilag ez az egyetlen ilyen típusú adatbázis, amely hamarosan mindenki számára hozzáférhetővé válik. Mindez lehetővé teszi régi kutatási kérdések alaposabb elemzését (család- és háztartás-szerkezet), de más demográfiai és társadalomtörténeti kérdések megközelítésére is módot ad majd. Elsősorban keresztmetszeti elemzésre ad alkalmat, de bizonyos esetekben lehetőség van dinamikus (fiktív kohorszok szerinti) elemzésre is (Pakot 2012). Bár ez a megközelítés nem tartozik a történeti demográfiai kutatások jelenlegi fősodrához, mindenképpen fontos új eredmények elérésére lesz lehetőség, és ezek részét képezhetik a nemzetközi összehasonlításoknak is.

IRODALOM

- Alter, G. (1998): L'Event History Analysis en démographie historique. Difficultés et perspectives. *Annales de Démographie Historique*, 2. 25–35.
- Alter, G. – Mandemakers, K. – Gutman, M. (2009): Defining and distributing longitudinal historical data in a general way through an intermediate structure. *Historical Social Research*, 34/3. 78–114.
- Ambrus J. (2007): A családkönyv mint a társadalomnéprajzi kutatás forrása. In Örsi Julianna (szerk.): *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények innovációja*. Túrkeve – Szolnok. 153–165.
- Babbie, E. (2003): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi K., Budapest.
- Benda Gy. (2002): A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 109–141.

- Benda Gy. (2008): *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. L'Harmattan, Budapest.
- Bengtsson, T. – Campbell, C. – Lee, J. Z. et al. (2004): *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. The MIT Press, Cambridge, Mass. – London.
- Buskó T. L. (2003): A hosszú távú demográfiai vizsgálat angol modellje. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 271–295.
- Dányi D. (1993): *Az 1850. és 1857. évi népszámlálások*. KSH, Budapest.
- Dupâquier, J. (ed.) (1995). *Histoire de la population française. 1-4*. Quadrige/PUF, Paris.
- Faragó T. (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 19–63.
- Faragó T. (2002): Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 249–297.
- Faragó T. (2003): Történeti demográfia. In Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest, 302–340.
- Garrett, E. – Reid, A. – Schürer, K. – Szreter, S. (2003): *Changing Family Size in England and Wales. Place, Class and Demography, 1891–1911*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gehrmann, R. (2009): *German Census-Taking before 1871*. MPIDR Working Paper (WP 2009-023 August 2009), Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Gruber, S. – Szólysek, M. (2012): Stem Families, Joint Families, and the European Pattern: What kind of a Reconsideration Do We Need? *Journal of Family History*, 37/1. 105–125.
- Gutman, M. – Alter, G. (1993): Family reconstitution as event history analysis. In Reher, D. – Schofield, R. (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography*. Clarendon Press, Oxford, 159–177.
- Hajnal, J. (1965): European Marriage Patterns in Perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. (eds.): *Population in History*. Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, J. (1982): Two Kinds of Preindustrial Households Formation Systems. *Population and Development Review*, 3. 449–494.
- Heilig B. (2000): Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 225–265.
- Heilig B. (2007): Házasság és öröklési gyakorlat Szőlőszárdon, 1770–1890. *Korall*, 30. 99–141.
- Horváth G. K. (2011): *Magyaróvár társadalma a 19. század közepén. Nominális történeti források statisztikai elemzésének lehetőségei*. Kézirat.
- Husz I. (2002): *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családserkezeti változásának tükrében*. Osiris, Budapest.
- Kok, J. (2007): Principles and prospects of the life course paradigm. *Annales de Démographie Historique*, 203–230.
- Koltai G. (2003): Öriszentpéter népesedési viszonyai 1784–1895. A református egyház-község családrekonstrukciója. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 179–235.

- Öri P. – Pakot L. (2011): *Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18-19th centuries*. MPIDR Working Paper (WP-2011-020), Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Pakot L. (2003). Szentegyházásfalu népessége, 1728–1914. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 237–270.
- Pakot L. (2009): Megözvegyülés és újraházasodás székelyföldi rurális közösségekben, 1840–1930. *Demográfia*, 52/1. 55–88.
- Pakot L. (2011): *Egyéni életutak, családok, közösségek. Székelyföldi falusi társadalmak dinamikája a 19. század második felében*. Doktori (PhD) disszertáció, kézirat.
- Pakot L. (2012): Családok és háztartások két székelyföldi településen a 19. század második felében. *Demográfia*, 55/4. 268–291.
- Pakot L. – Öri P. (2012.): Marriage systems and remarriage in 19th century Hungary: a comparative study. *The History of the Family*, 17/2, 105–124.
- Pozsgai P. (2000): Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 166–224.
- Pozsgai P. (2001): Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 265–281.
- Sebestény I. (2002): Tiszabő történeti demográfiája a helyi katolikus anyakönyvek számítógépes feldolgozása alapján (1737–1799). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 201–248.
- Sebők L. (összeáll.) (2005): *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. TLA Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, Budapest.
- Sohajda F. (2003): A hosszú távú demográfiai vizsgálat francia modellje. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 297–315.
- Szołtysek, M. (2008): Rethinking Eastern Europe: household-formation patterns in the Polish-Lithuanian Commonwealth and European family systems. *Continuity and Change*, 23/3. 389–427.
- Thirring G. (1938): *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- Thirring L. (1983): *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész (1869–1910)*. KSH, Budapest.
- Tóth Á. (2005): Járvány, éhínség és háborús pusztítás egy középvárosban. Adalékok a pozsonyi halandóság történetéhez, 1790–1849 között. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 93–114.
- Tsuya, N. O. – Wang Feng – Alter, G. – Lee, J. Z. et al. (2010): *Prudence and Pressure. Reproduction and Human Agency in Europe and Asia, 1700–1900*. The MIT Press, Cambridge, Mass. – London.
- Wrigley, E. A. – Schofield, R. (1981): *The Population History of England, 1541–1871*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Wrigley, E. A. – Davies, R. S. – Oeppen, J. A. – Schofield, R. (1997): *English Population History from Family Reconstitution, 1580–1837*. Cambridge University Press, Cambridge.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
Népszámlálások
1869-es népszámlálás
Adatbázisok
Család- és háztartásszerkezet

**HUNGARY'S SOCIETY IN 1869. THE MOSAIC DATABASE
FOR HISTORIC HUNGARY**

Abstract

The MOSAIC project was initialized by Max Planck Institute for Demographic Research in 2011. It aims at constructing databases from the surviving individual historical census-data of continental Europe, which could make a series of international comparative studies possible in the field of historical demography and social history.

The Hungarian sample is based on census 1869 and it is representative of the territory of historical Hungarian Kingdom. It consists of data of around 30,000 individuals living in more than 5,000 households in rural communities. The census sheets contain information on houses, farm animals and persons living in the households. Name, birth date, sex, religion, marital status, occupation, absence or presence, birth place and literacy are indicated, household position is missing in some cases, but household structure can generally be reconstructed.

The paper describes in detail the sampling procedure (stratified random sampling with settlements as the units of sampling), and gives information on the digitalization process and source problems. It also discusses the possibilities of database building in Hungary and describes the existing databases.

1. A minta települései, népességszám és felekezeti szerinti
Settlements of the sample by population size and denomination

Régió	Megye	Mai településnév	Településnév magyarul	Felekezet										Össz.
				Hányzó	Izr.	Kat.	R. kat.	G. kat.	Orm. kat.	Ort.	Ev.	Ref.	Unit.	
Kelet-Felvidék	Sáros	Sáriskő Dravce	Daróc	0	0	0	392	1	0	0	1	0	0	394
	Torna	Silická Jablonica	Jablonca	0	29	0	98	0	0	0	30	427	0	584
	Zemplén	Lukacove	Lukasócz	0	33	0	198	40	0	0	0	0	0	271
	Sáros	Medziaruky	Mégyes	0	0	0	74	25	0	0	112	0	0	211
	Zemplén	Medzilaborce	Mezőlabore	0	164	0	15	642	0	0	3	0	0	824
	Zemplén	Ostromca	Osztróznycica	0	17	0	8	147	0	0	0	0	0	172
	Szepes	Švabovce	Svábócz	0	24	0	92	0	0	0	293	0	0	409
	Sáros	Kamenica	Tarkó	0	0	0	632	104	0	0	0	0	0	736
	Alföld	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Keekemét/Czeihal	Czeihal	0	0	0	54	0	0	0	1	32	0
Pest-Pilis-Solt-Kiskun		Keekemét/Csalános	Csalános	0	0	0	86	0	0	0	1	15	0	102
Pest-Pilis-Solt-Kiskun		Keekemét/Halesz	Halesz	0	0	0	213	0	0	0	4	25	0	242
Pest-Pilis-Solt-Kiskun		Keekemét/Monostorpuszta	Monostorpuszta	0	0	0	59	0	0	0	0	0	0	59
Pest-Pilis-Solt-Kiskun		Keekemét/Nvirpuszta	Nvirpuszta	0	0	0	746	0	0	0	11	603	0	1360
Pest-Pilis-Solt-Kiskun		Orgovány	Orgovány	0	0	0	479	0	0	0	86	434	0	999
Pest-Pilis-Solt-Kiskun		Keekemét/Székfő	Székfő	0	0	0	190	0	0	0	0	42	0	232
Pest-Pilis-Solt-Kiskun		Keekemét/Téglás	Téglás	0	0	0	526	0	0	0	5	26	0	557
Pest-Pilis-Solt-Kiskun		Keekemét/Urreti puszta	Urreti puszta	0	0	0	91	0	0	0	0	52	0	143
Közép-Felvidék		Zólyom	Bacurov	Bacúr	0	7	0	23	0	0	0	280	0	0
	Zólyom	Brusno	Borosznó	0	0	0	630	0	0	0	2	0	0	632
	Zólyom	Rudlová	Rudló	0	0	0	5	0	0	0	235	0	0	240
	Zólyom	Sielnice	Szélvéc	0	5	0	590	0	0	0	2	0	0	597
Északkelet-Magyarország	Heves	Deménd	Deménd	0	5	0	835	0	0	0	0	3	0	843
	Zemplén	Kisecés	Kisecés	0	15	0	150	41	0	0	0	23	0	229
	Zemplén	Kisrovágy	Kisrovágy	0	60	0	164	92	0	0	3	158	0	477
	Zemplén	Semjén	Semjén	0	23	0	31	2	0	0	0	467	0	523
Észak-Dunántúl	Komárom	Kisigmánd	Kisigmánd	0	29	0	334	0	0	0	26	303	0	692
	Komárom	Szák	Szák	0	4	0	292	0	0	0	440	38	0	774
	Komárom	Tardos	Tardos	0	12	0	1249	0	0	0	0	0	0	1261
	Komárom	Ujszón	Ujszón	0	50	0	1036	0	0	3	49	202	0	1340

Régió	Megye	Mai településnév	Településnév magyarul	Felekezeti										Total
				Hiányzó	Izr.	Kat.	R. Kat.	G. Kat.	Örm. kat.	G.K.	Ev.	Ref.	Umit.	Total
Partium	Szilágy	Benesat	Benedekfalva	0	48	0	18	427	0	0	0	51	0	544
	Szilágy	Crisere	Cigánvici	0	9	0	7	596	0	0	0	20	0	632
	Szilágy	Arhid	Erked	0	9	0	15	99	0	0	0	406	0	529
	Szilágy	Coseiu	Kusaly	0	18	0	0	536	6	0	0	294	0	854
	Szilágy	Corni	Somfalva	0	26	0	5	607	0	0	0	6	0	644
Dél-Dunántúl	Szilágy	Sancraiu Silvaniei	Szilágyzentkirály	0	10	0	43	32	0	0	0	183	0	268
	Baranya	Mohács	Mohács	1	328	5	1798	3	0	549	8	33	0	2725
	Somogy	Tóthszentgyörgy	Tóthszentgyörgy	0	5	0	78	0	0	0	0	358	0	441
	Somogy	Tóthújfalva	Tóthújfalva	0	4	0	624	0	0	0	0	10	0	638
Erdély	Maros	Bradești	Bárdos	0	0	0	0	356	0	0	0	4	0	360
	Maros	Deda	Déda	0	99	0	10	13	0	1266	1	85	0	1474
	Maros	Damieni	Deményháza	0	0	0	495	0	0	0	0	1	0	496
	Maros	Sangeorgiu de Padure	Erdőszenygyörgy	0	190	0	109	55	24	644	6	894	39	1961
	Maros	Voiniceni	Mezőszabad	0	6	0	6	718	1	0	0	2	0	733
	Maros	Santaandrei	Nyárádandrásfalva	0	0	0	26	276	0	0	0	234	10	546
Nyugat-Felvidék	Maros	Sansimon	Nyárádszentimre	0	0	0	1	0	0	0	0	230	0	231
	Pozsony	Cenkovce	Csenke	0	0	0	247	0	0	0	1	0	0	248
	Bors	Ila	Eny	0	13	0	232	0	0	0	0	31	0	276
	Bors	Plavé Vozokany	Fakó Vezekény	0	12	0	177	0	0	0	520	5	0	714
	Pozsony	Janky - Horné Janiky	Felső Jányok	0	18	0	213	0	0	0	0	0	0	231
	Nyitra	Velký Lápš	Nagylapás	0	27	0	379	0	0	0	0	0	0	406
	Nyitra	Radošovec	Kófilán	0	28	0	382	0	0	0	5	0	0	415
	Pozsony	Blatná na Ostrove	Sárosfa	0	39	0	303	0	0	0	1	0	0	343
Nyitra	Teszce	Teszér	0	11	0	288	0	0	0	1	0	0	300	
Komárom	Radvaň nad Dunajom	Zsitvatő	0	9	0	7	0	0	0	0	81	0	97	
Összesen				1	1386	5	14753	4812	31	2462	2127	5778	49	31406

FIGYELŐ

A MIKROKÖZSÉG DEMOGRÁFIA VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ KÍNÁJÁBAN

XU YAN YI

1. PÁRVÁLASZTÁS – HÁZASSÁG – CSALÁDALAPÍTÁS

A kínai „reform”, és „nyitás” politikájának kedvező légkörében a párválasztás, illetve a házasságkötés és a családalapítás terén egyre gyorsuló és gyökeres változások voltak tapasztalhatók már az ezredfordulót közvetlenül megelőző periódusban is.

Ezek megismerése céljából a Kínai Társadalomtudományi Akadémia Szociológiai Intézete két egymást követő felmérést végzett A 20. század végén. A felmérésekben – mintavételen alapuló kiválasztással – olyan fiatal emberek vettek részt, akik a „kulturális forradalom” végén születtek. A következőkben a vizsgálatok eredményeiről számolunk be.

A mai kínai fiatalok – a korábbi évtizedekben felnövőkhöz képest – sokkal inkább személyiség-orientáltak. Az egyéniség érvényesülése-érvényesítése egyre jobban előtérbe kerül. A felmérésben résztvevők mintegy 40%-a úgy vélekedett, hogy a társadalom és az egyén viszonyában fontossági sorrendben nem az állam mint makroközösség érdekeit kell az első helyre sorolni.

Az individualizmus terjedése még szembetűnőbb a fiatalokat közelebről érintő kérdésekben. Így például a foglakozás-választással kapcsolatosan 60%-uk az egyéni döntést tartotta helyesnek.

Am a párválasztás-házasságkötés vonatkozásában a megkérdezett fiatalok már több mint 70%-ának az volt a véleménye, hogy a házasulandóknak saját maguknak kell dönteniük a partner kérdésében.

Nyilvánvaló tehát, hogy a párválasztás terén is gyökeres változások tapasztalhatók. Am a partnerkeresési formák és lehetőségek vonatkozásában még napjainkban sem lehet teljes „nyitottságról” beszélni. A társadalom íratlan erkölce még az ezredforduló kezdetén is meglehetősen „szigorú”: a „nyugati” világban természetesnek számító kapcsolatteremtési lehetőségek egyelőre nem kerültek be maradéktalanul a távol-keleti társadalom mindennapi gyakorlatába. Az utcán még nemigen ismerkednek egymással a fiatalok, a szórakozóhelyekre is többnyire csak párok járnak. Általában a különféle közvetítőkön keresztüli ismerkedés a jellemző: például a munkahelyi vezetők mutatnak be valakit beosztottjaiknak, vagy a szomszédok, barátok, ismerősök szerepelnek közvetítőként. Egy öt nagyvárosban végzett felmérés adatai szerint a fiatal házások közel 70%-a ilyen módon került kapcsolatba egymással. Az utóbbi években egyre több házasságközvetítő iroda is működik az országban, elsősorban a nagyobb városokban. Az első Pekingben nyitották meg a kilencvenes évek elején. Az irodában regisztráltak 55%-a felsőfokú végzettséggel rendelkezett, 30% volt elvált, életkoruk 36 és 45 év közé esett, és többségük nő volt.¹

¹ Forrás: Love and Marriage with Computer. *China Today*, 1993. No. 4. 44. p.

A Kínai Akadémia felmérései arra is rámutattak, hogy a felnövekvő generációk egyre kevésbé érzik magukénak azt az idealisztikus életszemléletet, amely korábban az anyagilag és a lehetőségek vonatkozásában is kedvezőtlenebb és zártabb társadalmi miliőben kialakult. Gondolatvilágukban egyre több a materialista és utilitarista elem. A jelek szerint egyre inkább a sikeres karrier, a jólét, a minél több haszonnal kecsegtető hivatali és személyes kapcsolatok kialakítása lesz fontos számukra. Nem az utópikus lelkesedés, a messzi jövő eszméin való örökös elmélkedés fűti őket – a ma, a kézzelfogható és közvetlenül, gyorsan elérhető, élvezhető valóság került számukra előtérbe. Tevékenységük mozgatórugója a (nem filozófiai értelemben vett) materializmus lett, összhangban az utóbbi évtizedek gyökeres gazdasági és társadalmi változásaival. Az említett felmérés adatai alapján például a résztvevők 43,5%-a a sikeres életpályát, 43,2%-a a jólétben élő családot, 30,5% pedig a hasznos társadalmi kapcsolatokat jelölte meg a nyugodt, boldog és stabil élet forrásaként.

Míndezek szinte természetes következményeként a házasság és a családalapítás hagyományos szerepe és célja is változik. A korábbi felfogás, miszerint az elsődleges cél a gyerekszülés-utódnevelés, és ennek révén a társadalom fennmaradásának biztosítása, jelentősen módosult. Ennek oka egyrészt a fiatalok szemléletváltozásában, másrészt az ország túlnépesedésének ellensúlyozására kialakított családtervezési, születésszabályozási koncepcióban rejlik. A házasság és a család egyes dimenziói háttérbe szorultak – például az utódnevelés –, s ezzel párhuzamosan újak kerültek előtérbe, mint a szerelem, szeretet és a kölcsönös megértés.

A felmérés adatai jól érzékeltetik ezeket a változásokat. Például a nagyobb városokban élő fiatalok csupán egyötöde, a kisebb településeken élők mintegy harmada vélekedett úgy, hogy a jövő generációkról történő gondoskodásnak (az utódnevelésnek) alapvető szerepet kell játszania az emberek életében.

A két adat közötti viszonylag nagy eltérés ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a vidéki, főként a mezőgazdasági népesség lakta területeken mélyebb gyökerei vannak a hagyományos szemlélet továbbélésének. A tradicionális szemlélet itteni szívósságát részben a családi munkaerő folyamatos biztosításának szüksége magyarázza.

A felmérés arra is választ keresett, milyen igényei vannak a fiataloknak jövődi házasítársikkal vagy partnerükkel kapcsolatban. A férfiak mintegy 50%, a nők 44,4%-a a szenvedélyes szerelmet jelölte meg a házasságkötés legfontosabb elemeként, még akkor is, ha ez mulandónak bizonyul és később stabil szeretetté alakul át. Vagyis – mint ezt a válaszok viszonylag magas aránya bizonyítja – az anyagi biztonság mellett az érzelem is egyre fontosabb szerepet játszik a párkapcsolatok kialakításában.

Ugyanakkor a férfiak 28,4, a nők 30,9%-a a kölcsönös bizalmat helyezte előtérbe, magasabbra értékelve azt a szenvedélyes szerelemnél is. E szemlélet mögött a hagyományos házasságmodell tovább élő elemei fedezhetők fel: a jó családi élet olyan párkapcsolaton alapul, melyben a házastársak együttműködése és egymásról való gondoskodása biztosítja a család stabilitását és nyugodt, békés, kiegyensúlyozott életvitelét.

Az elmúlt évszázad végétől egyre jobban érvényesül Kínában egy régi párválasztási-házasságkötési eszme, az úgynevezett *jüan fen*, ami körülbelül az érzelmi, de érzéki szempontból is optimális személy keresését és megtalálását jelenti. Azaz a házasságban két személy érzelmi és érzéki harmóniájára épülő, magasabb rendű életközösségről van szó.

Az empirikus szociológiai jellegű felmérés elemzése során a kutatók három pontban összegezték a „reform” és „nyitás” politikájának hatására bekövetkezett változásokat:

1. A fiatalok a korábbi évtizedekben felnőve nemzedékhez viszonyítva sokkal inkább személyiség-orientáltak.

2. Egyre több a materialista és utilitarista elem a fiatalok gondolatvilágában. Számukra a sikeres karrier a jólétben élő család, valamint a hasznos baráti kapcsolatok kialakítása az elsődleges.

3. A fiatalok egyre inkább élni, élvezni szeretnék a mind gazdagabb modern életformát.

A fentiekkel összefüggésben 1996-ban mintavételes vizsgálatot végeztek, amelynek adatait a *China Statistical Yearbook* 1996-os és 1997-es kötetében tették közzé. A továbbiakban ennek legfőbb eredményeit ismertetjük.

1. A mintában a felnőtt, a hivatalos házasságkötési kornál idősebb népesség körében a még soha házasságot nem kötöttek aránya 19,56%. A teljes mintabeli férfi népességen belül ez az arány 23,4%, a nők körében pedig 16,06%. A fenti arányok részben a családtervezési politikával függnek össze, amely arra ösztönzi a fiatalokat, hogy minél később kössenek házasságot, részben pedig azzal az egyre jobban terjedő életszemlélettel hozhatók kapcsolatba, hogy a fiatalok először egzisztenciális és anyagi természetű terveiket szándékoznak megvalósítani, és csak ezután gondolnak a házasságra. A férfiak és a nők közötti aránykülönbség az említett egzisztenciális és anyagi természetű törekvésekkel magyarázható, amelyek elsősorban a férfiaknál jelentkeznek, míg a nők többsége ma is a minél korábbi házasodást helyezi előtérbe.

A magas nőtlen/hajadon-arány (például Tibetben 31,62%, Hszincsiangban 25,10%, Csinghajban 24,04%) egyik oka az, hogy az itt élők többsége pásztorkodással foglalkozik, és az ezzel járó vándor életmód nem kedvez a családalapításnak. Ugyanakkor a modern, gyorsan fejlődő tengerparti régiókban ez az arány sokkal alacsonyabb (Sanghajban 15,29%, Tiencsinben 15,13%).

2. A házasságkötési kort elért teljes mintanépelességen belül az első házasságukban élők aránya 71,49%. A férfínál ez az arány 70,14%, a nőknél 72,85%. A több mint 70%-os országos arány ebben a soknemzetiségű és ellentmondásos történelmi folyamatokat átélő, átalakulóban lévő távol-keleti országban nagyon magasnak mondható, ami a kínaiak erős családalapítási motíváltását bizonyítja.

Egy-egy magasabbnak tekinthető százalékarányt ugyanakkor a jobb helyi körülményekkel lehet magyarázni (például Tiencsinben 76,76%, Csiangszuban 76,26%, Sanghajban 74,95%, Loaningben 58,33%). Az alacsonyabb százalékarányoknál viszont a páasztorkodó életmódot említhetjük okként (Tibetben 58,75% és Hszincsiangban 58,33%).

3. Az újraházasodás egyre természetesebb társadalmi jelenségnek számít a 20. század végi Kínában. A gyökeres gazdasági és részben társadalmi változásokat követően még a nyolcvanas évek első felében is nagyon keményen tartotta magát az a hagyományos szemlélet, miszerint a házasság „tabu”, amelyet semmiféle ok miatt nem lehet felbontani. Az első törés akkor következett be, amikor a válást elítélték ugyan, sőt az érintetteket megszégyenítették, kiközösítették, de már nem tiltották. A válás lehetőségének biztosítása azonban még nem jelentette azt, hogy a társadalom iratlan erkölcsi kódexe szerint természetes jelenségnek számított volna az újraházasodás. A „jó ember nem házasodhat kétszer” szemlélete még a kilencvenes évek elején is ott élt a köztudatban, és elsősorban a nőket sújtotta. Az új házasságot kötő nőt lenézték, erkölcsetlennek tartották. Ez még az ezredfordulót megelőző időkben, az egyre modernizálódó Kínában sem szűnt meg teljesen.

A – válást, illetve az özvegyé válást követő – újrահázasodások száma növekedő tendenciát mutat Kínában. A házasságkötési kort elért teljes népességen belül a második házasságukban élők aránya 1,95% (a férfiaknál 1,81%, a nőknél 2,09%).

A régiók szerinti arányokból kitűnik, hogy az újrահázasodás kimagasló a többségében ujjurok lakta Hszincsiang Ujjur Autonóm Területen (a többedik házasságban élők aránya 16,80%). Az ujjurok egyénisége, életvitele – például a szorgalom, az élet sokoldalú sokszínű élvezése mint érték – különbözik a kínai népességet több mint 90%-át adó uralkodó nemzetiségétől, a *hantól*. Ebből adódóan –amellet, hogy hagyománytisztelők – lépést tudnak tartani az életmód változásaival is, vagyis nem ragaszkodnak mereven valamennyi, a múltból öröklött, íratlan erkölcsi szabályhoz. Így a házasságukat is felbontják, ha nem sikerült, de gyorsan újat is kötnek, mivel az egészséges házastársi kapcsolat kialakítását nagyon fontosnak tartják. Viszonylag magas a fenti arány Csinghaj tartományban is (5,11%). A legalacsonyabb az egyik gazdaságilag fejlett déli tartományban, Kuangtung Guangban (1,59%) és Kína ma még legfejletlenebb régiójában, a Tibet Autonóm Területen (1,83%). A házasságról kialakult hagyományos gondolkodásmód ezekben a régiókban érvényesül leginkább.

4. A válás ma már Kínában is az élet természetes velejárója. Ám annak ellenére, hogy a válások száma évről évre emelkedik –. 1988-ban 684 ezer, 1989-ben 752 ezer, 1991-ben 829 ezer, 1993-ban pedig már 909 ezer pár vált el hivatalosan, s az országos válási arányszám az 1992-es 1,47 ezrelékről 1993-ban 1,54 ezrelékre emelkedett (miközben 821 millió pár kötött házasságot) –, a Föld legnagyobb népességével rendelkező Kína továbbra is a világ legalacsonyabb válási rátáival rendelkező országai között maradt.

A *Kínai Statisztikai Évkönyv* 1996-os adatai szerint az elváltak aránya az össznépességhez viszonyítva 0,77%, ezen belül a férfiak között 1%, a nők között pedig 0,55% volt.

5. Az özvegyek aránya az össznépességen belül viszonylag alacsony (6,04%). A férfiaknál ez az arány 3,66, a nők között 8,42%. Az özvegyek között a férfiak aránya 30,35, a nőké pedig 69,65%.²

Az ezredfordulóra tehát a válás és újrահázasodás már természetes, megszokott jelenségnek tekinthető Kínában, ám a családcentrikus szemléletmód továbbra is uralkodó maradt.

2. CSALÁDTERVEZÉS – SZÜLETÉSSZABÁLYOZÁS – CSALÁDMODELLEK

Mielőtt a kérdéskört részletesebben elemeznénk, röviden ki kell térnünk Lester R. Brown tanulmányára, amely 1995-ben, *Who will feed China?* (Ki fogja eltartani Kínát?) jelent meg.

Brown hipotézise szerint Kínában 1990 és 2030 között a gabonatermesztésre használt földterület egyötödével csökken majd, ezzel párhuzamosan viszont az ország lakossága, így a gabonafélék iránti kereslet is folyamatosan nő. Az 1990-ben megművelt 1,435 milliárd *mu* (1 *mu*=0,066 hektár) föld 2030-ra 1,148 milliárd *mura* zsugorodik – írja.. Ebből adódóan Kínában már az ezredforduló táján viszonylag nagy gabonahiány-

² *China Statistical Yearbook*, 1996; 1997.

nyal kell számolni, ami az egész világra hatással lehet. Ezen alapszik Brown konklúziója: „nem lesz senki, aki, táplálni fogja Kínát”.

Brown megközelítése egyoldalú: Kínában ugyanis a geológiai és a földrajzi adottságok alapján különbséget kell tenni szántóföld (művelésre alkalmas terület) és megművelt terület között. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a szántóföld-terület valóban fokozatosan fogy. Az 1949-ben még meglévő, 1,468 milliárd *mu* 1993-ra 1,427 milliárd *mura* csökkent. Ez éves átlagban kevesebb mint egymilliárd *mu* veszteség a mezőgazdaságnak. Emellett azonban azt is figyelembe kell venni, hogy Kína – az addig megműveletlen területek művelés alá vonásával – évről évre igyekszik növelni az ország művelés alatt álló területét: 1990–1993 között évente 9,1 millió *mu* volt a szántóföld-veszteség, miközben minden évben 7,02 millió *mu* új terület került művelés alá.

Brown a mezőgazdasági művelésre alkalmas terület csökkenésével kapcsolatban a gabonafélék termelésének egyötöd arányban történő csökkenéséről tesz említést tanulmányában. Ugyanakkor statisztikai adatok bizonyítják, hogy a „falu” reformjának bevezetését követően ugrásszerűen megnőtt a gabonafélék termelése Kínában. 1984-ben például 407,31 millió tonnával rekordtermés született. 1990-ben újabb rekord volt, 446,2 millió tonna gabonaféle termett. 1993-ban következett a harmadik rekord 456,4 millió tonnával, 1995-ben pedig az addigi csúcseredmény, 460 millió tonna.

A népesség jövőbeni létszáma a szakemberek prognózisa szerint 2030-ra 1,6 milliárd fő lesz, ami azt jelenti, hogy 1990 és 2030 között Kína lakossága 490 millió fővel növekszik, évi 9,2 ezrelékes természetes szaporodási ráta mellett. Ennek megfelelően 2030-ban a teljes gabonaszükséglet 640 millió tonna lesz, ami 190 millió tonnával több, mint a kilencvenes évek elején volt.

Ugyancsak statisztikai adatok mutatják, hogy 1949 után – a kilencvenes évek elejével bezárólag – a gabonafélék egy főre jutó évi fogyasztása 290 kilogrammról 380 kilogrammra emelkedett, ami az előrejelzések szerint 2030-ra 400 kilogrammra nő. Ez körülbelül megfelel Japán, illetve a fejlett ázsiai országok kilencvenes évek eleji adatainak (450 kg/fő). Az említett adatok alapján, ha Kína gazdaság- és népesedéspolitikai célkitűzéseit megközelítőleg teljesíteni tudja, nem lesz szükség rá, hogy évente 378 millió tonna gabonafélét importáljon, amint erre Brown és más, a kérdéssel foglalkozó szakemberek elemzéseikben utalnak.³

Az össznépességet tekintve Kínában lényegében már az ezredfordulót megelőzően, a kilencvenes években megszűnt az éhezés, sőt az egy főre jutó élelmiszer-cikk-fogyasztási arányok is évről évre fokozatosan emelkednek. Ennek ellenére a nagyon magas népességszám továbbra is akadályozza a gyors gazdasági fejlődést és ezzel a népesség mikroközösségei, a családok töretlen életszínvonal-javulását. Ezért miközben Kínának a gazdasági növekedés ütemét is növelnie kell, fokozott figyelmet kell fordítania a népességszám fenntartható mértékű növekedésére is.

A hagyományos kínai családban három generáció él egy fedél alatt. Ez a család-szervezeti forma az összetartozást, összetartást, a családtagok kölcsönös egymásroutaltságát, egymás segítségét hivatott elősegíteni. Bár az anyagi körülmények fokozatos javulásával – főként a nagyobb városokban – a nemzedékek különválása erősödik, a fiatal házások külön lakásban kezdik élni közös életüket, még a 20. század végén is a hagyományos család-szervezeti formák jellemzőek Kínában.

³ Brown, L.: Who will be able to feed China? *Beijing Review*, 1995. July 10–16. 11–14.

A családon belül az egyes családtagok – elsősorban a férj és a feleség – szerepe szintén változóban van. Az évszázadokon keresztül ható Konfuciusz-tanítások egyike például, amely szerint a férfi minden vonatkozásban és minden körülmények között a család feje, „egyeduralkodója”, ma már kevésbé érezteti hatását. A nő alárendelt, kiszolgáltatott szerepe, ami feltétel nélküli engedelmességet jelentett, szintén elavulóban van, és fokozatosan a jogok és kötelességek nemek közötti egyenlő megosztása lett a családi élet alapja.

A fenti kérdéssel kapcsolatban több felmérést is végeztek a kilencvenes években. Ezek alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a kínai nők többsége ma már egyenrangú a családban, ami elsősorban a családi élet közös irányításában jelentkezik. Így a kiadásokról való döntésben a házaspárok több mint 50%-a közösen vesz részt. Sok családban már a nő – a feleség – kezeli a pénzügyeket. A gyermekvállalás kérdésében pedig 80% körüli lehet a közös döntések aránya. Természetesen Kína még ma is erősen eltérő gazdasági-fejlettségi és kulturális szintű régiókból áll, a nagyobb arányú változások a nagyobb és fejlettebb városokban élő családokra vonatkoznak, míg a vidéki, kisebb településeken erősebben tartják magukat a hagyományos szokások.

A változások mellett azonban néhány, a családi életre vonatkozó kérdésben még ösztársadalmi szinten is a régi gondolkodás továbbélése tapasztalható. Jellemző példa erre a gyermekek nemek szerinti megkülönböztetése, vagyis a fiúk előtérbe helyezése a családon belül. Ez a gyakorlatban (elsősorban vidéken) úgy jelentkezik, hogy mindkét szülő – de a nagyszülők is – arra törekszik, hogy fiúgyermekük gondosabb nevelésben részesüljön és magasabb iskolai végzettséget érjen el, mint leánygyermekük. Ez a megkülönböztetés természetesen nagyon sok pszichés problémával jár. Különösen veszélyes az a gyakorlat, hogy a lányokat gyakran „idegenként” kezelik a családban, ami később negatívan hat a felnőtté válásra, az önálló felnőtt élet kialakítására. Nem egy leánygyermeknél még házasságkötése után is hosszú időn keresztül hat a korábbi szülői viselkedés, és akadályozza az új család normális életvitelének kialakítását.

Az említett hagyományos szemlélet továbbélése a népesedéspolitika terén is érezteti hatását. A családtervezési-születésszabályozási politika bevezetése után a gyermekek nemek szerinti megkülönböztetése családalapító és majdani családfenntartó tényezőként került előtérbe. Kínában a társadalom irratlan családetikai kódexe évszázadokon keresztül a fiú-utódlást helyezte előtérbe. Az ezredforduló Kínájában a „kínai modell” bevezetése során, a gyors változások keltette bizonytalanság légkörében ismét a férfi lett a stabil tényező a családalapításban, családfenntartásban, az idősebb generációról történő gondoskodásban. Miközben a leánygyermek „kiházásítási” hagyománya is egyre inkább háttérbe szorult, az „egykecentrikus” családmodell még inkább a fiú-utódlást helyezte előtérbe. „Ha csak egy gyerek lehet, az inkább legyen fiú” – véli a kínai házaspárok többsége.

A családtervezés-születésszabályozás lényegét tekintve az új állampolitikai koncepció – a „reform” és „nyitás” – fontos, domináns társadalmi tényezője. A cél az, hogy tudatosan és tervszerűen próbálják alakítani az ország népességszámának növekedését, segítsenek elkerülni a túlnépesedést, és lehetővé tegyék a családok életszínvonalának fokozatos és folyamatos emelkedését.

1949-ben az ország lakosainak száma 541,67 millió volt. Mivel az ezt megelőző időszakokat a magas születési és magas halálozási arány jellemezte, a népességnövekedés is lassú volt. 1949 után, főként az ötvenes években megindult születési fellendülés

eredményeképpen 1986-ra megduplázódott az ország népessége, és meghaladta az egymilliárd főt.

Az 1979-es fordulatot követően több olyan jelenség került előtérbe, amelyek jelentősen befolyásolták a népességszám további alakulását. Így például az 1981-ben elfogadott új házassági törvény szerint a házasságkötés hivatalosan engedélyezett alsó határa a férfiaknál 22, a nőknél 20 év lett. Vagy az ún. „parasztgazdasági modell” bevezetése a mezőgazdaságban, ami fokozott igényt támasztott a fiatal munkaerő iránt. Mindezek ellentmondásos helyzetet hoztak létre. Egyrészt a házasságkötés korhatárának csökkentése, a megváltozott gazdasági viszonyok és életszínvonal azt eredményezték, hogy egyre több fiatal kötött házasságot, és viszonylag sok nő szült. Másrészt az életszínvonal emelkedésének folyamata fokozatosan növelte az árucikkek iránti keresletet, ami (főleg a mezőgazdaságban) növekvő munkaerő-szükségletet jelentett. Mindezek végül is a tervezett születési ráta átmeneti túllépését eredményezték.

Az 1985-ös évet követő periódus további problémákat vetett felszínre: mivel ekkor több mint 35 millió fő került házassági, illetve szülési korba, ebben a periódusban minden egymást követő év újabb „baby-boomot” hozott. Következmény: 1986–1990 között az évi természetes szaporodási ráta minden erőfeszítés ellenére 15 ezrelék fölé emelkedett: 1986-ban 15,57, 1987-ben 16,61, 1988-ban 15,73, 1989-ben 15,04, 1990-ben pedig 14,39 ezrelék volt.

Az 1990-es év adatai közül említést érdemel a Hszingcsiang – Ujgur Autonóm Területé, ahol a természetes szaporodási ráta 18,62 ezrelék volt. Ez a régió Kína legnyugatibb részén terül el, sok nemzetiséggel és jelentős iszlám befolyással (népességszáma 15,29 millió). Ugyanígy a Tibet Autonóm Területé, ahol a természetes szaporodás üteme 16,43 ezrelék (népességszáma viszont a legalacsonyabb, 2,16 millió). A legalacsonyabb növekedési arányokat a tartományi joggal felruházott városokban figyelték meg: Sanghajban 3,67 ezreléket (népességszáma, 10,86 millió), Pekingben 7,20 ezreléket (népességszáma, 10,86 millió), és Tiencsinben 9,83 ezreléket (népességszáma, 8,84 millió).⁴

A különféle jellegű – városi és vidéki – települések adatainak összehasonlítása ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a belső és a távolabbi gyéren lakott területeken, valamint a határ menti zónákban a családtervezési-születésszabályozási politika a sok erőfeszítés ellenére sem teljesen sikeres. Amíg a városi jellegű települések népességének természetes szaporodási rátája 1981-ben 11,31, 1990-ben pedig 10,43 ezrelék volt – ami a házassági és szülési korba lépők számának jelentős emelkedése ellenére is csökkenő tendenciát mutat és jóval a tervezett alatt maradt –, a vidéki jellegű települések hasonló rátája 1981-ben 15,02, 1990-ben 15,79 ezrelék volt.⁵

Kínában a családtervezési-születésszabályozási politikát – elsősorban a gazdasági és kulturális különbségek, valamint az egyes nemzetiségek eltérő szokásaiból adódóan – nem lehet mindenütt azonos módon, formában és hatékonysággal alkalmazni. A kiadott rendelkezések – például a két- és többgyermekes családok hátrányos helyzetbe hozása bizonyos szociális juttatások megvonása révén – főként a városokban élőköt „sújtják”. A vidék viszont éppen a parasztgazdasági modell bevezetését követően jutott előnyökhöz.

⁴ *China Statistical Yearbook*. 1993. 83. p.

⁵ *China Statistical Yearbook*. 1993. 82. p.

A nemzetiségek lakta területeken még rugalmasabban kellett kezelni a családtervezés-születésszabályozási politikát. Például az a házaspár, amelynek nem genetikai okokból született szellemileg fogyatékos gyermeke, másodikat is vállalhatott. Egyes területeken azoknak a házaspároknak, akiknek leánygyermekük van, megengedik a második gyerek vállalását is. A gyéren lakott határvidékeken, a hegyvidéki körzetekben és a halászfalvakban eleve megengedett a két gyermek.

Mindazonáltal a családtervezési-születésszabályozási politika gyakorlati alkalmazásával – a sok gátló tényező, körülmény ellenére is – Kína jelentős eredményeket ért el a népességnövekedés korlátok között tartása terén. A teljes termékenységi arányszám (TFR) a városi településeken 1,5 alatt volt, a vidékieken pedig 2,8 körül ingadozott. Ez utóbbi településeken általában két gyermeket szültek az asszonyok, de nem volt ritka a három sem. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy az állam által „engedélyezett” korhatár alatt házasságot kötött lányok – elsősorban a nehezebben ellenőrizhető vidéki területeken – évente átlagosan a csecsemők 10%-át szülik.

Az ezredfordulót megelőző évtized adatai viszonylag biztatónak mondhatók. 1989 végén a teljes populáció 1,112 milliárd volt, ez 1990-re 1,143 milliárdra emelkedett. A növekedés egy év alatt 31 millió fő volt. 1991-ben az össznépesség száma 1,158 milliárd volt, ami ugyan 15 millióval több az előző évinél, de a növekedés üteme 50%-kal csökkent az 1990-es évhez képest. 1992-ben a népességszám 1,172 milliárdra emelkedett, a növekedés 13 millió fő volt, de az előző évhez képest ez 2 millió fővel kisebb növekedést jelent. Végül az 1994-es és az 1995-ös népességszám 1,198 és 1,207 milliárd fő volt: itt már „csak” 9 millió a növekedés.

A kilencvenes évek közepére viszonylag alacsony lett a népességnövekedés mértéke. A változás több okra vezethető vissza.

1. A szülő nők száma csökkent. A 20–29 év közötti terhes nők száma 1995-ben például 1,26 millióval volt kevesebb, mint 1993-ban.

2. A korán házasságot kötött nők aránya csökkent, miközben a nők átlagéletkora a házasságkötésnél, gyermekvállalásnál évente növekedett. A részadatok jól mutatják az oksági összefüggéseket. A 20 éves koruk előtt házasságot kötött lányok aránya az 1992. évi 12,9%-ról 1994-ben 10,8%-ra csökkent. Azoknak a lányoknak az aránya, akik 21 éves koruk előtt szültek gyereket, az 1992. évi 6,27%-ról 1994-re 3,62%-ra csökkent. A nők házasságkötési átlagos életkora az 1990. évi 22,12 évről 1994-re 22,73 évre emelkedett. Azoknak a nőknek az életkora, akik első gyermeküket születték, a kilencvenes évek első felében 23,28 évről 23,87 évre emelkedett.

3. A többgyermekes nők aránya 10% alatt volt a kilencvenes évek közepén, míg 1990-ben ugyanez 19% volt. Az egygyermekes házaspárok aránya az 1990. évi 49%-ról 1994-re 63%-ra emelkedett.⁶

Kínában számos társadalmi probléma oka, egyben megoldásának függvénye is a túlnépesedés, illetve az esetleg bekövetkező gyors népességnövekedés. Számos tényező szükségessé teszi a népességnövekedés szabályozását, ugyanakkor meg is nehezíti ennek érvényesülését. Néhány példát említünk mindezzel kapcsolatban.

1. Kína a világ össznépességének 22%-át teszi ki, miközben az összes termőföldnek csak 7%-a áll rendelkezésére. Az egy főre jutó föld nagysága 0,086 hektár, ami jóval alacsonyabb a világtátlagnál (0,3 hektár). Ennek következtében jelentkezhetnek élelmi-szer-ellátási problémák a harmadik évezredben.

⁶ Population Rate Drops in 1994. *Beijing Review*, 1995. No. 27. 26. p.

2. Kínában a rokkantak és nyomorékok száma meghaladja az 50 milliót. Ezen belül több mint 10 millió azoknak a fiataloknak a száma, akik születési fogyatékoságból eredően ilyenek. Több mint 400 millióan élnek jórészt szegény vagy teljesen hiányos területeken, ami az értelmi fogyatékos gyermekek százezreinek születését idézheti elő.

3. Kína vidéki, főleg belső és nyugati, a foglalkoztatottság, egészségügy, oktatás és az infrastrukturális ellátottság terén elmaradottabb területein ugyancsak nagy gondot okozhat egy esetleges gyors népességnövekedés. Az országban átlagosan tízezer lakosra 23 kórházi ágy és 16,5 orvos jut. A vidéki iskolákban a tanköteles gyermekek tömegei – anyagi eszközök és pedagógusok hiányában – nem részesülnek megfelelő szintű oktatásban. Sok településen még oktatásra alkalmas épület sincs, és kevés a tankönyv, a segéd- és szemléltető eszköz. Sok vidéki területen tragikus a közlekedési helyzet is.

4. A széles néprétegek között meglévő műveltségi-kulturális szintkülönbség ugyancsak gátolja a sikeres születésszabályozó politikát. Az 1990-es népszámlálás adataiból kitűnik, hogy a 15 éven felüli népességből 22,27% analfabéta, illetve félig analfabéta.

A 20. század végi családtervezési-születésszabályozási politika egyik sikeres tartományként említhető Szecsuan. A tartományban élők száma meghaladja a 100 milliót, és az egy főre jutó termőterület kevesebb mint 1 *mu*. A természetes szaporodási rátát 20 év alatt (1970–1990 között) 31,21 ezrelékről 11,45 ezrelékre sikerült csökkenteni. Az eredmény a tartományi vezetés rugalmas politikájának és a tartomány központjában, Cscentuban székelő Születésszabályozási Propaganda és Nevelési Központ tevékenységének köszönhető. A tartomány egyik közigazgatási területén, Omában a helyi adottságoknak megfelelően próbálták egy, illetve – a család körülményeinek függvényében – esetleg két gyerek vállalására ösztönözni a házaspárokat. Itt akkor is engedélyeztek második gyereket, ha az első – külső okból – fogyatékos volt, ha a férj és a feleség is „egyke-családból” származott, továbbá ha – második házasság esetén – a házaspár, meddőségi tüneteket észlelve, gyermeket fogadott örökbe, de később mégis született gyermekük. A fenti esetekben arra törekedtek, hogy a két szülés között legalább négy év különbség legyen. A tartomány nyugati részén – a kis létszámú nemzeti területen – ugyanakkor egyáltalán nincs születéskorlátozás. A házasságkötés előtt viszont az egész tartományban kötelezővé tették az orvosi vizsgálatot, és a súlyosan szellemi fogyatékosok házasodását nem engedélyezik. A tartomány népességpolitikai módszereihez tartozik az is, hogy az olyan családoknál, ahol már két-három gyermek van, az egyik házastárs sterilizálását sürgetik. Mindezek következtében a születési arány 16,27 ezrelék (az országos átlag 18,24 ezrelék), a természetes szaporodási arány pedig 9,24 ezrelék (az országos 11,60 ezrelék).⁷

Hopej, Csiangsu és Santung tartományok szintén jó példával szolgálnak a sikeres népesedéspolitikára. Ezek a tartományok, a „reform” és „nyitás” bevezetése után gyors gazdasági fejlődésnek indultak. Ennek során a helyi kormányzatok, az adminisztratív intézkedések mellett a családtervezési-születésszabályozási szolgáltatások területén nyújtott jelentős anyagi ráfordításokkal – például különféle fogamzásgátlók ingyenes osztásával – elérték, hogy a családtervezés életmóddá vált a helyi népesség körében.

Santung Kína harmadik legnépesebb tartománya. A családtervezési-születésszabályozási politika hatékony alkalmazása során azonban a kilencvenes évek első felében a születésszám csökkent. A születési ráta az 1990. évi 18,21 ezrelékről

⁷ *China Statistical Yearbook*. 1993. 83. p.

1995-re 9,82 ezrelékre esett vissza, ami 8 ezrelékkal alacsonyabb az országos átlagnál. A természetes szaporodási ráta szintén nagyarányú csökkenést mutatott az említett periódusban: az 1990. évi 11,25 ezrelékről 1995-re 3,35 ezrelékre esett vissza (az országos arány 10, 55 ezrelék volt).

A tartományon belül az egyik járásban – Jütungban –, ahol 56 falusi település található, egy nagyon hatékony és eredményes születésszabályozási hálózatot sikerült kiépíteni. A járásban a népesség 99%-a gyakorlati téren is részt vett a családtervezési programban. Még a kimondottan hagyományos értelemben vett falusi településeken is az „egyke” család a legáltalánosabb. Közülük 43%-nak leánygyermekük van. A nők fogamzásgátló eszközöket is alkalmazhatnak, sőt bármikor szabadon választhatják a sterilizálást is. Ez utóbbi lehetőség mindkét nemre vonatkozik, de a nők sterilizálása természetesen gyakoribb. Az itt élő nők 80%-a használ spirált, 5%-a szed tablettát vagy használ kondomot. A többieket korábban sterilizálták. A családtervezési program eredményességét mutatja, hogy 1993-ban például mindössze 50 művi abortuszra volt szükség, miközben 10 ezernél több szülési korban levő nő élt a területen. A születési arány ugyanakkor a járásban a kilencvenes évek első felében mindössze 6,15 ezrelék volt. Ez az arány a fejlett országokéhoz hasonló.⁸

Ugyanakkor a születésszabályozó politika által preferált egygyermekes modell számos problémát is okozhat. Ezek közül veszünk számba néhányat.

1. Az egygyermekes családmodell elterjedésével Kína az öregedő társadalmak sorába kerül. Statisztikai adatok bizonyítják, hogy a nyugdíjas korú népesség az országban az ezredfordulót megelőzően meghaladta a 100 millió főt – ez több embert jelent, mint amennyi idős ember egész Európában él –, ami évi átlagban 3%-kal növekszik. Az idősebb generációkról történő gondoskodás idővel kritikussá válhat. Ennek ellensúlyozására már a manapság is történtek lépések. A fiatalabb nemzedékben a jövő „ideális” családstruktúráját próbálják tudatosítani, amelynek megfelelően a fiatal házások két idős házaspárral – a férj és feleség szüleivel – élnek együtt.

2. Kínában közismert a mezőgazdasági népesség túlsúlya. A vidék az ország népességszámának alakulásában mindig is fontos szerepet játszott. Ezért a családtervezési-születésszabályozási politika érvényesítése vidéken hangsúlyozottan fontos. A „falu” reformját követően a mezőgazdasági termelés szerkezetében bekövetkezett változások – a „parasztagazdasági” modell mint gazdálkodási forma uralkodóvá válása nyomán – két ellentétes előjelű folyamat indult el. A megváltozott gazdasági-gazdálkodási körülmények egyrészt jelentős számú paraszti munkaerőt szabadítottak fel, másrészt éppen ebben az új gazdálkodási modellben idővel munkaerő-igények lépnek-lephetnek fel, amelyek megoldását az „egyke”-családmodell vidéki elterjedése a jövőben akadályozni fogja.

3. A gyermekek testvér nélküli felnövése is számos pszichés és szocializációs – ösztársadalmi szinten jelentkező – problémát vet fel.

Az „egyke”-családmodell kialakulását követően jelentkező szociális töltetű problémák továbbgyűrűződését fogja előlédzni egy másik családészociológiai jelenség, amely a „reform” és „nyitás” politikájával egy időben eresztett gyökeret Kínában. A háttér egyfelől a gazdasági felemelkedés, a jóléti társadalom felé való közeledés, ami az életszínvonal rohamos változását hozza magával, másfelől az állam által támogatott egygyermekes családmodell. Egy új családmodell jelent meg, a kétkeresős, gyermektelen házas-

⁸ Shandong population rate drops considerably. *China Daily*, 1996. March 14.

párból álló család. Egyes feltételezések szerint a jövőben az ilyen házasságokra, „családokra” épül majd a kínai társadalom. 1979 és 1993 között az ilyen DINK (Double Income No Kids) modellek száma meghaladta az egymilliót. Többségük Kína nagy és közepes méretű városaiban élt.

Nem lenne teljes a kínai társadalom 20. század végi házasság- és családtípusainak bemutatása, ha nem beszélénk a moszo nemzetiség által kialakított modellről. Ez a sajátos típus nemcsak kuriózum a modernizáció útján haladó országban, hanem egyben egyfajta „lázadás” is a jogi béklyókban „vergődő” polgári házasság-modell ellen.

A moszo modell lényegét tekintve „vándorházassági” rendszeren alapuló matriarchális család. Hogyan alakult ki a „vándorházassági” rendszer?

A Luku-tó, amelynek partján a moszo nemzetiség él, Jünnan és Szecsuan tartomány, valamint Tibet találkozásánál terül el. Két-háromszáz évvel ezelőtt a három szomszédos tartományból érkező karavánok számára a tó környéke nyújtott pihenőhelyet. A férfiak az ingázás, a többszöri visszatérés során beleszerettek a helyi nőkbe, náluk töltöttek el egy-egy éjszakát, majd következő nap folytatták üzleti útjukat. A kapcsolat a visszatéréseket követően egyre mélyült, de jellege nem változott. A férfiak végérvényesen nem telepedtek le az adott helyen és nem is kötöttek házasságot, a nők viszont magukénak érezték az általuk kiválasztott és megszeretett férfit, akinek gyermekeit is születtek. A férfinak ugyanakkor nem volt semmiféle kötelezettsége – erre a nő nem is kényszerítette –, és ez a sajátos „házassági” kapcsolat vezetett el végül is a matriarchális családok kialakulásához.

Milyen a mai moszo modell? Amikor egy férfi és egy nő szerelmesek lesznek egymásba, létesíthetnek egy ún. acsu-kapcsolatot. Ennek az a lényege, hogy napszálltakor a férfi acsu jöhet a női acsu házához, ott töltheti az éjszakát, másnap korán reggel viszont el kell mennie. A moszo emberek szabadon választhatják, illetve váltogathatják acsu-kapcsolataikat, de nem lehet nekik egyszerre több kettőnél. A Luku-tó partján fekvő településen a 71 család közül mindössze ötnél van meg a hagyományos férj-feleség kapcsolat.

A moszo kultúra egyik tudományos kutatója, Ho Csienhua *Tanulmány a moszo anyajogú társadalmi rendszerről* című munkájában részletesen elemzi a moszo modellt. Kifejti, hogy az acsu két ember mély szerelmi kapcsolatán alapszik. Az acsu párnak – elsősorban a férfinak –, mivel nem zárt családi életet él, nem kell vállalnia a családdal járó kötelezettségeket. A férfi acsu független, jöhet-mehet, és a gyermeke, gyermekei az anya és annak családja felelősségére vannak bízva. A pár között nincsenek viták és problémák a családi tulajdon vagy a gyermekek eltartása miatt. A kapcsolat fenntartása a legfontosabb, valamint a szerelem és a „házasság” elismerése, megvallása. A kutató végső konklúziója: „A moszo matriarchális család tagjai valóban képesek szeretni, ismerik, érzik és élni is tudják az igazi szerelmet, és kényszerítő eszközök nélkül gondoskodnak egymásról.”

A moszo modell jövőjéről két vélemény alakult ki. Az egyik szerint az acsu biztosítja és garantálja a szerelem és házasság révén létrejövő családi rendszert. A társadalom fejlődése során az acsu képes lesz integrálódni a modern civilizációba, megtartva lényeges elemeit. A másik vélemény szerint az acsu nem lesz képes ellenállni a civilizáció „támadásainak”, és fokozatosan hasonul a hivatalos formákon alapuló házassági kapcsolatra épülő családmodellhez.

A kínai családok méretében már a 20. század végén érezhető volt a népességpolitika hatása. Az átlagos család például 1995-ben 3,74 főből állt. Statisztikai adatok mutatják,

hogyan a tengerparti, fejlettebbnek tekinthető régiókban a családok kisebb méretűek az országos átlagnál. A legkisebb méretű családok, Sanghajban, Kína legnagyobb városában élnek, átlagosan 2,89 fővel. Az átlagnál alacsonyabb a családméret Liaoning, Csiangszu, Csöcsiang és Szecsuan tartományokban, valamint Pekingben és Tiencsinben. A fejletlen területeken viszont relatíve magas az átlagos családméret (4 fő). Tibetben a legmagasabb, 5,57 fővel.⁹

Kína 1979 után, de főként a 20. század végétől egyre szélesebbre tárta kapuit a világ felé. Ennek nyomán a külföldi életvitel hatással lesz a kínaiakra is, és egy részük bizonyosan átveszi majd ezeket a szokásokat. Így terjedni fog az „élettársi” kapcsolat házasság és gyermekvállalás nélkül, akárcsak a házasságon kívüli szexuális kapcsolat. Ennek hátterében a „nyitás” politikája mellett az anyagi szemlélet erősödése és az ideológiai téren bekövetkezett változások is ott vannak. Az emberekre korábban „béklyóként” nehezülő anyagi kiszolgáltatottság fokozatosan oldódik. Ez főként a nőkre vonatkozik, akik anyagi téren is egyre inkább függetlenné válnak.

A társadalombiztosítási rendszerben bekövetkező változások is kevésbé teszik fontossá a házasságot, a családot, amelyek korábban éppen az idősebbekről történő gondoskodásban töltötték be sajátos funkciót. Ma már Kínában is más megoldások jelentkeznek.

Mindamellet a házasság és a család alapjaiban meg fogja őrizni lényegét, funkcióit a jövőben is, de struktúrájában és lényegi vonásaiban lesznek változások. A harmadik évezredben feltehetően több lesz a kisebb méretű – főként az egygyerekes – család, többen fognak később házasodni, és kevesebb, de egészségesebb utód születése várható.¹⁰

⁹ Forrás: Average family size drops. China Daily, Beijing, 1996. Apr. 11. 2. p.

¹⁰ Forrás: Chen Xinxin: Chinese Marriages and Families. China Today, Beijing. 1997. May. 5. 18. p.

IRODALOM

KÖNYVEK

Az Ormánság örök
avagy egy diskurzus lezáratlansága

Kováts Zoltán: *Az Ormánság népesedés-története, 1720–1990*. Múzeumi Tudományért Alapítvány, Szeged, 2011. 208 o.

Az Ormánság hívószónak bizonyul a hazai kurrens népeségkutatás körében: a régió hálás és kimeríthetetlen téma, s hogy mennyire nem kerüli el a fiatal kutatók érdeklődését, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az idén áprilisban Debrecenben megrendezett Országos Tudományos Diákköri Konferencián két szekcióban is – a néprajzban és történelemben – volt olyan pályamű, amely az Ormánsággal kapcsolatos kutatásért nyert első helyezést.

A közelmúltban elhunyt Kováts Zoltán munkája így kifejezetten fontosnak tűnik: címében olyan népesedés-történeti áttekintést ígér, amelynek a folyó kutatások igen nagy hasznát vehetik majd. A kötet egyfajta tisztelgés is a szerző előtt: mint a hátsó borítón közölt életútból kiderül, a kiadás posztumusz. A mini biográfia, ha nem is egészen szofisztikált stílusban, de viszonylag részletesen bemutatja a történész demográfus életútját, annak főbb állomásait, családi vonatkozásait. A posztumusz kötet ugyanakkor elbírta volna a szerző legfontosabb műveire vonatkozó pontos bibliográfiát (különösen, hogy az egyetlen hivatkozott mű megjelölése is pontatlan¹). Mindezen túllépve azonban érdeklődésünk töretlen volt, különösen, hogy – ismerve Kováts Zoltán debreceni és budapesti kötődését – a téma elfogulatlan, objektív vizsgálatát vártuk.

A kötet három fő fejezetre tagolódik. Az első az Ormánság földrajzi helyzetének meghatározásával foglalkozik és az ormánsági falvak meglétének folyamatosságát igyekszik bemutatni. A topográfiai szakszerűséget követő meghatározást azonban ez esetben pontatlannak érezzük: bár Kováts utal a néprajzi táj népviselethez kötött meghatározására, azt a következtetést azonban nem vonja le belőle, hogy a régió kiterjedésének meghatározása csak hozzávetőleges lehet. Súlyosabb hibának látjuk viszont Sellye és Okorág Somogy megyéhez sorolását, még ha az Ormánságnak valóban volt is két olyan települése, amely az 1950-es megyerendezés előtt nem Baranya megyéhez tartozott.² A falvak megléte folyamatosságának bizonyítása pedig ahhoz a felfogáshoz (retorikához) csatlakozik, amely a helyi őslakosoknak a „griffes indás” magyaroktól való egyenes ági leszármazását hivatott hangsúlyozni. A fejezet olvasása során többször ütközünk lakonikus megállapításokba, ilyen például a középkori anyagok szűkössége feletti sajnálkozás, de általában is elmondhatjuk, hogy a könyv felépítése, szerkezete nem olvasóbarát: hiába vannak meg a nagyobb szerkezeti egységek, azokon belül a szöveg – javarészt a nagymértékű adathalmozás miatt – szétesik. Előfordul emellett nyelvtanilag hibás, értelmetlen cím is, ilyen például az első rész 6. fejezete (*A születés*

¹ Sorskérdésünk – a népesedés. *Tiszatáj*, 1970. 5–6. sz. 439–451. helyett: Kováts Zoltán: Sorskérdésünk – a népesedés. *Tiszatáj*, 1970. 5. sz. 439–446. és 6. sz. 541–546.

² A Kováts Zoltán által említett Drávafok mellett Markóc sorolható ide.

korlátozás kezdete a gazdasági háttér). Módszertani szempontból nem egy esetben hiányoltuk a források megjelölését. Mindemellett Kováts mintha folyamatosan küzdene köteté célkitűzésével: míg a bevezetőben az 1720-ban felvett családok rekonstruálását tűzi ki (s akkor nem felejtjük el a kötet címét sem!), a jobbágyvilág bemutatásával foglalkozó fejezetben már feladja a kapcsolódó névanyag elemzését, amely pedig – úgy véljük –, nélkülözhetetlen eleme lenne a kitűzött feladatnak. Kováts az első részben vállalkozik a gazdasági háttér vizsgálatára is (a későbbiekben is vissza-visszatér rá), ez azonban csupán a helyzet felszínes áttekintésére korlátozódik, így például hiába említi a lecsapolások és a vízszabályozások tényét, az igazi mélyfúrás elmarad.

A demográfiai viszonyok áttekintésekor csak a folyamat végpontja konkrét. A könyv főcímében az 1720-tól történő vizsgálatot ígéri, a második rész címe 1830-cal indít, míg az alcímben 1784-et jelöli meg origóul. Nem kevésbé szúr szemet az sem, amikor a népesedési tendenciák vizsgálatok a különböző felekezetek kapcsán „minőségi eltérésről” beszél. Érdemes elgondolkodni azon is, vajon miért látta szerencsésnek a demográfiai folyamatok kettéosztását (1900 előtt és után). Maga arra hivatkozik, hogy ekkortól rendelkezik községsoros adatokkal, amit nem tudunk elfogadni, miután pár sorral alább utal a Klinger-féle adatbázisra (melynek 20. századra vonatkozó része sem 1900-zal, hanem 1901-gyel indul). A népesedési tendenciák bemutatása több fontos szempontot is nélkülöz: a termékenységi mutatók alkalmazása ugyanúgy hiányzik, mint az alapvető migrációs folyamatok elemzése (még ha az előbbiről Andorka kutatásának bemutatásakor szót ejt, az utóbbit pedig – ha csak néhány mondat erejéig is – később válaszolja).

Tény, hogy az Ormánság kapcsán, főleg ha a kutatás egészen a közelmúltig kiterjed, nem lehet szó nélkül elmenni a cigány etnikumú lakosság népesedési tendenciáinak alakulása mellett. Kováts Zoltán nem is tesz így, sőt nagy hangsúlyt fektet a kérdésre. Úgy véljük, talán túl nagyot is, főleg mivel a nemzetiségileg sokszínű Baranya megye egyéb – Ormánságban is élt, illetve részint még élő – nemzetiségeire való utalásai szinte elvesznek a szövegben. Az ormánsági egykezés kérdésköre kapcsán – különösen a harmincas évek vitáiban – nagy szerepet játszott többek között Illyés Gyula és Kovács Imre publicisztikája, akik különösen nagy hangsúllyal emlegették a németek (svábok) – máig sem egészen rekonstruált – terjeszkedését. Nem szabad azonban elfelejtenünk az itt élt horvátokról és szerbekről sem. Az olvasó számára nóvum lehet Kováts utalása a Magyarországon élő szlovákok egykezésére – ez további utánaolvasásra, kutatásra ösztönözhet. Ugyanilyen érdekes – és alaposabb elemzést kívánó – kérdés a térség népesedésének Ratkó-korszakbeli alakulása: az erre kiterjedő vizsgálattal még adós a szakirodalom.

A kötet harmadik egysége – amely a könyv további kétharmadát teszi ki – egy három részből összetevődő adattár. Az elsőt, a településekre vonatkozó demográfiai alapadatok közlését jórészt feleslegesnek érezzük, hiszen még a szerző életében megjelent Kovacsics József lexikonja, amely némileg bővebben, de ugyanezeket az adatokat ismerteti az egész megyére vonatkozóan.³ Jóval fontosabb viszont a szerző egyes családokat bemutató adattára, amely az egy-egy településre vonatkozó családrekonstrukciós munkáknak jól használható kiegészítője lehet. Az idézetekkel bőven dúsitott harmadik adattár az egykekérdés irodalmát tekinti át a 19. század végétől egészen 1990-ig, a két világháború közötti időszakra koncentrálván. A kötet bibliográfiával zárul, amely bár

³ Kovacsics József: *Baranya megyei népességtörténeti lexikon*. Budapest, 2003.

számos kapcsolódó művet felsorol, az Előszóban ígért könyvtárnyi szakirodalom áttekintéséről szó sincs – pedig ilyenről túlzás nélkül beszélhetünk.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy bár Kováts Zoltán nem tekintette magát az ormánsági kérdéskör szakavatott kutatójának, nemcsak a kötet címében ígért (ám meg nem valósult) célkitűzésével, hanem retorikájával, szemléleti hozzáállását kifejező sajátos megfogalmazásaival maga is bekapcsolódott egy olyan, a népesedési válság kiindulópontjának tartott térségről szóló diskurzusba, amelynek (ma már minden túlzás nélkül állíthatjuk) évszázados hagyománya van. Kováts Zoltán könyve így inkább egy létező s igen komoly szakmai igény kifejeződése maradt, amellelt, hogy egyben tisztelgés a családrekonstitúció módszerének első hazai alkalmazója előtt.

Koloh Gábor Lajos

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2012. No. 4.

- REES, P. – VAN DER GAAG, N. – DE BEER, J. – HEINS, F.: European Regional Populations: Current Trends, Future Pathways, and Policy Options.
- HAANDRIKMAN, K. – VAN WISSEN, L. J. G.: Explaining the Flight of Cupid's Arrow: A Spatial Random Utility Model of Partner Choice.
- BUKODI, E.: Serial Cohabitation among Men in Britain: Does Work History Matter?
- DÉSESQUELLES, A. F. – SALVATORE, M. A. – PAPPAGALLO, M. – FROVA, L. – PACE, M. – MESLÉ, F. – EGIDI, V.: Analysing Multiple Causes of Death: Which Methods For Which Data? An Application to the Cancer-Related Mortality in France and Italy.
- AASSVE, A. – MERONI, E. – PRONZATO, C.: Grandparenting and Childbearing in the Extended Family.

JOURNAL OF MARRIAGE AND FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata

2012. No. 5.

- McHALE, S. M. – UPDEGRAFF, K. A. – WHITEMAN, S. S.: Sibling Relationships and Influences in Childhood and Adolescence.
- PILKAUSKAS, N. V.: Three-Generation Family Households: Differences by Family Structure at Birth.
- CHUN BUN LAM – McHALE, S. M. – CROUTER, A. C.: The Division of Household Labor: Longitudinal Changes and Within-Couple Variation.
- LEE, K. S. – HIROSHI ONO: Marriage, Cohabitation, and Happiness: A Cross-National Analysis of 27 Countries.

- LAU, C. Q.: The Stability of Same-Sex Cohabitation, Different-Sex Cohabitation, and Marriage.
- DeMARIS, A. – SANCHEZ, L. A. – KRIVICKAS, K. Developmental Patterns in Marital Satisfaction: Another Look at Covenant Marriage.
- GUSTAFSSON, H. C. – COX, M. J. – The Family Life Project Key Investigators: Relations among Intimate Partner Violence, Maternal Depressive Symptoms, and Maternal Parenting Behaviors.
- YODANIS, C. – LAUER, S. – OTA, R.: Interethnic Romantic Relationships: Enacting Affiliative Ethnic Identities.
- BOERTIEN, D.: Jackpot? Gender Differences in the Effects of Lottery Wins on Separation.
- GROMOSKE, A. N. – MAGUIRE-JACK, K.: Transactional and Cascading Relations between Early Spanking and Children's Social-Emotional Development.
- UPDEGRAFF, K. A. – PEREZ-BRENA, N. J. – BARIL, M. E. – McHALE, S. M. – UMAÑA-TAYLOR, A. J.: Mexican-Origin Mothers' and Fathers' Involvement in Adolescents' Peer Relationships: A Pattern-Analytic Approach.
- SPELLINGS, C. R. – BARBER, B. K. – OLSEN, J. A.: Political Activism of Palestinian Youth: Exploring Individual, Parental, and Ecological Factors.
- PILLEMER, K. – MUNSCH, C. L. – FULLER-ROWELL, T. – RIFFIN, C. – SUITOR, J. J.: Ambivalence toward Adult Children: Differences between Mothers and Fathers.
- MAN GUO – IRIS CHI – SILVERSTEIN, M.: The Structure of Intergenerational Relations in Rural China: A Latent Class Analysis.
- DYER, W. J. – PLECK, J. – McBRIDE, B.: Using Mixture Regression to Identify Varying Effects: A Demonstration with Paternal Incarceration.
- TURNERY, K. – SCHNITTKER, J. – WILDEMAN, C.: Those They Leave Behind: Paternal Incarceration and Maternal Instrumental Support.
- MCQUILLAN, J. – GREIL, A. L. – SHREFFLER, K. M. – WONCH-HILL, P. A. – GENTZLER, K. C. – HATHCOAT, J. D.: Does the Reason Matter? Variations in Childlessness Concerns among U.S. Women.
- HOUSTON SU, J.: Pregnancy Intentions and Parents' Psychological Well-Being.

POPULATION⁴

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata
2012. No. 3.

- JOBARD, F. – LEVY, R. – LAMBERTH, J. – NEVANEN, S.: Measuring Appearance-Based Discrimination: An Analysis of Identity Checks in Paris.
- BOZON, M. – RAULT, W.: From Sexual Debut to First Union. Where do Young People in France Meet their First Partners?
- GOLAZ, V. – LELIÈVRE, É.: A Retrospective Analysis of the Life Courses of Île-de-France Residents Born between 1930 and 1950.
- MARTI, M. – RÓDENAS, C.: Measuring International Migration through Sample Surveys: Some Lessons from the Spanish Case.

⁴ A Population összes száma teljes terjedelemben megjelenik francia és angol nyelven is.

CONGOST, R. – PORTELL, J. – SAGUER, E. – SERRAMONTMANY, A.: Dispensation from Banns: A Data Source for Historical Demography and Social History.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2012. No. 4.

CHERLIN, A. J.: Goode's World Revolution and Family Patterns: A Reconsideration at Fifty Years.

SIRONI, M. – FURSTENBERG, F. F.: Trends in the Economic Independence of Young Adults in the United States: 1973–2007.

MACUNOVICH, D. J.: Relative Cohort Size, Relative Income, and Married Women's Labor Force Participation: United States, 1968–2010.

KUHN, R.: On the Role of Human Development in the Arab Spring.

DEMENY, P.: Geopolitical Aspects of Population in the Twenty-First Century.

ESTEVE, A. – GARCÍA-ROMÁN, J. – LESTHAEGHE, R.: The Family Context of Cohabitation and Single Motherhood in Latin America.

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

2012. No. 6.

SOUTH, S. J. – TRENT, K. – BOSE, S.: India's 'Missing Women' and Men's Sexual Risk Behavior.

YOUNT, K. M. – HALIM, N. – HEAD, S. – SCHULER, S. R.: Indeterminate Responses to Attitudinal Questions about Intimate Partner Violence against Women in Rural Bangladesh.

WAN-CHI CHEN: The Changing Pattern of Educational Differentials in Divorce in the Context of Gender Egalitarianization: The Case of Taiwan.

THÉVENON, O. – LUCI, A.: Reconciling Work, Family and Child Outcomes: What Implications for Family Support Policies?

DE LIMA AMARAL, E. F.: The Decomposition of Economic Outcomes as a Result of Changes in Brazil's Male Age–Education Structure.

PIOTROWKI, M. – YOK-FONG PAAT: Determinants of Educational Attainment in Rural Thailand: A Life Course Approach.

POPULATION STUDIES

a Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

2012. No. 3.

SINGH, A. – CHALASANI, S. – KOENIG, M. A. – MAHAPATRA, B.: The Consequences of Unintended Births for Maternal and Child Health in India.

MOULTRIE, T. A. – SAYI, T. S. – TIMÆUS, I. M.: Birth Intervals, Postponement, and Fertility Decline in Africa: A New Type of Transition?

- MURPHY, M. – DI CESARE, M.: Use of an Age-Period-Cohort Model to Reveal the Impact of Cigarette Smoking on Trends in Twentieth-Century Adult Cohort Mortality in England and Wales.
- GRANT, M. J. – YEATMAN, S.: The Relationship between Orphanhood and Child Fostering in Sub-Saharan Africa, 1990s–2000s.
- BERMÚDEZ, S. – BLANQUERO, R. – HERNÁNDEZ, J. A. – PLANELLES, J.: A New Parametric Model for Fitting Fertility Curves.
- NÍ BHROLCHÁIN, M. – BEAUJOUAN, É.: Fertility Postponement Is Largely Due to Rising Educational Enrolment.
- THORNTON, A. – GHIMIRE, D. J. – MITCHELL, C.: The Measurement and Prevalence of an Ideational Model of Family and Economic Development in Nepal.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: Öri Péter
Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, II. Buday László u. 1–3.
Postai irányítószámunk: 1024
Telefon: 345-6000

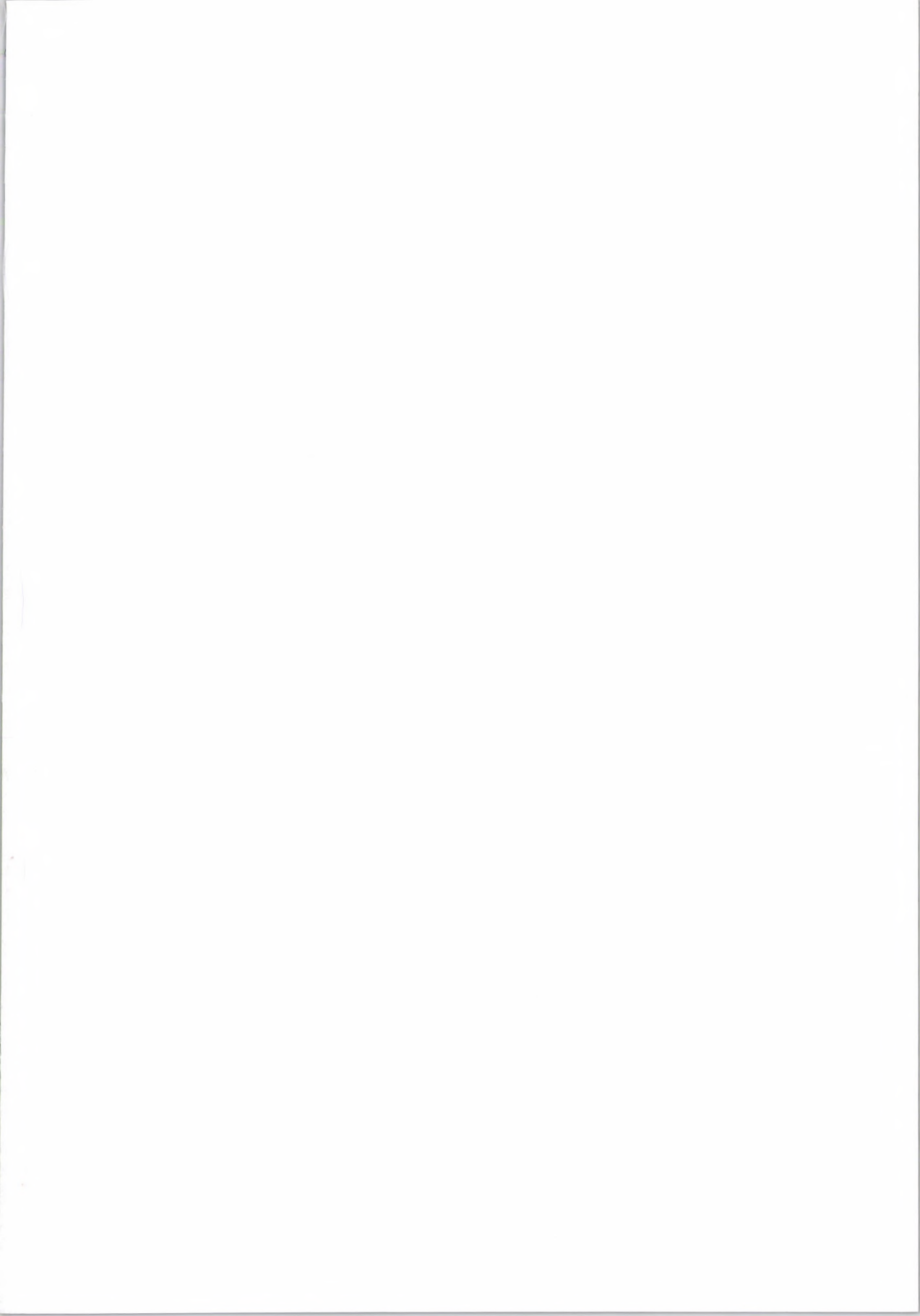
Kiadóhivatal: 1024 Budapest, Buday László u. 1–3.
Telefon: 345-6449 Fax: 345-1115
Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma:

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
1008 Budapest Orczy tér 1.
Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőkénél, az ország bármely postáján.
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
faxon: 303-3440

További információ: 06 80/444-444;
Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszáma.
Előfizetési díj: félévre 520, – Ft, egész évre 1040, – Ft

Szedte: a Szerkesztőség

Ára: 260,-Ft+Áfa